

I. R. Morales

Imprenta - - - - -
Librería y Papelería - - -
Encuadernación, Estuchería -
Fabricante de timbres de
Goma, Metal y en Seco -

11 y 13

Plaza Miranda, Quiapo.

PERKINS LIBRARY

Duke University

Gift of

James A. Robertson

Rare Books

ANG FILIBUSTERISMO.

J. RIZAL

ANG "FILIBUSTERISMO" (*)

(KARUGTÓNG NĜ NOLI ME TANGERE)

(Tinagalog ni PATRICIO MARIANO)

Masasapantaha kaagád, na, lihim na nága-yuma ñg isáng FILIBUSTERO ang kapisanau ñg mĝa makapraile at mĝa laban sa pag-kakasulong, upáng, sa pag-alinsunod na waláng malay sa mĝa udyók ñg kaniláng kalooban, ay makatulong at makapagpalusóg doon sa imbót na fisang bagay ang linalayon: palaganapin ang adhiká ñg FILIBUSTERISMO sa boong bayan at pananaligin ang laháť ñg pilipino na waláng ibáng kaligtasan liban sa humiwaláy sa E^a paña.

Ferdinand BLUMENTRITT.

*Al Dr. J. Robertson en Tes. -
Simonio de mi
aprecio. Manila 18 Oct. 11
I. R. Morales
Editor.*

(*) Kung ihuhulog sa wikang tagalog ang salitáng FILIBUSTERISMO ay lubhang hahaba ang pañgalan ñg aklát na itó at marahil ay mangyaring hindi pa mawatasan ñg babasa, kaya't hindi na namin inihulog sa wika natin; ñguni't ilalagáy naman ang katuturan ó kahulugán ñg salitáng itó upang mabatíd noong mĝa hindi nakaaalam ñg kaniyang kahulugán.

FILIBUSTERO: Galing sa salitáng inglés na *freebooter*; itinawag sa iláng mangdambóng na lumagusaw sa karatang Antillas. América, niyong 1700.—FILIBUSTERO din ang tawag sa mĝa taong nag-uusig na mapahiwalay sa España ang mĝa lupaing sakop nitó, sa kabilá ñg mĝa dagat, kaya't ang salitáng FILIBUSTERISMO ay waláng ibáng kahulugán kun di ang adhikáng pag-usigin ang paghiwaláy sa nakasakop.—P. ñg T.

UNANG PAGKAKALIMBÁG.

MAYNILA

Limbagan at Aklatan ni I. R. Morales,

Liwasang Miranda, 11-13, Kiyapo

1911.

Digitized by the Internet Archive
in 2013

José Rizal

E
#18793

ALAALA

sa m̄ga paring **G. Mariano GOMEZ** (85 taón)

José BURGOS (30 taón)

at **Jacinto ZAMORA** (35 taón)

na binitay sa Bagumbayan n̄g ika 28 (†) n̄g Febrero n̄g taóng 1872.

Sa dí pagsang-ayon n̄g Relihion na alisán kayó n̄g ka-ranġalan sa pagkapari ay inilagáy sa alinlanġan ang kasala-nang ibinintáng sa inyó; sa pagbabalot n̄g hiwagà't kadili-mán sa inyóng usap n̄g Pamahaġaan ay nagpakilala n̄g isáng pagkakamalíng nágawá sa isáng masamáng sandalí, at ang boóng Pilipinas, sa paggalang sa inyóng alaala at pagtawag na kayó'y m̄ga PINAGPALA, ay hindi kiniskilalang lubós ang inyóng pagkakasala.

Samantala n̄ḡang hindi naipakikilalang maliwanag ang inyóng pagkakalahók sa kaguluhan, naging bayani kayó ó dí man, nagkaroon ó dí man kayó n̄g hilig sa pagtatanggol n̄g katwiran, nagkaroon n̄g hilig sa kalayáan, ay may ka-rapatán akóng ihandóg sa inyó, na bilang ginahís n̄g kasa-maáng ibig kong bakahin, ang aking gawá. At samantalang inaantáy namin na kilalanin sa balang araw n̄g España ang inyóng kabutihan at hindi makipanagót sa pagkakápatáy sa inyó, ay magíng putong na dahong tuyô na lamang n̄g in-yóng m̄ga liblib na libinġan ang m̄ga dahong itó n̄g aklát, at lahát niyong waláng katunayang maliwanag na umupasalá sa inyóng alaala, ay mabahiran nawá n̄g inyóng dugô ang kaniláng m̄ga kamáy.

J. Rizal.

(†) Hindi namin binago ang 28 na nasa wikang kaštila, n̄guni't ipinaunawa namin na ika 18 n̄g bitayin ang m̄ga tinurang pari.—P. n̄g T.

SA CUBIERTA

Sic itur ad astra.

Isáng umaga n̄g Disiembre ay hiráp na sumasalun̄ga sa palikólikông linalakaran n̄g ilog Pasig ang bapor Tabò, na may lulang maraming tao, na tun̄go sa Lalaguna. Ang bapor ay may anyông bagól, halos bilóg na warí'y tabò na siyáng pinanggalingan n̄g kaniyang pan̄galan; nápakarumí kahit na may nasà siyang magíng maputí, malumanay at waring nagmamalakí dahil sa kaniyang banayad na lakad. Gayon man, siya'y kinagigiliwan sa dakong iyon, sanhí marahil sa pan̄galan niyang tagalog ó dahil sa tagláy niya ang sadyáng ugali n̄g m̄ga bagay-bagay n̄g bayan, isáng warí'y tagumpáy na laban sa pagkakasulong, isáng bapor na hindí tunay na bapor ang kabuòan, isáng sangkáp na hindí nagbabago, hindí ayos n̄gunì't hindí mapag-aalinlan̄ganan, na, kung ibig mag-anyông makabago ay nasisiyahan na n̄g boong kalakhán sa isáng pahid n̄g pintura.

Na ang bapor na itó'y tunay na pilipino! Kaunting pagpapaumahanín lamang ang gamití't pagkakamanláng siya ang daóng n̄g Pamahalàan, na nayari sa ilalim n̄g pagsisiyasat n̄g m̄ga *Reberendo* at m̄ga *Ilustrísimo*!

Balót n̄g liwanag sa umaga, hayo na ang maputí niyang katawán (na iniwasiwas ang maitim na usok) na nagpaganalaw sa alon n̄g ilog at nagpapaawit sa han̄gin sa m̄ga maigkás na kawayang nasa sa magkábilang pangpáng; may nagsasabing nag-uumusok din ang daóng n̄g Pamahalàan!... Sa bawà't sandalí'y tumítìli ang pasuit na paós at mapagbalà na warí'y isáng manggagahís na ibig makapanaíg sa tulong n̄g sigáw, kayá't sa loób n̄g bapor ay hindí magkarinigan, ang lahat n̄g mákatagpô'y pinagbabalàan; minsa'y waring ibig durugin ang m̄ga salambáw, (m̄ga yayat na kagamitán sa pan̄gingísda) na ang galáw ay waring kalansáy n̄g *gigante* na yumúyukô sa isáng pagóng na nabuhay sa kapanahunang dako pa roon n̄g pag-apaw n̄g tubig sa boong

mundó; minsa'y tumátakbóng tunģo sa mģa kakawayanán ó kayá'y sa mģa karihan, na napapalamutihan nģ gumamela at ibá pang bulaklák, na waring mģa magsisipaligòng nakalubóg na sa tubig ang mģa paa'y ayaw pang maglublób... minsa'y sa pagsunód sa daáng itinuturò nģ iláng kawayang nakatirik sa ilog ay lumalakad nģ boông kasiyahang loób ang bapor; nģuni't ang isáng bigláng pagkakabagók ay kauntí nang ikinabuwal nģ mģa sakáy; nápadumog sa isáng burak na mababaw na hindí hinihinalà nino man.....

At kung ang pagkakawangki sa daóng nģ Pamahalàan ay hindí pa lubós, ay tingnan ang pagkakalagáy ng mģa lulan. Sa ilalim nģ *cubierta* ay nanģagdunģaw ang mģa mukháng kayumanggi at maliitim nģ mģa taga rito, mģa insík at mestiso na nagkakasiksikang kasama nģ mģa lulang kalakal at mģa kabán, samantalang sa itaás, sa ibabaw nģ *cubierta* at sa lilim nģ isáng panambil na nagtatanggol sa kanilá sa init nģ araw, ay nanģakaupò sa maginhawang luklukan ang iláng sakáy na suot taga Europa, mģa prayle at mģa kawaní, na humihitít nģ malalakíng tabako, samantalang tinátanaw ang mģa dinadaan, na hindí man nápupuna ang mģa pagsusumakit nģ kapitán na maiwasan ang mģa balakid sa ilog.

Ang kapitán ay isáng ginoo na may magiliw na anyò, lubhá nģ matandá, dating maglalayág na noong kabataàn niya ay namahalà sa lalòng matuling daóng at sa lalòng malawak na karagatan at nģayóng tumandá'y ginagamit ang lalòng malakíng pag-iisip, pagiinģat at pagbabantáy upáng maiwasan ang maliliít na kapanģaniban... At yaón dín ang balakid sa araw araw, ang dati ring mabababaw na burak, ang dati ring lakí nģ bapor na násasadsád sa mģa likò ring yaon, na wari'y isáng matabáng babai sa gitná nģ siksikan nģ tao, kayá't ang mabaít na kapitán ay humihintò sa bawát sandalí, umuurong, pinagkakalahatì lamang ang tulin, pinagpapalipatlipat sa kaliwát sa kanan ang limáng marine-rong may hawak na tikin upáng ipanibulos ang likòng itinuturò nģ timón. Waring isáng matandáng kawal, na matapos mamunò sa mģa tao sa isáng maligalig na himagsikan, ay nagíng taga pag-alagà, nģ tumandá, nģ batàng masumpuģin, matigás ang ulo at tamád.

At si aling Victorina na siyáng tangìng babaing nakiupò sa lipon nģ mģa europeo ay siyáng makapagsasabi kung ang

bapor Tabò ay tamád, masuwayin at masumpunġin; si aling Victorina, na gaya nġ karaniwan ay napakamasindakin, ay nagtutunġayaw sa mġa kaskó, banká, balsá nġ niyog, mġa indio na namamangká at sampūng mġa naglalabá at nagsi-sipaligò na kinayayamután niya dahil sa pagkakatuwá at kainġayan! Siya nġa namán, kung waláng mġa indio sa ilog at sa bayan ay bubuti ang lakad nġ Tabò, oo! kung waláng isá mang indio, sa mundó; hindí niya nápuunang ang mġa tumitimón ay pawàng indio, indio ang mġa marinero, indio ang mġa makinista, indio ang siyam na pù't siyam sa bawà't isáng daang sakáy at siyá man ay india rin kung kakayurin ang kaniyang pulbós at huhubarán siya nġ ipinagmamalakíng *bata*. Nang umagang iyón ay lalò pang namumuhí si aling Victorina dahil sa hindí siya pinapansín nġ mġa kalipon, at dapat nġa namáng magkagayón, sapagká't tignán nġa namán ninyó: magkalipon doon ang tatlóng prayleng nananalig na ang boóng mundó'y lalakad nġ patiwariġ sa araw na silá'y lumakad nġ matuwid: isáng waláng pagál na D. Custodio na payapàng natutulog: na siyangsiya ang loób sa kaniyang mġa munakalà; isáng waláng pagod na mánunulat na gaya ni Ben-Zayb (katimbang nġ Ibañez) na nag-aakalàng kung kayá't may nag-fisíp sa Maynilà ay sa dahiling siya'y nag-fisíp; isáng *canónigo* na gaya ni P. Irene na nagbibigay dangal sa mġa parì dahil sa mabuti ang pagkakaahit nġ kaniyang mukháng kinatatayuan nġ isáng ilóng hudío at dahil sa kaniyang sotanang sutlá na mainam ang tabas at maraming botónes; at isáng mayamang mag-alahás na gaya ni Simoun na siya mandíng tanunġan at nag-uudyok sa mġa galáw nġ Capitán General; akalañ nġa ba namáng magkátatagpò ang mġa haliging itó na *sine quibus non* nġ bayan, magkápipisan doon at maligayang nag-uusap, na hindí nabibighanġ malugód sa isáng tumakwil sa pagkapilipina, na nagpapulá nġ buhók, ibagay nġ sukat makabugnot sa isáng Joba!, pangalang ikinakapit sa sarili ni aling Victorina kailan ma't may katunġo.

At ang pagkayamót nġ babai'y nararagdagan sa bawà't pag-sigáw nġ Kapitán nġ: baborp! estiborp!, bubunutin nġ mġa marino ang kaniláng mahababàng tikín at isasaksák sa isá't isáng gilid at pinipigil sa tulong nġ kaniláng mġa hitá't balikat na másadsád sa dakong iyon ang bapor. Kung susu-

katin sa gayóng anyô ang daóng n̄ Pamahalàan ay masasabing nawawalá ang pagkapagóng at nagiging alimanĝo sa tuwíng málalapít ang isáng pangānib.

—N̄guni't kapitán, ¿bakit tumutunĝo sa dakong iyan ang inyóng m̄ga mangmang na timonel?—ang tanóng na pagalít n̄g babai.

—Sapagká't doon ay napakababaw, ali—ang sagót na malumanay n̄g Kapitán at ikinindát ang matá.

Naugali na ang ganitó n̄g Kapitán upáng sabihin wari sa kaniyáng m̄ga salitá, na dahandahang lumabás: marahan, marahang marahan!

—Kalahatìng tulin n̄g mákina, bá, kalahatìng tulin!—ang paalipustáng tutol ni aling Victorina—¿bakit hindi boñg tulin?

—Sapagká't maglalayág tayo sa m̄ga palayang iyan, ali,—ang waláng katinagtinag na sagót n̄g Kapitán na sabay ang paglabi upang iturò ang bukid; makálawang kumindát.

Ang aling Victorinang itó ay kilalá dahil sa kaniyang m̄ga kasagwāan at m̄ga himaling. Dumádalóng palagi sa m̄ga lipunán at siya'y tinitiis doon kailan ma't kasama ang kaniyáng pamangkín, si Paulita Gomez, magandá at mayamang binibini, ulila sa amá't iná, na kinúkupkóp ni aling Victorina. Nang tumandâ na ang aling Victorinang itó ay nag-asawa sa isáng kulang-palad na ang pangalan ay D. Tiburcio de Espadaña, at sa m̄ga sandalìng itó na nakikita natin siya ay may labíng limáng taón nang kasál, ang buhók ay postiso at ang kalahatì n̄g kagayakan ay ayos taga Europa. Sa dahiláng ang kaniyáng boñg hanĝád sapol n̄g magkaasawa ay ang mag-anyóng europea, sa tulong n̄g iláng mahalay na kaparaanan, ay nahulog dínng untí-untí ang kaniyáng ayos sa isáng anyóng, sa kasalukuyan, kahi't na magtulong si Quatrefages at si Virchow ay hindi máwawatasan kung sa alíng lahìng m̄ga kilala siya máihalò. Makaraan ang iláng taóng pagkákasál, ang kaniyáng asawang nagtiís, na wari'y *fakir* na umalinsunod sa lahat n̄g kaniyáng maibigan, ay dinalaw n̄g isáng masamáng sandalì, isáng araw, at hinambalos siyá n̄g tinútungkód sa pagkapilay. Dahil sa pagkakabiglá ni aling Joba, sa gayóng pagbabagong ugali, ay hindi naalumana ang magiging kasunód n̄g pangyayari, at n̄g makaraan ang pagkakagitlá at

nḡ ang kaniyáng asawa ay makatanan, ay sakâ pà lamang náramdamán ang sakít at náhigáng iláng araw, sa gitná nḡ pagkagalák ni Paulita na mahilig sa pagtatawá at pagbibiró sa kaniyáng ali. Nḡuni't ang asawa, sindák sa nágawáng kasalanan, na sa kaniya'y warìng isáng kakilakilabot na pagpatay sa kabiyák nḡ pusò ang gayóng nágawá, habol nḡ mḡa *furia* sa tahanan (ang dalawáng aso at isáng loro sa bahay), ay nagtatakbo nḡ boóng tuling ipinahintulot nḡ kaniyáng pílay, lumulan sa unang sasakyáng nátagpûán, sumakáy sa unang bangkâng nákita sa isáng ilog, at, Ulises na pilipino, nagpagalàgalà sa mḡa bayán-bayán, sa isá't isáng lalawigan, sa isá't isáng pulò, na pinamumuntután nḡ kaniyáng Calipso, na naka *quevedo*, na nakayáyamot sa bawá't mákasama sa paglalakbáy. Tumanggáp nḡ balitâ na ang lalaki'y nagtatagò sa isáng bayan nḡ Laguna, kayá't yáon na siya upáng akitin sa tulong nḡ kaniyáng buhók na tininà.

Ang mḡa kasabáy ay nagkáisáng magsanggaláng sa kaniyáng pakikitunḡo sa pamagitan nḡ isáng waláng hintóng pagsasalitâang ang balàng bagay ay pinagtalunan. Sa mḡa sandalíng iyon, dahil sa palikôlikô nḡ ilog, ay pinag-uusapan ang pagtutuwid sa kaniya at ang ukol sa mḡa gawáin nḡ Obras del Puerto.

Si Ben-Zayb, ang mánunulat na mukhâng prayle, ay nakikipagtalo sa isáng parìng batà na mukhá namáng artillero. Kapwâ nagsisigawang ang anyô nḡ mukhá ay iniaayos sa sinasabi, itináaás ang mḡa bisig, inilalahad ang mḡa kamáy, nagsisitadyák, nag-uusap nḡ ukol sa patitís, mḡa palaisdaan, ilog San Mateo, mḡa indio at ibp.. sa gitná nḡ kasiyahang loob nḡ mḡa nakikiníg at sa gitná rin namán nḡ boóng pagkainíp nḡ isáng matandâng parìng pransiskano, na lubhâng nápakapayát at nanḡanḡalirang, at nḡ isáng dominiko na magandá ang tindíg na nagbábakás... nagbábakás sa kaniyáng mḡa labì nḡ isáng nḡitíng pakutyá.

Ang payát na pransiskano, na nakápuná sa nḡití nḡ dominiko, ay nagnasàng makilahók sa usapan. upáng maputol. Iginagalang siya marahil, kayá't sa isáng kilos lamang nḡ kamáy ay napigil ang pag-uusap nḡ dalawá, nang ang parìng-artillero ay tumukoy nḡ ukol sa kinátutuhan at ang mánunulat na prayle ay nḡ ukol namán sa karununḡan.

—¿Alám bagá ninyó kung anó ang mġa taong marurunong. Ben-Zayb?—anáng pransiskano na ang boses ay malalim, na hindí man lamang halos gumaláw sa kaniyáng uupan, at ang mġa nangangalirang na kamáy ay bahagyâ nang ikilos—Nariyan sa lalawigan ang *Puente del Capricho*, na gawâ nġ isáng kapatíd namin, at hindí nayari, sapagká't pinintasáng mahinà at mapanġanib nġ mġa marurunong, sa panunuláy sa kani-láng mġa sapantahà, nġuni't tignán ninyó't nariyan ang tuláy na naglálabán sa lahát nġ bahà at lindol.

—Iyan, *puñales*, iyang talagá, iyan nġâ sana ang sasabi-hin ko!—ang wikà nġ parìng artillero na kasabáy ang suntók sa gabáy nġ kaniyáng luklukang kawayan:—iyan, ang *Puente del Capricho* at ang mġa marurunong; iyan sana ang sasabi-hin ko, P. Salvi, *puñales*.

Nápahintóng nakanġití si Ben-Zayb, marahil sa paggalang ó kayá'y dahil sa sadyáng waláng maalamang isagót; kahit gayong isiya ang tanġing nag-íisip dito sa Pilipinas!—Si P. Irene ay sumasang-ayon sa tulong nġ ulo, samantalang pinapahidpahiran ang kaniyáng mahabàng ilóng.

Si P. Salvi, iyóng parìng payát at nangangalirang, ay nagpatuloy, na waring nasiyahan sa gayóng pangangayupapà, sa gitná ng katahimikan:

—Datapwá'y hindí ibig sabihin nġ ganitó na kayó'y walà sa katwiran at gayón dín namán si P. Camorra (itó ang pangalan nġ parìng artillero); ang kasamaán ay nasa lawà.....

—Sadyâ namáng waláng mabuting lawà sa lupaing itó—ang patláng ni aling Victorina, na muhíng muhí na at humandâ upáng lusubing mulí ang kutà.

Ang mġa binabakod ay sindák na nagtingġinan, nġuni't, gaya nġ katalasan nġ isáng general, dumulóg ang mag-aalahás na si Simoun:

—Ang kagamutan ay nápakadalí,—anyá na ang pagbigkás nġ salitá ay katanġitanġi, kalahatġing inglé s at kalahatġing amerikano sa Timog—at hindí ko nġâ maalaman kung bakit hindí pa náisip nġ kahit sino.

Ang lahát ay luminġón, sampû nġ dominiko, at pinakinggán siyang mabuti. Ang mag-aalahás ay isáng taong yayát, mataas, malitid, nápakakayumanggi, suot inglé s at ang ginagamit ay waring salakót na timsim. Katanġitanġi sa kaniya ang mahabàng buhók na putíng putí na nátitiwali sa misáy na

itím, madalang, na nagpapakilala ng kaniyang pagkamestiso. Upang iwasan ang sinag ng araw ay palaging gumagamit ng salamíng asul na *de rejillas*, na tumátakíp sa kaniyang mga matá at bahagi ng mga pisgí, na siyang nagbibigáy sa kaniya ng anyóng bulág ó may sakít sa matá. Nakatayóng ang paa'y nakabikaká upáng makapanimbang warí, ang mga kamáy ay nakapasok sa mga alapót ng kaniyang *chaqueta*.

—Ang kagamutan ay lubhâng madalí—ang ulít—at waláng magugugol.

Ang pakikingíg na mabuti ay nag-ibayo. Násasabísabi sa mga lipunán sa Maynilà na ang táong iyon ay siyang sinusunód ng General, kayá't nákinikinitá na ng lahat na ang kagamutan ay magagawá. Pati si D. Custodio ay ná-palingón.

—Magbukás ng isáng ludlód na tuwid, mulá sa pagpasok ng ilog hangáng sa paglabás, na dádaan sa Maynilà, itó ngá, gumawá ng isáng bagong ilog na ludlód at tabunan ang dating ilog Pasig. Hindí mag-aaksayá ng lupá at iikli ang paglalakbáy, mapipigil ang pagkakaroon ng dakong mababaw.

Ang panukalàng itó'y nakalitó sa lahat halos, na nahirati sa mga paraáng tapaltapal.

—Isáng munakalàng yankee—ani Ben-Zayb, na ibig kalugdán ni Simoun—Ang mag-aalahás ay malaong naninirahan sa Amerika, sa Hilagá.

Inari ng lahat na malakí ang palagáy at ang gayón ay ipinakilala sa mga galaw ng ulo. Tangi si D. Custodio, ang may magandang loob na si D. Custodio, na dahil sa kaniyang malayáng kalagayan at matataás na katungkulang gináganáp, ay nag-akalàng nárapat na bakahin niya ang isáng panukalà na hindí sa kaniya buhat—liyon ay isáng pangungunang baít!—umubó, hinaplós ang kaniyang misáy at sa tulong ng kaniyang matigás na boses at warìng nasa sa isáng sadyáng pagpupulong ng Ayuntamiento, ay nagwikang:

—Patawarin akó ni G. Simoun, na aking kagalanggalang na kaibigan, kung sabihin kong hindí niya akó kasang-ayon; maraming salapí ang magugugol at marahil ay sisirà tayo ng mga bayanan.

—Sumirà!—ang mahinahong sagót ng mag-aalahás.

—At ang salapíng ibabayad sa mga manggagawà?.....

—Huwag bayaran. Sa mga bilanggó at presidiario.....

—Hindî makasásapát, ginoong Simoun!

—Kung hindî sásapát, ang lahát ng bayan, ang m̃ga matatandâ, ang m̃ga binatâ, ang m̃ga batâ, ay gumawâ, at palitán ang labing limáng arâw na sápiritáng paggawâ, ng tatlo, apat ó limang buwang paggawâ na ukol sa Pamahalâan, na may katungkulan pang ang bawâ't isá ay magdalâ ng kaniyang pagkain at kasangkapan.

Si D. Custodio ay sindák na lumingón upang tanawin kung sa kalapít ay may isáng indio na nakakádingíg sa kanilâ. Salamat na lamang at ang nanġaróron ay pawang taga bukid, at ang dalawáng timonel ay waring waláng pinápansín kun dí ang m̃ga likô ng ilog.

—Nġuni't, ginoong Simoun.....

—Manalig kayó, D. Custodio—ang matigás na patuloy ni Simoun—sa ganiyang paraan lamang nayayari ang malalaking gawain, sa munting gugol. Sa ganiyang paraan nayari ang m̃ga Pirámide, ang lawang Mæris at ang Coliseo sa Roma. Boðboðong lalawigan ay nanggagaling sa m̃ga kaparangnan na daládalâ ang kanilang m̃ga sibuyas upang may mákain; ang m̃ga matatandâ, m̃ga binatâ at m̃ga batâ ay nanġaghahakót ng bató, tinatapyás nilâ at pinápasán sa pamamahalâ ng pamalò ng nakapangyayari; at pagkatapos ay bumaba'ík sa kaníkanilang bayan ang nanġálabí, ó nanġamamatáy sa buhanġinan ng kalawakan. Makaraán yaón ay dumádatíng ang ibang lalawigan, pagkatapos ay ibâ namán, sunód sunód sa paggawâ sa loob ng m̃ga taón; ang gawain ay natatapos at nġayó'y hináhanġaan natin, naglalakbáy tayo, napaparon tayo sa Egipto ó sa Roma, pinupuri natin ang m̃ga Faraon, ang m̃ga mag-aanak na Antonina..... Maniwalâ kayó D. Custodio; ang m̃ga patáy ay naiiwang patáy at ang malakás lamang ang binibigyan ng katwiran ng m̃ga kapanahunang súsunód.

—Nġuni't ang m̃ga ganiyang kaparaanan, ginoong Simoun, ay mangyayaring maging sanhi ng kaguluhan—ang sabi ni D. Custodio na hindî mápalagay dahil sa masamang tunġo ng salitâan.

—Kaguluhan; ha, ha! †Naghimagsík bagâ ang bayang ehípsio minsan man, naghimagsík ang m̃ga piít na hudio ng laban sa maawíng si Tito? †Hindî ko akalang mahinâ palâ kayó sa m̃ga bagay na násasabi sa kasaysayan!

Napagkíkilala na ang Simoung yaón ay napakamapagmalakí ó waláng pinagaralan. Ipamukhá kay D. Custodio na hindi nakababatíd ng kasaysayan, ay isáng bagay na makagalit sa káhit kanino! At gayón ngá ang nangyari, nakalimot si D. Custodio sa dating hilig at sumagót ng:

—Ang bagay, ay sa dahiláng hindi ehispio ni hudio ang inyóng mga kakaharapín!

—At ang bayang itó'y hindi miminsang naghimagsik na —ang dugtóng na may muntíng takot ng dominiko—noong kapanahunang pinahihila ng malalaking kahoy upáng gawíng mga daóng, kung hindi dahil sa mga pari.....

—Ang kapanahunang iyón ay malayo na;—ang sagót ni Simoun na ang tawa'y lalò pa mandíng matigás kay sa kaniwan—ang mga pulóng itó'y hindi muling maghihimagsik ng dahil sa mga gawain at buwis..... ¿Hindi bagá pinupuri ninyó P. Salvi—ang dugtóng, na, ang hinaráp ay ang payát na pransiskano—ang bahay at pagamutan sa Los Baños na kinaroroonan ng General?

Iginalaw ni P. Salvi ang ulo at tumingging may pagkakamanghá sa tanóng.

—¿Hindi bagá sinabi ninyó sa aking ang dalawang bahay na iyon ay naitayó sa tulong ng pagpilit sa mga bayan na gumawá doon, sa ilalim ng kapangyarihan ng isáng uldóg? Marahil, ang Puente del Capricho, ay nayari din sa gayóng kaparaanan. At sabihin ninyó inaghimagsik bagá ang mga bayang itó?

—Nguni't...naghimagsik na noong araw—ang sabi ng dominiko—at *ab actu ad posse valet illatio*.

—Walá, walá, walá!—ang patuloy ni Simoun na humandáng dumaán sa *escotilla* upáng pumanaog sa kámara—ang nasabi ay nasabi na. At kayó P. Sibyla ay huwag bumanggit ng mga wikang latin at ng mga katunggakán. ¿Sa anó't náririto kayóng mga prayle kung maaaring maghihimagsik ang mga bayan?

Si Simoun ay pumanaog sa muntíng hagdanan, na hindi pinansín ang mga tutol at sagót, at inuulit ulit ang salitang: *Vaya, vaya!*

Si P. Sibyla ay namutlá; noon lamang siya, Vice-Rector sa Universidad, napagsabihang may katunggakán; si D. Custodio ay kulay berde; sa alín mang pulong na kanyáng ki-

nároonan ay hindi nakatagpô n̄g isáng katunggaling kagaya niyon. Ang gayón ay nápakalabis.

—Isáng mulato amerikano!—ang pabulalás na un̄gol.

—Indio-inglés!—ang maráhang sabi ni Ben-Zayb.

--Sinasabi ko sa inyóng amerikano, ¿hindi ko malalaman? —ang tugóng nayayamót ni D. Custodio—sinabi sa akin n̄g General; iyá'y isáng mag-aalahás na nákilala niya sa Habana at ayon sa hinalà ko'y siyang nagbigáy sa kaniya n̄g katungkulan, sapagká't pinautang siya n̄g salapí. Kayâ n̄gâ, upang mabayaran, ay pinaparito at n̄g gawín ang balà na, dagdagán ang kaniyáng kayamanan sa pagbibilí n̄g m̄ga brillanteng.... hindi totoo, lanó ang malay natiní At napakawaláng lingap, na, matapos kuman ng salapí ang m̄ga indio ay ibíg pang...! Pf!

At tinapos ang salitâ sa isáng makahulugáng kilos n̄g kamáy.

Waláng makapan̄gahás na makisali sa gayóng m̄ga pag-alimura; si D. Custodio ay mangyáyaring makipagsirá sa Capitán General kung ibig niya, n̄guni't ni si Ben-Zayb, ni si P. Irene, ni si P. Salvi, ni ang hinalay na si P. Sibyla ay waláng katiwalà sa paglilibim n̄g ibá.

--Ang taong iyan, sapagká't amerikano, ay nag-aakalàng ang kákaharapín natin ay ang m̄ga "pieles rojas"...! Mag-salitâ n̄g m̄ga bagay na iyan sa loób n̄g isáng bapor! Ipag-utos, pilitin ang tao!.... At iyan ang nag-udyók n̄g pagsalakay sa Carolinas, n̄g pagdigmâ sa Mindanaw na pupulubi n̄g kalaitlait sa atin.... At siya ang humandóg na mamagitná sa paggawâ n̄g "crucero", n̄guni't ang tanóng ko namán: ¿anó ang muwang n̄g isáng mag-aalahás, kahit na napakayaman at napakabihasa, sa pagpapagawâ n̄g m̄ga daóng?

Ang lahat n̄g itó'y sinasabing pinalalaki ang boses ni D. Custodio, kay Ben-Zayb, na sabáy ang kumpáy, higit n̄g balikat, maminsanminsang tumátanóng sa tingín sa ibáng iginagaláw namán ang ulo nang waláng ibig turan. Ang kanónigóng si P. Irene ay napapan̄giting waláng ibig sabihin, na tinátakpán n̄g kamáy sa tulong n̄g paghaplós sa kaniyáng ilóng.

--Sinasabi ko sa inyó, Ben-Zayb—ang patuloy ni D. Custodio na ináalóg ang bisig n̄g manunulat—ang lahat n̄g kasamáang nangyayari ay sanhi n̄g hindi pagtatatanóng sa m̄ga taong may malaong paninirahan dito. Isáng panukuláng may malalakíng salitâ at malakíng gugol, isáng gugu-

ling malaking halagá ay nakabubulag at tinatanggap agád... dahil dito!

Pinagkiskis ni D. Custodio ang kaniyang mga daliring hinglalaki, hintuturò at pangitná.

—Mayroon nãang kaunti niyan, kaunti niyan—ang akalà ni Ben-Zayb na dapat niyang isagót, dahil sa kaniyang pagkamamamahayag ay dapat makaalam nã lahát.

—Tignán ninyó, una diyan sa mga gawain nã Obras del Puerto, ay nagharáp akó nã isang munakalà, bago, malinaw, mapakikinabangan, munting gugol at magagawá upang luminis ang wawà nã dagat na tabáng, at hindi tinanggap dahil sa hindi nagbibigáy nã ganitó!

At inulit ang kiskis nã mga daliri, kinibít ang balikat at ang lahát ay tinignán na waring ang ibig sabihin ay: ¿Nakakita na kayó nã ganiyang kasawian?

—At ¿maari bagang mabatid ang palagáy?—At..—Abá!—ang pamanghá nã isá't isá na nangaglapitan at nagkagipitan sa pakikingíng. Ang mga munakalà ni D. Custodio ay pawang bantóg na kagaya nã mga yaring lunas nã mga manggagamot.

Kaunti nã hindi sabihin ni D. Custodio ang bagay, sapagká't nagdamdam dahil sa hindi siyá sinang-ayunan noong dinudustá si Simoun. “Pag walang panganiib ay ibig ninyóng akó'y magsalitá, ha? at pag mayroon ay walá kayóng imík”, ang sasabihin sana; nguni't ang gayón ay isang pagpapakawalá nã isang mabuting pagkakataón at yayamang hindi na maisasagawá ang panukalà ay makilala man lamang at hangaan.

Matapos ang dalawá ó tatlóng bugá nã asó, umubó at lumurá nã patagilid, ay tinanóng si Ben-Zayb, na sabáy ang tampál sa hità nitó.

—¿Nakakita na ba kayó nã pato?

—Tila... nakáhuli kami sa lawà—ang tugóng pahanã ni Ben-Zayb.

—Hindi, hindi ko tinutukoy ang patong bukid, ang tinutukoy ko'y ang mga maamò na inaalagaan sa Pateros at sa Pasig. At ¿alam ninyó kung anó ang kanilang kinakain?

Si Ben-Zayb, ang tanging ulong nag-iisip, ay hindi nakaalam niyon; hindi niya napanghihimasukan ang hanapbuhay na iyon.

—Mga susong malilit, tao kayo, mga susong malilit! —ang sagót ni P. Camorra—hindi kailangang maging indio

upáng makabatíd ng bagay na iyan, sukat na ang magkaroon nǎ paningín!

—Iyán nǎ, mǎ susông maliliít!—ang ulit ni D. Cus. todio na iginágaláw ang hintuturò—at alám ninyó kung saan kinukuha?

Hindi rin batíd nǎ ulong mapag-isíp.

—Kung kayó'y nanirahan na sa lupaíng itó nǎ kágaya nǎ habà nǎ aking panirahan, ay mababatíd ninyóng naku-kuha sa wawà at doon ay marami na kahalò nǎ buhanǎin.

—¿At ang inyóng munakalà?

—Iyán nǎ ang tunǎo ko. Pipilitin ko ang laháat nǎ bayang kalapít nǎ wawà na mag-alagà nǎ pato, at mákikita ninyó na silá, sa kaniláng sarili, ay palalalimin nilá ang wawà sa panghuhuli nǎ susô... Ganiyáng ganiyán.

Binuksán ni D. Custodio ang kaniyáng dalawáng bisig at malugód na tinanáwtanáw ang pagkakagulilát nǎ mǎ nakikingíg sa kaniyá; waláng isá mang nakáisip nǎ gayóng kainam na panukalà.

—¿Pinahihintulutan bagá ninyóng makasulat akó nǎ isáng *artículo* ukol sa bagay na iyan?—ang tanóng ni Ben-Zayb—nápakakaunti ang nag-iisíp sa lupaíng itó....

—Nguni't D. Custodio,—ani aling Victorina na nagpa-kendengkendeng at kumilingkiling—kung ang laháat ay mag-álagà nǎ pato ay dadami ang itlóg na balót. ¡Uy naka-pangdidiri! ¡Matabunan na muna ang wawà!

II

SA SILONG Nǎ CUBIERTA

Sa silong ay ibá namán ang nangyayari. Nanǎkaupò sa bangkò at sa maliliít na luklukang kahoy, kasalamuhà nǎ mǎ maleta, bakol at tampipì, sa kalapít nǎ mákina, init nǎ kaldera, singǎw nǎ katawáng tao at mabahòng amóy nǎ langís, ay naroon ang lalòng makapál na taong sakáy.

Tinátanáw na matahimik nǎ ilán ang sarisaring anyò nǎ mǎ pangpanǎin sa gitná nǎ dagundóng nǎ mǎ pala, inǎy nǎ mákina, sagitsít nǎ nakatatanang singǎw, buluwák nǎ tubig na nahahalò, pasuwít nǎ pakakak. Sa isáng súlok, nagkakapipisang wari'y bangkáy, ay natutulog ó nagtá-

tangkang matulog ang ilang insik na mamimili, mga liyó, nangamumutlá, sumasago ang laway sa mga nakanngangang bibíg, at naliligò sa malagkit na pawis ng kanilang katawán. Ang ilang binatà lamang, na ang karamihan ay nangag-aaral, madaling makilala dahil sa kanilang kagayakang lubhâng maputí at sa maayos na kiyas, ang nangangahás mag-yao't dito sa popa at proa, na palundáglundág sa mga bakol at kaha, masasayá dahil sa nalalapit na pagpapahingá sa pag-aaral. Mayamayá'y pinagtatalunan ang mga galaw ng mákina, na inaalaala ang napag-aralan, at mayamayá'y nangagpapaligidligid sa mga binibining kolehiala, sa maghi-hitsóng may mapupulang labi at may kuwintás na sampaga, at inaapungutan ang mga dalaga ng mga salitang nagpapatawa ó ikipinagtatakíp sa mukhá ng mga pamaypáy na may pintá.

Nguni't ang dalawá ay hindi nakikihimasok sa mga maglalakbáy na babai kundi nakikipagtálo, sa may dakong proa, sa isang matandá na may makiyas at matuwid na tindíg. Silang dalawá'y kapuwá kilalá at iginagalang mandín alinsunod sa tinging ipinatatanaw sa kanilá ng ibá. Ang pinakamatandá ngá sa dalawá, na pulós na itim ang kagayakan, ay si Basilio na nag-aaral sa Medisina, kilala dahil sa kaniyang mabubuting panggagamót at mga kahanngahanngang pangangalagá sa mga may sakit. Ang isá, ang malakí at malusog ang katawán, kahit batà kay sa una, ay si Isagani na isá sa mga makatà ó kun di man makatà ay manunulang lumabás ng taóng iyon sa Ateneo, may tanging kaugalian, parating walang kibò at lubhâng malungkutin. Ang matandang katungò nilá ay si kapitang Basilio na namilí sa Maynilà.

—Opò, mabutíbutí na si kapitang Tiago,—ang sabi ng nag-aaral na iginagalaw ang ulo—ayaw pumayag sa anomang pangangalagá..... Sa udyók ng *ilán* ay pinatungò akó sa S. Diego, sa kadahilanang dalawin ko ang bahay doon, nguni't ang tunay na sanhi ay upang makahitít lamang siya ng apian.

Sa pagsasabi ng nag-aaral ng salitang *ilán* ay si P. Irene ang tinutukoy, matalik na kaibigan at tanungan ni kapitang Tiago sa mga hulng araw ng kabuhayan nitó.

—Ang apian ay isá sa mga salot ng kapanahunang itó—ang sabing paalipustá't pagalit ni kapitán, na wari'y senador romano—nakilala rin ng mga tao sa una ang apian,

n̄guni't hindi nan̄gagpakalabis. Samantalang nanagumpáy ang pagkakahilig sa pag-aaral sa m̄ga *clásico* (liwanagin ninyong mabuti, m̄ga binatà), ang apian ay nagíng gamót lamang, at kung hindi, ay, sabihin ninyó sa akin kung sino ang nan̄gagsisihít. Ang m̄ga insík, ang m̄ga insík na hindi nakaálám n̄g isá mang salitang latín! Ah, kung pinag-aralan lamang ni kapitán Tiago si Ciceron!.....

At ang dí kasiyahang loob na lalong *clásico* ay nábakas sa mukhá niyang *epícuro* na ahít na ahít. Pinagmamasdán siyang mabuti ni Isagani: ang matandang iyon ay nagdaramdám n̄g kauhawan sa matatandang bagay.

—N̄guni't balikán natin ang tungkól sa Akademia n̄g wikang kastilà—ang patuloy ni kapitang Basilio—pinatutunayan ko sa inyóng hindi ninyó magagawâ.....

—Magagawâ pô, inaantáy na lamang namin n̄gayón ó bukas ang pahintulot—ang sagót ni Isagani—si P. Irene, na marahil ay nákita ninyó sa itaas, na hinandugán namin n̄g dalawang kabayong *castaño*, ay nan̄gakò na sa amin. Kayá't makikipag-usap sa General.

—Walang kabuluhán iyon; laban si P. Sibyla.

—Lumaban man siya! Kayá n̄gá't kasama upang..... sa Los Baños, sa harap n̄g General.

At sa pagsasabi n̄g ganitó'y pinagbubunggong pasuntók n̄g nag-aaral na si Basilio ang kaniyang dalawang kamáy.

—!Batíd ko na!—ang tugóng tumatawa ni kapitang Basilio.—N̄guni't kahi't ninyó mákuha ang pahintulot, ísaan kukuha n̄g salapi?.....

—Mayroon na pô kamí; ang bawá't nag-aaral ay aambág n̄g sikapat.

—¿N̄guni't ang m̄ga magtuturò?

—Mayroon kamí; ang kalahati'y pilipino at ang kalahati'y kastilà.

—¿At ang bahay?

—Si Makaraíg, idudulot n̄g mayamang si Makaraíg ang isá niyang bahay.

Napahinuhod si kapitang Basilio; náihandâ n̄g m̄ga binatang iyon ang lahat n̄g kailan̄gan.

—Kun sa bagay,—anyang kinibít ang balikat,—ay hindi lubháng masamá ang panukalà, at yamang hindi na mangyayaring mapag-aralan ang latín, ay mapag-aralan man lamang

ang wikàng kastilà. Diyan ninyó mákikita tukayo, ang katunayan nṅ paurong na lakad natín. Noong aming kapanahunan ay nag-aaral kamí nṅ latín, sapagká't ang lahá't nṅ aming mṅa aklát ay nasa wikàng latín; nṅayón ay kaunting latín na lamang ang inyóng pinag-aaralan, nṅuni't walá kayóng mṅa aklát sa wikàng latín; sa isáng dáko namán, ang mṅa aklát ninyó'y nasa wikàng kastilà at hindí itinuturò ang wikàng itó: *ætas parentum pejor avis tulit nos nequiores!* gáya nṅ sábi ni Horacio.

At másabi itó'y lumayóng nagmámalakí na warìng isáng emperador romano.

—Iyáng mṅa tao sa una,—ani Isagani,—ay may puná sa lahá't; ipalalagáy mo sa kanilá ang isáng bagay at waláng mákikitang kabutihan kun dí pawàng salabíd. Ibig niláng dumatíng na lahá't nṅ palás at bilóg na warí'y bola nṅ bilyar.

—Ang amaín mo ang kasundông-kasundô niyá—ang wikà ni Basilio;—paguusapan iyóng kaniláng kapanahunan.... Hin-táy ka nṅá palá, íanó ang sabí-sabí nṅ amaín mo kay Paulita? Si Isagani ay namulá.

—Sinermanan akó nṅ ukol sa pag-aasawa.... Sinagót ko siyáng sa Maynilá ay waláng kaparís niyá, magandá, may pinag-aralan, ulila.....

—Mayamang-mayaman, makisig, masayá at waláng kasiráan kung dí ang pagkakaroon nṅ isáng inaling tiwalí sa langít at sa lupà,—ang dugtóng na tumatawa ni Basilio.

Si Isagani mán ay nápatawá rin.

—Mábanggít nṅá palá ang ali, alám mo bang ipinagbilin sa aking hanapin ko ang kaniyang asawa?

—¿Si aling Victorina? ¿At nanṅakò ka namán upang huwag kang mawalán nṅ iniirong?

—iMangyari pá! Nṅuni't ang bagay nitó'y sa bahay pa namán nṅ amaín ko.... nagkakanlóng ang asawa.

Kapuwâ silá nagkatawanan.

—Itó ang sanhi,—ang pátuloy ni Isagani—kung kayâ ang aking amaín, taong matalino, ay ayaw pumasok sa kámara, dahil sa nanṅinṅilag na bakâ itanóng sa kaniyá ni aling Victorina, si D. Tiburcio. íAkaláin mo bang nṅ mabatíd ni aling Victorina ná ang bayad ko'y "de tercera" ay tiningnán akó nṅ warì pakutyá....

Nang m̄ga sandaling iyón ay pumapanaog si Simoun, at n̄g mákita ang dalawáng binatà ay:

—iAbá, Basilio,—ang bating may kiyás mapag-ampón—¿Patun̄go bagá kayó sa pagpapahingá? Ang ginoo ba'y kababayan ninyó?

Ipinakilala ni Basilio si Isagani at ipinabatíd na hindí silá magkababayan, n̄guni't ang kaniláng m̄ga bayan ay magkakalapít. Si Isagani'y tagá kabiláng baybayin.

Pinagmasdán ni Simoun si Isagani, kayá't n̄g mainíp itó'y hinaráp na warì hinahamon ang nagmamasíd sa kaniyá.

—At íanó ang lagáy nang lalawigan?—ang tanóng ni Simoun na liningón si Basilio.

—¿Bakit, hindí pa ba ninyó kilalá?

—¿Papaano bang mákikilala ko, sa hindí pa akó nátutung-tong sa lupà niyá? May nagsabi sa aking nápakamaralitá't hindí bnmibilí n̄g m̄ga hiyás.

—Hindí kami bumíbilí, sapagká't hindí namin kailan̄gan—ang bigláng sagót ni Isagani, na nagdamdám.

Isáng n̄giti ang nabadhá sa maputláng m̄ga pisin̄gí ni Simoun.

—Huwag pô kayóng magalit, binatà,—ang sabi:—walá akóng masamáng tangká, n̄guni't sa dahiláng pinatibayan sa akin, na ang lahá't n̄g *curato* ay nasa kamáy n̄g m̄ga klérigong taga rito, aní ko, ay: ang m̄ga prayle ay nagpapakamatáy sa isáng *curato* at pinasasalamatan na n̄g m̄ga pransiskano yaong pinakamaralitá, kayá't pag ganyáng ipinaubayà nilá sa m̄ga klérigo ay sa dahiláng doon ay hindí kilalá ang mukhá n̄g hari. iSiyá, m̄ga ginoo, halina kayóng magsiinóm n̄g serbesa, patungkol sa ikatitigháw n̄g Lalawigan!

Ang m̄ga binatà'y nagpasalamat at nagsabing hindí silá umíinóm n̄g serbesa, upáng makaiwas.

—Masamá iyang ginágawá ninyó,—ang sabi ni Simoun na masamá ang loob;—ang serbesa ay isáng mabuting bagay, at nádingig kong sinabi kan̄ginang umaga ni P. Camorra, na ang kakulan̄gán sa lakás na nápuuná sa bayang ito, ay alinsunod sa napakaraming túbig na iniinóm n̄g m̄ga tao rito.

Si Isagani na halos kasingtaas n̄g mag-aalahás, ay tumuwíd:

--Sabihin ninyó kay P. Camorra,—ang sábi kaagád ni Basilio, na sinikóng palihm si Isigani—sabihin ninyó sa

kanyá, na kung tubig ang iníinóm niyá at hindî alak ó serbesa, marahil ay ikabuti n̄g lahát at hindî pá siyá magiging sanhî n̄g bulungbulunġan.....

—At sabihin ninyó sa kaniyá—ang dugtóng ni Isagani, na hindî pinuná ang pagsikó n̄g kanyáng kaibigan—na ang tubig ay matamis at napaiinóm, n̄guni't lumulunod sa alak at sa serbesa at pumapatáy sa apóy; na pag pinaiinit ay nagiging sulák, na pag namumuhî ay nagiging karagatang malawak at minsán ay pumugnáw na sa katauhan at pinapanginíg ang mundó.

Itinaas ni Simoun ang ulo, at kahit ang tingín niya'y hindî makita dahil sa pagkatakíp n̄g salamíng asúl, ay nákita sa kaniyáng mukhá ang paghanġà.

—iMainam na tugón!—ang sabi—n̄guni't nanġanġambá akóng baká idaan sa birò at itanóng sa akin kung kailán magiging sulák ang tubig at kung kailán magiging karagatang malawak. Si P. Camorra ay may pagka hindî pániwaláin at napakápalabirò.

—Pag siya'y pinainit n̄g apóy, pag ang mumuntíng ilog na sa n̄gayó'y nagkakáhiwahiwaláy pa sa kaníkaniláng madawag na pinanggagalingán ay magkaisáng bumuhos na abóy n̄g kasawían sa bangíng hinuhukay n̄g m̄ġa tao—ang sagót ni Isagani.

—Huwag, ginoong Simoun—ang dugtóng ni Basilio na inihulog sa birò ang sálitàan.—Ang mabuti pa'y ulitin ninyó sa kaniyá ang m̄ġa tuláng itó, n̄g kaibigang Isagani:

Kamí ay tubig at kayó'y apóy
ang wikà ninyó; ikamí'y sang-ayon!
mamuhay tayo n̄g mahinaho't
huwag patanáw sa sunog, n̄gayón,
na magkababág! Kun di magtulong
sa lilim niyong bihasang dunong.

Sa loob niyong isáng kaldera,
waláng sigalót at pagbabaka'y
gawín ang sulák, na, ikalima
sa *elemento*, na magbubunġa
niyóng liwanag, ilaw, pagtumpá
sa karapata't pagkabihasa.

—Waláng pangyayari, waláng pangyayari!—ang bigláng sagót ni Simoun—ang mákina ay hahanapin pa..... samantala'y tutungáin ko ang aking serbesa.

At iniwan nã waláng paalam ang dalawáng magkaibigan.

—Nguni't anó ka ba mayroon at nápakamapanghamók ka ngayón?—ang tanóng ni Basilio.

—Walá, aywan ko, nguni't ang taong iyan ay nakasisindák sa akin, halos nakatatakot.

—Sinsikó kitá, é: ¿hindi mo nálamang ang tawag diyan ay Cardenal Moreno?

—Cardenal Moreno?

—O Eminencia negra, kung papaano mo ibig.

—Hindi kitá máwatan!

—Si Richelieu ay may isáng tanungang kaputsino na pinangalang Eminencia Gris; itó'y siya namáng tanungang nã General.....

—¿Siya nã bá?

—Gayón ang nadingig ko sa *ilán*..... na nagmumurá sa kaniyá kung siya'y nakatalikód, at pinupuri siyá kung kaharáp.

—¿Dumadalaw din bá kay kapitáng Tiago?

—Mulá nã unang araw nang kaniyang pagdatíng, at ang katunayan ay *may isáng* nag-aakalang kaagaw niyá..... sa pamagmamana..... At ináakalà ko na makikipagkita sa General tungkól sa usap na ukol sa pagtuturò nã wikang kastilà.

Nang sandalíng iyon ay lumapit ang isáng alilà upang sabihin kay Isagani na tinatawag nã kaniyang amain. Sa isáng bankô sa popa at kasalamuhà nã ibáng kasakáy ay nakaupô ang isáng klérigo na minamasdán ang anyô nã m̄ga tána-wing nagdadaan sa kaniyang paningín. Niluluwagan siyá nã kaniyang m̄ga kalapít; pag nagdaraan sa tabí niyá ang m̄ga lalaki'y nangagpupugay at ang m̄ga mánunugal ay hindi nakapanngangahás na ilagáy ang dulang na pinaglalarúan sa kalapít niyá. Ang paríng iyon ay bibihirang magsalitá, hindi humihitit ni hindi umaanyong mapagmataás, hindi nahihiyang makihalò sa ibáng tao at tumutugóng malumanay at maayos sa mga pagpupugay sa kaniyá na waríng ikinadadangal niyá at kinikilala ang gayón. Siya'y lubháng matandá na, ang buhók ay pawang putí, nguni't ang kaniyang pangagatawan ay mabuti, at, kahit nakaupô ay tuwid ang katawán at taás ang ulo, dátapwáy

hindí mapagmalakí at mapalalò. Náibá sa karamihan n̄ klérigong indio, na lubhá namáng kauntí, na n̄ kapanahunang iyon ay gumáganáp sa pagkakoadhutor ó nanġanġasiwàng pangsamantalá sa ilang kurato, dahil sa kaniyáng pagkamalumanay at ugaling tuwíd na tagláy noong may lubós na pagkákilala sa karanġalan n̄ kaniyáng kalagayan at kabanalan n̄ kaniyáng tinútungkól. Isáng muntġug pagsisiyasat sa kaniyáng anyô, kundí man dahil sa kaniyáng buhók na putí, ay mapag-uunawà kaagád na siya'y náuukol sa malayòng panahón, sa nakaraang kapanahunan, noong ang mġa mabubuting binatà ay hindí nanġinġimġng ilaán ang kaniláng karanġalan sa pagiging-parì, noong ang mġa klérigo ay kasingpantáy sa kalagayan n̄ sino mang prayle, at noong ang kagaya niya, na hindí pá dusta al alimura, ay humíhingí n̄ mġa taong malayà at hindí alipin, matatayog na pag-iisip at hindí budhġng apí. Sa kaniyáng mukháng malungkót at anyòng mapagtapát ay napagkikilala ang katiwasayán n̄ kaniyáng kaluluwang pinatibayan n̄ pag-aaral at pagkukurò, at marahil ay sinubukan na n̄ mġa sariling pagtitiís n̄ damdamin. Ang klérigong iyón ay si P. Florentino na amaín ni Isaganí at ang kasaysayan n̄ kaniyang buhay ay lubháng maiklí.

Anák n̄ isáng lipġng mayaman at kilalá sa Maynilà, mainam ang tindíg at may kasapatáng mábantóg, ay hindí nagkaroon kailan man n̄ hilig sa pagpapari; n̄gunít dahil sa iláng panġakò n̄ kaniyáng Iná ay pinilit siyang pumasok sa Seminario matapos ang di kakaunting pagtutunggali at matindġng pagtatalo. Ang Iná'y may matibay na pakikipagkilala sa Arsobispo, may matigás na loob at waláng pagbabago sa anómáng máisip, na gaya n̄ sino mang babaing may pag-aakalàng umaalinsunod sa hanġád n̄ Dios. Waláng nangyari sa tutol n̄ binatàng si Florentino, hindí nagkabisà ang samò, waláng nahitá sa pagsasabing siya'y may iniibig at gumawá na tulóy n̄ guló; magpapari siya at n̄ umabot sa dalawáng pút limáng taón ay naging pari; ang Arsobispo ay siyang naggawad sa kaniyá n̄ mġa *orden*, ginanáp na lubháng maringal ang unang pagmimisa, nagkaroon n̄ tatlóng araw na pigġng at ang iná'y namatáy na masayá at siyangsiyá ang kalooban, matapos na maipamana sa anák ang lahat n̄ kaniyang kayamanan.

N̄gunít sa pagtutunggaliang iyón ay tumangáp si Flo-

rentino nḡ isáng sugat na hindi na gumalíng kailán man; mḡa iláng linggó muna bago ganapín ang una niyáng pag-mimisa, ang babaing kaniyang pinakagigiliw ay nag-asawa nḡ walá nang pilipili dahil sa samá nḡ loob; ang dagok na iyon ay siyang pinakamahapdíng tinanggáp niyá; nang-hilambót ang kaniyang budhí at ang kabuhayan ay naging isá niyang kinamuhán at mabigát na dalahin. Kung dí man ang kabaitan at pagbibigáy dangál sa kaniyang kalagayan ay ang pag-ibig na iyon ang nagligtás sa kaniya sa bangíng kinahuhulugan nḡ paríng prayle at hindi prayle dito sa Pilipinas. Hinaráp ang kaniyang mḡa nasasakóp dahil sa kaniyang pagtupád sa katungkulan at pagkakahilig sa mḡa likás na karununḡan.

Nang mangyari ang mḡa kaguluhan noong 72 ay ipinang-anib ni P. Florentino na siya'y mápuna dahil sa kalakihán nḡ kinikita nḡ kaniyang kurato, at sa dahiláng siya'y payapang tao, ay huminḡi nḡ pagpapahingá at mulá na noon ay nanirahan nang warí'y isáng táong karaniwan sa mḡa lupáin niláng mag-aanak na nasa baybayin nḡ dagat Pacifico. Doo'y inarugá ang isá niyang pamangking lalaki, si Isagani, na alinsunod sa mḡa masasamáng dilá ay anak niyá sa kaniyang dating iniibig, nḡ mabáo, anak sa pagkadalaga nḡ isáng pinsan niyáng tagá Maynilá, alinsunod namán sa mḡa lalóng nakabábatíd at hindi buláan.

Nang makita nḡ Kapitán nḡ bapor ang klérigo ay pinilitpilit na pumasok sa kámara at umakyát sa kubierta. Upang mapahinuhod lamang siya'y nagsabing:

—Kung hindi kayó paparoon ay aakaláin nḡ mḡa prayle na áayaw kayóng makisama sa kanilá.

Walá nang nagawá si P. Florentino kundí ang sumunód at ipinatawag ang kaniyang pamangkín upang pagsabihan nḡ nangyayari at ipagbilin na huwag lalapit sa kámara samantalang siya'y nároroon.

—Kung mákikita ka nḡ Kapitán ay aanyayahan ka at magpapakalabis namán táyo.

—Paraan nḡ aking amáin!—aní ni Isagani sa sarili—walá namáng dahilán kung dí upang huwag lamang akóng mákausap ni aling Victorina.

III

MĜA ALAMÁT

Ich weiss nicht was soll es bedeuten
Dass ich so traurig bin!

Nang bumati si P. Florentino sa muntíng lipunán ay hindi na naghahari doon ang pagkakainisan dahil sa naka-raáng pagtatalo. Marahil ay nakaakit sa mĝa budhi ang masasayang bahay sa bayan ng Pasig, ang mĝa kopa ng mĝa alak na Jeréz na tinunggá upáng humandá ó marahil ay ang pag-aantabáy sa isáng mabuting pananghalian; magíng alín man sa mĝa tinuran ang sanhi, ang katunayan, ay nangagtatawanan at nangagbibiruán na, sampú ng pransiskang nong payát, kahit na hindi nangagiingáy: ang kaniláng mĝa tawa'y kahawig ng mĝa ngiwi ng isáng mamámatáy.

—iMasasamáng panahón!, imasasamáng panahón!—ang sabing tumatawa ni P. Sibyla.

—iMaano namáng huwag kayóng magsalitá ng ganyán, Vice-Rector!—ang sagót ng kanónigong si P. Irene, sabáy sa pagtutulak sa luklukan noon—sa Hongkong ay malusog ang inyóng pangangalakal at nagpapatayó kayó ng mĝa bahay na bawát isá ay.... íbá!

—iTate, tate!—ang sagót—hindi ninyó náikikita ang aming mĝa gugol, at ang mĝa naninirahan sa aming mĝa arìng lupaín ay nagsisimulá na sa pagtutol....

—iSiyá, siyá na ng kádadaíng, pagká't kung hindi ay iiyák na akó!—ang masayang sigáw ni P. Camorra.—Kami'y hindi dumadaíng gayóng walá kami ng mĝa lupaín ni mĝa banko. At alamín ninyó na nagsisimulá na ng pagtawad sa mĝa deretsos ang aking mĝa indio at iniuukilkil sa akin ang mĝa taripa! iSukat bá namáng ukilkilán akó ng taripa ngayón, at taripa pa namán ng Arsobispo na si D. Basilio Sancho, *puñales*, warì bagáng mulá noon hangáng ngayón ay hindi námahal ang mĝa bagay-bagay. Ha, ha, ha,! Bakit mámumura pá ang isáng binyág kay sa isáng inahíng manók? Nguni't akó'y nagtataingang kawali, sinisingil ko hangáng saan makaabót at hindi akó dumadaíng kailán mán. Hindi kami makamkám, anó, P. Salvi?

Nang m̃ga sandalìng iyón ay siyáng paglabás sa eskotilya. ñg ulo ni Simoun.

—Ñguni't ñsaan bagá kayó nagsuot?—ang sigáw sa kanyá ni D. Custodio na nakalimot na sa samá ñg loob:—hindí ninyó nákita ang pinakamainam sa paglalayág!

—iPsh!—ang sagót ni Simoun nang makaakyát na ñg túluyan;—nakákita na akó ñg maraming ilog at maraming tá-nawín, kayá't walá ñg may kabuluhán sa akin kun dí iyóng may m̃ga alamát....

—Kung sa alamát, ay may ilán ang Pasig—ang sagót. ñg Kapitán, na ayaw mawaláng kabuluhán ang ilog na kani-yáng nilalayagan at pinagkakakitaan ñg pagkabuhay,—nariyan ang Malapad-na-bató, na sinásambá noong kapanahunang hindí pá dumárating dito ang m̃ga kastilà, na umano'y tirahan ñg m̃ga espíritu: ñg mawalá na ang pananalig diyan at masa-laulà na ang bató ay nagíng tirahán ñg m̃ga tulisán, na mulá sa tugatog niya'y hinaharang ang m̃ga bangká na nakikilaban na sa agos ay nakikilaban pá sa m̃ga tao. Nang inakaraan iyon at sa kapanahunan na natin, kahit nábabakás sa kanyá ang kamáy ñg tao, ay may nábabanggit díng mangísangísang bangkáng nátataób, at kung sa paglikô ay hindí ko ginagamit ang *anim kong sentido* ay hindí malayòng mapabaran-dal sa kanyáng m̃ga tagiliran. Náriyan pá ang isáng alamát, ang sa yungib ni doña Jerónima, na maibubuhay sa inyó ni P. Florentino.

—Waláng hindí nakaalam niyon!—ang pawaláng báhalàng sabi ni P. Sibyla.

Ñguni't ni si Simoun, ni si Ben-Zayb, ni si P. Irene, ni si P. Camorra ay nakaaalam, kayá't hiningí niláng isaysáy; ang ilán ay pabirô at ang ibá'y sapagká't sadyang ibig ma-batíd. Ang klérigo ay umanyông pabirô, kagaya ñg paghilíng ñg ilán, gaya ñg pagsalaysay sa m̃ga batà ñg isáng sisiwa, at nagsabing:

—May isáng lalaking nag-aaral na nañgakòng pakakasal sa isáng babai, sa kanyáng bayan, at pagkatapós ay hindí na naalaala ang pañgakò. Dahil sa pagkamatapát ñg babai ay inantáy-antáy ñg malaon ang lalaki: nakaraan ang kanyáng kabatàan, nagíng dalagsót at isáng araw ay nabalitáng ang kanyáng katipán sa pag-aasawa ay siyang Arsobispo sa May-nilà. Nagsuot lalaki at lumigid sa uñgós ñg Cabo, sa

pagparito, at humaráp sa Ilustrisíma na hinilingáng tumupád sa pangakò. Ang kahilinga'y hindí mangyayari, at ipinagawâ ngâ ng Arsobispo iyang yungib na nákita ninyóng may takíp at napapalamutihan sa pagpasok ng m̄ga punòng gumagapang. Diyan siyá nanahán at namatáy, at diyan din siyá nálibing, at ayon sa sabisabihán ay tumatagilid si doña Jerónima kung pumapasok sa yungib dahil sa katabaán. Ang kaban-tugan niyá sa pagkaenkantada ay buhat sa ugali niyang paghahagis sa ilog ng m̄ga kasangkapang pilak na ginagamít sa m̄ga pigíng niyang dinádaluhán ng maraming ginoo. Isáng lambát ang nasa ilalim ng tubig at siyang sumasahód sa m̄ga kasangkapang doon na nahuhugasan. Walá pang dalawáng pung taón ang nakararaan na ang ilog ay dumadaang halos humáhalik sa pintúan ng yungib, nguni't untiunting lumá-layô, gaya rin namán ng pagkalimot ng m̄ga taga rito sa kay doña Jerónima.

—Mainam na alamát!—ani Ben-Zayb,—susulat akó ng ukol diyan. Nakaaawà.

Iniiisip na ni aling Victorina na manirahan sa isá namáng yungib at sasabihin na sana ng unahan siyá ni Simoun, na nagsabing:

—Nguni't anó ang palagáy ninyó sa bagay na iyón, P. Salvi—ang tanóng sa pransiskano na waláng imík dahil sa may iniisip—hindí bagá lalóng mabuti, sa palagáy ninyó, na dapat sanang hindí sa isáng yungib siyá inilagáy ng Arsobispo kung dí sa isáng beaterio, sa Santa Clara, sa halimbawâ?

Galaw na pamanghá ni P. Sibyla, na nakakitang si P. Salvi ay nangingíng at sumulyáp sa dako ni Simoun.

—Sapagká't hindí namán mainam—ang patuloy na waláng tigatig ni Simoun,—iyáng bigyán ng munting tahanan ang m̄ga nádadayà natín; labág sa pagkamapanampalataya ang ipain siyá sa m̄ga tuksó, sa isáng yungib, sa tabí ng ilog; nangangamoy *ninfa* ó kaya'y *dríada* ang gayón. Marahil ay nagíng mainam pá, lalò pang kabanalan, lalò pang magandá, lalò pang kápít sa ugali dito, ang kulungín siyá sa Santa Clara, na warìng isáng bagong Eloisa, upang madalaw at mahimok maminsánmin-sán, ¿Anó ang sábi ninyó?

—Hindí ko mahahatulan ni dapat kong hatulan ang kagawán ng inga Arsobispo—ang tugóng mabigát ang loob ng pransiskano.

—Nguni't kayó, na siyang *governador eclesiástico*, ang kahalili ng Arsobispo, áanó ang gagawín ninyó kung sa inyó mangyari ang bagay na iyon?

Kinibít ni P. Salvi ang kaniyang balikat, at payapang tumugón ng:

—Walang kabuluháng isipin ang isáng bagay na hindi mangyayari.... Datapwá'y yayamang napag-uusapan na rin lamang ang tungkol sa mga alamát, ay huwag ninyóng káligtáán ang lalóng mainam, dahil sa siyang lalóng katotohanan, ang kababalaghán ni San Nicolás, na marahil ay nákita ninyó ang mga siráng muog ng kaniyang simbahan. Ibubuhay ko kay G. Simoun na siyang hindi dapat makaalam. Waring noong araw ay maraming buwaya sa lawát sa ilog, mga buwayang napakalalakít napakamasibà na dinudumog ang mga bangká at pinalulubog sa hagkís ng kaniláng buntót. Sinasabing isáng araw, ang isáng insík na hangga noon ay hindi pa nagbibinyagan, ay dumaraan sa harap ng Simbahan, at walang anó anó'y sásisipót sa kaniyang harapán ang demonio, na anyóng buwaya, na itinaob ang kaniyang bangká upang lamunin siyá at dalhín sa Impierno. Sa tulong ng Dios ay tinawagan ng insík si San Nicolás at noon din ay naging bató ang buwaya. Sinasabi ng mga matatandá na ng kapanahunan nilá ay nákilala pang maliwanag ang anyó ng hayop sa putól putól na batóng nálalabi; sa ganang akin ay masasabi kong nakita ko pang malinaw ang ulo at kung huhulàan ang katawán dahil sa aking nákita ay dapat na maging lubháng malakí ang hayop na yaón.

--iKahanghangang alamát!—ang pabulalás ni Ben-Zayb, —at magiging sanhi ng isáng salaysayín. Ang pagsasabi ng anyó ng háyop, ang takot ng insík, ang tubig ng ilog, ang kakawayanan.... At magiging sanhi ng pagsusuri ng mga pananampalataya. Sapagká't tignán ninyó; tawagan pá namán ng isáng insík na hindi binyagan, sa gitná ng kasakunaan, ang isáng santó na hindi niyá sinasambá at marahil ay kilala lamang sa dingig.... Itó'y hindi sákop noong sáwikáing *mabuti pá ang masamáng kilalá na, kay sa nabuting kikilalanin pá*. Kung akó'y mapapásakainsikán at málalagay akó sa gayong kagipitan ang una ko munang tatawagan ay yaóng lalong hindi kilalang santó sa *calendario* kay sa kay Confusio ó Budha. Kung itó'y isáng kataasang tunay ng uri ng kato-

lisisimo ó kaya'y kahinàan sa paghuhulò at pagka walang katibayan nḡ pag-iisip nḡ mḡa lahìng diláw, ay malilinaw lamang nḡ isang pagkilalang masusi nḡ *antropología*.

Si Ben-Zayb ay gumamit nḡ kílos gurò at pinagalaw ang hintuturò sa hanḡín, sabáy sa pagtataká sa sariling pag-iisip na marunong humanḡò nḡ maraming banggít at katuturán sa maliliit na bagay. At sa dahiláng nákita, na si Simoun ay nagbubulaybulay dahil sa bagay na kasasabi pá lamang niyá, ay tinanóng na kung anó ang iniisip.

—Dalawáng bagay na mahalagá—ang sagót ni Simoun, —dalawáng katanunḡang maidaragdág sa inyóng susulatin. Una: ñanó kayá ang nangyari sa diablo nḡ bigláng mákulong sa bató? ñnakatanan? ñnaiwan doon? ñnapilpíl? At ang pangalawá, ay kung yaóng mḡa háyop na naging bató na nápagkitá ko sa iláng museo sa Europa, ay hindí kayá nagkagayón nḡ dahil namán sa iláng santóng nabuhay na una sa panahón nḡ pag-apaw nḡ tubig sa sangmundó?

Waláng kapingaspingás na birò ang pagkakasábi nḡ mag-aalahás at itinukod pa sa noo ang kanyáng hintuturò, tandá nḡ malakíng pagmumunimuni, kayá't si P. Camorra ay waláng kapingaspingás ding sumagót na:

—¡Sino ang makapagsasabi, sino ang makapagsasabi!

—At yayamang mḡa alamát ang napag-uusapan at pumapások tayo sa lawà,—ang tugón ni P. Sibyla—ang kapitán ay dapat makabatíd nḡ marami....

Nang mḡa sandalíng yaón ay pumapások sa wawà ang bapór at ang tánawing nasa harap ay lubháng mainam. Ang lahat ay nalugód. Sa harapán ay nakalátang magandang lawà, na nalilibid nḡ baybaying berde at bughaw na buubundukin, na warìng isáng malakíng salamín na nakúkulong nḡ palibid na pawàng esmeralda at sápiro, na sa kaniyang lunas ay nanánalamín ang langít. Sa kanan ay nakalatag ang dalampasigang mababà, na may mḡa look na may maiinam na anyò, at doon sa malayò, halos napapawì na sa paningín, nároon ang káwit nḡ bundók Sunḡay; sa harapán at sa hulíng dákong abót nḡ paningín ay nakatayò ang Makiling, mataás, nakahahangà, napuputúnḡan nḡ manipís na úlap; at sa kaliwá ang pulóng Talím, ang Súsong-dalaga na taglay ang matatambók niyang gúhit na naging sanhí nḡ kaniyang

panḡalan. Isáng malamíg na simuy ang nagpapakulót sa malápad na ibabaw nḡ túbig.

—Maala-ala ko palá, Kapitán—ang sábi ni Ben-Zayb, na kasabáy ang paglingḡón—¿alám bagá ninyó kung saan dako nḡ lawà nápatay ang isáng nagnḡanḡalang Guevara, Navarra ó Ibarra?

Lahát ay nápatinḡín sa Kapitán, tanḡi lamang si Simoun na ibinaling ang mukhá sa kabiláng dáko, na waríng may hinahánap sa dalampasigan.

—¡Ay siyá nḡâ!—ani aling Victorina,—¿saan Kapitán? ¿nakaiwan kayá nḡ bakás sa tubig?

Kumindát nḡ makailán ang tinátanóng, bilang katunayan na laban sa kanyáng kaloóban ang katanunḡan; nguni't nḡ mabatyág ang samò sa mḡa matá nḡ lahát, ay lumápít nḡ iláng hakbáng sa unahán nḡ bapór at minataan ang bay-bayin.

—Tuminḡín kayó roón—ang sabing marahan, matapos na maunawang waláng ibáng tao:—alinsunod sa Cabo na nanḡulo sa pag-uusig, nḡ makita ni Ibarra na siya'y nakú-kulóng, ay lumunsád sa bangká, sa malapít sa *Kinabutasan* at sa kásisisid ay linanḡóy ang habàng may dalawáng milla, na hinahábol siya nḡ punlò kailán ma't ilálabas ang ulo sa tubig upang huminḡá. Sa dako pa roon ay hindí na siya nákita, at sa malayôlayô pa, sa may pangpáng, ay nakakita nḡ warí'y kulay dugò. At nḡayón ang ikalabíng tatlóng taón nḡ pangyayari, na waláng kulang at labis na araw.

—¿Kung gayón, ang kaniyáng bangkáy?...—ang tanóng ni Ben-Zayb.

—Ay nakisama sa bangkáy nḡ kaniyáng amá,—ang sagót ni P. Sibyla;—¿hindí bá isá ring pilibustero, P. Salvi?

—Iyán ang mḡa murang libíng, P. Camorra, ¿anó?—ang sábi ni Ben-Zaib.

—Lagì nḡ sinasabisabi ko, na pilibustero ang mḡa hindí bumabayad nḡ maringal na libíng—ang sagót na tumatawa nḡ tinukoy.

—Nḡuni't ¿anó ang nangyayari sa inyó G. Simoun?—ang tanóng ni Ben-Zayb nang makitang ang mag-aalahás ay nakatigil at nag-iísip—¿Nahihilo bagá kayó, kayóng mapag-lakbáy, sa isáng paták na tubig na kagaya nitó?

—Ang masasabi ko sa inyó,—ang sagót n̄g Kapitán na nagkaroón na n̄g giliw sa m̄ga pook na iyón;—huwag ninyóng pangánlán itó n̄g paták na túbig: itó’y malakí sa alín man sa m̄ga lawà sa Suisa at malakí pa kahit pagpisanin ang lahát n̄g lawà sa España; nakákita akó n̄g matatandâng mangdaragát na nangaliyó rito.

IV

SI KABISANG TALES

Ang m̄ga nakabasa n̄g unang bahagi n̄g kabuhayang itó, ay maaalaala marahil ang isáng matandâng magkakahóy na naninirahan doon sa kalookan n̄g isáng gubat.

Si Tandâng Selo ay buháy pá at kahi’t ang kaniyang buhók ay pumutí na ay mabuti rin ang kaniyang katawán. Hindí na nanghuhuli sa bitag at hindí na rín nagpuputól n̄g káhoy; sa dahiláng bumuti na ang kabuhayan ay nag-gagawá na lamang n̄g walís.

Ang kaniyang anák na si Tales (palayaw n̄g Telesforo) ay nakisamá muna sa isáng namumuhunan; n̄guni’t n̄g malaunan, n̄g magkaroon n̄g dalawáng kalabáw at m̄ga iláng daáng piso, ay gumawá na sa sarili, na katulong ang kaniyang amá, ang kaniyang asawa at ang kaniyang tatlong anák.

Hinawan n̄gâ at lininís ang makapál na gúbat na nasa labasan n̄g bayan na inakalà niláng waláng may-ari. Nang kaniláng ginágawá ang lupà at máayos ay linagnát na isá isá siláng mag-aanak at namatáy ang Iná at anák na pangánay na si Lucía, na nasa katamtamang gulang. Ang bagay na iyón na sadyáng ibinibigáy n̄g pagkakabungkál n̄g lupà na saganà sa sarisarìng bágay, ay inakalà niláng higantí n̄g m̄ga lamán-lupàng naninirahan sa gubat, kayá’t kinalamay nilá ang kaniláng loob at ipinagpatuloy ang gawàin sa pag-asang lumipas na ang pagkamuhí n̄g espíritu. Nang aanihin na ang unang taním ay inangkín ang m̄ga lupàng iyón n̄g isáng “Corporación” n̄g m̄ga prayle na may pag-aari sa bayang kalapít, na ang ikinakatwiran ay nasa sa loob n̄g kaniláng m̄ga hanganan, at upáng mapatunayan ang gayón ay itinayô noon díu ang kaniláng m̄ga muhón. Gayón

man, ay pinabayàan siyá. nḡ tagapanḡasiwà nḡ mḡa pari upang pag-anihan, kailan man at magbabayad siyá sa taón taón nḡ isáng muntíng halagá, isáng waláng gaano, dalawáng pú ó tatlóng púng piso.

Si Tales, na mabaít sa dilàng mabaít, ayaw sa usapín na gaya nḡ ibá at masunurin sa mḡa praille gaya nḡ ilán, sa pag-iwas na ibunggô ang isáng palyók sa isáng kawali, gaya nḡ sábi niyá, (sa ganáng kanya'y kasangkapang bakal ang mḡa prayle at siya'y kasangkapang pútik), ay umalin-sunod sa kahilingán, dahil sa naisip niyáng siya'y hindi marunong nḡ wikàng kastilà at waláng maibabayad sa mḡa tagapagtanggol. At saká sinabi sa kanyá ni tandâng Selo, na:

—Tiisín mo na! malakí pá ang magugugol mo sa pakikipag-usapín nḡ isáng taón kay sa magbayad nḡ makásampú nḡ hinihilíng nḡ mḡa paríng putí. ¡Hm̄h! Marahil ay gan-tihín ka namán nilá nḡ misa. Ipagpalagáy mong ang tatlóng púng pisong iyán ay natalo sa sugal, ó kayá'y nahulog sa túbig at kinain nḡ buwaya.

Ang ani ay nagíng masaganà, nábili sa mabuting halagá, at inisip ni Tales ang magtayô nḡ isáng bahay na tablá sa nayon nḡ Sapang, nḡ bayang Tiani, na kalapít nḡ San Diego.

Nakaraán ang isá pang taón at dumatíng ang isá pang mabuting ani, at dahil sa paganitó ó pagayóng sanhi ay ginawá nḡ mḡa prayle na limáng púng piso ang *canon*, na pinagbayaran namán ni Tales upang huwag siláng magkagalít at sa dahiláng umasang maipagbibili sa mabuting halagá ang asukal.

—iTiisín mo na! Ibilang mong lumakí ang buwaya,—ang páyo ni mataudâng Selo.

Nang taóng yaón ay naganáp ang kaniláng pangarap: manirahan sa bayan, sa kaniláng bahay na tablá sa nayon nḡ Sapang, at inisip nḡ amá at nḡ nunò ang papag-aralin ang dalawáng magkapatíd, lalònglalò na ang babai, si Juliana ó Huli, gaya nḡ kaniláng tawag, na magiging magandá sa warì. Isáng batàng lalaki, si Basilio, na kaniláng kaibigan at kagaya rin nilá sa urì ay nag-aaral na noon sa Maynilà.

Nḡuni't ang pangarap na itó'y warìng ukol sa hindi pangyayari.

Ang unang ginawá nḡ bayan, nḡ mákita ang untiuntíng pagtigháw nilá, ay ang paghahalal na kabisa sa pinakamalakás na gumawá sa mag-aanak; ang anák na pangnanay

na si Tanò ay may labíng apat na taón pá lamang. Tinawag na ngàng kabisang Tales, nangailangang magpagawâ ng *chaqueta*, bumilí ng isáng sambalilong pieltro at humandâ sa paggugugol. Upang huwag makipagkagalít sa Kura at sa Pamahalàan ay pinagpapaluwalan niya ang náaalís sa padrón, ipinagbabayad ang mğa umaalís at namamatáy, nag-aaksayá ng maraming panahón sa paniningíl at pagtungò sa *Cabecera*.

—¡Magtífs ka na! Ipagpalagáy mong dumatíng ang mğa kamag-ának ng buwaya,—ang sabíng nakanğiti ni tandáng Selo.

—Sa taóng dárating ay magsusuot ka na ng *de cola* at paparoon ka sa Maynilà, upang mag-aral na gáya ng mğa dalaga sa bayan!—ang sabí-sabí ni kabisang Tales sa kaniyang anak kailan ma't mádidingíg dito ang mğa pagkatuto ni Basilio. Nğuni't ang taóng dárating na iyon ay hindi sumasapit at sa kanyá'y nápapalít ang pagdaragdág sa buwís ng lupà; natubigan na si kabisang Tales at nagkakamót ng ulo. Ibiníbigáy na ng lutuàng putik ang kaniyang bigás sa *caldero*.

Nang umabot sa dalawáng daang piso ang *canon* ay hindi na nagkasiyá si kabisang Tales sa pagkamot sa ulo at pagbubuntóng hiningá: tumutol at bumulóngbulóng. Nang mangyari ang gayón ay sinabi sa kaniyá ng prayleng tagapanğasiwà, na, kung hindi siyá makababayad ay ibá ang magtataním sa mğa lupàng yaón. Maraming may nasà ang nagbabayad.

Inakalà ni kabisang Tales na nagbíbirò ang prayle, nğuni't tinótotoó ng parì ang pagsasalítat itinuturò ang isá sa mğa alilà niyá na siyang kukuha ng lupà. Ang kaawaawang tao'y namutlá, ang tainğa niya'y umugong, isáng mapuláng ulap ang tumakíp sa kaniyang paningín at doo'y namalas ang kaniyang asawa't anak na babaing nangamumutlá, yayát, naghíhingalò, dahil sa waláng gisaw na lagnát. At pagkatapos ay namalas ang makapál na gubat na nagíng bukirín, namalas niyá ang agos ng pawis na dumídilig sa mğa lubák, namalas niyá siyá, siyá rín, ang kaawaawang si Tales, na nag-aararo sa gitná ng arawán, na nasugatan ang mğa paa sa mğa bató't tuód, samantalang ang uldóg na iyon ay naglililiwalíw na nakasakáy sa isáng sasakyán at yaóng kukuha ng kaniyang arì ay súsunódsunód na gaya ng isáng alipin sa kaniyang panğinoon. ¡Ah, hindi! imakálilibong hindi! Lumubóg na muna ang mğa kaparangang yaón sa káilaliman ng lupà at málibing

na siláng laháť. ¿Sino ang dayuhang iyón upang magkaroon nǝ karapatáng makapag-arì sa kaniyáng mǝa lupaín? ¿Nagdala bagá siya nǝ pumarito nǝ isáng dakót man lamang nǝ alabók na iyón? ¿Nabaluktót bagá ang isá man sa mǝa daliri niyá sa pagbunot nǝ isáng ugát man lamang na nanuód doon?

Bugnót na sa mǝa pagbabalà nǝ prayle na nag-aakalàng papaghariin ang kaniyáng mǝa karapatán sa laháť nǝ paraan, sa haráp nǝ ibáng naninirahan doon ay nagmatigás si kabisang Tales, ayaw magbáyad, ni isá mang kualta, at dalá rin sa haráp ang mapuláng ulap, ay sinabing ipagkakaloob lamang niyá ang kaniyáng mǝa bukirín sa dumilig muna doón nǝ dugô nǝ kaniyáng mǝa ugát.

Nang makita ni matandáng Selo ang mukhá nǝ kaniyáng anák, ay hindi nakapanǝahás na banggitín ang buwaya, nǝuni't tinangká niyáng paglubagín sa pagsasabi nǝ ukol sa mǝa kasangkapang púťik at ipinaalaala, na sa mǝa usapín, ang nananalo'y nawáwalán nǝ barò't salawál.

—Sa alabók tayo mauuwí, amá, at walá tayong damít nǝ sumilang sa malíwang!—ang sagót.

At nagmatigás na sa hindi pagbabayad ni ibigáy ang isáng dangkal man lamang nǝ kaniyáng lupà, kung hindi ipakikilala muna nǝ mǝa prayle ang katibayan nǝ kaniláng paghahabol sa paraan nǝ pagpapakita nǝ kahi't anóng kasulatan. At sa dahiláng waláng máipakita ang mǝa prayle ay nagkaroón nǝ usapín, at tinanggáp ang gayón ni kabisang Tales sa pag-asang kundí man ang laháť ay may iláng lumilingap sa katwiran at gumagalang sa mǝa kautusán.

—Naglilingkód akó at marami nǝ taóng akó'y naglilingkód sa hari, sa tulong nǝ aking salapí at mǝa pagpapagod, —ang sábi sa mǝa nagwiwikàng walá siyáng mararating:— hiníhilíng ko sa kaniyá nǝgayón na lingápín ang aking katwiran at lilingápín niyá akó.

At akay ng isáng kasawíán at parang sa usapín ay nátatayá ang kaniyáng kabuhayan sa araw nǝ búkas at ang sa kaniyáng mǝa anák, ay ginugol ang kaniyáng naiipon sa pagbabayad sa mǝa abogado, escribano at procurador, na hindi pa kabilang dito ang mǝa kawani at mǝa taga-sulat na sinasamantalá ang kaniyáng kamangmanǝán at kalagayan. Yao't dito siyá sa pangulong bayan nǝ lalawigan, nakararaan siyá nǝ boong mag-

hapon na hindi kumakain at hindi nátutulóg, at ang kaniyáng pakikipagupas ay pawàng tungkol sa m̃ga kasulatan, pagharáp, paghahabol sa lalóng may mataás na kapangyarihan, ibp. Noon nákita ang isáng labanáng hindi pá námasdán sa silong ñ langit ñ Pilipinas: ang sa isáng marálitáng indio, mangmáng at waláng m̃ga kaibigan, tiwalà sa kaniyáng katwiran at sa kabutihan ñ kaniyáng pinaguusig, na nakikilaban sa isáng malakás na “corporación” na niyuyukuán ñ kapangyarihan at sa haráp niyá’y binibitiwan ñ m̃ga hukóm ang kaniláng timbanġan at isinusukò ang kaniláng tabák. Mapilit sa pakikitunggalí na warìng langám na kumákagát, gayóng nakikilalang siyá’y matitirís, warìng langaw na tinátanaw ang kalawakang waláng hanggán sa likód ñ isáng salamín. ¡Ah! Ang kasangkapang lupà, sa pakikipaglaban sa m̃ga *caldero*, ay may nakahahangà ring anyò, sa pagkadurog: tagláy niyá ang kaġtingán ñ pagdumog ñ waláng pag-asa. Sa m̃ga araw na hindi siyá naglalakbáy, ay dinadaán niyá sa paglilibót sa kaniyáng bukirín na dalá ang isáng baríl, sinásabisabí niyáng ang m̃ga tulisán ay nangloloob at nanġanġailanġáng magtanggol siyá upang huwag mahúlog sa kaniláng m̃ga kamáy at matalo ang úsap. At warìng pagsasanay sa pagtudlá ay binabaríl ang m̃ga ibon at m̃ga bunġang káhoy, bumabaríl ñ m̃ga paróparó ñ waláng kalihislihis, kayá’t ang tagapanġasiwàng uldóg ay hindi na nanġahás na tumunġo sa Sapang kung waláng kasamang m̃ga guardia sibil, at ang palamon ñ pari na nakakita sa magandang tíkas ni kabisang Tales na naglilibót sa kaniyáng bukirín na warí’y isáng bantáy, ay umayáw nang lipús ñ tákot na kunin ang pag-aari.

Datapwá’y hindi makapanġahás na bigyán siyáng katwiran ñ m̃ga hukóm pamayapà sa bayan at nang nasa *cabecera*, dahil sa natatakot maalís sa katungkulan, sapagká’t nadadalá na dahil sa isáng kaagad-agad ay inalís. At hindi namán masasamá ang m̃ga hukóm na iyón, pawàng taong matatalino, matapát, mabubuting mámamayán, maririlag na m̃ga magulang, mabubuting anak... at nakatataya ñ kalagayan ni Tales ñ mabuti pa kay sa sariling may katawán. Marami sa kanilá ang nakababatid ñ m̃ga sanhí at pangyayari nang pagkakaari, alám niláng ang m̃ga prayle ay hindi dapat magkaroon ñ m̃ga pag-aarìng lupà alinsunod sa kaniláng m̃ga

palatuntunan, n̄guni't alám dín namán nilá na ang panggaling sa malayò, ang pagtatawid dagat sa pagtupád sa katungkulang pinaghirapang lubhâ bago nákamít, mag-usig na makagampáng mabuti at pawalán ang laháť n̄g iyon dahil lamang sa sinapantahà n̄g isáng indio na ang katwiran ay gáganapín sa lupà n̄g gaya sa langít, íabá! isá rin namáng kahiban̄gán ang gayón! Silá ay mayroon dín namáng m̄ga kaának at marahil ay may malakí pang pangangailan̄gan kay sa indiong yaon: ang isá'y may ináng pinadadalhán sa tuwina n̄g salapí, at ¿mayroon pa bang kabanalbanalang bagay na gaya n̄g pakanin ang isáng iná?: ang isá ay may m̄ga kapatíd na babaing nápapanahón sa pag-aasawa, ang isá pa'y may m̄ga anák na malili't na nag-aantáy n̄g pagkain na waring m̄ga inakáy sa pugad na marahil ay mangamatáy pagdatíng n̄g araw na maalís sa katungkulan; at ang pinakamuntí ay may asawang nálalayò, lubhâng malayò, na kung hindi tumanggáp n̄g ukol na salapí ay magigipít..... At ang laháť n̄g hukóm na iyon, na ang marami sa kanilá'y may m̄ga budhí at may malinis na hilig, ay nag-aakaláng ang lalóng pinakamabuti niláng magagawá ay ang himukin sa pagkakasundò, sa paraang magbayad si kabisang Tales n̄g buwís na hinihingí. N̄guni't si Tales, gaya n̄g sinomang may maikling paghuhulò, ay patuloy sa layon, kailan ma't nakakábanaag n̄g katwiran. Humihingí n̄g m̄ga katunayan, katibayan, kasulatan, *título*, n̄guni't waláng máipakita ang m̄ga prayle at waláng pinanghahawakan kundí ang m̄ga nakaraang pagalinsunód.

Datapwá'y, ang tutol namán ni Kabisang Tales:

—Kung sa araw araw ay naglilimós akó sa isáng pulube upang huwag na lamang akóng yamutín ¿sino ang makapipilit sa akín na magpatuloy akó sa pagbibigay, kung nagpapakasagwá namán?

At waláng makapag-patinag sa kaniyá sa gayón at walá namáng bantáng makapagpalubág sa kaniyá. Waláng nangyari sa Gobernador M... na naglakbáy at sinadyá siyá upang takutin; ang laháť ay sinasagót niyá nang:

—Magagawá ninyó ang ibig gawín, G. Gobernador, akó'y isáng mangmáng at walá akóng lakás. N̄guni't inayos ko ang m̄ga bukiríng itó, ang asawa ko't anák ay nangamatáy sa pagtulong sa akín sa paglilinis, kayá't hindi ko siyá ma-

ipagkákaloob sa sino mang hindi makagawâ sa kanilá nã higít sa ginawâ ko. Diligín muna silá nã dugô nã nagnanasà at ilibíng sa kanilá ang asawa't anák.

Ang kinahinatnán, sa katigasang itó nã ulo, ay ang bigyán nã katwiran ang m̃ga prayle nã m̃ga matapát na hukóm, at siya'y pinagtátawanán nã balà na at pinagsasabihan pang hindi naipapanalo ang m̃ga usapín nã dahil sa katwiran. Gayon man ay patuloy din siyá sa paghahabol, linalagyán nã punlò ang kaniyang baríl at mahinaheng liniligíd ang kaniyang lupaín. Sa kapanahunang iyón ay waring isáng pangarap ang kaniyang kabuhayan. Ang kaniyang anák na si Tanò, binatàng kasingtaas nã amá, at gaya nã kapatíd na babaí sa kabutihan, ay násundalo: pinabayàan niyang lumakad at hindi ibinayad nã makakapalít.

—Magbabayad akó sa m̃ga abogado,—ang sabi sa anák na babaing umfiyák:—kung manalo akó sa usapín ay mapababalík ko siyá, ñguni't kung akó'y matalo ay dindi ko kailanġan ang anák.

Lumakad ang anák at ang tanġing balitang tinanggáp ay ang pinutulan nã buhók at natutulog sa ilalim nã isáng karreta. Nang makaraan ang anim na buwan ay may nagsabing nákitang dinalá sa Carolinas; may iláng nagbabalitang tila nákitang suot guardia sibil.

--iGuardia sibil si Tanò! iSupmariosep!—ang pamanghá nã ilán na sabáy sa pagtatalukob kamáy:— iSi Tanò na napakabuti at napakabaít! iRekimeternam!

May iláng araw na hindi binati nã nunò ang amá, si Hulí ay nagkasakit, ñguni't hindi tumulò ang isá mang paták na luhà ni kabisang Tales: dalawang araw na hindi umalis sa bahay, na waring nanġanġambá sa pagsisi nã kaniyang m̃ga kanayon; natatakot tawaging siyang pumatáy sa kaniyang anák. Ñguni't nã ikatlóng araw ay muling lumabas na dalá ang kaniyang baríl.

May nagsapantahà na siya'y may nasang pumatáy nã tao at may isáng nagsabi na nádingíg umanóng ibinúbulóng niyá ang balang ibaón ang uldóg sa m̃ga lubák nã kaniyang bukirín; kayá't mulá noo'y kinatakutan na siyang lubhá nã prayle. Dahil dito'y pumanaog ang isáng utos ng Capitán General na nagbabawal nã paggamit nã baríl at ipinasasamsám na lahát. Ibinigáy ni kabisang Tales ang kani-

yáng baríl, n̄guni't nagpatuloy dín sa kaniyáng pagbabantáy na ang dalá ay isáng mahabàng iták.

—¿Anó ang gágawin mo sa iták na iyán sa ang m̄ga tulisán ay may baríl?—ang sabi sa kaniyá ni matandáng Selo.

—Kailanġan kong bantayán ang aking m̄ga pananím,—ang sagót;—ang bawá't isáng tubó doon ay isáng butó n̄g aking asawa.

Inalisán siyá n̄g iták dahil sa nápakahabà. Ang ginawá namán niyá ay kinuha ang matandáng palakol n̄g kaniyáng amá at ipinatuloy ang kaniyáng paglalakád na nakapanġi-n̄gilabot.

Si matandáng Selo at si Hulí ay nanġanġambá sa tuwíng áalis siyá n̄g bahay. Si Hulí ay títindíg sa habihán, dudunġaw, nagdádasal n̄g m̄ga nobena. Ang matandá namán ay hindí mátumpák kung minsán sa pagyari n̄g buk-lód n̄g walís at násasabisabíng pagbábalikán ang gubat. Ang pamumuhay sa bahay na iyón ay nápakahirap.

Nangyari din ang kinatatakutan. Sa dahiláng ang bukid ay malayò sa pook n̄g m̄ga bahay, kahí't na may palakól si kabisang Tales ay nabihag n̄g m̄ga tulisán, na may m̄ga rebolber at baríl. Sinabi sa kaniyá n̄g m̄ga tulisán na yamang mayroon siyáng náibabayad sa m̄ga hukóm at tagatanggol-usap ay dapat din namán siyáng magkaroon n̄g máibibigay sa m̄ga náwawakawak sa kabuhayan at m̄ga pinag-uusig. Dahil doon ay hiniġán siyá n̄g limáng daang pisong tubós sa pamag-itan n̄g isáng tagabukid at pinatibayan pang pag may nangyari sa utusán ay itítimbáng ang búhay n̄g dakíp. Dalawáng araw ang ibinigáy na taning.

Ikinasindák na lubhá n̄g mag-anak ang balitá at lalò pa mandíng naragdagán ang gayón, n̄g mabatíd na lálabás ang Guardia sibil upang usigin ang m̄ga tulisán. Kung magkátagpò at magkálabanán ay alám n̄g lahát na ang unang mápapatáy ay ang dakíp. Nang tanggapín ang balitá'y hindí nakatinag ang matandá, at ang anák na babai, sa gitná n̄g pamumutlá't pagkasindák, ay maká-iláng nagnasàng mangusap, n̄guni't hindí nangyari. Datapwá'y isáng hinalàng lalòng mabigát ang nakapagpabalík sa kaniláng diwà. Ang sabi n̄g tagabukid na inutusan n̄g m̄ga tulisán, ay marahil magsisilayò silá, kayá't kung maglulu-

wát sa pagbibigáy n̄g tubós ay lalawig ang araw at si kabisang Tales ay pupugutan n̄g ulo. Ang sabing itó'y nakatulíg sa dalawá, na kapuwá mahihinà at kapuwá waláng magawâ. Si tandâng Selo ay mápaupò't mapatindíg, akýát manaog, hindí malaman ang tunḡuhin, hindí malaman ang lapitan. Si Hulí'y padulógdulóg sa kaniyáng m̄ga larawan n̄g santó, ulí't ulíng binilang ang salapí, n̄guni't ang dalawáng daang piso'y hindí nararagdagán, ayaw dumami, bigláng magbibihis, iipunin ang lahát n̄g kaniyáng hiyás, hihingíng sanguni sa mantandâ, tatangkáing makipagkita sa Kapitán, sa hukóm, sa tagasulat, at sa teniente n̄g Guardia sibil. Oo ang sagót n̄g matandâ sa lahát, at pag sinabi n̄g batàng huwag ay huwag dín namán siyá. Dumatíng ang iláng babaing kapitbahay na kamag-anakan at kakilala, m̄ga marálitá, at may maralitá pa kay sa ibá, m̄ga waláng malay na tao at minámalakí ang lahát n̄g bagáy. Ang pina kamatalas sa lahát ay ang pusakál na pagingera na si Hermana Balí na nanirahan sa Maynilà upang mag *ejercicio* sa beaterio n̄g La Compañía.

Ipagbibilí ni Hulí ang lahát n̄g kaniyáng m̄ga hiyás liban lamang ang isáng agnós na may brillante at esmeralda na bigáy ni Basilio. Ang agnós na iyon ay may kasaysayan; ibinigáy n̄g *monja* na anák ni kapitáng Tiago sa isáng ketonḡin, dahil sa pagkakagamót ni Basilio sa may sakít ay ibinigáy nitó na parang isáng handóg. Hindí niyá máipagbilí hanggáng hindí maalaman n̄g nagbigáy.

Madalíng ipinagbilí ang m̄ga sukláy, hikaw at kuwintás ni Hulí sa isáng mayamang kapitbahay at dinagdagán pá n̄g limáng pūng piso; kulang pa rin n̄g dalawang daan at limang pū. Maaaring isanglá ang agnós, n̄guni't nápaíling si Hulí. Iminunkahì n̄g isáng kalapít na ipagbilí ang bahay, bagay na sinangayunan ni tandâng Selo n̄g boḡng lugód, sapagká't bábalík sa gubat upang makapanḡahoy na mulí na gaya noong una, n̄guni't ang gayón ay hindí mangyayari ang sábi ni Hermana Balí sa dahiláng walá ang tunay na may-ari.

—Minsan ay pinagbilhan akó n̄g isáng tápis n̄g asawa n̄g hukóm, sa halagáng piso, at kadumatdumat ay sinabi n̄g a-awa na walá raw kabuluhán ang bilihang iyon sapagká't walá siyang malay. !Abá! Kinuha sa akin ang tápis at hindí isinaulí sa akin

nṅ babai ang piso hangga nṅayón, ang ginágawâ ko namán ay hindi ko siyá binabayaran sa panginge kung siya'y nananalo, abá! Sa gayóng paraan ay násingil ko siyá nṅ labíng dalawáng kualta; dahil lamang namán sa kaniyá kung kayâ akó nagsusugal. Hindi ko mapapayagang hindi akó pagbayaran. abá!

Tátanunṅín sana nṅ isáng kalapít kung bakít hindi siyá pinagbabayaran ni Hma. Balí sa isáng maliit na utang, nṅuni't natalasan nṅ pangingera, kayâ't nagpatuloy kaagád:

—¿Alam mo Hulí ang mabuti mong gawín? Isanglá mo muna sa halagáng dalawáng daan at limáng pùng piso ang bahay, sanláng pagbabayaran hanggáng sa manalo ang usap.

Itó ang pinakamabuti sa mṅa balak, kayâ't tinangkâng gawín noon ding araw na iyon. Sinamahan ni Hermana Balí at linibot nilá ang lahát nṅ bahay nṅ mayayaman sa Tiani, nṅuni't waláng pumayag sa gayóng kasundúan: anilá'y talo ang usap, at ang pagtulong sa isáng kalaban nṅ mṅa prayle ay parang humahandâ na sa paghihiganti nitó. Sa kahulihulihan ay nakátagpô rín nṅ isáng matandang mapanata na nahabág sa kaniyáng kalagayan, ibinigáy ang halagá sa pamag-itan nṅ kasundúan na si Hulí'y paaalilà sa kaniyá hanggáng sa mabayaran ang utang. Sa isáng dako namán ay waláng maramíng gagawín si Hulí, manahí lamang, magdasál, samahan siya sa simbahan, magbanatá mataminsán-minsán nṅ patungkol sa kaniyá. Lumuluhàng pumayag si Hulí sa kasundúan, tinanggáp ang salapí at nanṅakòng sa kinabukasan, araw nṅ Paskó, ay maglilingkód na siyá.

Nang matantô nṅ matandâ ang gayóng halos pagbibilí nṅ katawán, ay nag-iiyák na wari'y batà. Dí yatà't ang apó niyáng yaón na ayaw niyáng palalakarin sa init nṅ araw upang huwag masunog ang balát, si Hulíng may malilíft na dalirí at mapuláng sakong, idí yatà! ang binibining yaón na siyáng pinakamagandá sa nayon at marahil ay sa boong bayan, na lagí nang tinátapatán nṅ mṅa binatang nagtutug-tugan at nagkakantahan, idí yatà! ang bugtóng niyáng apó, ang kabugtóng niyáng anák, ang tanṅing lugód nṅ malabò niyáng paninṅín, yaong pinanṅarap niyáng nakasayang mahabà, nagsasalitá nṅ wikàng kastilà at nagpapaypáy nṅ pamaspás na may mṅa pintá, na kagaya nṅ mṅa anák nṅ mayaman, ¿yaón ang papasók na alilàng kagagalitan at pagwiwikàan, upang ma-

sirà ang kanyáng m̃ga dalirì, upang mákatulog sa kahì't saang sulok at mágising nang waláng patumangâ?

Ang matandá'y waláng humpáy sa kaiiyák, sinásabisa-bíng siya'y magbibigtí at magpapakamatáy sa gutom.

—Kung áalis ka—ang sabi—ay babalik akó sa gubat at hindi na akó tútuntóng ñg bayan.

Pinapayuhan siyá ni Hulí na kinakailañgang makabalík ang amá, at pag nanalo ang usapín ay madalí siyáng matutubós sa pagkaalilà.

Dinaang malungkót ang gabíng yaon; alín man sa dalawá ay hindi nakakain at ang matandá'y nagmatigás na hindi humigá, at magdamág na naupô na lamang sa isáng sulok, waláng imík, ni kakibókibô, at hindi man kumikilos. Sa isáng dako namán ay tinangkâ ni Hulí ang matulog, ñguni't malaong hindi nápickít ang m̃ga matá. Nang mapayapâ na dahil sa kapalaran ñg magulang, ay ang kaniyá namáng kalagayan ang inisip ñguni't tinitimpí ang pag-iyak na waláng humpáy upang huwag mádingíg ñg matandâ. Sa kinabukasan ay alilà na siyá, at yaón pá namán ang araw na karaniwang idatíng ni Basilio na galing sa Maynilà't may daláng handóg sa kanyá.... Dapat na niyáng limutin ang pag-irog na iyon; si Basilio, na dí malalao't magiging mang-gagamot, ay hindi maaaring mag-asawa sa isáng maralitâ.... At nákinikinitá niyá na tumutuñgo sa simbahang kasama ñg pinakamayaman at pinakamagandang dalaga sa bayan, na kapuwá silá gayák na gayák, maliligaya at kapuwá nañgakañgiti, samantalang siyá, si Hulí, ay súsunódsunód sa kaniyáng panginoon at ang dalá'y nobena, hitsó at duráan, Pagsapit sa dakong itó'y nakáramdám siyá ñg isáng pag-hippít ñg lalamunan, isáng pataw na malakí sa pusò at hiníhiñgí niyá sa Birhen na mamatáy na muna siyá bago mámalas ang gayón.

—Datapwá't—aniyá sa sariling budhí—málalaman niyá na pinili ko pá ang akó na ang másanglá kay sa masanglá ang agnós na bigáy niyá sa akin.

Ang pagkukuròng itó'y nakapagpalubág ñg kaunti sa kaniyáng samá ñg loob at nagpañgaráp na siyá ñg sarisari. ¿Sino ang makapagsasabi? maaaring mangyari ang kababalagháng makakuha siya ñg dalawáng daán at limáng pûng piso sa ilalim ñg larawan ñg Birhen; marami na siyáng nábasang

kababalaghán na gayón ang pangyayari! Maaaring huwag sumilang ang araw at samantalà'y mapanalo ang usap bago mag-umaga. Maaaring makabalík ang kaniyang amá; makapupulot siya sa bakuran n̄g isáng gusi, ang m̄ga tulisán ang siyang may padalá sa kaniyá n̄g gusi; ang kura, si P. Camorra na nagbíbirô sa kaniyang parati, ay mangyayaring dumatíng na kasama n̄g m̄ga tulisán.... lumalaon lumalaon ay untí-untíng naguguló ang kaniyang m̄ga pagfisisip hanggáng, sa, dahil sa pagkapatá at pagdadalamhatì ay nákatulog, na pinapanḡarap ang kaniyang kabatàan doon sa gitná n̄g kagubatan: siyá'y naliligò sa batis na kasama ang dalawá niyang kapatíd, may m̄ga isdáng sarisari ang kulay na napahuhuling wari'y tangá, at nayayamót siyá sapagká't hindí siyá masiyahang loob sa panghuhuli niyóng m̄ga isdáng nápakaamò: si Basilio ay nasa ilalim n̄g tubig, n̄guni't hindí niyá maalaman kung bakít ang mukhá ni Basilio ay ang sa kaniyang kapatíd na si Tanò. Silá'y minamatyagán mulá sa pangpáng n̄g kaniyang bagong pinaglilingkuráng babai.

V

ANG "NOCHE BUENA" N̄G ISÁNG KOTSERO

Dumatíng si Basilio sa San Diego n̄g m̄ga sandalíng inililibot ang prusisión sa m̄ga lansanḡan n̄g bayan. Siyá'y nabalám n̄g iláng oras sa kaniyang lakad sapagká't náhuli n̄g guardia sibil ang kotsero na nakalimot magtagláy n̄g sédula personal at dinalá sa kuartel upang iharáp sa comandante, matapos mabigyán n̄g iláng halibas n̄g kulata.

Mulíng napigil ang kalesa upang paraanin muna ang prusisión at ang kotserong nábugbóg ay nag-alís n̄g sombrero at nagdasál n̄g isáng *Amá namin* sa pagdaraan n̄g isáng larawan, n̄g isáng bantóg na banál mandín, na nasa andás. Anyóng matandáng may mahabàng misáy na nakaupô sa gilid n̄g isáng hukay na nasa ilalim n̄g isáng punòng may sarisaring pinatuyóng ibon. Isáng kalán na may isáng palayók, isáng lusonglusunḡan at isáng kalikut na pandurog n̄g hitsó ang kaniyang m̄ga tangḡing kasangkapan, waring upang ipakilala na ang matandá ay naninirahan sa gilid n̄g libinḡan at doon linulutò ang kaniyang pagkain. Iyón ay si Matu-

salem, ayon sa pananampalaya sa Pilipinas; ang kaniyang kasama at marahil ay kapanahóng taga Europa ay si Noel n̄gñi't may matalagháy at masayang anyô, kay sa kay Matusalem.

—Nang kapanahunan n̄g m̄ga banál—ang hakàhakà sa sarili n̄g kotsero—marahil ay waláng guardia sibil, sapagká't kung mayroon, ay hindí silá mabubuhay n̄g malaon dahil sa pangun̄gulata.

Makaraán ang matandá ay sumunód ang tatlong Haring Mago na nan̄gakasakáy sa m̄ga kabayong tátalóntalón, lalonglò na ang sa maitím na haring Melchor na waring ibig sagasàin ang kaniyang m̄ga kasama.

—Walá, walá n̄gàng guardia sibil noon—ang patuloy n̄g kotsero na kinafinggitán sa sarili ang m̄ga maliligayang kapanahunang iyon.—sapagká't kung mayroon ay nádalá na sa bilag-gúan ang maitím na iyan na naglililikót sa piling niyang dalawang kastilà (si Gaspar at si Baltazar).

N̄gñi't sa dahilang nápuna niyá na ang maitím ay may korona at hari ding kagaya n̄g dalawang kastilà, ay sumaisip niyá ang hari n̄g m̄ga tagalog at nagbuntonghiningá.

—¿Alám pô ba ninyó—ang magalang na tanóng kay Basilio—kung ang paang kanan ay nakakalág na?

Ipinaulit ni Basilio ang katanun̄gan.

—¿Paang kanan nino?

—|Nang hari!—ang sagót na maraha't malihim n̄g kotsero.

—¿Sinong hari?

—Ang hari natin, ang hari n̄g m̄ga tagalog....

Si Basilio ay n̄gumiti at ikinibít ang balikat.

Mulng nagbuntonghiningá ang kotsero. Ang mga tagá bukid ay may isáng alamát na, ang kaniláng hari umanó na nakúkulong at nakatanikalá sa yun̄gib n̄g San Mateo, ay dárating isáng araw at sila'y palalayàin. Bawa't isáng daang taón ay napápatíd ang isá niyang tanikalá, kayá't nakakawalá na ang m̄ga kamáy at paang kaliwá: walá nang nátitirá kundí ang paang kanan. Kung nagpúpumiglás ó gumágaláw ang haring itó ay nagiging sanhi n̄g paglindól at pangin̄ginig n̄g lupà; nápakalakás, kayá't ináabután siyá n̄g isáng butó, na nadudurog sa kaniyang pisil, n̄g sino mang nakikipagkamáy. Tinatawag siyang Bernardo n̄g m̄ga tagalog,

nang hindi maalaman kung bakit, marahil ay pinagkaka-
maláng siyá ang Bernardo del Carpio.

—Pag nakakalág na ang paang kanan—ang bulóng n̄g
kotsero na tinimpí ang isáng buntónghiningá—ay ibíbigay
ko sa kaniyá ang aking m̄ga kabayo, paglilingkurán ko
siyá at magpapakamatáy na akó n̄g dahil sa kaniyá...
Ililigtas niyá kami sa m̄ga guardia sibil.

At sinundán n̄g may hapis na tingín ang tatlóng harìng
lumálayô na.

Sumúsunód ang dalawáng hanay na batàng malulungkót,
m̄ga waláng katawatawa, na warìng pinilit lamang. Ang ilán ay
may daláng huepe at ang ibá ay kandilà, at ang ibá ay paról na
papel na may tukod na kawayan, at nan̄gagtitiian sa pag-
darasál n̄g rosario, na, warìng may kaaway. Sumúsunod si
San José na nasa marálitáng andás, na ang anyô ay ma-
lungkót at pakumbabá at ang tungkód ay may bulaklák n̄g
asusena, sa gitná n̄g dalawáng guardia sibil na warì nakáhuli
sa kaniyá: saká pá lamang natahò n̄g kotsero kung bakit gayón
ang anyô n̄g santó. Dahil sa siya'y nagulumihanan sa pagka-
kakita sa guardia sibil ó kayá'y dahil sa walá siyáng paggalang
sa santóng may gayóng kaakbáy, ay hindi nagdasál n̄g kahit
isáng *requiem eternam* man lamang. Sa likurán n̄g San José
ay sumúsunód ang m̄ga batàng babaing umiilaw na nan̄gaka-
talukbóng n̄g panyóng nakabuhól sa ilalim n̄g babà, nagdada-
sál din n̄g rosario, n̄guni't hindi lamang kasinglakás n̄g m̄ga
batàng lalaki. Sa gitná'y ilán ang may hilahilang mumunting
konehong papel, na ang buntót na papel ding ginupít ay na-
kataás at naiilawan n̄g isáng munting kandilàng pulá. Dumá-
daló ang m̄ga batà na dalá ang m̄ga laruáng iyón upang su-
mayá ang prusisión. At ang m̄ga hayúphayupang matatabát
mabibilog na warì itlóg ay masasayá mandín kayá't nápapalun-
dág, napapagiwang, nabubuwal at nasusunog; lalapitan n̄g may
arì upang patayín ang lágabláb, hihip dito, hihip doon, mapá-
patáy ang dingas sa kápapalò at kung minsán ay umiiyák,
pag nákitang sirásirá ang laruán. Malungkót na nápupuná n̄g
kotsero na umuuntí sa taón taón ang lahi n̄g m̄ga hayop na
papel, na warìng násasalot ding kagaya n̄g m̄ga buháy na ha-
yop. Naalaala niyá, siyá, ang binugbóg na si Sinong, ang
kaniyáng dalawáng magagandáng kabayo, na upang máilayô
sa pagkakahawa sa sakít, ay pinaggugulan niyá n̄g sampûng

piso upang benditahin, alinsunod sa hatol n̄g kura—yaon ang pinakamabuting panglaban sa episoitia na natagpuán n̄g kura at n̄g Pamahalàan—n̄guni't gayón man, ay nanġamatáy din. Datapwâ'y kinakalamay niyá ang sarili, sapagká't matapos máwisikán n̄g agua bendita, matapos ang mġa latín n̄g parì at mġa *ceremonias*, ay nagtagláy n̄g ugaling pagmamataás ang mġa kabayo, nanġagmalakí na, ayaw pasingkáw, at sa dahiláng siyá'y mabuting kristiano ay hindí niyá mapalò, sapagká't sinabi sa kaniyá n̄g isáng Hermano tercero na benditado ang mġa kabayong iyón.

Ang panghulí n̄g prusision ay ang Birhen, suot "Divina Pastora" na may sombrero ayos *frondeuse* na may malapad na pardilyas at mahahabàng pakpák n̄g ibon upang ipakilala ang paglalakbáy sa Jerusalem. At upang maipahiwatig ang panġanġanák, ay ipinag-utos n̄g kura na patambukin ang tiyan at lagyán n̄g mġa basahan at bulak sa ilalim n̄g saya, upang waláng mag-alinlanġan sa kaniyáng kalagayan. Ang Birhen ay isáng magandáng larawan, na may anyông hapís, na kagaya n̄g lahát n̄g larawang gawá n̄g mġa pilipino, ayos na nahihiyá dahil sa ginawâ sa kaniyá marahil n̄g P. Kura. Sa dakong harapán ay may iláng kantores at sa likurán ay iláng mú-siko at ang mġa kaukuláng guardia sibil. Gaya n̄g maaantáy ay hindí kasama ang kura, matapos ang kaniyáng ginawâ: nang taóng iyón ay masamá ang loob, sa dahiláng kinailanġan niyáng gamitin ang boô niyáng katalinuhan at pananalitáng pasilòsilò upang ang mġa taong bayan ay magbayad n̄g tatlóng pûng piso sa bawâ't isáng "misa de aguinaldo" at hindí dalawang pû na gaya nang dating halagá.

—Nagiging pilibustero kayó—ang sabi.

Lubhâng natutubigan marahil ang kotsero dahil sa mġa bagay na napagkitá sa prusision, sapagká't nang makaraan itó at nang ipag-utos ni Basilio na magpatuloy, ay hindí ná-puná na ang ilaw n̄g paról n̄g karomata ay namatáy. Sa isáng dako namán ay hindí rin ná-puna ni Basilio sapagká't nalilibáng sa pagmamasíd sa mġa bahay na naiilawan, sa loob at labás, n̄g mġa paról na papel na mainam ang ayos at ibá't ibá ang kulay, mġa bituwing nalilibid n̄g bilog na may mahahabàng palabuntót, na pag náhipan n̄g hanġin ay naglala-gaslasan, at mġa isdáng ang ulo't buntót ay gumágaláw, na may baso n̄g ilaw sa loob, na pawàng nakasabit sa ba-

lisbisan n̄g bahay at siyáng nagbibigáy nang anyông masayá. Namamasdán ni Basilio na ang m̄ga pag-iilaw ay umuuntirín, na ang m̄ga bitwín ay nawawalá, na nang nakaraang taón ay kakauntì na ang m̄ga palamutì at palawít, at nang taóng itó ay lalò pa manding kauntì kay sa nakaraán.... Bahagyâ n̄g nagkaroon n̄g músika sa lansanġan, ang masasayang galawan sa m̄ga kúsinàan ay hindí na námamalas sa lahát n̄g bahay at ang gayón ay sinapantahâ n̄g bagong tao na alinsunod sa kasamaán n̄g panahón, ang asukal ay matumal, ang ani n̄g palay ay nasirà, nanġamatáy ang mahigít sa kalahatì n̄g m̄ga hayop at ang m̄ga buwís ay tumátaás, nádadagdagán nang dí maalaman kung bakit at sa anóng dahil, samantalang naglalalò namán ang pamamasláng n̄g guardia sibil na siyáng pumápatáy sa kasayahan n̄g m̄ga bayan.

Itó pá namán ang kaniyang iniisip nang mádingġ ang isáng *ialto!* na nagumugong. Kasalukuyang nagdáraán silá sa harapán n̄g kuartel at nápuná n̄g isáng bantáy na patáy ang tanglâw n̄g kalesa at ang bagay na iyón ay hindí dapat manatili. Sunód-sunód na mura ang tinanggáp n̄g kaawawàng kotsero na nagsabing ang kadahilanan noon ay ang kahabàan n̄g prusisión, at sa dahiláng pipiitin at ilalathalâ sa m̄ga pahayagan, sapagká't lumabág sa ipina-utos ay lumunsád sa sasakyán ang ayaw n̄g basagulo at mahinahong si Basilio at ipinatuloy ang lakad na pasán ang kaniyang takbá.

Yaón ang San Diego, ang kaniyang bayan, na walá man siyá ni isáng kamag-anak.....

Ang tanġing bahay na nákita niyáng masayá ay ang kay kapitáng Basilio. Ang m̄ga tandáng at m̄ga inahín ay nag-iiyukan, na sinásaliwán n̄g m̄ga tunóg n̄g warì nagtátadtád n̄g karné sa sangkalan at n̄g sagitsít n̄g mantikâ sa kawalì. May handâ sa bahay at umaabot sa lansanġan ang maminsan minsáng simoy na may halòng amóy n̄g ginisá.

Sa entresuelo ay nákita ni Basilio si Sinang, na pandák ding gaya n̄g mákilala n̄g aming mangbabasa, kahit tumabâ at lalò pang bumilog sapol n̄g magka-asawa. At siya'y ná-pamanghâ nang makitang kausap ni kapitáng Basilio, n̄g Kura at n̄g alperes n̄g guardia sibil ang mag-aalahás na si Simoun na may salamíng asúl sa matá at kilos malayâ ring gaya n̄g dati.

—Yari na, ginoong Simoun,—ang sabi ni kapitáng Basilio—tutunḡo kami sa Tiani upang tingnán ang inyóng mḡa hiyás.

—Akó ma'y paparoon din—anáng alperes—sapagká't kailanḡan ko ang isáng tanikalâ sa relós, nḡuni't mayroon akóng maraming gawain.... Kung iibigin sana ni kapitáng Basilio na siyá na ang mamanihalâ....

Malugód na sumang-ayon si kapitáng Basilio at sa dahiláng ibig niyáng mákasundô ang militar upang huwag siyáng magambalâ, sa paggambalâ sa kaniyáng mḡa tao, ay ayaw tanggapín ang halagáng pinagpipilitang dukutin nḡ alperes sa bulsá.

—iIyon na ang aking pamaskó!

—iHindi ko mapapayagan, kapitán, hindi ko mapapayagan!

—iSiyá, siyá! iSakâ na tayo magtuós sa hulí!—ang sabing mapagparayà ni kapitáng Basilio.

Ang Kura man ay nanḡanḡailanḡan din nḡ hikaw at ipinagbilin sa kapitán na ipakibilí na siyá.

—Ang ibig ko ay yaóng mabuti. Sakâ na tayo magtuós.

—Huwag kayóng mag-alaala P. Kura,—ang sabi niyá, na ibig díng mákasundô ang nasa dako nḡ simbahan.

Isáng patibay na masamá nḡ kura ay ikagagambalâ niyá nḡ malakí at ibayo pá ang magugugol: ang hikaw na iyón ay isáng sápitítáng handóg. Samantala namá'y pinupuri ni Simoun ang kaniyáng mḡa hiyás.

—iNakágugulat ang taong itó!,—ang sabi sa sarili ni Basilio—sa lahát nḡ pook ay nakapanḡanḡalakal.... At kung paniniwaláan natin ang *ilán*, ay biníbilí niyá sa iláng ginoo, sa muntíng halagá, ang mḡa ipinagbilí din niyáng hiyás upang ipang-alay.... iAng lahát ay nakapanḡanḡalakal sa Sangkapulùang itó. Kami lamang ang tanḡìng hindi!

At nagpatuloy sa kaniyáng bahay, sa bahay ni kapitáng Tiago, na tinátahanán nḡ isáng katiwalâ. Inántay siyá, upang balitáan, nḡ katiwalâ na may malakíng paggalang sa kaniyá mulá noong mákita siyáng bumúbusbós na warìng inahíng manók lamang ang iníiwàan. Ang dala-wáng manggagawà ay nápipít, ang isá'y mátatápon sana sa malayóng bayan.... namatáy ang iláng kalabáw.

—iAng dati rin, matatandâng balità!—ang may yamót na putol ni Basilio—iKailan pá man ay ganýán ang pasalubong ninyó sa akin!

Ang binatà'y hindi ganid, n̄guni't sa dahiláng madalás siyang mákagalitan ni kapitáng Tiago, ay iginaganti namán niyá sa kaniyang m̄ga napag-utusan. Ang matandá'y nagapuháp n̄g bagong balità.

—iNamatáy ang isá nating mangsasaka, ang matandâng bantáy sa gubat, at hindi pumayag ang kura na málibíng n̄g libíng mahirap, sapagká't mayaman daw ang panginoon!

—¿At sa anó namatáy?

—iSa katandaán na!

—iBa, namatáy sa katandaán? Kung namatáy n̄g dahil sa isáng sakít man lamang sana!

Ang ibig ni Basilio ay may sakít, dahil sa kaniyang hangád na makagawá n̄g "autopsia".

—¿Walá na bagá kayóng maibabalità sa aking bagong bagay? Nawawalán tulóy akó n̄g gana sa pagkain dahil sa pagbabalità n̄g m̄ga bagay na gaya rin n̄g dati. ¿May balità bagá kayóng ukol sa Sapang?

Isinalaysáy n̄g matandá ang pagkakabihag kay kabisang Tales. Si Basilio ay napahintóng nágmumunimuni at hindi umimik. Hindi na nakakain.

VI

SI BASILIO

Nang ang m̄ga kampanà'y nagrerepike na, dahil sa misa sa hatìng gabí, at nang ang m̄ga may ibig pa sa mahimbíng na pagtulog kay sa m̄ga kapistahan ay nágigising at bumúbulóng bulóng dahil sa kain̄gayan, ay dahandahang pumanaog si Basilio at nagpaligid n̄g makalawá ó makaitló sa iláng lansan̄gan, at nang matunayang waláng sumúsunód at nakababatyág sa kanyá ay nagliglig sa m̄ga landás na dí pinagdaraan n̄g maraming tao at tinun̄go ang dating gubatan n̄g m̄ga Ibarra, na nábilí ni kapitáng Tiago, nang inangking at ipinagbilí n̄g Pamaalàan ang m̄ga pag-aari noon.

Sa dahiláng ang Paskó n̄g Pangangánák sa taóng yaón ay nátamà sa paglíst n̄g buwan ay laganap doón ang kadilimán. Ang

pagrerepike ay humintô at ang mġa tugtóg na lamang ang nádidingġig sa katahimikan nġ gabí, sa gitná nġ lagaslás nġ mġa dahong pinagagaláw nġ simuy at mġa dagundóng nġ alon nġ kalapít na lawà, na warí'y hilík nġ kadalagahang nálululong sa isáng mahimbíng na pagtulog.

Ang binatà ay patungóng lumalakad na waring ibig makaaninag sa gitná nġ kadilimán, may gun'guní siyáng tagláy dahil sa poók at mġa sandalíng iyon. Maminsanminsa'y itinátaás ang ulo upang tanawín ang mġa bituwin sa pagitan nġ mġa dahong matataás nġ kakahuyan, at pagkatapos ay ipinagpapatuloy ang lakad na hinahawí ang mġa sanġá at siít na nakasasagabal sa kaniyá. Kung minsán ay bumabalík sa pinanggalingán, ang kaniyáng mġa paa'y násasalabíd sa isáng puòng maliit, másasagasà sa isáng ugát na nakalabás sa lupà ó sa isáng sanġáng baklí. Nang makaraán ang kalahatíng oras ay nakaratíng sa isáng muntíng batis na sa kabiláng pangpang ay may isáng warí bundókbundukan, na sa gitná nġ kadilimán ay nagaanyòng malakíng bundók. Tinawíd ni Basilio ang sapà sa tulong nġ pagpapalungdágglundág sa mġa bató na namumukód sa kaitimán sa ibabaw nġ kináng nġ tubig, umakyát sa bundókbundukan at tinunġo ang isáng muntíng pook na nakukulóng nġ matandá't sirasiráng muog. Tinunġo ang punò nġ balitíng malakí, mahiwagá, mataudá, (na binubuò halos nġ mġa ugát na pataás at paibabá na warí mġa sanġáng nanġagkasalásalabíd) na nakatayò sa kalagitnáan.

Humintô sa piling nġ isáng buntón nġ bató, nag-alís nġ sombrero at waring nanalangġin. Yaón ang libinġan nġ kaniyáng Iná, at ang unang dinadalaw niyá ay ang libinġang iyóng waláng nakababatíd, waláng nakamamalay. Sa dahi-hiláng sa kinabukasan ay dadalaw sa mag-aanak ni kabisang Tales, ay sinamantalá niyá ang gabíng yaón upang gumanáp sa gayóng kautangġán.

Naupò sa isáng bató at waring nag-iisíp. Sumipót sa kanyáng pagbubulaybulay ang mġa panahóng nakaraán na waring isáng maitím at mahabàng badhá na mapulápulá sa simulá, matapos ay nakapanġinġilabot, may bahid na dugò, at sa hulí'y maitím, maitím, abuhíng malinaw at untíuntíng lumi-liwanag. Ang dakong dulo ay hindí mámalas sapagka't ná-kakanlóng sa isáng ulap na nagbabanaag nġ liwanag at pagbubukáng liwaywáy.....

May labíng tatlong taón nang ganáp na ganáp na namatáy doón ang kanyáng iná, sa gitná n̄ karalitáan, nang isáng magandáng gabí na ang buwan ay maliwanag at ang m̄ga kristiano sa bóong mundó ay naggagalák. Sugatín at pípiláy-piláy siyáng nakaratíng doon sa pagsunód sa kanyáng iná, at itó namán ay balíw at lipus katakutang lumalayô na warí'y anino sa kaniyáng anák. Doón namatáy; dumatíng ang isáng taong hindí niyá kilalá at ipinag-utos sa kanyáng magbuntón n̄ kahoy, biglá siyáng umalinsunod at n̄ siyà'y bumalík ay isá pang hindí rin kilalá ang nátagpûán sa piling n̄ bangkáy n̄ una. ¡Anóng araw at gabí iyon! Tinulunġan siyá noóng taong hindí kilalá sa pagbubuntón n̄ kahoy na pinagsunugan sa bangkáy n̄ lalaki, hinukay ang pinagbaunan sa kanyáng iná at matapos abután siya n̄ kauntíng kuwalta ay ipinag-utos sa kaniyáng umalís sa pook na iyon. Noon lamang niyá nákita ang lalaking iyon; matangkád, mapupulá ang matá, mapuputlá ang labí, matanġos ang ilóng....

Ulila n̄ lubós, waláng magulang at kapatíd, ay iniwan niyá ang bayang iyon na mayroong m̄ga may kapangyarihang kinasisindakán niyá at tumunġo sa Maynilà upang pumasok na alilà sa isáng mayaman at mag-aral, na gaya n̄ ginagawá n̄ ilán. Ang kaniyáng paglalakbáy ay isáng paglalagalág, punô n̄ pagpupuyát at pag-aagam-agam, na ang gutom ay inaalintana. Ang ipinangtatawíd kagutuman niyá ay m̄ga bunġang kahoy n̄ m̄ga kagubatang kaniyáng pinagtatagûan kailan ma't nakakatanáw n̄ suot guardia sibil, kasuotang nakapagpapaalaala n̄ pinagbuhatan n̄ kaniyáng m̄ga kasawián. Nang nasa sa Maynilà na siyá, gulágulanít ang damít at may sakít pá ay dumulóg sa m̄ga baháybaháy at pumapasok na alilà. ¡Isáng batàng taga lalawigan na hindí marunong n̄ ano mang wikàng kastilá at masasaktín pá! ¡Waláng pag-asa, dayukdók at hapís na gumalàgalà sa m̄ga lansanġan na ná-pupuna n̄ m̄ga táo dahil sa ayos na karumaldumal n̄ kaniyang damít! ¡Makáilang tinangká ang payurak na sa m̄ga kabayo, na nanġagdaraáng parang kidlát na hila ang m̄ga sasakyáng nagkikinanġan sa pilak at barnís, upang matapos na ang kaniyáng m̄ga paghihirap! Salamat at nakitang nagdaán si kapitáng Tiago na kasama si tia Isabel; kilalá niyá ang m̄ga taong iyón mulá sa San Diego at sa kaniyáng kagalakán ay inakalàng warí m̄ga kababayan niyáng mistulá.

Sinundan ang karuahe, nawalâ sa kaniyang paningín, ipinagtanóng ang bahay, at sa dahiláng noóng araw na iyón pumasok si María Clara sa kombento at si kapitáng Tiago ay nalulungkót, ay nátanggáp siyang alilà, na waláng upa, nguni't sa isáng dako namán ay may pahintulot siyang makapag-aral, kung kailán niyá ibig, sa San Juan de Letrán.

Nang may iláng buwan na siyá sa Maynilà ay pumasok sa “primer año” sa latín, kahì't nanglilimahid, masamá ang bihis at nakabakyâ. Nang mákita n̄ m̄ga kasamahán ang kaniyang gayák ay lumayô sa kanyá, at hindi siyá kinatun̄go kailan man n̄ katedrátiko, isáng dominikong magandang lalaki, subali pa n̄gâ't ikinúkumót ang noó kung siya'y mákita. Ang m̄ga tan̄ging salitâ na nágamit n̄ dalawá sa loób n̄ walóng buwáng pasukán ay ang pagbanggít n̄ pangalan sa pagbasa n̄ talàan at ang sagót na *adsum* na itinútugón sa araw-araw n̄ nag-aaral. ¡Gaanóng kapaitan ang linálagók niyá sa tuwíng paglabás sa klase at n̄ mahulàan ang sanhi n̄ inaasal sa kanyá ay gaanong luhà ang namulás sa kaniyang m̄ga matá at gaanong hinanakít at daíng ang sumisilakbó't iniinís sa kaniyang pusò! ¡Gayón na lamang ang kaniyang iyák at paghihinagpís sa ibabaw n̄ libin̄gan n̄ kaniyang iná na pinagsasabihan n̄ m̄ga lihim niyang sákit, kahihyan at kaapihán, n̄ siyá'y ipagsama ni kapitáng Tiago sa San Diego n̄ magpapaskó! Gayón man ay isinasaulo niyang buongbuò ang lisyón kahì't marami ang hindi niyá natatarók! Nguni't tumiwasáy siyá sa hulí, n̄ mákitang sa tatló ó apat na raáng kasama niyá ay may apat na pû lamang ang nátatanóng sapagká't nápuna silá n̄ parìng nagtuturò dahil sa kiyas, ó kayá'y dahil sa isáng kalikután, ó kayá'y dahil sa kinalugdán, ó kayá'y dahil sa ibá pang sanhi. Sa isáng dako namán ay nagagalák sa gayón ang marami sa nag-aaral sapagká't hindi na silá mag-iisip at magninilay.

—Pumapasok sa *colegio* hindi upang mag-aral kun di upang makaraán sa paglilitis, at kung naaaring maisaulo ang aklát ñanó pá ang mahihin̄gí? naaaring tapusin din namán ang pinag-aaralan sa sangtaóng pagpasok.

Si Basilio ay nakaraán sa paglilitis dahil sa pagsagót sa tan̄ging katanun̄gang ginawâ sa kaniyá, nguni't parang mákina, waláng hintô't waláng kahin̄gáhin̄gá, at ang tinamó ay “aprobado” sa gitná n̄ tawanan n̄ m̄ga lumilitis. Ang

kaniyang siyam na kasama (sompúsompú kung litisin upang matapos agád) ay hindi nagtamó ng gayon, kayá't nangtákdáang ulitin ang sangtaón pagkadungô.

Nang siya'y nasa pangalawang taón ay binigyán siya ng mabuting pabuyà ni kapitáng Tiago, sapagká't nanalo ang manók niyang inaalagaan, at ibinilí niya agád ng sapatos at sombrero ng pieltro. Dahil sa kanyang binilí at sa mga damít na ibinigáy sa kaniya ng kaniyang panginoón, na tinatabas niyang mulí at isinusukat sa sariling katawán, ay bumutíbutí ang kaniyang ayos, nguni't hanggang doón na lamang namán. Sa isáng *clase* na marami ang pumapasok ay lubháng mahirap na mápuna ng guró ang isáng batà, at ang nag-aaral na sa una pang taón ay hindi nápatampók dahil sa katangian ó kayá'y hindi kinalugdán ng nagtuturò ay mahirap nang mápuna sa boò niyang pag-aaral. Gayon man ay nagpatuloy din siyá, dahil sa isá na sa kaniyang hilig ang pagkamatiyagá.

Waring nagbago ng kaunti ang kaniyang kalagayan ng pumasok sa pangatlong taón. Ang nagíng guró niya ay isáng dominikong masayá, palabirò at mapagpatawá sa mga tinuturuan, nápakatamad, sapagká't karaniwang ang pinapagsasalaysay ng katuturan ng lisyón ay ang kaniyang mga itinatangi lamang; kung sa bagay ay nasisiyahan na sa kahit anó. Nang panahóng iyón ay gumagamit na si Basilio ng sapatos at mga baròng malinis at pinirinsá. Sa dahilang nápuna ng propesor na hindi siyá matatawanín at namatyagán sa kaniyang mga matáng hapís at malalakí ang tila pagtatanóng, ay ipinalagáy siyang balíw at isáng araw ay tinangkang gipitín siyá sa pagtatanóng ng lisyón. Sinagót ni Basilio ng mulá sa punò hanggang dulo na walang kagatól-gatól sa isá mang f; tinawag siyang bubutok ng guró, nagsalaysáy ng isáng bagay na ikinátawá ng boóng klase, at upang maglalò ang halakhakan at matibayan ang pagkakapanagalan ay tinanóng pa siyá ng ilang tanóng na kasabay ang pagkindát sa mga minámabuti, na ang ibig sabihin ay:

—“Tinguán ninyó't masasayahán tayo.”

Noón ay marunong na ng wikang kastilà si Basilio at nakasagót nang walang nakatawa. Ang bagay na iyón ay isinamá ng loób ng lahat, ang inaanáy na kamalian ay hindi sumipót, walang nápatawá at ang pangyayaring iyón ay

hindi naipatawad sa kaniyá n̄ mabuting praile, sapagká't sinirà ang pag-asa n̄ boong klase at pinabulàanan ang hulà. N̄guni't sino ang makahihinalà na lalabás ang anománg bagay na may kabuluhán sa isáng ulong ang buhók ay waláng ayos na nagtátapós sa katawán n̄ isáng indio na masamá ang sapatos at kahahalò pá lamang sa kaniya sa m̄ga ibong mapangnyapít? At kung sa ibáng paaralán, na may sadyáng pagnanasàng ang m̄ga batà'y matuto, ay nagágalák ang m̄ga nagtuturò kung nakakatagpò n̄ gayón, sa m̄ga paaralan namáng pinamamahalaan n̄ m̄ga taong ang lalòng marami'y nananalig na ang matuto ay makasasamá (kun di man sa lahát ay sa m̄ga nag-aaral) ang nangyari kay Basilio ay hindi minabuti, kayá't hindi na siyá natanóng sa boóng taón. ¿Sa ano pa't tatanun̄gin siyáng mulí kung hindi rin makapagpatawá sa kan̄gino man?

Masamá ang loob at may tangká nang iwan ang pag-aaral n̄ nálipat siyá sa ika apat na taón sa latín. ¿Anó pa't mag-aaral, bakit hindi magtulóg na lamang na gaya n̄ ibá at umasa na sa isáng pagpapasumalá?

Ang isá sa m̄ga gurò ay lubhâng kilalá, náiibigan n̄ lahát; kinikilalang marunong, dakilàng makatà at may m̄ga pagkukuròng malayà. Isáng araw na kasama n̄ m̄ga "*colegial*" sa paglilibót ay nákalalít n̄ iláng "*cadete*", na, nagíng sanhi muna n̄ simuláng pag-aaway at pagkatapos ay paghahamunán. Ang pari, na marahil ay naalaala ang kaniyáng mabuting kabatàan, ay nauḡayag at nanḡakòng bibigyan n̄ mabuting *nota* ang sinomang makilahók sa pakikilaban sa linggóng dáratíng. Nagíng masiglá ang boong linggóng yaón: nagkaroon n̄ pulúpulutóng na paglalalang ginamitan n̄ sable at tungkód at sa isá'y napatanḡi si Basilio.

Dinalá siyáng galák na galák n̄ m̄ga nag-aaral at iniharáp sa propesor; mulá niyon ay nákilala siyá at kinagiliwan. Dahil sa pangyayaring itó at dahil din namán sa kaniyáng pagsusumigasig sa pag-aaral ay nagtamó siyá n̄ m̄ga *sobresaliente* at *medalla* pá n̄ taóng iyon. Sa nákitang itó, si kapitáng Tiago, na mulá nang magmonha ang anak ay may pagkamuhí na sa m̄ga praile, sa isáng sandalíng masayá, ay inudyakán siyang lumipat sa Ateneo Municipal, na noon ay lubhâng nábabantóg.

Isáng bagong mundó ang náhayág sa kaniyáng m̄ga matá,

isáng paraan sa pag-aaral na hindi man niyá nahinalà na mákikita sa paaralang iyon. Líban sa iláng bagay na waláng malakíng kabuluhán at iláng bagay na waláng kapararakan ay hinangáan ang pátakarang sinusunód doon sa pagtuturò at lubós ang kaniyáng pagkilala ng utang na loob sa pagsusumakit ng mga gurò. Nápapaluhá siyá kung minsán at naálaala ang apat na taóng nakaraan na dahil sa kakulangán sa mágugugol ay hindi siyá nakapasok doon. Kinailanngan niyáng gamitin ang lahat ng pagsusumikap upang mapantayán ang nangagkaroon ng mabuting pasimulá at nasabi niyá sa sarili na nang taón lamang na iyón napagaranlan niyá ang limáng taón ng “segunda enseñanza”. Dinaan ang *bachillerato* sa gitná ng kagalakán ng kaniyáng mga propesor at sa paglilitis ay ipinagmalakí siyá sa harap ng mga hahatol na dominiko na pinaparoon upang makibatyág. Upáng mapawi ng bahagyá ang kagalakán ay tinanóng ang nililitis kung saan nag-aral ng mga unang taón sa latín.

—Sa San Juan de Letrán, Padre—ang sagot ni Basilio.

—¡Ah! Sa latín ay mabuti—ang nakanngiting sabi ng dominiko.

Dahil sa kaniyáng hilig at ugali ay pinili ang Medicina: ibig sana ni kapitáng Tiago ang Derecho upang magkaroon ng abogadong waláng bayad, nguni't hindi ang dumunong at makabatíd ng mga kautusán ang kailanngan lamang upang magkaroon ng ipagtatanggol sa Pilipinas: kailanngang magpanaló ng mga usapín at upang itó'y mangyari ay kailanngang magkaroon ng maraming kakilala, lakás sa itaás, maraming salitáng pasalisalimuút. Napahinuhod din si kapitáng Tiago sapagká't naalaalang ang mga nag-aaral ng Medicina ay naglalamuták ng patáy: malaon nang humahanap siyá ng isáng lason na ipangsusubó sa tari ng kaniyáng mga manók at ang pinakamabuting nálalaman niyá ay ang dugò ng isáng insik na namatáy dahil sa sakít na sípilis.

Gaya rin ng dating pagsusumigasig, ó higit pá kung mangyayari, dinaán ng binatà ang mga taóng pag-aaral ng “facultad”, at mulá pa sa ikatlong taón ay nanggamót na siya, na pinalad namán, bagay na hindi lamang pagsisimulá ng isáng magandang háharapín kundí nagbibigáy din namán sa kaniyá ng sapát na gúgugulin upang makapagbihis ng mainám-inám at makapag-ipon pá ng kauntí.

Ang taóng itó'y siyáng hulng taón n̄g kaniyáng pag-aaral at sa loób n̄g dalawáng buwan na lamang ay “médico” na siyá, uuwí na sa kaniyáng bayan, pakákasal kay Juliana at mamumúhay siláng maligaya. Ang pagtatamá niyá n̄g “*licenciatura*” ay hindi lamang tiwasáy niyáng ináantáy kun dí ináasahan pá niyáng magiging maningning na pinakaputong n̄g kaniyáng kabuhayan sa pag-aaral. Siyá ang nátakdâáng bibigkás n̄g talumpating pagpapasalamat sa pagsusuót n̄g “muceta”, at nákiikinitá na niyáng siyá'y nasa gitná n̄g Paraninfo, sa haráp n̄g lahát n̄g nangagtuturò, at siyá ang pinagtitinginanan at pinakikiuggan n̄g madlá. Lahát n̄g ulong iyón na bantóg sa karununġan sa Maynilà na nangakalubóg halos sa kaniláng mġa muceta na ibá't ibáng kulay, ang lahát n̄g babaing dumaló dahil sa hanġád na makapanoód lamang, na noóng mġa taóng nakaraán ay hindi mán siyá nápuna, kundí mán nátingnan siyá na may pagwawaláng bahalà, ang lahát n̄g kaginoóhang iyón na noóng siyá'y batà ay kauntí n̄g pagulunġan siyá sa karuaheng sinásakyan sa gitná n̄g lusakán na warì áso lamang, sa mġa sandalíng iyón ay siyá ang pakikinggan, at ang mġa tuturan namán niyá ay mġa mainam na bagay, yaóng hindi pá nádidingġ sa poók na iyón; lilimutin ang sarili upang alalahanin ang mġa kaawàawang mag-aaral sa haharapín, at siyá'y papasok sa sosyedad sa pamagitan n̄g talumpating yaón.

VII

SI SIMOUN

Ang mġa bagay na itó'y siyáng náisip ni Basilio n̄g dumalaw sa libinġan n̄g kaniyáng iná. Bábalík na siyá sa bayan, n̄g tila nakábanaág n̄g liwanag sa loób n̄g kakahuyan at nakadingġ n̄g lagitlít n̄g mġa sanġá, yabág n̄g paa at lagaslás n̄g dahon..... Ang ilaw ay nawalá, n̄guni't ang yabág ay untí-untíng lumálapít at nákiita niyá ang isáng anino sa gitná n̄g poók na iyón at ang tinutunġo ay ang kaniyáng kinalalagyán.

Si Basilio ay sadyáng hindi mapamahġin at lalò na nġá n̄g makabiyák na siyá n̄g maraming bangkáy n̄g tao at nakapanġalagà sa dí kakaunting naghihinġalò: n̄guni't ang ma-

tatandâng alamát na ukol sa nakapanġilabot na poók na iyón, ang oras nġ gabí, ang kadilimán, ang malungkót na simoy, at ang mġa iláng kasaysayang nápakinggán nang siya'y musmós, ay nakasindák dín sa kaniyang kalooban at naramdamán niyang ang kaniyang pusò'y tumítibók nġ malakás.

Ang anino'y tumigil, sa kabiláng ibayo nġ balitì, na náikikita nġ binatà sa puwáng nġ dalawáng ugát na sa katandâan ay warìng dalawáng sangá na. Kinuha sa ilalim nġ damít ang isáng ilawáng may malakás na lente na inilagáy sa lupà at nakaliwanag sa mġa "botas de montar"; ang ibáng dako nġ katawán ay nababalot dín nġ kadilimán. Warìng hinalungkat nġ anino ang mġa bulsá at pagkatapos ay tumunġó upang ikamá ang dahon nġ isáng asaról sa isáng malakíng tungkód: nagulat si Basilio nġ makitang kaanyô yaon nġ mag-aalahás na si Simoun. At siyá nġang talagá.

Hinuhú kay nġ mag-aalahás ang lupà at maminsan-minsa'y naliliwanagan nġ ilaw ang mukhá: walá ang salaming nakapagpapabago nġ anyô. Si Basilio ay nanġilabot. Yaón dín ang taong may labíng tatlong taón nang humukay doon nġ paglilibingán sa kaniyang iná, tumandâ nġa lamang; ang buhók ay pumutí at nagkaroón nġ bigote at balbás, nġuni't ang paningín ay hindi nagbabago, yaon dín ang dating anyóng malungkót, yaón dín ang ulap nġ noo, ang malakás na bisig ay yaón dín, tuyô nġa lamang nġ kauntí, yaon ding kaloobang masulák. Ang mġa alaala sa nakaraan ay mulíng umalí sa kanyá: warí'y naramdaman ang init nġ sigá, ang gutom, ang kaniyang panglulupaypáy noon, ang amóy nġ lupàng nabungkal..... Ang pagkakatuklás na itó'y nakapanġilabot sa kaniyá. Kung gayón ay ang mag-aalahás na si Simoun, na ináakalang indio inglés, portugés, amerikano, mulato, Cardenal Moreno, Eminencia Negra, ang budhíng nag-úudyok nġ masamá sa Capitán General, gaya nġ tawag nġ ilán, ay dili ibá palá't yaóng mahiwagang tao na ang kaniyang pagsipót at pagpanaw ay nátaón sa pagkamatáy nġ magmamana sa mġa lupaíng yaón. Nġuni't lésino ang Ibarra, doon sa dalawáng taong kaniyang nákaharap, ang buháy ó ang patáy?

Ang katanunġang itó na itinátanong niyá sa sarili, kailan ma't napagsasalitáan ang pagkamatáy ni Ibarra, ay

mulíng pumasok sa kaniyáng pag-iisip sa haráp n̄ mahi-wagàng táong yaón.

Ang namatáy ay may dalawáng sugat na gawâ n̄ punglô, ayon sa kaniyáng napag-aralan pagkatapos, at marahil iyon ay gawâ n̄ paghahabulán sa lawà. Kung gayón ay si Ibarra ang namatáy na naparoon upang mamatáy sa libiṅgan n̄ m̄ga magulang, at ang nasàng sunugin ang kaniyáng bang-káy ay marahil nakuha sa ugali sa Europa na doo'y sinusunog ang patáy. Kung gayón ay sino ang isá pa, ang buháy, ang Simoung itó na manghihiyas, na noon ay anyóng dukhângdukhâ at n̄gayó'y mayamangmayaman at kaibigan n̄ m̄ga may kapangyarihan? Doo'y may lihim na sa kalamigang loob n̄ ating nag-aaral ay ninasàng ta-húin, at inantáy ang kailanṅang pagkakátaon.

Samantala namá'y hukay n̄ hukay si Simoun, n̄guni't námasdán ni Basilio na nanghinà na ang dating lakás: si Simoun ay humihinṅal, hiráp sa paghinṅá at sa bawá't sandalí ay tumitigil.

Si Basilio'y nanṅanib na baká siyá mákita, kayá't sa bigláng udyók n̄ kalooban ay tumindíg sa kinauupán at nagsabing waláng pagbabago ang boses:

—¿Matutulunṅan ko pô ba kayó, ginoo....?—ang ta-nóng, n̄ makaalís sa kinákanlungán.

Si Simoun ay umunat, lumundág na wari'y tigreng na-biglá, idinukot ang kamay sa bulsá n̄ amerikana at tining-náng namumutlá at kunót ang noo ang nag-aaral.

—May labíng tatlong taón na n̄gayóng akó'y pinautanṅan ninyó n̄ loob, ginoo,—ang patuloy na waláng tigatig ni Basilio—sa pook ding itó, sa paglilibíng sa aking iná, kayá't ikuliligaya ko ang matulunṅan namán kayó.

Dinukot ni Simoun sa kaniyáng bulsá ang isang rebolber, na hindi inilalayô sa bagongtao ang paninṅin. Nádingíg ang lagitlít n̄ isang armás na iniakmá.

—¿Sino pô bá akó sa akalà ninyó?—ang sabing humakbáng n̄ dalawáng hakbáng na pauróng.

—Isá pong táong aking iginagalang—ang sagót ni Basilio na may pakagulumihan, sapagká't inaakaláng yaon na ang hulí niyáng sandalí,—isang taong tanṅi sa akin, inaa-kalà n̄ lahát na patáy na, at táong ang kaniyáng m̄ga kasawián ay dinamdám kong palagí.

Isáng lubós na katahimikan ang sumunód sa m̄ga salitang itó, katahimikang inaring amóy kabilang buhay n̄g binatà. Gayón man, makaraan ang isáng mahabàng pag-aalinlangan, ay linapitan siyá ni Simoun at piniglán sa balikat at sinabi sa kaniyang ang boses ay nannginínig, na:

—Basilio, nakababatíd kayó n̄g isáng lihim na mangyayaring ikasawí ko at n̄gayó'y nakátuklás n̄g isá pá, na kung mábanság ay makasisirà sa aking layon, kayá't ang boò kong buhay ay nasa kamáy ninyó. Upang akó'y tumiwasáy at alangalang sa ikaaayos n̄g inaakalà kong gawín ay dapat kong sagkáán ang iyóng m̄ga labì, sapagká't ñanó ang kabuluhán n̄g buhay n̄g isáng tao sa kalakhán n̄g bagay na aking tinutun̄go? Mainam ang pagkakátaón, waláng nakababatíd n̄g aking pagparito, akó'y may sandata, kayó'y walá; sa m̄ga tulisán ibibintáng ang kamatayan ninyó kun dí man sa isáng bagay n̄g kabiláng mundó... n̄guni't, gayón man ay babayàan kong kayó'y mabuhay at inaakalà kong hindi ko ipagdaramdam sa hulí ang gayón. Kayó'y nagsumakit, nakipagtunggali n̄g lubhâng tiyagá... at gaya ko rin kayóng may kailangang makipagtuús sa sosyedad; ang kapatíd ninyóng muntí ay pinatáy, ang inyóng iná'y naulól, at hindi pinag-usig n̄g sosyedad ni ang nakamatáy ni ang nagpahirap. Tayong dalawá'y nabibilang sa m̄ga uhaw sa katwiran, at hindi dapat tayong magtunggali kun di magtulun̄gán.

Si Simoun ay humintóng pinigil ang buntonghinínigá at pagkatapos ay banayad na nagpatuloy na palinngaslingas ang tingín:

—Oo, akó n̄gá iyong may labíng tatlong taón na n̄gayón nang naparito, na may sakit at karumaldumal ang anyó upang dulutan n̄g hulíng handóg ang isáng kaluluwang magitíng at matapát na inilaán ang búhay nang dahil sa akin. Inis n̄g isáng pamamahalang masamá ang hilig ay naglagalág akó sa boóng mundó at maghapó't magdamág na pinunyangi ko ang makapag-apon n̄g isáng kayamanan upang masunód ang aking layon. N̄gayó'y nanumbalik akó upang durugin ang pamamahalang iyán, padaliín ang kaniyang pagkabulók, iabóy sa bangíng tinutun̄go, kahi't na kailanganin kong gamitin ang pagbahá n̄g luhà at dugó... Hinatulan na ang kaniyang sarili, yari na, at ayokong mamatáy n̄g hindi ko muna siyá mákitang durógduróg sa kailaliman n̄g bangín.

At iniunat ni Simoun ang kaniyang m̃ga kamáy na tunḡó sa lupà, na warìng sa kilos na iyón ay ibig palagìin doón ang m̃ga labí nḡ nasirà. Ang kaniyang tinḡig ay nagkaroon nḡ kasindáksindák at kalagìmlagìm na tunḡ, na nakapanḡilabot sa nag-aaral.

—Sa tawag nḡ masasamáng hilig nḡ m̃ga namamahala ay bumalik akó sa Kapuluang itó, at sa ilalim nḡ anyóng mánḡanḡalakál ay linibot ko ang m̃ga bayánbayán. Sa tulong nḡ aking yaman ay napasok ko ang lahá at saa't saán man ay nákita ko ang panḡanḡamkam sa lahá nḡ anyóng kahalayhalay, minsán ay may balát-kayô, minsá'y lantád na lantád, minsan ay ganid na nagpapakasawà sa isáng katawáng patáy, na gaya nḡ ginágawâ nḡ isáng buitre sa bangkáy, at náitanóng ko sa sariling ðbakit hindi tumitindi sa kaniyang bituka ang kamandág, ang ptomaina, ang lason nḡ m̃ga libinḡan upang mamatáy ang nakaririmarim na ibon? Binábayaan nḡ bangkáy na siya'y gutayín, ang buitré'y napupundakanan sa lamán, at sa dahiláng hindi ko makaya ang siya'y bigyán nḡ búhay upang makalaban sa nagpapahirap sa kaniyá, at sa dahiláng mahinà ang pagkabalók, ay pinasiglá ko ang kayamúan, aking inayunan, ang pagsalauisáng sa katwiran at kapaslanḡán ay nag-ibayo sa dami; aking pinalalò ang pagkakasala, ang m̃ga gawáng malulupít, upang ang bayan ay mahirati sa kamatayan; aking pinalagì ang ligalig upang sa pag-iwas dito ay humanap nḡ kahì't anóng kaparaanán; aking hinadlanḡán ang panḡanḡalakal upang kung mahirap na ang bayan at pulubi na ay walá nḡ sukat ipanḡanib; aking inudyukán sa panḡanḡamkám upang magsalát ang kayamanang bayan, at dahil sa hindi pá sapat sa akin ang m̃ga bagay na itó upang gisingin sa panghihinagsik ang bayan, ay sinugatan ko ang bayan sa dakong lalòng dádam-damín, ginawâ kong ang buitre na ang lumait sa bangkáy na nagbibigáy buhay sa kaniyá at kaniyang bulukín..... Nḡuni't nang akin nḡ magagawáng sa lubós na kabulukán, nḡ pawàng yagít, na pagkakahalohalò nḡ maraming bagay na nakaririmarim, ay tumindi ang lason, nang ang pagkahahaman nḡ kayamúan sa kaniyang kalituhán ay nagdudumali na sa pagsunggáp sa lahá nḡ abót nḡ kaniyang kamáy na warìng isáng matandáng babaing nábiglá nḡ sunog, ay sásipot kayóng nanḡanḡalandakan nḡ pagkakastilà, umaawit nḡ

pag-asa sa Pamahalàan, bagay na hindi dárating; nárito't isáng lamán na kumikilos dahil sa init at búhay na dalá, malinis, batà, malusóg, kumikiníg sa dugò, sa kasiglahán, ay bigláng sásusulpót upang humandóg na muli na warí bagong pagkain..... ¡Ah, ang kabatàang kailán ma'y mapangarap at kulang sa pagkákilala sa mġa bagay-bagay, lagìng kasunód ng mġa paróparó at mġa bulaklák! Nanġagsapìsapi kayó upang sa inyóng lakás ay mapagtali ninyó ng talìng pulós na bulaklák, ang inyóng bayan at ang España, gayóng ang tunay ninyóng ginágawá ay ang pagyari ng tanikaláng matigás pá kay sa diamante. ¡Humíhingí kayó ng pagkakapantáy-pantáy sa karapatán, pag-uugaling kastilá sa inyóng mġa hilig, at hindi ninyó nákitang ang hiníhingí ninyó'y ang kamatayan, ang pagkapawi ng inyóng pagkamámamayán, ang pagkaduhagi ng inyóng ináng-bayan, ang pananagumpáy ng paniniíl! ¿Anó kayó sa araw ng búkas? Bayang waláng budhí, bansang waláng kalayàan; ang lahát ng tagláy ninyó'y pawàng hirám, sampú ng inyóng mġa kasiràan. ¡Humíhingí kayóng magíng parang kastilá at hindi kayó namumutlá sa kahihyan kung ipagkait sa inyó! At kahit na ipagkaloob sa inyó ¿anó ang inyóng hanġád? ¿anó ang inyóng mátatamó? Maligaya na kayó kung magíng bayan ng pag-aalsá, bayan ng mġa digmàan ng mġa magkababayan, repúblika ng mġa mangdaragít at di nasisiyaháng loób na kagaya ng iláng repúblika sa timog ng Amérika! ¿Anó ang layon ninyó sa pagtututò ng wikang kastilá; hanġád na kahiyahiyá kung hindi lamang nápakasamá ang ibubunġa? ¡Ibig ninyóng dag-dagán ng isá pang wiká ang apat na pút kung ilán pang ginagamit sa Kapulúan upang huwag kayóng lalóng magkantiluhan!.....

—Hindi pô—ang tugón ni Basilio—kung dahil sa pagkaalam ng wikang kastilá ay mápapalapít tayo sa Pamahalàan, sa isáng dako namán ay magiging sanhi ng paglalapítlapít ng mġa puló.

—¡Laking kamalian!—ang putol ni Simoun—napadadayá kayó sa mainam na pangunġusap at hindi ninyó tinutunġo ang latak at sinusuri ang hulí niyang iaaná. Hindi magiging siyang karaniwang salitá dito kailán man ang wikang kastilá, hindi siya gagamitin ng bayan, sapagká't ang mġa bukál ng pag-iisip at pusò nitó ay waláng katimbáng

na salitâ sa wikàng iyan; bawà't bayan ay may kaniyang sarili, gaya rin namán ng pangyayaring may sariling pagdaramdám. ¿Anó ang gágawín ninyó sa wikàng kastilà, kayóng iláng gagamit? Patayín ang inyóng katanġian, isailalim ng ibáng utak ang inyóng mgâ pag-iisip at hindi kayó magiging malayà kundî magiging tunay na alipin pa ngâ. Ang siyam sa bawà't sampû ninyóng nag-aakalàng kayó'y mgâ bihasá, ay pawàng tumakwíl sa inyóng tinubùan. Ang bawà't isá sa inyó na gumagamit ng wikàng iyan ay napapabayàan ng lubós ang kaniyang sarili na hindi man maisulat ni má-watasan, at ilán na ang nákitâ ko na nagpapakunwaring hindi nakababatíd ni isáng bigkás man lamang ng salítang iyan! Salamat na lamang at mayroón kayóng isáng mulaláng pamahalàng. Samantalang ipinipilit ng Rusia ang wikàng ruso sa Polonia upang itó'y kaniyang maalipin, samantalang ipinagbabawal ng Alemanía ang wikàng pransés sa mgâ lalawigang kaniyang nasakóp, ang inyóng pamahalàan namán ay nagpupunyagi na huwág alisín sa inyó ang sariling wikâ, dapatwà't kayó, bayang kahanġahanġâ na hawak ng isáng pamahalàng hindi malirip, kayó'y nagpupumilit na iwan ang inyóng katanġian sa pagkabansâ! Ang isá't isá sa inyó ay nakalilimot na samantalang ang isáng bayan ay may sariling wikâ ay tagláy niyá ang kaniyang kalayàan, gaya rin namán ng pagtatagláy ng tao ng pagsasarili samantalang tinatagláy ang kaniyang sariling pagkukurò. Ang wikâ ay siyang pag-iisip ng bayan. Mabuti na lamang at ang inyóng pagsasarilí'y sadyang dáratíng: inaandukhá siyá ng mgâ kalaswâán ng tao!.....

Si Simoun ay humintô at pinahid ng kamáy ang noo. Ang buwan ay sumisikat at iniháhatíd doon ang kaniyang malamlám na liwanag na nakalulusót sa puwang ng mgâ sangâ. Dahil sa naliliwanagang papaitaas ng lámpara ang magaalahás, na matigás ang anyô at maputi ang buhók, ay waring isáng multó ng kagubatan na nagbabalak ng kalagínlagín. Sa haráp ng gayóng katitigás na sumbát ay nakatungóng walang imík si Basilio. Nagpatuloy si Simoun:

—Nákita kong binabalak ang kilusáng iyan at dumanas akó ng magdamagang ligalig, sapagká't batíd kong sa kabatàang iyan ay mayroong may tagláy na katalinuhan at pusòng maitatangí na nagpapakalulong sa bagay na inaakalâ niláng

mabuti, n̄guni't ang katotohana'y gumagawâ n̄g laban sa kaniláng bayan.... Makailáng kong tinangkâ ang lumapit sa inyó, hubdín ang pagbabálatkayô at pawiin ang inyóng pagkakamali! n̄guni't sanhi sa m̄ga pagpapalagáy sa akin ay marahil masamaín ang aking m̄ga pan̄gun̄gusap at magkabisô pa'y magbunga n̄g laban sa akin akalâ..... iMakailang tinangkâ ko ang lumapit sa inyóng Makaraig, sa inyóng Isagani! Maminsan minsan ay náisip kong silá'y patayín, lipulin.....

Si Simoun ay tumigil.

—Basilio, itó ang sanhi kung kayâ hindi ko kayó pinatáy, at máhandâ ako, na dahil sa isáng kabiglâanan, balang araw ay ihayág ninyó ang aking kalagayan.... Batid ninyó kung sino akó, alám ninyó ang aking m̄ga tinifs, paniwalâan ninyó akó; hindi kayó kabilang n̄g karamihan na ang tingin sa mag-aalâhás na si Simoun ay isáng maglalakò na nag-uudyók sa m̄ga may kapangyarihan sa gawáng pamamasláng upang ang m̄ga naapi'y bumili sa kaniyá n̄g hiyas.... Akó ay isáng hukóm na may nasàng magparusa sa isang pamamahalâ, na, ang gagawing kasangkapan ay ang sarili niyang kasamáan; bakahin siyá sa paraang siyá'y ayûin.... Kailanngan kong akó'y inyóng tulungan, gamitin ninyó ang inyóng kayang makaakit sa kabataan upang labanan ang baliw na nasàng makikastilâ, pakikiugali, pagpapantáypantáy sa karapatán.... Sa landasing iyan ay ang maging isáng masamâng huwad lamang ang mátatamó, at nárarapat na ang bayan ay lumingap n̄g lalòng mataás. Isáng kaban̄gawán ang akitin ang pag-iisip n̄g m̄ga namamahalâ; mayroon na siláng takdang balak, may piring ang m̄ga matá, at, bukód sa ang gayón ay isáng pag-aaksayá n̄g panahón, ay dinadayâ pá ninyó ang bayan sa m̄ga pag-asang hindi mangyayari at nakatutulong pá kayó upang yumukô sa harap n̄g nangduduhagi. Ang dapat ninyóng gawín ay samantalahín ang kaniyang m̄ga pag-aalinlanngan sa kapakinabangán ninyó, ¿Ayaw kayóng ihawig sa kastilâ? iMabuti! sa gayón ay magpakatangì kayó sa pagbabadhâ n̄g sariling kaugalian, itayô ninyó ang tunggan n̄g bayang pilipino.... ¿Aayaw kayóng bigyán n̄g pag-asa? iMabuti n̄gâ! huwág kayóng umasa sa kaniyá, asáhan ninyó ang sarili at kumilos kayó. ¿Aayaw kayóng bigyán n̄g kinatawán sa Corte? iLalòng mabuti! Kahi't na kayó ma-

kapagpadalá doón nḡ kinatawán na náhalal nḡ ayon sa inyóng hanḡád, íanó ang magágawâ ninyó roón kun dí malunod sa gitnâ nḡ maraming tingig at sang-ayunan, sa pamamagitan nḡ inyóng pagkakáharáp doón, ang mḡa kapaslanḡán at kamaliang gawíu? Samantalang lalòng kauntí ang mḡa karapatáng ipagkaloób sa inyó ay lalò namáng malakí ang inyóng karapatán sa pagpawì nḡ pasanin at gantihín silá nḡ masamá sa kasamáán. Kung ayaw iturò sa inyó ang kaniláng wikà ay pag-aralan ninyó ang inyó, inyóng pakalatin, bayàang mamalagi sa bayan ang sariling pag-iisip, at sa pagnanaḡang magíng isáng lalawigan ay ipalít ang hanḡád na magíng bansá, sa paghahakàng sumasalilong ay paghahakàng malayà, ni sa hilig, ni sa salitá ay huwág mangyaring máipalagáy nḡ kastilà na siyá'y parang nasa bahay niyá dito, ni ipalagáy nḡ tagá rito na silá'y kababayan kundí manglulupig magpakailán man, dayuhan, at sa málaó't mádalí'y tatamuhín ninyó ang inyóng kasarínlán. Itó ang sanhí kung kayâ hanḡád kong kayó'y mabuhay.

--Ginoo, nápakalakíng karanḡalan ang ipinagkaloób ninyó sa akin sa pagpapahayag nḡ inyóng mḡa balak upang huwag akóng magtapát at sabihin na ang hiníhiling ninyó sa akin ay higit sa makakaya ko. Akó'y hindi nakikilahók sa polítika, at kung sakaling linagdâan ko ang kahilingán sa pagtuturò nḡ wikàng kastilà ay dahil lamang sa nákikita kong iyo'y makabubuti sa pag-aaral, at walá nang ibá. Ang aking tunḡo ay ibá, ang hanḡád ko'y mapagalíng lamang ang mḡa sakít na dináramdam nḡ aking mḡa kababayan.

Ang mag-aalahás ay nápanḡiti.

—ÍAnó na lamang ang mḡa sakít nḡ katawán sa sakít nḡ damdamin?—ang tanóng—Íanó na lamang ang kamatayan nḡ isáng tao sa kamatayan nḡ isáng kalipunán? Balang araw marahil ay magiging isá kayóng bantóg na manggagamot kung pababayàang makapanggamot na mapayapà; nḡuni't lalò pang dakilà yaóng makapagbigáy búhay sa lugamíng bayang itó. Kayó íanó ang ginágawâ ninyóng ukol sa bayang itó na kinákitàan nḡ unang liwanag, nagbíbigáy búhay sa inyó at nagdudulot sa inyó nḡ ikatututo? ÍHindi ba ninyó alám na waláng kabuluhán ang buhay na hindi iniukol sa isáng malakíng layon? Iyá'y isáng muntíng batóng natapon sa kaparanḡan na hindi kasama sa pagkabuò nḡ isáng bahay.

—Hindî, hindî pô ginoo,—ang pakumbabâng sagót ni Basilio—hindî pô akó humahalukipkíp, akó'y gumágawâ na gaya n̄ paggawâ n̄ ibá upang maiban̄gon sa labí n̄ nakaraán ang isáng bayan na ang kaniyáng m̄ga tao'y nagtutulungán at ang bawâ't isá sa kanilá'y dumádamdám sa sarili, n̄ budhí't kabuhayan n̄ kalahatán. N̄guni't kahi't anóng sigabó ang taglayín n̄ m̄ga tao sa n̄gayón ay nákilala namin na sa malaking gawâang bayan ay dapat magkaroón n̄ paghahati-hati n̄ gawâ; pinili ko ang aking gagawín at tinun̄go ko ang karunungán.

—Ang karunungán ay hindî siyáng hantun̄gan n̄ tao—ang wikà ni Simoun.

—Siyá ang tinun̄go n̄ m̄ga bansáng lalòng bihasá.

—Oo, n̄guni't parang isáng kaparaanan lamang sa paghanap n̄ kaligayahan.

—Ang karunungán ay siyáng waláng paglipas, lalòng kagalingán n̄ katauhan, lalòng ukol sa sangsinukob—ang sagót n̄ binatà sa isáng sulák n̄ kalooban—Sa loob n̄ iláng daang taón, pag ang katauhan ay matalino na't nahangò sa kinalalagyán sa n̄gayón, pag walá na ang m̄ga lipi, pag ang lahat n̄ bayan ay pawàng mulalayà na, pag walá n̄ alipin at umaalipin, sakóp na bayan at nakasasakop, pag ang naghari ay isáng kapangyarihan na lamang at ang tao'y nagíng mámamayán n̄ sanglupalop, ay waláng málalabí kundî ang pananalig sa karunungán, ang salitáng pag-ibig sa bayan ay magkakaroon n̄ kahulugáng dalubasáng pananalig at ang sa panahóng iyán ay magbunyág n̄ kaniyáng tagláy na pag-ibig sa bayan ay marahil kulun̄gin na waring isáng mapan̄ganib na may sakít, isáng mangguguló sa pagkakasundô n̄ lahat.

Si Simoun ay nápan̄giti n̄ malungkót.

—Oo, oo—ang wikàng inilíng ang ulo—datapwá'y upang sumapit ang gayóng kalagayan, ay kailan̄gang huwág magkaroón n̄ m̄ga bayang manggagahís, ni m̄ga bayang mangaalipin, kailan̄gang ang tao'y magíng malayà saán man pumaroon, mátutuhang igalang sa karapatán n̄ ibá ang kaniyáng sariling pagkatao, at upang mangyari itó'y kailan̄gan munang magsabog n̄ maraming dugô, ang pagtutunggali'y kailan̄gan..... Upang daigín ang matandang pananalig, na sumisiil sa m̄ga budhí, ay kinailan̄gang ang marami ay ma-

tupok sa apóy, upang, sa panġinġilabot nġ budhġng bayan ay ihayág na malayà ang budhġ nġ bawà't isáng tao. Kailanġan din namán na ang lahát ay tumugón sa katanunġang sa araw-araw ay ginagawâ nġ bayan na inilalahad sa kanilá ang kamáy na nakatanikalá. Ang pag-ibig sa bayan ay magiging pagkakasála sa mġga bayan lamang na manglulupig sa-pagká't ang pagnanakaw namán ay lalagyán nġ isáng mainam na panġalan; nġuni't kahi't magġng wastóng-wastô na ang katauhan ay magiging isáng kabanalan din ang pag-ibig sa tinubùan, sa mġga bayang sákop, sapagká't sa lahát nġ sandalí'y may kahulugáng pag-ibig sa katwiran, pag-ibig sa kalayàan, pag-ibig sa karanġalan. Ang kalakhán nġ isáng tao'y hindi ang magpáuna sa kaniyáng kapanahunan, bagay na hindi namán mangyayari, kundí ang hulàan ang kaniyáng mġga adhiká, tugunán ang kaniyáng mġga panġanġailanġan at turùan siyáng magpatuloy sa lakad. Ang mġga "genio" na inaakalà nġ karamihan na nagpáuna sa kaniláng kapanahunan, ay námamalas lamang na gayón sapagká't tinátanaw siláng mulá sa malayò nġ mġga sumusuri, ó inaakalang dáang taón ang buntót na nilalakaran nġ mġga náhuhulí.

Si Simoun ay tumigil. Nang nákitang hindi mapasigabó ang malamġg na kaluluwáng iyón, ay gumamit nġ ibáng panġanġatwiran, at tumanóng na inibá ang pagsasalitá.

--At sa ala-ala nġ inyóng iná at kapatíd ñanó ang ginagawâ ninyó? Isukat na bá ang sa taón taón ay pumarito at tumaghóy na warí'y babai, sa ibabaw nġ libinġan?

At tumawa nġ pakutyá.

Tumamá ang tudlá; si Basilio'y nagbagong anyô at humakbáng nġ isáng hakbáng.

—ÑAnó ang ibig ninyóng gawín ko?—ang tanóng na nagnġanġalit—Waláng pagkunan nang kailanġan, waláng katanġian ñmatatamá ko bagá ang katwirang laban sa mġga pumatáy sa kanilá? Isá pá akong masasawí, at madudurog akóng kagaya nġ kaputol na salaming ipukól sa isáng batóng buháy. ¡Ah, masamá ang ginawâ ninyóng ipaalala pá sa akin, sapagká't iya'y isáng waláng kabuluháng pagtangki sa sugat.

—At kung ihandóg ko sa inyó ang aking tulong?

Iginaláw ni Basilio ang ulo at nag-isíp.

—¡Lahát nġ pagtatagumpáy nġ katwiran, lahát nġ higanti

sa lupa, ay hindi makapagbibigáy buhay pang muli sa isáng buhók man lamang nã aking iná, hindi makapagpapasariwà nã isáng ngítí sa mǵa labi nã aking kapatíd! Matulog na siláng mapayapà.... Íanó ang máhihitá ko kahi't maghigantí?

—Iwasan na tiisin nã ibá ang inyóng tiniís, upang sa súsunód ay maiwasang magkaroon pá nã mǵa anák na pinatáy at mǵa ináng napilitang maulol. Ang pagpapaumanhín ay hindi lagìng kabaitan, siyá'y kasamaán pag naguud-yók sa paniniíl; waláng mang-aalipin doon sa waláng capaa-alipin. ¡Ay! ang tao'y sadyáng may kasamaán, na kailan ma'y nagpapakalabis pag nakakatagpô nã uma-alinsunod. Gaya ninyó'y ganyán din ang paghahakà ko, at alám ninyó kung anó ang aking sinapít. Binabantayán kayó gabít araw nã mǵa may pakaná nã inyóng kasawíán; naghinhinalàng kayó'y nag-aantáy nã isáng sadyáng panahón; inaakalàng isáng mahigpít na hangád na makagantí ang inyóng pagpupunyanging matuto, ang inyóng hilig sa pag-aaral, sampû nã inyóng pananahimik.... Ang araw na magagawáng kayó'y pawiin ay papawiin kayó na gaya nã ginawâ sa akin, at kindi kayó papayagang lumakí, sapagká't kayó'y kinatatakutan at kinamumuhíán.

—¿Kamuhíán akó? ¿Kamuhíán pá akó matapos ang masamáng ginawâ sa akin?—ang tanóng na pamanghá nã binatà.

Si Simoun ay humalakhák.

—Katutubò nã tao ang mámuhi doon sa inapí niyá, ang sabi ni Tácito na pinatibayan ang *quos læserunt et oderunt* ni Séneca. Kung ibig ninyóng masukatan ang mǵa ginágawáng pang-aapí ó kabutihan nã isáng bayan sa kapuwâ, ay walá kayóng ibáng dapat gawín kundí tingnán na lamang kung kinamumuhíán ó minámahál. At sa ganyán ay naliliwanagan na kung bakít ang iláng yumaman dito, mulá sa mǵa mata-taás na kutungkulang ginanáp, ay pawàng pag-alimura at pag-alipustá ang ipinatutunkol sa kaniláng pinahirapan, pagbalík sa España. *Proprium humani ingenii et odisse quem læseris.*

—Datapwá'y kung ang mundó ay malakí, kung binabayàng matahimik sa kanilá ang kapangyarihan.... Kung walá akóng ibáng hinhingí kundí ang gumayâ, bayàan akóng mabuhay.....

—¡At magkaroon nã mǵa anák na mapayapà na pag-

katapos ay ilalaán sa pahirap—ang patuloy ni Simoun na pakutyáng ginayahan ang pag-bigkás ni Basilio ng mġa salitá—iKay inam na kinabukasan ang inihahandâ ninyó sa kanilá, at pasasalamatán sa inyó ang isáng kabuhayang pawàng panġanġayupapà at paghihirap! iMabuti, binatà! Pag ang isáng katawán ay hindí na kumikilos ay hindí na kailanġang siyá'y patibayin. Dalawáng pûng taóng ganáp na pagkaalipin, na panġanġayupapàng walâng likat, walâng hulaw na pagkakarátay, ay nakalilikhâ sa kaluluwá ng isáng pagkahukót na hindí maitutuwid sa isáng araw. Ang mabubuti ó masasamâng kalooban ay minamana at nagkakasalinsalin sa mġa magulang at mġa anák. Mabuhay na ngâ ang inyóng kaigayang mġa paghahakâ, mabuhay ang panġarap ng alipin na walâng hinġhinġi kundí kaunting bunót na sukat maibalot sa tanikalâ upang mapahinâ ang kalansíng at ng huwag masugatan ang kaniyáng balát! Ang hinahanġád ninyó'y isáng munting tahanan na may kaunting kaluwagan; isáng asawa't kaunting bigás: iyán ang lalaking pinakamagalíng sa Pilipinas! Siyá, kung ipag-kaloob sa inyó ang bagay na iyán ay akalain na ninyóng kayó'y mapalad.

Si Basilio na nahirati sa pagsunód at sa pagtitiis sa kainitan ng ulo ng kapitáng Tiago, at nabighani kay Simoun na namamalas niyáng kasindáksindák at kakilakilabót sa gitná ng isáng lagáy na tigmák sa luhâ at dugô, ay nagnasang mangatwiran, sa pagsasabing walâ siyáng kakayaháng manghimasok sa polítika, na walâ siyáng masasabi, sapagká't hindí niyá napag-aaralan ang bagay, nguni't kailan ma'y handá siyáng maglingkód, sa araw na hilingġin sa kaniyá, na sa mġa sandalíng iyón ay walâ siyáng nákitang kailanġan liban sa ang bayan ay mátuto, at ibp. Pinigil ni Simoun ang kaniyáng salitá sa isáng galáw, at sa dahiláng malapit nang mag-umagá, ay nagsabing:

—Binatà, hindí ko ipinagbibilin sa inyó na itagò ang aking lihim, sapagká't batíd ko na ang pagkamalihim ay isá sa inyóng ugaling tagláy, at sakâ ang isá pa'y kahi't na ibigin ninyóng akó'y isuplóng ay unang paniniwalàan ang mag-aalahás na si Simoun, ang kaibigan ng mġa may-kapangyarihan at ng mġa parì, kay sa nag-aaral na si Basilio, na pinaghihinalàan nang pilibustero, sa dahiláng siyá'y taga ritong nátatanġi at nábabantóg, at sapagká't sa ninanasang

mátutuhan ay makakátagpô n̄g malalakás na kalaban. Gayón mán, kahi't hindí ninyó tinugunán ang aking pag-asa, sa araw na magbago kayó n̄g paghahakà, ay hanapin ninyó akó sa aking bahay sa Escolta at paglilingkurán ko kayó n̄g boóng lugód.

Napasalamat si Basilio at lumayò.

—Námali kayâ akó n̄g tukoy?—ang bulóng ni Simoun n̄g siyá'y nag-iisá na—alinlanġan kayâ sa akin ó lubhâng lihim na binabalak ang kaniyáng higanti kayâ't ipinanġa-nġambáng ipagkatiwalà sampû sa katahimikan n̄g gabí? Ó kayâ'y sa dahiláng pinawì na sa kaniyáng pusò ang dam-daming pagkatao n̄g mahabàng panahóng pamamanġinoon at waláng inilabí kundí ang hilig pagkahayop na mabuhay na lamang at magpadami n̄g lipì? Kung gayón ay sirâ ang bu-buán at ang nararapat ay tunawing mulí... Ang pagkakamatáy nġâ ay kailanġan na: mamatáy ang mġa waláng kaya at málabí ang mġa lalòng malakás.

At mapanġlâw na nagpatuloy, na warìng may katunġo:

—Magtiístiís muna kayó, kayóng mġa naġpamana sa akin n̄g isáng panġalan at isáng tahanan, magtiístiís muna kayó? Lahát ay náwalâ sa akin, ang bayan, ang kinabukasan, sampû n̄g inyóng mġa libinġan... nġuni't magtiístiís muna kayó! At ikáw budhìng maranġál, dakilàng kaluluwá, pusòng mapaglinġap na nabuhay sa iisáng hanġad lamang at ipinará mo ang iyóng buhay na hindí man nag-antáy n̄g pasasalamat at paghanġâ n̄g kahit sino, magtiís ka muna, magtiís tiís ka! Ang mġa kaparaanang ginagamit kò ay hindí marahil ang ginamit mo, nġuni't siyáng lalòng madalí... Nálalapít na ang araw, at pagliliwanag ay akó na rin ang magbabalitâ sa inyó: ¡Magtiístiís muna kayó!

VIII

¡MABUTING PASKÓ!

Nang imulat ni Hulí ang namumuktòng matá ay náki-tang madilím pá ang bahay. Nagtitilaok ang mġa manók. Ang unang pumasok sa kaniyáng kalooban ay ang sapanta-hàng marahil ay gumawá n̄g isáng himalâ ang Birhen at ang araw ay hindí sisilang kahi't na inaanyayahan n̄g mġa manók.

Nagbangon siyá, nag *ang tanda*, taimtím na dinasál ang kaniyáng mġa dalanġin sa umaga at lumabás sa batalán, na pinag-iingatang huwag may kumalatís sa kaniyáng paglakad.

Waláng himalá; ang araw ay sisikat na, ang uma-ga'y magiging maliwanag, ang simuy ay may daláng lamíng, ang mġa bituwín sa silanġanan ay lumálamlám at ang mġa manók ay naglalalò sa kaniláng pagtitilaok. Ang gayó'y malabis na paghingí; madalí pang magawá nġ Birhen ang magpadalá nġ dalawáng daa't limang pûng piso! ¿Anó na lamang sa kaniyá, siyá na Iná nġ Dios, ang magbigáy noon? Nġuni't sa ilalim nġ larawan ay waláng nátagpûán kundí ang sulat nġ kaniyáng amá na humihíngí nġ limáng daang pisong pangtubós... Walá nġ daan kundí ang lumakad. Nang mákitang ang kaniyáng lelong ay hindí kumikilos, ay inakaláng natutulog, at naglutò na siyá nġ salabát na pang-agahan. ¡Katakátaká! Sisá'y panatag at warì pang ibig mátawá. ¿Anó kayâ ang dinamdám niyá't naghinagpís nġ katakottakot nġ gabíng yaón? Hindí namán siyá málalayô, maaaring dalawin sa tuwíng makalawá ang bahay; mákikita siyá nġ kaniyáng lelong, at tungkol namán kay Basilio ay malaon nġ alám ang masamâng lakad nġ usap nġ kaniyáng amá, kayá't madalás na sabihin sa kaniyá na:

—Pag akó'y nagíng médiko at mákasal na tayo ay hindí na kakailanġanin nġ amá mo ang kaniyáng mġa lupáin.

—¡Malakíng kahanġalán ang nágawá kong panggigipus-pós!—anyá sa sarili samantalang inaayos ang kaniyáng tampipi.

.At sa dahiláng násagì nġ kaniyáng mġa daliri ang agnós ay 'inilápit sa kaniyáng labì, hinagkán, nġuni't kinuskos kaa-gad ang bibíng dahil sa takot na máhawa; ang agnós na iyon na may brillante at esmeralda ay galing sa isáng ketonġin... ¡Ah! kung magkagayón, kung siyá'y magkaroon nġ gayóng sakít, ay hindí na siyá mag-aasawa.

Sa dahiláng naglíliwanág na at nákita ang kaniyáng lelong na nakaupô sa isáng sulok, na sinusundán nġ tingín ang lahát nġ kaniyáng kilos, ay kinuha ang kaniyáng tampipi nġ damít at nakanġiting lumapit upang humalík nġ kamáy. Benindisionan siyá nġ matandâ na waláng kaimíkímík. Nagbirô pá siyá.

—Pagdatíng ni tatay ay sabihin ninyóng nápasok din

akó sa kolehiyo: ang panginoon ko'y marunong n̄g kastilà. Itó ang mura sa lahát n̄g kolehiyong mákikita.

At n̄g mákitang napupunô n̄g luhà ang m̄ga matá n̄g matandá ay sinunong ang tampipi at matuling pumanaog sa hagdanan. Ang kaniyáng sinelas ay masayáng tumutunóg sa m̄ga baitang na kahoy.

N̄guni't n̄g lumingón upang tumanáw pang mulí sa kaniyáng bahay, ang bahay na kinapawian n̄g kaniyáng kabataan, at kinasilanġan n̄g kaniyáng m̄ga unang pangarap sa pagkadalaga; n̄g mákita niyáng malungkót, nagifsá, waláng tao, sa m̄ga durunġawáng nakalapat n̄g kauntì ay waláng nakadunġaw at madilím na gaya n̄g m̄ga matá n̄g isáng patáy; n̄g madinġig ang mahinàng kaluskós n̄g kakawayanan at nákitang nangagduduyan dahil sa simuy sa umaga na waring nagsasabi sa kaniyáng "paalam", ay nawalá ang kaniyáng maliksing kilos, nápahintô siyá, ang kaniyáng m̄ga matá'y napunô n̄g luhà at matapos magpatiupô sa isáng sangá n̄g kahoy na nasa tabing daan ay umiyák n̄g kahapishapis.

Malaon nang nakaalís si Hulí at mataás n̄g lubhà ang araw. Si tandâng Selo ay nakadunġaw at tinátanáw ang m̄ga nakagayák na taong tunġo sa bayan upang magsimbá sa *misa mayor*. Halos lahát ay may dalá ó kayá'y kilik na batàng lalaki ó batàng babai na nabibihisang warí'y tunġo sa isáng kapistahan.

Ang kaarawán n̄g Paskó sa Pilipinas, ayon sa matatandá, ay pistá n̄g m̄ga batà; marahil ay hindí kasang-ayon sa gayóng akalà ang m̄ga batà, at mahihinalàng kanilá pang kinatatakutan ang araw na iyón. At gayón n̄gá marahil, sapagká't ginigising siláng maaga, linilinis, binibihisan at isinusuót sa kanilá ang lahát n̄g kagayakang bago, mahal at mainam na mayroon silá, m̄ga sapatos na sutlá, malalaki't malalapid na sombrero, damít na lana, sutlá ó tersiopelo, kasama ang apat ó limáng malilít na kalmen na may daláng ebanhelio ni San Juán, at matapos na matagláy ang lahát n̄g yaón ay dinadalá silá sa *misa mayor* na kulángkuláng sa isáng oras ang habà, pinagtitiís silá n̄g init at singáw n̄g maraming taong nagkakasiksikan at nagpapawís, at kung hindí man silá pinagdadasál n̄g rosario ay kailanġan namán nilá ang huwag maglilikót, mayamót ó mákatulog. Sa bawà't kagaslawáng makapagpa-

padumí sa damít ay isáng kurót ó isáng galit ang katugón; kayá't hindi man silá tumatawa ni naggagalák at nábabasa sa kaniláng m̄ga matá ang pag-aalaala sa lumàng kami-sola na pang-araw-araw at ang pag tutol sa tungkol may burdá. Matapos yaón ay dinádalá silá sa m̄ga baháy baháy n̄g m̄ga kamag-anakan upang humalík n̄g kamáy; doon ay kailanġan nilá ang magsayáw, umawit at sabihin ang lahát n̄g ikatutuwâng nálalaman, sa ibig man ó sa ayaw, suot ó hindi man ang kaniláng masisikip na bihis, na kasama rin ang kurót at galit pag sumuway ó gumawá noong bagay na dí iniutos sa kanilá. Binibigyan silá n̄g kualta n̄g m̄ga kamag-anak, n̄guni't karaniwang hindi man nilá másilip pagkatapos, sapagká't kinukuha n̄g kaniláng m̄ga magulang. Ang tangġing bagay na kaniláng nápapalâ sa m̄ga kapistahang yaón ay, ang m̄ga bakás n̄g kurót na tinuran, ang m̄ga kasikipán at madalás pa'y isáng pagkasirâ n̄g sikmurâ dahil sa pagkabundát sa matamis ó biskotso sa bahay n̄g m̄ga kamag-anak. Datapwá'y yaón ang kaugalian at ang m̄ga batá'y pumasok sa kabuhayan sa gayóng paraan, na sa isáng dako'y siyáng pinaká hindi malungkot, ang pinaká lalòng hindi mahirap sa kabuhayan n̄g m̄ga taong yaón.

Ang m̄ga taong may kagulanġan na, may sarili nang pamumuhay, ay nákakalahók din sa kapistahang itó. Dumadalaw sa kaniláng m̄ga magulang at m̄ga minamâ, iluluhód ang isáng paa at babatġin n̄g magandang paskó: ang kaniláng aginaldo ay isáng matamis, isáng bunġang kahoy, isáng basong tubig ó isáng muntġing handóg na waláng halagá.

Napagmamasdán ni tandáng Selo ang pagdaraan n̄g kaniyáng m̄ga kaibigan at malungkót na iniisip na walâ siyáng maibibigáy na aginaldo sa kanġino man n̄g taóng iyón at ang kaniyáng apó ay umalis na waláng tagláy na aginaldo at hindi man lamang siyá nábatġi n̄g magandang paskó. ¿Isá kayâng kahinhinán iyón ni Hulí ó isáng pagkalimot lamang?

Nang sinalubong ni tandáng Selo ang mga kamag-anakang dumatġing na dalá ang kanġkaniláng m̄ga anak ay hindi makabigkás n̄g anománg salitâ, kayá't sa sarili niyá'y námanghá; waláng nangyari sa pagpupumilit, hindi nakabangġt n̄g isá mang sabi. Pinigilan ang kaniyáng lalamunan, pina-

ilíng ang ulo, hindî rin maari! inagnasàng tumawa at ang kaniyáng mġa labì ay kumimbót lamang! ang tangġing na-palabás sa kaniyáng bibíg ay isáng ipít na tunóg na kagaya nġ sa hungkóy. Gulilát na nanġagkatingġinan ang mġa babai.

—iPipí, pipí!—ang sigawang balót nġ sindák at nanġag-kaguló.

IX

SI PILATO

Ang balità nġ gayóng kasawián ay dumating sa bayan; kinahabagán nġ ilán at kinibít na lamang nġ ibá ang kani-láng balikat. Waláng may kasalanan sa pangyayaring yaón at ang sino ma'y waláng masisisi.

Ni hindî man namilíg ang teniente nġ guardia sibil; tumanggáp siyá nġ utos na samsamín ang laháť nġ armás, at siyá'y tumupád sa kaniyáng katungkulan; inuusig niyá ang mġa tulisán kailan ma't magagawâ ang gayón, at nġ bihagin si kabisang Tales ay linakad niyá agad ang pag-uusig at inauwí niyáng balití sa bayan ang limá ó anim na taong bukid na kaniyáng pinaghinalàan, at kung hindî napasipót si kabisang Tales ay sapagkâ't walá sa bulsá ni sa balát nġ mġa hinuli na pinakaigihan sa palò.

Kinibít nġ uldóg na tagapanġasiwà sa *hacienda* ang kaniyáng balikat. Walá siyáng pakialám sa bagay na iyón; kagagawán nġ tulisán! at siyá'y tumútupád lamang sa kaniyáng katungkulan. Tunay nġang kung hindî siyá nagsumbóng ay hindî marahil sinamsám ang mġa armás at hindî marahil nábihag si kabisang Tales: nġuni't siyá, si Fr. Clemente, ay kailanġan niyá ang mag-inġat at ang Tales na iyón ay may isáng tingġing wari'y humahanap nġ dakong patatamàan sa kaniyáng katawán. Ang pagsasangaláng sa sarili ay katwiran. Kung may tulisán man ay hindî niyá kasalanan; hindî niyá katungkulan ang umusig: katungkulan iyón nġ guardia sibil. Kung si kabisang Tales ay namalagi sa kaniyáng tahanan at hindî naglibót sa kaniyáng mġa lupáin ay hindî sana nábihag. Yaón ay isóng parusa nġ lanġit sa labát nġ mġa lumalaban sa mġa utos nġ kaniyáng "corporación".

Nabatíd ni Hermana Penchang, ang matandáng mapana-

tang pinaglilingkuran ni Hulí, ang nangyari: bumigkás n̄g dalawá ó tatlóng *susmariosep!*, nag-angtandâ at nagsabing:

—Kung kayâ tayo pinadadalhán n̄g Dios n̄g ganyáng parusa, sa kadalasán, ay dahil sa tayo'y makasalanan ó kayâ'y mayroon tayong m̄ga kamag-anak na makasalanan na dapat sanang turùan natin n̄g kabaitan, n̄guni't hindi natin ginawâ.

Sa pagsasabi nang "*kamag-anak na makasalanan*" ay si Hulí ang tinutukoy; sa ganáng sarili n̄g matandâ ay lubhâng makasalanan si Hulí.

—Sukat ba namáng ang isáng dalagang maaari n̄g mag-asawa ay hindi pá marunong magdasál! Jesús, anóng lakíng pagkakasala! ¡Dapat ba namáng bigkasín n̄g tunggák na iyón ang *Dios te Salve María* n̄g hindi humihintô sa *es contigo*, at ang *Santa María* ay waláng patláng sa *pecadores*, na gaya n̄g ginagawâ n̄g sino mang mabuting kristiana na may takot sa Dios? *Susmariosep!* ¡Hindi nakaaalám n̄g *oremus gratiam* at ang sinasabi'y *mentibus* at hindi *mentibus*. Ang sino mang makakadingíng sa kaniyá ay mag-aakalàng ang sinabi'y *suman sa ibus*. *Susmariosep!*

At nag-aantandang wari'y dí mápalagáy at nagpapasalamat sa Dios na pinayagang máhuli n̄g tulisán ang amá upang maalís sa pagkakasala ang anák at mátuto n̄g kabaitan, na alinsunod sa sabi n̄g kura, ay dapat taglayín n̄g bawâ't babaing kristiana. At dahil dito'y kaniyáng pinipigil, hindi pinadadalaw sa nayon upang kalingâin ang nunò. Kailangán ni Hulí ang mag-aral, magdasál, basahin ang mumunting aklát na ikinákalát n̄g m̄ga prayle at gumawâ hanggáng sa mabayaran ang dalawáng daan at limang pùng piso.

Nang maalamang tumunģo si Basilio sa Maynilà upang kunin ang salapíng naiipon at n̄g matubós si Hulí sa bahay na pinaglilingkurán, ay inakalà n̄g babai na ang dalaga'y masasawí na at pakikiharapán n̄g diablo na mag-aanyóng kagaya ni Basilio. ¡Kahit na nakaiiníp, ay lubhâng makatwiran iyóng munting aklát na ibinigáy sa kaniyá n̄g kura! Ang m̄ga binatang tumutunģo sa Maynilà upang mag-aral, ay nangaliligaw at nangliligaw pá n̄g ibá. At sa pag-aakalàng inililigtás niyá si Hulí ay ipinag-utos dito na basahing muli't muli ang aklát ni *Tandang Basio Makunat* at pinapaparon sa bahay-pari upang makipagkita sa kura, na kagaya n̄g babaing pinakakapuri n̄g prayleng kumathâ.

Samantala namá'y nagsásayá ang m̄ga prayle; nanalo na silá sa usapín at sinamantalá ang pagkakabihag kay kabisang Tales upang ibigáy sa huminḡi ang m̄ga lupaín nitó na waláng muntí mang karanġalan, ni waláng kahiyáhiyá. Nang dumatíng ang dating mayari at nabatíd ang m̄ga nangyari, n̄g mákitang inaari n̄g ibá ang kaniyáng m̄ga lupaín, yaóng m̄ga lupaíng nagíng sanhí n̄g ikinamatáy n̄g kaniyáng asawa't anák; nang matagpúang pipi ang kaniyáng amá, ang kaniyáng anák ay naglilingkód na parang alilà, at tumanggáp pá n̄g isáng utos, na bigáy n̄g tinintí sa nayon, upang alisín ang m̄ga lamán n̄g bahay at iwan itó sa loob n̄g tatlóng araw, ay umupô si kabisang Tales sa piling n̄g kaniyáng amá at hindi man halos nanġusap sa boong maghápon.

X

KAYAMANA'T KARALITAAN

Kinabukasan, sa gitná n̄g pagkakamanghá n̄g boong nayon, ay nakituloy sa bahay ni kabisang Tales ang manghihiyas na si Simoun na may kasamang dalawáng bataán na may pasáng malalakíng takbá na nababalutan n̄g lona. Sa gitná n̄g kaniyáng pagdadálitá ay hindi nalilimutan ni Tales ang magandang ugali n̄g tagarito, kayá't nagugulumihanan sapagká't walá siyáng sukat mařhandóg sa dayuhang yaón. Datapwá'y may tagláy nang lahát n̄g bagay si Simoun, m̄ga alilà at kakanin, at walá siyáng nais kun dí ang manirahan n̄g isáng gabí't isáng araw sa bahay na iyón, sapagká't siyáng pina-kamalakí sa nayon at sa dahiláng nápapagitná sa San Diego at sa Tiani, m̄ga bayang inaakalà niyang may maraming má-mimili. Inusisá ni Simoun ang kalagayan n̄g m̄ga daan at itinanóng kay kabisang Tales kung sukat na ang kaniyáng rebolber upang makapagtanggól sa m̄ga tulisán.

—May m̄ga baríl na malayò ang abót—ang sabi ni kabisang Tales na nátatangá.

—Hindi na páhuhulí ang rebolber na itó—ang sagót ni Simoun na nagpapatók, na ang pinatamáán ay isáng punòng bunġa na may dalawáng daang hakbáng ang layò.

Námalas ni kabisang Tales ang pagkahulog n̄g ilang bunġa, n̄guni't hindi umimík at nagpatuloy sa pag-řisíp.

Unti unting dumadating ang mga taong akay ng kaban-tugán ng mga hiyás na dalá ng mag-aalahás: isá't isá'y nagbabatián ng maligayang paskó, nangag-uusap ng tungkól sa misa, mga santó; masamang ani, nguni't gayón man ay gúgugulin ang kaniláng naiipon sa pagbilí ng mga bató at mga bagay bagay na galing sa Europa. Balitang balitá na ang mag-aalahás ay kaibigan ng Capitan General at hindi magiging isáng kalabisán ang pakikipagkilala sa kaniyá dahil sa mga bagay na baká mangyari.

Si kapitáng Basilio ay dumating na kasama ang kaniyáng asawa, ang kaniyáng anak na si Sinang at ang kaniyáng manugang, na nangahahandang gumugol ng hindi bábabá sa tatlong libong piso.

Naroroon si Hermana Penchang upang bumili ng isáng singsing na brillante na ipinangakò niyá sa Birhen sa Antipolo; iniwan niyá sa bahay si Hulí na isinásaulo ang isáng munting aklát na nábití niyá ng dalawáng kualta sa kura; ang arsobispo ay nagbibigáy ng apat na pung araw na *indulgencia* sa sino mang bumasa ó makadingig ng pagbasa ng aklát na iyón.

—¡Jesús!—ang sabi ng mabaít na mapanata kay kapitana Tiká—ang kaawá-awang batang iyán ay lumakí ditong wari'y kabutíng itinaním ng tikbalang!... May makálimang pung ipinabasa ko ng malakás ang aklát nguni't walang náisaulo ni bahagyá; waring isáng buslô ang ulo, na, punô lamang sámantalang nasa sa tubig. Marahil ay hindi lamang dalawáng pung taóng *indulgencia* ang aming tinamóng lahat, sampú ng asó't pusá sa pakikingig sa kaniyá.

Inihandá ni Simoun sa mesa ang dalawáng takbá na kaniyáng dalá: ang isá'y malakilakí kay sa isá.

—Marahil ay ayaw kayó ng hiyás na *double* ni batóng huwad lamang... Itóng ali—ang sabing tinukoy ni Sinang—ay brillante marahil ang ibig.....

—Iyán ngá pô, mga brillante at mga matatandang brillante, mga matatandang bató íhá pô?—ang sagót—ang magbabayad ay si tatay at ibig niyá ang mga matatandang bagay, mga bató sa una.

Kung gaano ang pagbibiró ni Sinang sa kakauntí at masamá pang latín na nalalaman ng kaniyáng asawa ay gayón din namán ang sa maraming latín na nalalaman ng kaniyáng amá.

—Sadyâ ngâ pông mayroon akong m̃ga hiyás na lubhâng matatandâ—ang sagót ni Simoun, na inalís ang balot ng̃ munting takbá.

Yaó'y isáng sisidláng bakal, na patalím na kininis, at maraming palamutìng *bronse* at m̃ga matitibay at pasuotsuot na panará.

—Mayroon pô akóng m̃ga palamutì ng̃ liig ni Cleopatra, m̃ga sadyâng tunay, na nákuha sa m̃ga pirámide, m̃ga singsing ng̃ m̃ga senador at m̃ga ginoong romano na nákuha sa m̃ga labíng muog ng̃ Cártago.....

--Marahil ay ang m̃ga ipinadalá ni Anibal ng̃ matapos ang labanán sa Cannes!—ang sabing waláng kapingaspingás na birò at lipús kagalakán ni kapitáng Basilio.

Ang mabuting ginoo natin, kahit na nakábasa ng̃ maraming kasulatan na ukol sa matatandáng kapanahunan ay hindí pá nakákikita ng̃ m̃ga bagay bagay ng̃ panahóng iyón dahil sa waláng *museo* dito sa Pilipinas.

—May dalá rin akó ritong m̃ga mahahalagáng hikaw ng̃ m̃ga marañgal na babaing romana, na nákuha sa bahay liwaliwan ni Antonio Mucio Papilino sa Pompeya.....

Iginagaláw ni kapitáng Basilio ang kaniyang ulo, na ang ibig sabihin ay alám niyá ang m̃ga bagay na tinuran, at ninasà niyang mámalas kaagád ang m̃ga mahahalagáng labíng iyón. Sinasasabi namán ng̃ m̃ga babai na ibig niláng magkaroon ng̃ galing sa Roma, m̃ga kuwintás na benenditahan ng̃ Papa, m̃ga *reliquias* na nakapagpapatawad ng̃ m̃ga kasalanan na hindí na kailanġan ang mangumpisál, at ibp.

Nang mabuksán ang takbá at maalís ang bulak na panakíp, ay námalas ang isáng lalagyang punò ng̃ singsing, agnós, *guardapelo*, krus, alpiler, at ibp. Ang m̃ga brillante na sinaglitán ng̃ m̃ga batóng may sarisaring kulay ay kumíkináng at nagniningning sa gitná ng̃ m̃ga bulaklák na gintò na ibát' ibá ang kulay, may gisuk na *esmalte* at may sarisaring liluk at kudyá.

Inalís ni Simoun ang bandeha at lumitáw ang isá namáng punò ng̃ m̃ga kahanġahanġang hiyás na dapat ng̃ makasiyá sa pitóng binibini sa pitóng araw na sa kinabukasan ay magdadaós ng̃ sayawang paranġal sa kanilá. Ang ayos ay sarisari, m̃ga pagkakasaglitsaglít ng̃ m̃ga bató at perlas na anyóng m̃ga hayup-hayupang may m̃ga kulay bugháw at balok na nanġanġaninag;

ang mġa sápiro, esmeralda, rubí, turkesa at brillante ay magkaka-samang anyông tutubí, paróparó, panilan, pukyutan, uwang, ahas, himbubuli, isdá, bulaklák, kumpól, at ibp. : may sukláy na ayos diadema, gargantilya, pamuti nġ liig na perlas at brillante, na dahil sa kagandahan ay hindi tulóy napigil nġ iláng dalaga ang isáng pahanġang iinakú! at si Sinang ay napapalatak, kayá't kinurót siyá nġ kaniyáng ináng si kapitana Tiká, sapagká't baká lalòng mahalán nġ mag-aalahás ang daláng lakò. Patuloy pá rin si kapitana Tiká sa pagkurót sa kaniyáng anak kahit may asawa na.

—Hayan pô ang mġa brillante sa una—ang sabi nġ mag-aalahás—ang singsing na iyán ay inari nġ princesa Lamballe, at ang mġa hikaw na iyán ay sa isáng dama ni María Antonieta.

Ang itinurò'y iláng magagandang brillante na kasinglakí nġ butil nġ maís, ang kintáb ay mangasúlnġasul, mainam, na waring tagláy pá nilá ang mġa pangġinġilabot noong kapanahunang tinawag na "*mġa araw nġ hilakbót*"

—!Ang dalawáng hikaw na iyán!—ang sabi ni Sinang na ang tingin ay sa kaniyáng amá at ipinagsasanggaláng nġ kamáy ang bisig na nálalapít sa kaniyáng iná.

—Ibáng lalò pang matatandâ, ang mġa romana—ang sagót ni kapitáng Basilio na sabáy ang kindát.

Inisip nġ mapanatang si Hermana Penchang na kung yaón ay ihandóg niyá sa Birhen sa Antipolo ay pahihinuhod at ipagkáaloób ang kaniyáng pinakamasidhġng hanġad: malaon nġ humihingí siyá nġ isáng kababalagháng bunyág na kahalò ang kaniyáng pangalan upang huwag nang mapawì ang pag-aalala sa kaniyá dito sa lupà, at pagkatapos ay magtulóy sa lanġit, gaya ni kapitana Inés nġ mġa kura, kayá't itinanóng ang halagá. Nġuni't tatlóng libong piso ang turing ni Simoun. Ang matandang babai'y *nag-ang-tanda*. ¡Susmariosep!

Inilahad ni Simoun ang pangatlong lalagyán.

Punòngpunò nġ mġa orasán, kalupì, lalagyán nġ póspero at mġa agnós na pinamutihan nġ brillante at maninipís na mumunting larawang esmalte.

Ang pang-apat ay siyáng kinalalagyán nġ mġa lagás na bató, at nġ buksán, ay isáng paghanġa ang kumalat sa bahay; nápapalatak na mulí si Sinang, kayá't kinurót siyá nġ

kaniyáng iná, n̄guni't itó mán ay nakabitíw din n̄g isáng pahanḡang iSus María!

Hangḡang sa m̄ḡa sandalîng iyón ay walá pang nakáki-kita n̄g gayóng karaming kayamanan. Sa kahóng iyon, na may balot na tersiopelong bugháw na manḡitímnḡitím, na may m̄ḡa halang, ay namamakás ang katunayan n̄g m̄ḡa panḡarap sa “Isáng libo't isáng gabí”, ang panḡarap n̄g m̄ḡa salamisim sa kasilanḡanan. M̄ḡa brillanteng kasinglakí n̄g m̄ḡa garbansos na nagkikinangḡang nagtatapon n̄g kisláp na nakasisirà n̄g matá, na waring ibig matunaw ó mag-alab sa kintáb; m̄ḡa esmeraldang galing sa Perú na ibá't ibá ang tapyás at ayos, m̄ḡa rubí sa India na mapupuláng wari'y paták n̄g dugó, m̄ḡa sápiro sa Ceylán na bugháw at putí, m̄ḡa turkesa sa Persia, perlas na makinis ang balát, na ang ilan sa kanilá'y numúmulámulá, manḡabónḡabó at maitím. Ang makabubulay n̄g anyô n̄g sisidláng iyon, ay yaóng nakakita lamang sa gabí n̄g isáng kuwitis na nagsabog n̄g muntíng liwanag na sarisaring kulay, na ang kináng ay nakapagpapalamlám sa m̄ḡa waláng kupas na bituwin.

Waring upang lalòng maragdagán ang pagkakamanghá n̄g m̄ḡa kaharáp ay hinalòhalò ni Simoun ang m̄ḡa bató n̄g kaniyáng kayumangḡí at mahabáng dalirì at waring naiigaya sa tagintíng at sa pagdudulasang wari'y paták n̄g tubig na nagbibigáy kulay sa bahag-hari. Ang kináng n̄g gayóng maraming tapyás at ang kahalagahan nilá'y nakaaakit sa m̄ḡa matá. Si kabisang Tales, na lumapit dahil sa nasàng makakita namán, ay ipinikít ang m̄ḡa matá at lumayòng biglá na waring upang mapawì ang isáng masamáng akalà. Ang gayóng karaming kayamanan ay waring nakaaalipustà sa kaniyáng kahirapan; naparoon ang taong yaon na ipinagpaparanḡalan ang kaniyáng malakíng yaman sa kasunód pá namán n̄g araw na íwan niyá ang bahay na iyon dahil sa kakulanḡán sa salapí at sa sukat mag-ampón.

—Nárito ang dalawáng brillanteng itím na pinakamalakí sa lahát—ang sabi n̄g mag-aalahás—mahirap tapyasán, sapagká't napakatitigás.... Ang batóng itó na may kaunting kulay pulá ay brillante rin, gayón din namán itóng berde na marami ang nag-aakalàng esmeralda raw. Tinawaran na iyán sa akin, n̄g anim na libong piso, n̄g insík na si Quiroga upang ibigáy sa isáng *señora* na malakás ang kapit....

At hindi pá ang m̄ga kulay dahon ang pinakamahal sa laháat, kungdí itóng m̄ga bugháw.

At ibinukód ang tatlóng bató na hindi namán lubháng malalakí n̄guni't lubháng makakapál at mabuti ang pagkakatapyás, na may kaunting kulay bugháw.

—Kahit na mumuntí iyán kay sa m̄ga kulay dahon—ang patuloy—ay ibayo ang halagá.

Tingnán ninyó itó na pinakamaliit sa laháat, na ang timbáng ay hindi hihigít sa dalawáng kilatis, nábilí ko n̄g dalawáng pûng libong piso at n̄gayó'y hindi ko maibibigáy n̄g kulang sa tatlóng pûng libo. Upang mabilí ko lamang iyan ay linakbáy ko pang sadyá. Itóng isá na nákuha sa mina sa Golconda ay tatlóng kilatis at kalahatì ang timbáng at ang halagá'y higít sa anim na pûng libo. Tinatawaran sa akin iyan n̄g labing dalawáng libong *libras esterlinas* nang Virrey sa India, sa pamag-itan n̄g isáng sulat na tinanggáp ko kamakalawá.

Sa haráp n̄g gayóng karaming kayamanan na naipon sa kamáy n̄g taong iyón, na palagáy na palagáy kung mangusap, ay nagdaramdám n̄g warí'y paggalang na may lalòng sindák ang m̄ga nároroon.... Makáilang pumalaták si Sinang at hindi siyá kinurót n̄g kaniyáng iná, sapagká't natutubigan marahil ó kayá'y sa dahiláng inaakalà niyá na ang isáng mag-aalahás na kagaya ni Simoun ay hindi magnanasàng magtubò n̄g limang piso pá, humigít kumulang, dahil sa isáng bulalás na hindi napigil. Ang laháat ay nakatingín sa m̄ga bató, waláng nagpapamalas n̄g nasàng humipò, nangataakot. Natitigilan silá dahil sa pagkakamanghá. Si kabisang Tales ay sa kaparanġan nakatanáw at iniisip na ang isá lamang sa m̄ga brillanteng iyon, ang pinakamuntí marahil, ay sukat n̄g maitubós sa kaniyáng anak, huwag ma-iwan ang bahay at marahil ay maipagpagawá n̄g ibáng bukid.... ¡Dios! ¡diyatà't ang isá lamang sa m̄ga batóng iyon ay mahalagá pá kay sa tahanan n̄g isáng tao, sa ikaliligtás sa pangānib n̄g isáng dalaga, sa kapayapāan n̄g isáng matandá sa kaniyáng m̄ga hulng araw!

At dahil sa waring nahuhulāan ni Simoun ang kaniyáng iniisip ay sinabi sa m̄ga kaharáp na magkakaanák na:

—At tingnán ninyó, tingnán ninyó; dahil lamang sa isá sa m̄ga maliliit na batóng bugháw na itó, na waring waláng

kamalaymalay at dí makasásamâ sa kanġino man, malinis na warìng buhanġing natanggal sa langìt, sa isá lamang nitó na ihandóg sa ukol na panahón ay nagawâ nġ isáng tao ang ipatapon ang kaniyáng kagalít, isáng magulang na may inaampóng mġa kaanak, na warì'y nangguló sa bayan.... at dahil sa isáng muntíng bató pang gaya nitó, mapuláng warì'y dugô nġ pusò, gaya nang nasàng paghihigantí at kumikisláp na gaya nġ luhà nġ mġa ulila ay binigyang layà, ang tao'y nakuwí sa kaniyáng tahanan, napagbalikán nġ amá ang kaniyáng mġa anák, nġ asawa ang kaniyáng kabiyák nġ pusò, at marahil ay nailigtás ang isáng boong mag-aanak sa isáng marálitang sasapitin.

At samantalang tinátapiktapík ang sisidlán:

—Mayroon akó dito, gaya nġ nasa tatagúan nġ mġa manggagamot—ang patuloy sa wikàng tagalog na hindí tumpák—ang buhay at ang kamatayan, ang lason at lunas, at sa isáng dakót na itó ay magagawâ ko ang lunurin sa luhà ang laháť nġ tao dito sa Pilipinas!

Ang laháť ay sindák na nápatinġín sa kaniyá sa pagká't nabábatíd niláng tunay ang sinasabi. Sa boses ni Simoun ay nápupuná ang isáng kakaibáng tingig at matalas na tingín ang warì'y namumulás sa kaniyáng salamíng bugháw sa matá.

Warìng upang maputol ang pagkakamanghâ nġ mġa taong iyón sa pagkamalas sa mġa batóng nakita, ay itinaás ni Simoun ang bandeha at inilantád ang ilalim na pinagtatagúan nġ *sancta sanctorum*. Mġa sisidláng balát sa Rusia, na hiwáhiwaláy dahil sa mġa halang na bulak ang siyáng pumúpunô sa káilalimang ang balot ay tersiopelong mangabóngabó ang kulay. Laháť ay nag-aantáy na makakikita nġ mġa kahanġahanġà. Ináantáy nġ asawa ni Sinang na makakita nġ mġa karbungko, mġa batóng nag-áapoy at kumíkipáng sa gitná nġ kadilimán. Si kapitáng Basilio ay nasa pintó nġ kabantugan; makakikita nġ bagay na may katurán, bagay na katunayan, ang katawán nġ kaniyáng mġa lagìng pinanġarap.

—Ang pamuting itó sa liig ay kay Cleopatra—ang sabi ni Simoun at mainġat na kinuha ang isáng kahang lapád na ang ayos ay kalahatìng buwán—isáng hiyás na hindí mahahalagahán, isáng bagay na nárarapat lamang ilagáy sa mġa museo, sa mġa pamahalàang mayayaman lamang nauúkol.

Yaón ay isáng warí'y kolyar na binúbuô nǝ ibá't ibáng palawít na gintô na mǝga ayos anitong uwang na kulay dahon at bugháw, at sa gitná'y may isáng ulo nǝ buitre na gawâ sa bató, na ang kilabot ay katanǝngitanǝ, na nápapagitná sa dalawáng pakpák na nakabuká, sagisag at hiyas nǝ mǝga haring babai sa Ehipto.

Nang makita ni Sinang ay ikinimbót ang ilóng at nǝmuwíng paalipustâ na warí'y batâ, at si kapitang Basilio kahi't na may malakíng hilig sa mǝga lumàng arí ay hindi nakapigil nǝ isáng labá! na anák nǝ hindi kasiyaháng loób sa nákita.

—Isáng mainam na hiyas na nainǝatang mabuti, kayá't mayroon nang dalawáng libong taón ang tandâ.

—iPsh!—ang sabing agád ni Sinang upang huwag mahulog sa tuksó ang kaniyáng amá at nang huwag bilhín.

—iHanǝál!—ang sabi nitó, na napigil ang kaniyáng hindi kasiyahang loob na una—ánó ang malay mo kung umalin-sunod sa kolyar na iyan ang kalagayan nǝgayón nǝ kabuhayan nǝ tao? Sa pamag-itan niyan marahil ay násilò ni Cleopatra si Cesar, si Marco Antonio..... iyan ay nakádingǝg nǝ mǝga panunumpâ sa pag-ibig nǝ dalawáng lalóng bantóg na bayani sa kaniláng kapanahunan, iyan ay nakádingǝg nǝ mǝga banggít na lubháng ayós at malinis na wikàng latín, at maanong mágamit mo na lamang siyá!

—¿Akó? ini hindi ko pá iyan tawaran nǝ tatlóng piso!

—Kahi't na dalawáng pú'y matatawaran, *gonga!*—ang sabing animo'y may pagkabatid ni kapitana Tikâ—mabuti ang gintô at maaaring gawíng ibáng hiyas kung tunawin.

—Itó'y isáng sinsíng marahil ni Sila—ang patuloy ni Simoun.

Ang sinsíng ay maluwang, buô ang gintô at inay isáng taták.

—Iyan marahil ang taták na itinitik sa mǝga kahatuláng pagpatáy noong siyá ang nag-uutos—ang sabing namumutlá sa pagkatigagal ni kapitang Basilio.

At tinangkáng siyasatin at hulàan ang ibig sabihin nǝ taták, dátapwâ'y kahi't nagpilit at pinihit-pihit ay walá siyáng nábasá, sa dahiláng hindi siyá maalam nǝ *paleografía*.

—iNápakalalakí ang dalirí ni Sila!—ang sabi tulóy—

másusuot na ang dalawáng dalirì nḡ sino man sa atin; sina-sabi ko na nḡâ, tayo'y pumápauróng.

—Mayroon pa akóng mḡa ibáng hiyas dito....

--iKung lahat ay kaayos niyan ay salamat!—ang sagót ni Sinang—ibig ko na ang mḡa bago.

Ang bawà't isá'y pumilì nḡ isáng hiyas, may kumuha nḡ isáng singsing, may isáng orasán, may isáng guardapelo. Ang binilí ni kapitana Tikâ ay isáng agnós na may kaputol nḡ bató na nádiinan nḡ ating Poong Jesucristo sa ikatlóng pagkakadapâ; si Sinang ay isáng hikaw at si kapitang Basilio ay ang tali nḡ orasang pabilí nḡ alperes, ang mḡa hikaw nḡ babai na pabilí nḡ kura at ibá pang bagay na panghandóg: ang ibá namáng magkakaanak na taga Tiani ay bumilí rin nḡ hanggáng may ibibilí upang huwag máhulí sa mḡa taga San Diego.

Si Simoun ay namimilí rin namán nḡ mḡa lumàng hiyás, nakikipagpalitan, kayá't dinalá roon nḡ mḡa mapag-impók na iná ang mḡa hiyás na hindí na nilá magamit.

—¿At kayó, walá pô ba kayóng ipagbibilí—ang tanóng ni Simoun kay kabisang Tales, dahil sa nákitang minamalas nitóng may tagláy na inggít ang mḡa pagbibilí at pagpapalitan.

Sinabi ni kabisang Tales na ang mḡa hiyas nḡ kaniyang anák ay naipagbilí na at ang mḡa nátitirá ay mḡa waláng halagá.

—At ang agnós ni María Clara?—ang tanóng ni Sinang.

—iSiyá nḡâ palá!—ang bulalás nḡ lalaki, at biglâng kumináng ang paningín.

—Yaón ay isáng agnós na may brillante at esmeralda—ang sabi ni Sinang sa mag-aalahás—na ginamit nḡ aking kaibigan bago magmongha.

Si Simoun ay hindí sumagót; sinundán nḡ tingín si kabisang Tales.

Matapós mabuklát ang iláng kahón ay nátagpúán ang hiyás. Pinagmasdáng mabuti ni Simoun, makáiláng binuksán at isinará; yaon nḡâ ang agnós na suot ni María Clara noong pistá sa San Diego, na sa pagkahabág ay ibinigáy sa isáng ketongín.

--Ibig ko ang pagkakaayos--ang sabi ni Simoun—¿sa magkano pô ninyó pagbibilí?

Kinamot ni kabisang Tales ang kaniyang ulo, na hindi maalaman kung anó ang gagawín, kinamot ang tainga at pagkatapos ay tumingín sa mga babai.

—Naiibigan ko ang agnós na iyan—aní Simoun—¿ibig bagá ninyóng ibigáy sa isáng daan.... . limang daang piso? ¿Ibig ninyóng ipagpalít ng ibá? Pumili kayó ng inyóng ibig.

Si kabisang Tales ay walang imík at nakamulalàng pinagmamasdán si Simoun na warí'y alinlangan sa kaniyang nádidingíg.

—¿Limang daang piso?—ang bulóng.

--Limang daan—ang ulit ng mag-aalahás na nabago ang boses.

Kinuha ni kabisang Tales ang agnós at pinihitpihit; malakás na tumítibók ang kaniyang palipisan, ang kaniyang mga kamáy ay nannginginig. ¿Kung humingí pá kayá siyá ng lalóng malakí? Makapagliligtás sa kanilá ang agnós na iyon: ang pagkákataóng iyon ay mainam at hindi na mangyayaring mulí.

Kinikindatán siyá ng mga babai upang ipagbilí na, tangì lamang si Penchang, na, sa pangangambang bakâ tubusín si Hulí, ay nagwikang:

—Kung akó'y pakakaingatan ko iyang warí relikias.... ang mga nakakita kay María Clara sa kombento ay nagsasabing namalas niláng payát na payát na hindi halos makapagsalitá, kayá't inaalang mamámatáy na banál.... Pinupuri siyá ni P. Salvi, sapagká't siyá niyang pinagkukumpisalan. Bakâ dahil doon kung kayá hindi iyan ipinagbilí ni Hulí at pinili pa ang masanglá siyá.

Ang pahiwatig na itó'y nagkakabuluhán.

Nakapigil kay kabisang Tales ang pagkaalaala sa kaniyang anak.

—Kung ipahihintulot ninyó—anyá—ay tutunģo akó sa bayan at isasanguni ko sa aking anak; bábalík akó rito bago magtakipsilim.

Nagkásundô silá sa gayón at pumanaw noon din si kabisang Tales.

Nguni't ng nasa labás na siyá ng nayon, ay nátanaw niyá sa malayò, sa isáng landás na tunģo sa kagubatan, ang prayleng nanangasiwà sa *hacienda* at ang isáng taong nákilala niyang siyang kumuha ng kaniyang mga lupaín.

Ang pagkagalit n̄g isáng lalaking nakakita sa kaniyang asawa na pumapasok na kaakbáy n̄g ibáng lalaki sa isáng silíd na lihim ay hindi papantáy sa sulák n̄g galit ni kabisang Tales sa pagkakakita sa dalawáng iyón na patun̄go sa kaniyang bukid, sa m̄ga bukid na kaniyang ginawá at inasahan niyang maipamamana sa kaniyang m̄ga anák. Sa warì niyá'y nagtawanan ang dalawáng iyón, linilibák siyá sapagkâ't waláng magawá; pumasok sa kaniyang alaala ang sinabing: hindi ko ibibigáy kung dí sa dumilig muna sa kanilá n̄g sariling dugó at ilibing sa kanilá ang asawa't anák.....

Nápahintô, hinaplós n̄g kamáy ang noo at ipinikít ang m̄ga matá; n̄g mulíng dumilat ay nákitang namimilipit sa kátatáwa ang taong iyón at sapol n̄g prayle ang kaniyang tiyan upang huwag pumutók sa katuwáán; at pagkatapos ay nákita niyang itinurò ang kaniyang bahay at mulíng nan̄gagtawanan.

Naghumugong ang kaniyang tain̄ga, náramdamán sa kaniyang palipisan ang higing n̄g isáng hagkís, ang ulap na pulá'y sumipót na mulí sa kaniyang panin̄gín, mulíng namalas ang katawáng bangkáy n̄g kaniyang asawa't anák at sa kaping ay ang lalaki at ang prayleng nagtatawá na pigil ang tiyan.

Nalimot niyá ang lahát, lumikô at tinun̄go ang landás na linalakaran n̄g lalaki at n̄g prayle; yaon ang landás na tun̄go sa kanyáng bukirín.

Si Simoun ay nabagót sa kaaantáy kay kabisang Tales sa gabíng yaón.

Nang mágising siyá kinabukasan ay nápunáng ang supot na katad na kinalalagyan n̄g kaniyang rebolber ay waláng lamán; n̄g kaniyang buksán ay nakakuha sa loob n̄g kaputol na papel na kinababalutan n̄g agnós na may esmeralda at brillante at kinasusulatan n̄g iláng salitá sa wikàng tagalog, na ang sinasabi ay:

“Ipagpatawad pô ninyo, ginoo, na kahi't nasa aking bahay ay pagnakawan ko kayó: n̄guni't ang pan̄gan̄gailan̄gan ay siyang nag-udyók sa akin, n̄guni't iniwán kong kapalít n̄g inyóng rebolber ang agnós na pinakananasà ninyó. Kailan̄gan ko ang armás at makikisama na akó sa m̄ga tullisán.

Ipinagbibilin ko sa inyóng huwag ipagpatuloy ang inyóng

lakad, sapagká't sa dahiláng walâ na kayó sa aking bahay, ay hihinǵán namin kayó nǵ malakíng tubós pag kayó'y aming nábihag.

TELESFORO JUAN DE DIOS.

—Nátagpúan ko rin ang taong aking hinahanap!—ang bulóng ni Simoun—may kauntí pang balisa..... nǵuni't lalòng mabuti; mátututong gumanáp sa kaniyáng ipangākò.

Ipinag-utos sa kaniyáng alilà na tumunǵo sa Los Baños na sa dagat-dagatan magdaan at dalhín ang malakíng maleta, at doon siyá hintín, sapagká't siya'y sa katihan magdáraán na dalá ang kinalalagyán nǵ mǵa batóng mahahalagá.

Ang pagdatíng nǵ apat na guardia sibil ay lalò pang nakagalák sa kaniyá. Húhulihin nǵ mǵa sibil si kabisang Tales, nǵuni't sa dahiláng hindí nákita ay si tandáng Selo ang dinalá.

Tatlóng patayan ang nangyari sa gabíng yaón. Ang praileng nanǵanǵasiwâ sa *hacienda* at ang bagong hahawak nǵ mǵa lupà ni kabisang Tales ay nanǵátagpúáng patáy, baság ang ulo at may sumpál na lupà sa bibíng, sa kalapít nǵ mǵa lupaín nitó; sa bayan, ang asawa nǵ bagong mag-aari nǵ lupà na pinatáy ay patáy ding inumaga, na punô rin nǵ lupà ang bibíng at pugót ang ulo, at may kasiping na papel na kinasusu latan nǵ pangalang "Tales" na ang ipinanulat ay dalirìng isinawsáw sa dugô.....

!Manahimik kayó, mapapayapàng tagá Kalambâ! Sa inyó'y waláng nagnǵanǵalang Tales, sino man sa inyó'y hindí siyáng nakagawâ nǵ kasalanan! Ang mǵa pangalan ninyó'y Luis Habana, Matias Belarmino, Nicasio Eigasani, Cayetano de Jesús, Mateo Elejorde, Leandro López, Antonio López, Silvestre Ubaldo, Manuel Hidalgo, Paciano Mercado, kayó ang boong bayan nǵ Kalambâ!.... Lininis ninyó ang inyóng mǵa bukirín; ginugol ninyó sa kanilá ang boong búhay, ang mǵa naimpók, mǵa pagpupuyát, pagtitipíd, at pagkatapos ay inalís sa inyó, pinalayas kayó sa inyóng mǵa tahanan at ipinagbawal sa ibá ang kayó'y patuluyin! Hindí pa nasiyahang lapastanǵanin ang katwiran kundí niyurakan sampú nǵ mǵa banal na kaugalian nǵ inyóng bayan.... Naglingkód kayó sa Hari at sa España, at nǵ sa nǵalan nilá'y pinag-usig ninyó ang katwiran ay itinapon kayó't sukat nǵ hindí man linitis, inilayô kayó

sa yakap n̄g inyóng m̄ga asawa at sa halík n̄g inyóng m̄ga anak.... Mahigít sa tiniís ni kabisang Tales ang tiniís n̄g bawà't isá sa inyó, n̄guni't gayón man, ay walâ sa inyóng naghiganti. Hindí nagkaroón sa inyó n̄g lingap ni kaawaan at pinag-usig pa kayó hangáng sa kabiláng buhay, gaya n̄g ginawâ kay Mariano Herbosa.... ¡Lumuhâ kayó ó matuwâ sa m̄ga liblib na pulóng iyóng linálagalág nang hindí alám ang sasapitin! Kinakandili kayó n̄g España, at sa málao't mádali ay tatamuhín ninyó ang katwiran!

XI

LOS BAÑOS

Ang kataastaasang Capitan General at Namamahala sa Kapulung Pilipinas ay nanḡaso sa Busóbusó.—N̄guni't sa dahiláng may abay na isáng bandang músika (sapagka't ang gayóng kataás na tao'y hindí dapat máhuli sa m̄ga santóng kahoy na ipinagpuprusisyon) at sa dahiláng ang pagkagiliw sa dí matingkaláng arte ni Sta. Cecilia ay hindí pa laganap sa ugali n̄g m̄ga usá at baboy-damó sa Busóbusó, ay waláng nahuli ni isá mang dagá, ni ibon, ang General na may kasamang banda n̄g músika at kaalakbáy na m̄ga prayle, m̄ga militar at m̄ga kawaní.

Inakalâ na n̄g m̄ga may kapangyarihan sa lalawigan na may maaalis sa katungkulan ó kayá'y malilipat; ang m̄ga kaawawàng kapitán sa bayan at m̄ga kabisa ay hindí nanḡa-palagáy at hindí nanḡakatulóg sa panḡanḡanib na baká masumpunḡán n̄g maalindog na mánḡanḡasó ang ipalít silá sa m̄ga hayop sa gubat na hindí marunong umalinsunod, gaya n̄g ginawâ na n̄g isáng *alcalde* noóng m̄ga nakaraáng araw na napapasán sa tao, sa boó niyáng paglalakbáy, sapagka't waláng mabaít na kabayong maaásahang hindí magbabagsák sa kaniyá. May isáng balitang kumalat na mayroón nḡang gagawín ang General sapagka't ang gayóng pangyayari umanó ay isáng simulâ n̄g paghihimagsík na dapat sugpúin kaagád: na ang isáng panḡanḡasong waláng náhuli ay makásisirá sa karanḡalan n̄g m̄ga kastilâ, at ibp., at humanap na tuloy n̄g isáng kahabaghabág na taong papagsusuutin ḡḡ suot usá, nang sinabi n̄g General (sa udyók n̄g isáng pagkahabág na

hindí natimbangán ni Ben Zayb ng salitang pagpuri) at pinawì ang lahat ng pangambá at sinabi, na siyá'y naawàng pumatáy ng m̄ga hayop sa gubat.

Kung ipagtatapat ay sadyá ngáng nasisiyahang loob ang General at *inter se* ay nalulugód siyá, sa dahilang ñanó ang nangyari sana kung hindí tumamá sa pagtudlá sa isáng usá na hindí nakababatíd ng ugaling dapat ipamalas sa m̄ga gayóng kaparaanan? ñsaán masasadlák ang karanġalan ng nakapamamahala? ¿Bákit? ¡Isá ba namáng Capitang General ang hindí tumamá na waríy bagong nangangaso! ñanó na lamang ang wiwikàin ng m̄ga indio, na, sa kanilá'y mayroón din namáng iláng mabuting manudlá? Málalagáy sa kapanġaniban ang tıbay ng Inang bayan.....

Yaón ang sanhı kung kayá't ipinag-utos ng General (na nakatawa ng tawang koneho at anyong mangangasong masamá ang loób) ang pagbabalik kaagád sa Los Baños, at ipinaghambóg, sa paglalakbáy, ang kaniyang kagitingan sa pangangaso sa ganitó ó gayong pangasuhan sa España at waring ibig ipahiwatig ang pag-alipustá niyá sa m̄ga pangangaso sa Pilipinas, bagay na inaakalang kapit sabihin dahil sa nangyari; ipsé! ang paliligò sa Dampalıt (daang paliit), ang sigangán sa baybay ng lawà, ang paglalarò ng *tresillo* sa palasyo at pagdayo sa gayón ó ganitong kalapıt na binubulusán ng tubig ó sa lawang kinalalagyán ng m̄ga buwaya ay mainam pá kay sa roón at hindí pá mapapará ang karanġalan ng inang bayan.

Nang isá sa m̄ga hulng araw ng buwan ng Disiembre ay nakikipaglarò ng *tresillo* ang Capitang General samantalang inaantáy ang oras ng pananghalian. Katatapos pá lamang niyang maligò at pag-inom ng isáng basong sabaw at lamán ng buko, kayá't ang m̄ga sandaling iyón ay siyang bagay samantalahn sa paghingı ng m̄ga biyayà. Isá pang nakapagpaparagdág sa kaniyang katuwaan ang pananalo, sapagká't pinupunyagı ni P. Irene at ni P. Sibyla, na kaniyang m̄ga kalaban, ang lihim na pagpataló, samantala namang si P. Camorra ay nagnġngitngıt sapagká't, sa dahilang kararatıng pa lamang ng umagang yaón ay hindí niyá batíd ang m̄ga pakanang iyón. Sa dahilang pinagbuti ng parıng-artillero ang pakikipaglarò ay namumulá at napapakagát labı sa tuwing malilibang ó mamamalı sa pag-

sugál si P. Sibyla, n̄guni't hindi siyá makaimík dahil sa malakí niyáng pag-aalang-alang sa dominiko; datapwá'y si P. Irene namán ang pinagbubuntuhán niyá n̄g galit, sapagká't ipinagpápalagáy niyáng mapagpusà at sa gitná n̄g kaniyáng kabuhalhalan ay dí binibigyáng halagá. Hindi man lamang siyá tinitingnán ni P. Sibyla: binabayàan siyáng mag-uun̄gól; datapwá si P. Irene, sa dahiláng mapakumbabâ, ay humihin̄ging tawad samantalang hinihimas ang tungkil n̄g mahabà niyáng ilóng. Ang General namán ay nagagalák at sinasamantalá ang pagkakámali n̄g kaniyáng m̄ga kalaban, sapagká't siyá'y mabuting magparaán, alinsunod sa paayo n̄g kanónigo. Hindi batíd ni P. Camorra na ang pinaglalaruán sa ibabaw n̄g dulang na iyón ay ang ikalulusog n̄g pag-iisip n̄g m̄ga pili-pino, ang pagtuturò n̄g wikàng kastilà, sapagká't kung nalalaman niyá, ay malugód sanang nakihalò sa *láruan*.

Sa m̄ga durun̄gawáng bukás ay pumapasok ang malinis at masaráp na simoy at nátatanaw ang lawà, na ang kaniyáng tubig ay mahinhing bumúbulong, sa paanan n̄g bahay, nawaring nan̄gan̄gayumpapà. Sa dakong kanan, sa malayò, ay nátatanáw ang pulóng Talím na lubhâng bugháw; sa gitná n̄g lawà at halos katapát lamang ay may isáng pulóng kulay dahon, ang pulò sa Kalambâ, na waláng tao at ang ayos ay waring kabiyak na buan; sa kaliwâ, ang magandáng pángpan̄gin na nahihiyasán n̄g kakawayanán, isáng bundók bundukang tanáw ang boong lawà, malalawak na bukirín, sa dako pá roon ay bubóng na sagà sa m̄ga pagitan n̄g kulay na berdeng maitimitím n̄g m̄ga dahon, pagkatapos ay ang bayang Kalambâ at sa hulíng dakóng abót n̄g tanáw ay waring bumábabâ ang langit sa tubig n̄g lawà na anyóng dagat, na siyáng sanhing tawagin siyáng “dagat na tabáng” n̄g m̄ga taga roon.

Sa isáng dulo n̄g salas ay nároroon ang kalihim na nakaupò sa haráp n̄g isáng mesa na kinapapatun̄gan n̄g iláng putol na papel. Ang General ay masipag at hindi niya ibig ang mag-aksayá n̄g panahón, kayá't tinatapos ang iláng gawàin samantalang nag-aalkalde sa tresillo ó samantalang namimigáy n̄g baraha.

Samantala namáng naglalaruán ay naghihikáb at nabubugnót ang kalihim. Ang ginágawâ sa umagang iyon ay ang pagpapalitpalit n̄g bayang dapat kalagyan n̄g m̄ga kawaní,

mġa pag-aalís sa katungkulan, pagpapatapon sa malayòng lupà, pagbibigáy nġ biyayà at ibp., nġuni't hindi pá dumárating sa malakíng usapang inaantáy nġ lahát, ang ukol sa kahilingġan nġ mġa nag-aaral na pahintulutan siláng makapagtayò nġ isáng Academia nġ wikàng kastilà.

Ang isáng kawaníng may mataas na katungkulan, si don Custodio at isáng prayleng nakatunġó at waríng may iniisip ó may kabigatan ang loob (P. Fernández ang kaniyáng panġalan) ay nanġagtatalong marahan ang usapan, samantalang payao't dito silá sa dalawáng dulo nġ salas. Sa isáng silfd na kalapít ay nádidingġig ang tunóg nġ mġa bola nġ billar, tawanan, halakhakan, ang boses ni Simoun; itó'y nakikipagbillar kay Ben Zayb.

Si P. Camorra ay bigláng nagtindíg.

—iSi Cristo na ang makisugal sa inyó, *puñales!*—ang pabulalás na sabing kasabáy ang paghahagis nġ mġa barahang nálalabí sa kaniyá, sa ulo ni P. Irene—*¡puñales!* ang tayá ay sigurong siguro na, kundí man ang *codillo*, at natalo pá dahil sa tawag! *¡Puñales!* si Cristo na ang makisugal!

At galít na galít na isinasalaysáy sa lahát nġ naroroon ang pangyayari, lalòng lalò na sa tatlóng naglalakád, na waríng siyáng ibig niyang pahatulin. Sumúsugal ang General, siyá ay laban, may tiklop na si P. Irene: humatak siyá sa espada at *¡puñales!* hindi pinasunód nġ kamoteng si P. Irene ang kaniyáng masamáng baraha. *¡Si Cristo na ang makilarò!* Siya'y hindi naparoon doon upáng magpatalo nġ salapí at durugin ang kaniyáng ulo sa waláng kapararakan.

--Ang akalà marahil nġ neneng itó—ang patuloy na ná-mumulá—ay kinikita ko ang salapí nġ papalikwatlikwat lamang. *¡Nġayón pá namáng ang aking mġa tao'y nanġagsisitawad na!*

At umuunġol na tumungo sa kinalalagyán ng billar, na, hindi na pinakinggán ang mġa hingġing ipagpaumahanín ni P. Irene na nagtatangkang mangġatwiran sa tulong nġ paghaplós nġ ilóng.

—*¿Ibig pô bá ninyóng umupò, P. Fernandez?*—ang tanóng ni P. Sibyla.

—Masamáng manglalarò akó nġ *tresillo*—ang sagót nġ prayle.

—Kung gayó'y paparituhin si Simoun—ang sabi nġ Ge-

neral—ieh! Simoun, eh, mister! ñibig bagá ninyóng makilahók sa isáng laró?

—ñAnó ang ipasisiyá tungkól sa mġa “armas de salón”?—ang tanóng nġ kalihim ná sinamantalá ang pagkakáhintó.

Dumunġaw si Simoun.

—ñIbig bagá ninyóng maupô sa lagáy ni P. Camorra, ginoong Simoun?—ang tanóng ni P. Irene—ang itatayâ ninyó’y brillante at hindí tantós.

—Walâng kailanġan sa akin ang gayón—ang sagót ni Simoun na lumapit at ipinapagpág ang yeso na nasa kaniyáng kamáy—at kayó ñanó ang inyóng itatayâ?

—ñAnó bá ang maitatayâ namin—ang tugón ni P. Sibyla—Ang General ay makatátayâ nġ maibigang itayâ, nġuni’t kamí, mga parì, mġa *sacerdote*.....

—ñBah!—ang putol na pakutyâ ni Simoun—ang ibabayad ninyóng dalawá ni P. Irene ay mġa kaawangawá, panalangin, kabaitan, ñanó?

—Batíd ninyóng ang mġa kabaitang tagláy nġ isá’t isá—ang talád na walâng halòng birò ni P. Sibyla—ay hindí kagaya nġ mġa brillante na maaaring másalin sa ibá’t ibáng kamáy, ipagbilí na sa isá’t ipagbilí pa nitó... yaón ay dalá nġ tao, mġa bagay na hindí málalayô sa katawán.....

—Kung gayón ay papayag akóng sa salitâ na lamang ninyó akó bayáran—ang pakling masayá ni Simoun—Kayó P. Sibyla sa bawà’t limáng tantós na ibíbigay ninyó sa akin ay sasabihin na lamang ninyó, sa halimbawâ: lilimutin kong limáng araw ang karálitâan, ang kababàang loob, ang pagkamasunurin... kayó namán P. Irene: lilimutin ko ang kalinisang ugali, ang pagkamahabagin, at ibp. Nakita na ninyó na napakaunting bagay, at akó, ang ibibigáy ko’y ang aking mġa brillante.

—ñNápakatangġing tao itóng si Simoun, kung anó anó ang iniisip!—ang sabing tumatawa ni P. Irene.

—At *itó*,—ang patuloy ni Simoun na tinangkí sa balikat ang General—ang ibabayad nitó sa akin sa bawà’t limáng tantós ay isáng *vale* na katimbáng nġ limáng araw na pagkakábilanggô, sa isang *solo* ay limáng buwan, sa isáng *codillo* ay isáng utos na pagpapatapon, na walâng nakatalang pangalan, sa isáng *bola*... ay isáng utos sa guardia sibil na

makabari! sa daán sa taong parurusahan, samantalang ipinaghahatiran, at ibp.

Ang hamon ay napakatangî. Ang tatlong lalakadlakad ay nangagsilapit.

—Nguni't ginoong Simoun—ang tanong ng mataas na kawani—ano ang mahihitâ ninyo sa pananalo ng kabaitan sa bunga-nga, at mga buhay ng tao, mga pagpapatapon at mga pagpatay?

—iMalaki! Bagot na ako sa kadinging ng mga usapang tungkol sa mga kabaitan at nasà kong maipong lahat, ang lahat ng nakakalat sa mundo, na nakapasok sa isang supot upang itapon sa dagat kahi't na kailannganing pamataw ang lahat ng aking brillante.

—iSumpóng din iyan!—ang bulalas na tumatawa ni P. Irene—at ano namán ang gagawin ninyo sa mga pagpapatapon at pagpapapatay?

—Upang linisin ang bayan at pawin ang lahat ng masamang budhi.

—iAh! hangga ngayoy may galit pa kayo sa inyong mga tulisan, gayong mangyayaring hingán sana kayo ng lalong malaking tubos o kinuha sana ang lahat ng inyong alahas. iHuwag namán kayong walang utang na loob!

Ipinamarali ni Simoun na siya'y hinarang ng mga tulisan, na pagkatapos siyang mapiging na isang araw, ay pinabayán siyang magpatuloy ng lakad na walang hininging tubos kundî ang dalawa niyang rebolber na Smith at ang dalawang kahang punlô na kaniyang dalá. Idinugtong pang ipinakukumustá raw sa kaniya ang Capitan General.

Dahil doon at sa dahilang ibinalita ni Simoun na ang mga tulisan ay maraming *escopeta*, baril at rebolber at sa gayong mga tao'y hindi maaaring makalaban ang nag-isa kahi't na may sandata, ay lalagda ng bagong utos ang Capitan General na ukol sa mga "pistolas de salón" upang maiwasan na ang mga tulisan ay magkaroon ng armas.

—iHuwag, huwag!—ang tutol ni Simoun—sa ganang aking, ang mga tulisan, ay siyang mga taong lalong may karanngalan sa lupaing ito; sila ang tanging kumikita ng ikabubuhay sa mabuting kaparaanan..... Inaakala ba ninyong kung ako'y nahulog sa mga kamáy ninyo sa halimbawa, ay pakakawalan ba ninyo ako ng hindi kukunia ang kalahati man lamang ng aking mga hiyas?

Tututol sana si Dn. Custodio; tunay nḡang isáng amerika-nong *mulato* na waláng pinag-aralan ang Simoun na iyon, na sínasamantalá ang pakikipag-ibigan niyá sa Capitan General upang alimurahin si P. Irene. Tunay nḡa kung sa bagay na kung si P. Irene ang nakádakíp sa kaniyá ay hindí siyá nakawalà nḡ dahil sa gayóng kaliit na bagay.

— Sa ang kasamaán ay walá sa pagkakaroon nḡ tulisán sa mḡa bundók at kaparanḡan—ang patuloy ni Simoun—ang kasamâan ay nasa sa mḡa tulisáng bayan....

— Na gaya ninyó—ang dugtóng na tumatawa nḡ kanónigo.

— Oo, gaya ko, gaya natin, tayo’y mangagtapát; dito’y waláng indio na nakadidingíg sa atin,—ang dugtóng nḡ magaalahás— ang kasamâan ay nasa pangyayaring tayong lahát ay hindí mḡa tulisáng hayág: kung ito’y mangyari at manirahan na tayo sa gubat, sa araw na iyan, ay ligtás na ang bayan, sa araw na iyá’y sisibol ang isáng bagong kalipunán na siyá na sa sarili ang mag-aayos.... at sa gayón ay matiwasáy nang makapaglalarô nḡ *tresillo* ang Capitan General, na hindí siyá kailanḡang linlangín nḡ kalihim....

Nang mḡa sandalíng iyón ay naghihikáb ang kalihim at nag-iinát na itinataás sa ulo ang mḡa kamáy at injunat sa ilalim nḡ mesa ang mḡa paa niyang nagkakapatong.

Ang lahát ay nagtawanan nḡ siyá’y mákita.. Pinutol nḡ General ang pag-uusap at matapos na bitiwang barahang kaniyang sinúsuksok ay nagwikàng:

— ¡Siyá, siyá! Siyá na ang birúan at sugalan; gumawá tayo, pagbutihin natin ang gawâ, kalahatíng oras pá ang kúláng sa oras nḡ pagkain. ¿Marami bagáng bagay ang kailanḡang lutasín?

Lahát ay nakingíg. Sa araw na iyón pagtatalunan ang ukol sa pagtuturô nḡ wikàng kastilà, kayâ’t may iláng araw nang nároroon si P. Sibyla at si P. Irene. Batíd nang ang una, sa dahiláng siya’y Vice-Rector, ay laban sa panukalà, at ang pangalawá ay kumakatig at kinakatigan namán nḡ *condesa*.

— ¿Anó, anó?—ang tanóng na naíníp nḡ General.

— Hang hunghol ha maha hama he halon—anáng kalihim na tinimpí ang isáng paghihikáb.

— ¡Ipinagbabawal mulá nḡayón!

— Ipagpatawad pô ninyó, aking General,—ang sabi nḡ ma-

taás na kawaní—Ipahintulot po sa akin nḡ inyóng karanḡalan na sabihing sa alin mang bansá sa Sangsinukob ay hindi ipinagbabawal ang mḡa “armas de salón”

Ikinibít nḡ General ang kaniyáng balikat.

—Hindi tayo nakikigaya sa alín mang bansá sa mundó—ang matigás na sabi nḡ General.

Kailán ma’y nagkakatalo ang General at ang mataás na kawaní, at sukat na ang isáng pahiwatig nitó upang ang una’y magmatigás sa kaniyáng balak.

Humanap nḡ ibáng daan ang mataás na kawaní.

--Ang mḡa “armas de salón” ay sa mḡa dagá at inahing manók lamang nakasásakit—ang wikà—masasabi.....

--¿Na tayo’y mḡa inahing manók?—ang dugtóng nḡ General na kinibít ang balikat—at anó sa akin? Ipinakilala ko náng hindi akó gayón.

—Nḡuni’t may isáng bagay—ang hiwatig nḡ kalihim—may apat na buwan lamang nḡayón, nang ipinagbawal ang paggamit nḡ armas, na pinatibayan sa mḡa mánḡanḡalakal na tagá ibáng bayan, na ang mḡa armas de salón ay may pahintulot.

Ikinunót nḡ general ang noo.

—Datapwá’y may kagamutan ang bagay na iyan—ani Simoun.

--¿Papaano?

--Waláng kaliwágan. Hálos laháat nḡ “armas de salón” ay may anim na milímetro ang lakí nḡ punḡlô, tanḡi lamang kung may ibáng lakí na ipinagbíbilí. Pahintulutang ipagbií ang laháat nḡ mḡa waláng anim na milímetro.

Pinuri nḡ laháat ang náisip ni Simoun, tanḡi ang mataas na kawaníng ibinulóng kay P. Fernandez na iyon ay hindi tuwíd, ni hindi pamamahalà.

—Ang gurô sa Tiani,—ang patuloy nḡ kalihim samantalang binabasa ang iláng papel—humíhingíng bigyán siyá nḡ lalóng malakíng bahay upang.....

—¿Anó pang malakíng bahay, sa mayroon na siyáng sariling isáng kamalig?—ang puḡl ni P. Camorra na nalimutan na ang tresillo at lumapít sa usapan.

—Sirâ daw ang bubunḡán—ang sagót nḡ kalihim—at sa dahiláng bumilí siyá nḡ mḡa *mapa* at *cuadro*, sa sariling gugol, ay hindi mapabayàang ulaní’t arawín.....

—Nguni't walá akóng pakialam sa mġa bagay na iyan—ang bulóng nġ General—sa Namamahalà sa Pangasiwàan humingġi, sa Pangulung Pulong lalawigan, sa Nuncio.....

—Ang masasabi ko sa inyó—ang sabi ni P. Camorra—ang *maestrillong* iyan ay isáng *filibusterillo* na masamá ang loob; akalain ba ninyóng ipinagsásabi nġ ereheng iyan na ang inililibíng daw nġ mainam na paglilibíng at ang hindí ay magkaisá din kung mabulók! iBalàng araw ay pagkukukutusán ko iyán, eh!

At inianyóng pasuntók ni P. Camorra ang kaniyáng kamáy.

—At sadyá namán,—ang wikà ni P. Sibyla na warìng waláng kinakausap kundí si P. Irene—na ang ibig mag-turò ay maaarìng magturò kahi't saang dako, sa waláng bahay: si Sócrates ay nagturò sa mġa lansangġang bayan, si Platón ay sa mġa halamanan nġ Akademo at si Cristo ay sa mġa kabundukan at karagatan.

—Marami akong karainġan nġ *maestrillong* iyán—ang sabi nġ General na nakipagsulyapan kay Simoun—inaakalà kong ang lalòng mabuti ay alisín siyá.

--iAlisín!—ang ulit nġ kalihim.

Ikinalungkót nġ mataás na kawaní ang kapalaran nġ sawíng taong iyón na humihingġi nġ abuloy at ang nákamit ay ang pagkaalis sa katungkulan, kayá't tinangkang saklolohan.

--Ang katotohanan ay—ang sabing may pangangġanib—na ang pag-aaral ay hindí naáarugġang mabuti.....

--Nagtakdá na akó nġ maraming halagá na ipamímilí nġ mġa kailanġan—ang sabing mataás nġ General, na warìng ang ibig turan ay: iGumawâ na akó nġ higít sa ná-rarapat!

—Nġuni't sa dahiláng waláng bahay na sadyá ay nāngásisirà ang mġa kasangkapang biníbilí....

--Hindí magagawġang sabáysabáy na lahát—ang bigláng putol nġ General—Hindí mabuti iyang paghingġi nġ mġa gurò dito nġ mabubuting bahay gayóng ang mġa gurò sa España ay namamatáy nġ gutom. Kalabisán na iyang ibig pang humigít kay sa mġa nasa Inang-bayan.

--iFilibusterismo!....

--iUna muna sa lahát ang Inang-bayan! iuna muna ang ating pagkakastilà!—ang dugtóng ni Ben Zayb na ang

matá'y kumíkináng dahil sa busóg n̄ pag-ibig sa tinubùang lupà, at námulá n̄ kauntí dahil sa nákitang siya'y napag-isá.

—Magmulá n̄gayón—ang sabi n̄ Generál—ay alisín sa tungkól ang bawà't dumaíng.

—Kung ang munakalà ko lamang ay tatanggapín—ang pasumaláng sabi ni don Custodio, na warìng kinákausap ang sarili.

—¿Ukol sa m̄ga bahay páaralán?

—Magaán, magágawâ at walâng gugol, na gaya n̄ lahát n̄ aking munakalà, anák n̄ mahabàng pagkamalas sa m̄ga bagaybagay at pagkakilala sa lupaíng itó. Ang m̄ga bayan ay magkákaron n̄ páaralán na hindí paggugugulan n̄ pamahalàan.

—Batíd na ang bagay na iyan—ang pakutyáng sabi n̄ kalihim—ipag-utos sa m̄ga bayang itayô sa tulong n̄ kani-láng sariling gugol.

Ang lahát ay nagtawanan.

—Hindí pô, hindí pô—ang sigáw ni Don Custodio na nangupinyó at namulá—ang m̄ga bahay ay nakatayô na at nag-áantay lamang na gamitin. Mabuti sa katawán, waláng kapintasan at maaliwalas.....

Ang m̄ga prayle ay may pangambáng nagtinginán. ¿Ipalálagay kayâ ni Don Custodio na gawíng páaralán ang m̄ga simbahan at m̄ga kombento ó bahay-pari?

—¡Tingnán natin!—anáng General na ikinunót ang noo.

—Nápakadalí, aking General—ang tugón ni Don Custodio na umunat at ginamit ang malakíng boses na kagamitán niyá sa m̄ga tangìng pagpupulong—ang m̄ga páaralán ay bukás lamang sa m̄ga araw na iginágawâ at ang m̄ga sabunǵán ay sa m̄ga araw lamang n̄ pistá.... Gawíng páaralán ang m̄ga sabunǵán kahi't sa loob man lamang n̄ sanglinggóng araw.

—¡Bah, bah, bah!

—¡Pumuslít na rin!

—N̄gunì't ikung anó anó ang naiisip ninyó Don Custodio!

—¡Isáng kahalákkalák na panukalà!

—¡Ang lahát ay nalulusután nitó!

—N̄gunì't m̄ga ginoo—ang sigáw ni D. Custodio n̄ mádingǵig ang gayóng m̄ga pabululás—magpakatinô ngâ tayo,

lalin pa ang bahay na lalòng agpáng kay sa sabungán? Malalakí, mabubuti ang pagkakayari, at walâ namáng kapararakan sa loob n̄ sanglinggó. At magíng sa dako man n̄ maayos na ugali tingnán, ang aking panukalâ ay mata-tanggáp; magiging isáng panglinis at pagsisisi sa lingguhan n̄ sabungán.

—N̄guni't maminsánminsán ay may sabong sa boong sanglinggó—ang pahiwatig ni P. Camorra—at hindi dapat na yamang ang may pasabong ay nagbabayad sa Pama-halâan ay.....

—iOh, siyá..... sa m̄ga araw na iyan ay huwag mag-paaral!

—iBah, bah!—anáng General—iang ganiyáng kakiláki-labot na bagay ay hindi mangyayari samantalang akó ang namamahalâ! iHindi magpapaaral dahil sa nagsasabong! iBah, bah, bah! imagbibitiw na muna ako n̄ tungkól!

At ang General ay lubhá n̄â mandíng nasusulukasok.

—N̄guni't aking General, mabuti na ang mawalâ sa iláng araw kay sa buwanang mawalâ.

—iIyan ay laban sa mabuting ugali—ang dugtóng ni P. Irene na lalò pa mandíng bugnót kay sa General.

—Lalòng laban sa mabuting ugali, ang pagkakaroon n̄ maiinam na bahay ang sugalan at ang páaralán ay walâ..... Magpakatinô tayo m̄ga ginoo at huwag tayong paakay sa m̄ga udyók n̄ kalooban. Samantalang sa paggalang sa katauhan ay ibinabawal natin ang pagtataním n̄ apián sa m̄ga lupàng ating nasasakop ay binábayâan namán natin ang pag-hitít, ang nangyayari'y binabaka natin ang masamâng hilig at namumulubi tayo.....

—N̄guni't unawâin ninyóng iyan ay nagbíbigáy sa pamahalâan n̄ may apat na raa't limáng pûng libong piso na waláng anómang gawâ—ang tugón ni P. Irene na lalò't lalò pang kumakampí sa pamahalâan.....

—Siyá, siya na, m̄ga ginoo—ang sabi n̄ General na pinutol ang pagtatalo—mayroon akóng balak tungkol sa bagay na iyan at iniukol ko ang aking pagninilay sa katalinuhang bayan. ¿Mayroon pá bang bagay na pagpapasiyahán?

Wari'y natatakot na tiningnán n̄ kalihim si P. Sibyla at si P. Irene. Ang pinakamalaki'y lalabas na. Ang dalawá'y humandâ.

—Ang kahilingan ng mga nag-aaral na humihingang pahintulot upang magbukas ng isang Akademia ng wikang kastila—ang sagot ng kalihim.

Nápuna sa lahat ng nasa salas ang pagkaguló, at matapos silang makapagtinginan ay nápatitig sa General upang mákilala ang ipapasiya. May anim na buwan nang ang kahilingan ay nag-aantáy doon ng isang kapasiyahan at naging isang wari'y *casus belli* na tuloy ng ilang lupon. Ang General ay nakatungó na waring upang huwag mákilala ng iba ang kaniyang iniisip.

Bumíbigát ang anyô ng pananahimik at ang gayón ay nahalatá ng General.

—Anó ang pasiyá ninyó?—ang tanóng sa mataás na kawani.

—Anó pá ang ipasisiyá ko, aking General—ang sagot ng tinanóng na kinibít ang balikat at ngumítí ng nginging malungkót—ianó ang ipasisiyá ko kundí ang kahilingan ay karapatdapat at ipinagtataká ko ang pagtatagál ng anim na buwan upang ang bagay na iyan ay mapasiyahán.

—Hindí't may napapagitnang mga bagaybagay—ang malamíg na tugón ni P. Sibyla na ipinikít ng kauntí ang matá.

Mulng ikinibít ng mataás na kawani ang kaniyang balikat na waring hindí niyá batíd kung anó ang mga bagaybagay na iyon.

—Bukód sa walá sa panahón ang ninanasà,—ang [patuloy ng dominiko—bukod sa tagláy niyang laban sa aming kapangyarihan....

Hindí nakapagpatuloy si P. Sibyla at tumingín kay Simoun.

—Ang kahilingan ay may anyóng dapat paghinalaan—ang dugtóng nitóng huli na nakipagtinginan sa dominiko.

Itó'y makálawáng pumikít. Nang mákita ni P. Irene ang gayón ay nahalatá na niyang ang kaniyang usap ay talo na halos, sapagká't kalaban si Simoun.

—Isang payapang pagtakwíl, isang pagbabangong ang gamit ay papel sellado—ang dugtóng ni P. Sibyla.

—Pagbabangon, pagtakwíl?—ang tanóng ng mataás na kawani, na nápatingín sa madlá na waring walang maantihuhan.

—Ang nangungulo ay mga binatang kilalá sa pagkama-

kabago at napakalalò, kundí pangāngānlán n̄g ibá pang tawag; —ang dugtóng n̄g kalihim sa dominiko—ang isá sa kanilá'y nagn̄gāngalang Isagani, ulong hindí matinò..... pamangkin n̄g isáng klérigo.....

—Isá sa m̄ga tinúтуруàn ko—ang sagót ni P. Fernán-dez—at akó'y nasisiyaháng loob sa kaniyá.

—iPuñales, kasiyahán din namán iyán!—ang bulalás ni P. Camorra,—kamuntí na kamíng magpanuntukan sa bapor: sapagká't nápakawaláng galang, iitinulak ko siyá at itinulak namán akó!

—Mayroon pang isáng nagn̄gāngalang Makaragui ó Makarai.....

—Makarai,—ang sagót ni P. Irene na nakihalò sa usapan,—isáng binatang nápakagandáng ugali at nakalúlugód. At ibinulong sa General.

—Iyan ang sinabi ko sa inyó, mayaman..... iniluluhog n̄g *condesa* na inyóng tingnán.

—iAh!

—Isáng nag-aaral sa panggagamót na nagn̄gāngalang Basilio.

—Sa Basiliong iyan ay walá akóng masasabi—ang tugón ni P. Irene na itinaás at ibinuká ang m̄ga kamáy na waring mag *dominus vobiscum*;—sa ganáng akin iyan ay tubig na hindí kumikilos. Kailán ma'y hindí ko naunawà ang ninanasà ni ang iniisip. iSayang at hindí natin kaharáp n̄gayón si P. Salvi upang magpakilala sa atin n̄g pinagmulán n̄g binatang iyan! Náaalala kong aking nádinḡig na sinasabing niyong kaniyang kabatàan ay may ipinakialám sa kaniyá ang guardia sibil.... ang kaniyang amá'y nápatay sa isáng guló na hindí ko na maa-laala....

Si Simoun ay napan̄giting malumanay, waláng kalatís, ipinatanáw lamang ang kaniyang n̄giping mapuputí't mabuti ang pagkakahayan....

—iAhá, ahá!—anáng General na tuman̄gò tanḡô—igayón palá? iItalá ninyó ang pangalang iyán!

--N̄guni, aking General,—ang sabi n̄g mataás na kawani n̄g makitang masamá ang tun̄gò n̄g salitáan—hanggáng sa n̄gayón ay walá pang nababatíd na bagay na laban sa m̄ga binatang iyán; ang kaniláng kahilingan ay matuwid at walá tayong karapatáng huwág dinggin dahil sa panunuláy lamang sa m̄ga hakàhakà. Sa akalà ko ay nárarapat na sang-

ayunan n̄ Pamahalàan ang kahilingan at sa gayón ay magpapamalas n̄ kaniyang pagkakátiwalà sa bayan at n̄ katibayan n̄ kaniyang pagkakatatag; at siya'y may kalayàang bawiing muli ang pahintulot kung mákitang dahil sa kaniyang mabuting kalooban ay nagpapakalabis. M̄ga sanhi at paraán sa pagbawi ay hindi mawawalán, mababantayan natin silá.... ¿Anó't pasasamáin ang loób n̄ iláng binatà, na mangyayaring magdamdám pagkatapos, gayóng ang kaniyang hinihilng ay nálalagdà sa m̄ga utos n̄ hari?

Si P. Irene, si don Custodio at si P. Fernández ay nagpamalas n̄ kanilang pagsang-ayon sa pamagitan n̄ tanĝô n̄ ulo.

—N̄guni't ang m̄ga indio ay hindi nárarapat mátuto n̄ wikang kastilà ¿batid bagá ninyó?—ang sigaw ni P. Camerra—hindi dapat mátuto, sapagká't pagkatapos ay naki-kipanĝatuwiranan sa atin, at ang m̄ga indio ay hindi dapat manĝatuwiran kundí sumunód lamang at magbayad.... hindi dapat manghimasok sa pagsuri n̄ sinasabi n̄ m̄ga kautusán at n̄ m̄ga aklát inapakamatatalas at m̄ga mapagusáp! Pagkaalám n̄ wikang kastilà ay nagiging kalaban n̄ Dios at n̄ España.... basahin ninyó ang kabuhayang “Tandáng Basio Makuna” at kung hindi gayón; liyán ang aklát! ¡May m̄ga katotohanang ganganitó!

At ipinakita ang mabibilog niyang kamáy na pasuntók.

Hinaplós ni P. Sibyla ang kaniyang anit na bilang tandà n̄ pagkainíp.

—Isáng salitá!—aniyá na umanyô n̄ anyong lalòng mapayapà sa gituá n̄ kaniyang pagnĝingitnĝit—hindi ang pagtuturò lamang n̄ wikang kastilà ang pinag-uusapan dito, dito'y may isáng piping pagtunggalí n̄ m̄ga nag-aaral at n̄ m̄ga pari sa Unibersidad n̄ Sto. Tomás; kung masusunód n̄ m̄ga nag-aaral ang kanilang hanĝád ay manghihinà ang pananalig sa amin, sasabihing kami'y dinaig at mangagmama-taás, at walâ na ang paniniwalà, walâ na ang lahat! Pagkahuhô n̄ unang sagká ¿sino pá ang makahahadlang sa kabataang iyan? Sa aming paglagpák ay walâ kami'ng gágawin kun dí ang ipakilala namán ang paglagpák ninyó? Matapos kami ang pamahalàan namán.

—¡Iyan ang hindi mangyayari, *puñales!*—ang sigaw ni P. Camorra—itingnan muna natin kung sino ang may malakás na pangsuntók!

Sa gayón ay nagsalitâ si P. Fernández, na sa boong pag-tatalo ay nanirá lamang sa kangingiti. Lahát ay nakimatyág sapagká't kilaláng siya'y may mabuting ulo.

—Huwag sumamá ang loób ninyó sa akin, P. Sibyla, kung hindi ninyó akó káísá sa paghuhulòng ukol sa bagay na itó, nguni't nápakatangìng kapalaran ang sa akin, na kailán man halos, ay kasalunġát akó ng aking mġa kapatíd. Ang sabi ko ngâ'y hindi tayo dapat mabaklá. Ang pagtuturò ng wikàng kastilà ay mangyayaring pahintulutan ng waláng anománg kapanġaniban, at upang huwag lumabás na isáng pagdaíg sa Unibersidad, ay nárarapat na tayong mġa dominiko ay magpáuná sa pagkagalák ng dahil sa bagay na iyan; iyan ang *política*. ¿Bakit tayo makikipaglabanán tuwí na sa bayan, sa tayo ay kakauntí at silá ay marami, sa kailanġan natin silá at tayo'y hindi nilá kailanġan?—Hintáy muna kayó, P. Camorra, hintáy muna kayó!—Payagan na nating ngáyón ay mahinà ang bayan at waláng maraming nálalaman, ako mán ay gayón din ang akalà ko, nguni't bukas ay hindi na gayón, ni sa makalawá. Bukas makalawá ay silá ang magiging malakás, mababatíd ang kaniláng mġa kailanġan at hindi natin mapipigil, gaya rin namán ng hindi mangyayaring mapigil, na, pagdatíng ng batà sa iláng gulang ay makaalám ng maraming bagay. . . Ang sinasabi ko ngâ ay ¿bakit hindi natin samantalahín ang kalagayang itó sa kamangmanġán upang magpalít ng paraan sa pamamalakad at itatág sa matibay na batayán, na hindi mapapawi, sa batayang katwiran, sa halimbawà, at huwag sa batayang kamangmanġán? Sapagká't walá nang kagaya ng magíng makatwiran, gaya ng sinabi ko sa tuwí na sa aking mġa kapatid, nguni't ayaw akóng dingġín. Ang indio, gaya rin ng alín mang bayang batà pá ay mapag-usig ng katwiran; humíhingí ng parusa kung nagkasala, at námumuhí pag hindi kinamít ang gayón. ¿Marapat ang hinihingí? Ipagkaloob, ibigáy natin sa kanilá ang lahát ng páaraláng kailanġan, mapapagod din silá: ang kabatàan ay bulagbol na talagá, ang nag-uudyók lamang sa kanilá sa pag-uusig ay ang ating pagsalunġát. Ang ating panilòng karanġalan ay lumà na, P. Sibyla: gumawá tayo ng ibá, ang panilòng pagkilala ng utang na loób, sa halimbawà. Huwag tayong magsamangmáng, gayahan natin ang mġa hesuita.....

—¡Oh, oh, P. Fernández!

Hindíng hindí: matitiis na laháť ni P. Sibyla, liban na lamang sa pagayahan sa kaniyá ang mġa hesuita. Namu-mutlá't nanġinġinġ na nagbubusá nġ mġa matalas na wikà.

—Magpransiskano na muna.... ¡Kahit na anó, huwag lamang hesuita!—ang sabing waláng patumanggá.

—¡Oh, oh!

—¡Eh, eh! Padre P.....!!

Ang sumunód ay isáng pagtatalong panabáy nġ laháť, na nalimot na ang General; nagsasalitáng sabáysabáy, nagsisigáwan, hindí manġagkalinaw, nanġagtatalo; si Ben Zayb ay kaharáp ni P. Camorra at nag-uumanġán nġ suntók, binábanggit nġ isá ang mġa gansá at ang isá'y ang mġa manghihitít nġ tintá, tinutukoy ni P. Sibyla ang kapítulo at si P. Fernández namán ay ang sa *Summa* ni Sto. Tomás, at ibp., hangáng sa pumasok ang kura sa Los Baños at sinabing nakahandá na ang pananghalian.

Tumindġ ang Capitan General at sa gayó'y naputol ang pagtatalo.

—¡Siya, mġa ginoo!—ang sabi—nġayó'y marami tayong nagawá, gayóng tayo'y nása kapanahunan nġ pagpapahinġá! May nagsabing ang mġa maseselang na bagay ay dapat pag-usapan sa pagtatapós nġ pagkáin. Akó'y lubós na sang-ayon sa sabing iyón.

—Baká masirá ang tiyán natin—ang sabi nġ kalihim, na ang tinutukoy ay ang init nġ salitàan.

—Kung gayón ay ipagpabukas na natin.

Nagtindigang laháť.

—Aking General—ang sabing marahan nġ mataás na kawaní—ang anák na babai ni kabisang Tales ay nagbalík na mulí't hinihinġi ang paglayà nġ kaniyáng nunòng may sakít na hinuling bilang kapalít nġ amá.....

Tiningnán siyáng masamá ang loób nġ General, na hinaplós ang malapad na noó.

—Putris yatàng lhindí na babayàang ang tao'y maka-pananghalìng mapayapà!

—Ikatlóng araw na nġ kaniyáng pagparito; isáng kaa-wàawàng dalaga...

—¡Ah, demonio!—ang bulalás ni P. Camorra—sinasabi ko na nġang mayroón akóng bagay na sasabihin sa Gene-

ral; kung kayâ nḡâ akó naparito ay..... upang katigan ang kahilingan nḡ binibining iyán!

Kinamot nḡ General ang kaniyáng tainḡa.

—iSiyá—ang sabi—padalhan nḡ surat nḡ kalihim ang teniente nḡ guardia sibil upang pakawalán. ¡Hindí masasabing hindí akó maawáin at mahabagin!

At tumingín kay Ben Zayb. Ikinisáp nḡ mamamahayag ang kaniyáng matá.

XII

PLÁCIDO PENITENTE

Masamá ang loób at halos ang mḡa matá'y lumuluhà nḡ lumalakad sa Escolta si Plácido Penitente upang tumungo sa Universidad nḡ Sto. Tomás.

May mḡa iláng linggó lamang na kararatíng na galing sa kaniyáng bayan at makálawá nang sumulat sa kaniyáng iná na ang iniuukilkil ay ang kaniyáng nasàng iwan ang pag-aaral upang umuwí at maghanap buhay. Sinagót siyá nḡ kaniyáng iná na magtiístiís, makuha man lamang ang pagka *bachiller en artes*, sapagká't sayang namáng iwan ang pag-aaral, matapos ang apat na taóng paggugugol at paghihirap nḡ isá't isá sa kanilá.

¿Saán buhat ang pag-ayáw ni Penitente sa pag-aaral, gayóng siya'y isá sa mḡa masumigasig at bantóg sa paaralang pinamamahalaan ni P. Valerio sa Tanawan? Doon ay nábibilang si Penitente na isá sa mḡa lalòng mabuti sa latin at matalas sa pakikipagkatwiranan, na marurong gumusót at maghanay nḡ mḡa paguusap na lalòng magaan at waláng kahirapan; siyá ang inaaring lalòng pinakamatalas nḡ kaniyáng mḡa kababayan, at dahil sa kabantugang iyon, ay ibinibilang na siyáng pilibustero nḡ kaniyáng kura, katunayang lubós na hindí siyá hanḡál ni táong waláng namumuwanḡan. Hindí máwatasan nḡ kanyáng mḡa kasama ang gayóng nasàng pag-uwí at iwan ang pag-aaral; walá namáng nililigawan, hindí mánunugal, bahagyá nḡ marunong nḡ hungkian at kapanḡahasan na sa kaniya ang pakikilaró nḡ isáng *rebesino*; hindí naniniwalà sa payo nḡ mḡa prayle, kinukutyá ang *tandáng Basio*, may salapíng higit sa kailanḡan, may mahuhusay na damít; nḡuni't gayón man, ay masamá ang loób kung pumasok at kinasusuklamán ang mḡa aklát.

Sa tuláy ng España, na ang tanġing bagay na tagláy na ukol sa España ay ang panġalan lamang, sapagká't sampû ng kaniyáng mġa bakal ay galing sa ibáng lupaín, ay nákatagpô ng mahabàng hanay ng mġa binatang tunġo sa loób ng Maynilà upang pumasok sa kaníkaniláng páaraláng pinápasukan. Ang ilán ay suót tagá Europa, matutulin ang lakad, na dalá ang mġa aklát at kuaderno, may iniisip, inaalaala ang kaniláng mġa lisyón at mġa sinulat na iháharáp; ang mġa itó'y tagá Ateneo. Ang mġa tagá Letrán ay nápupuná sapagká't laháť halos ay suot pilipino, silá ang lalòng makapál at waláng maraming aklát. Ang bihis ng mġa tagá Universidad ay lalòng maayos at makisig, maramahan ang lakad at madalás pang tungkód ang dalá at hindi aklát. Ang kabataang nag-aaral sa Pilipinas ay hindi mapangguló at mapag-ingáy; nanġaglálakád na warí'y may iniisip; ang sino mang makakita sa kanilá ay magsasabing sa haráp ng kaniláng mġa matá ay waláng anó mang pagasang nátatánaw, ni magandáng kinábukasan. Kahi't na sa mġa ilan iláng dako'y nakapagpapasayá sa hanay ang matalagháy at makulay na anyô ng mġa nag-aaral na babai sa Escuela Municipal, na may mġa sintás sa balikat at bitbit ang kaniláng mġa pinag-aaralang aklát at kasunód ang kaniláng mġa alilà, ay bahagyá nang mádingġig ang isáng tawa, bahagyá nang mádingġig ang isáng aglahi; waláng mġa awitan; waláng masasayang parungġit; kung bagá man ay mabibigát na birò, awayán ng maliliit. Ang mġa malalakí ay karaniwan nang waláng kibô at maayos ang kagayakan na gaya ng mġa nag-aaral na alemán.

Si Plácido ay naglálakád sa liwasan ni Magallanes upang pumasok sa butas—dating pintô—ng Sto. Domingo nang bigláng tumanggáp ng isáng tampál sa balikat na siyang nakapagpalingón sa kaniyáng biglá, na masamá ang ulo.

—¡Hoy, Penitente, hoy, Penitente!

Ang tumampál palá ay ang kasama niyáng si Juanito Pelaez, ang mapaglanġis at minámahal ng mġa gurô, waláng kapara sa kasamáan at kalikután, may tingġing mapanuksó at ngi-ting mapagbirô. Anák ng isáng mestisong kastilà, mayamang mángangalakál ng isá sa mġa arrabal, na umaasa sa katalinuhan ng binatà; dahil sa kaniyáng pagkamakulabíd ay hindi náhuhulí sa ibá, may ugaling mapagbirô ng masamá sa laháť

at pagkatapos ay magkakanlóng sa likurán nḡ mḡa kasama at may katanḡitanḡi siyáng kakubàan na lumálakí kailan ma't may panunuksóng ginagawâ at nagtátawá.

—¿Nakapag-alíw ka bang mabuti, Penitente?—ang tanóng na kasabáy ang mḡa malakás na pagtampál sa balikat.

—Ganoon, ganoon—ang sagót na may kamuhían ni Plácido—¿at ikáw?

—iMabuting mabuti! Sukat ba namáng anyayahan akó nḡ kura sa Tiani, na sa kaniyáng bayan akó magpahinḡá; naparóon akó..... kaibigan! ¿Kilalá mo ba si P. Camorra? Siyá'y isáng kurang mapagpaumanhín, mabuting kaibigan, matapát, lubhâng mapagtapát, kagaya ni P. Paco... At sa dahiláng maraming dalagang magagandá doón, ay nanapatan kamíng dalawa, ang pigil niyá'y gitarra at kumakantá nḡ mḡa peteneras at akó namá'y biolin... Masasabi ko sa iyó, kaibigan, na gayón na lamang ang sayá namin; waláng bahay na hindi namin inakyát.

Bumulóng sa tainḡa ni Plácido nḡ iláng salitá at pagkatapos ay nagtawá. At sa dahiláng nagpakita nḡ pagkakámanghá si Plácido, ay idinagdág pang:

—iMaisusumpâ ko sa iyó! At waláng hindi pangyayari, sapagká't sa pamag-itan nḡ isáng utos nḡ pamahalàan ay maaaring pawiin ang amá, asawa ó kapatíd at tapús ang salitàan! Gayón man ay nakátagpô kami nḡ isáng unḡás, katipán mandín ni Basilio sa akalà ko. Nápakaulól niyóng si Basilio! Magkaroón ba namán nḡ niligawang hindi marunong nḡ wikàng kastilà, waláng yaman at naging alilà pa! Masunḡit na masunḡit nḡuni't magandà. Isáng gabí'y hinambalos ni P. Camorra ang dalawang nanapatan sa kaniyá at salamat na lamang at hindi nanḡapatáy. Nḡuni't gayón man ay masunḡit pá rin ang babai. Datapwá'y susukò rin siyá na gaya nḡ ibá.

Si Juanito Pelaez ay malakás na humáhalakhák na wari'y ikinaliligaya niyáng lubós ang gayón. Minasdán siyáng masamá ang loób ni Plácido.

—Hintáy ka palá ¿ano bá ang iniulat kahapon nḡ katedrátiko?—ang tanóng na inibá ang salitàan.

—Kahapon ay waláng pasok.

—iOho! At kamakalawá?

—iTao ka, Huebes, e!

—Siyá ngá palá inapakahayóp akó! ¿Alám mo Plácido na nagiging hayop akó? At noong Miérkoles?

—¿Noong Miérkoles? Hintáy ka... niyóng Miérkoles ay umambón.

—¡Mainam! at noong Martés?

—Noong Martés ay pistá ng katedrátiko at hinandugán namin siyá ng isáng orkesta, kumpól ng mga bulaklák at ilán pang handóg....

—¡Ah, putris!—ang bulalás ni Juanito—nakalimutan ko ngá palá, inapakahayop akó! At ¿itinanóng bá akó?

Kinibít ni Penitente ang kaniyang balikat.

—Ayawán ko, nguni't ibinigáy sa kaniyá ang tálàan ng mga may gawá ng pista.

—¡Putris!... at noong Lunes ¿anó ang nangyari?

—Sa dahiláng siyáng unáng araw ng pasukán ay binasa ang tálàan ng mga pangalan at itinakdá ang lisyón: ang ukol sa mga salamín. Tingnán mo; mulá rito hanggáng doon, isasaulo, waláng labis waláng kulang... táatalunán ang kaputol na itó at itó ang isúsunód.

At itinuturò ng dalirì sa písika ni Ramos ang mga dakong pag-aaralan, ng bigláng sumalipadpad sa hangin ang aklát dahil sa isáng tampál na papaitaas na ibinigáy ni Juanito.

—Siyá bayàan mo ngá ang lisyón, mag *ipít na araw* na tayo.

Tinatawag na *ipít na araw* ng mga nag-aaral sa Maynilà, ang araw na napapagitná sa dalawáng kapistahan, na inaalís at pinapawì sa kaibigáng sarili ng mga nag-aaral.

—¿Alám mo bang nápakahayop mo ngá?—ang tugóng pagalít ni Plácido samantalang pinupulot ang kaniyang aklát at mga napel

—Halinang mag *ipít na araw*—ang ulit ni Juanito.

Ayaw si Plácido: hindí dahil sa pagkukulang ng dalawá'y hindí itútulóy ang klase ng mahigít sa isáng daa't limang pû. Naaalaala ang mga paghihirap at pag-iimpók ng kaniyang iná na siyáng nagbibigáy ng ginugugol niyá sa Maynilà at siyáng nagsasalát.

Nang mga sumandalíng iyón ay pumapasok silá sa bu-tas ng Sto. Domingo.

—Maalala ko palá—ang bulalás ni Juanito ng mákita

ang liwasan sa haráp ng bahay-aduana—halám mo bang akó ang nátungkuláng mangilak ng ambágan?

—¿Anóng ambagan?

—Ang sa monumento.

—¿Anóng monumento?

—¡Alín pá! ang sa kay P. Baltazar ¿hindí mo ba ná-lalaman?

—¿At sino ba ang P. Baltazar na iyán?

—¡Abá! iisáng dominiko! Kayá't lumapit ang mña pari sa mña nag-aaral. ¡Sulong na, magbigáy ka na ng tatló ó apat na piso upang mákitang tayo'y hindí maramot! Upang huwag masabing sa pagtatayô ng isáng estatua ay ang ala-pót nilá ang dinukot. ¡Sulong na Placidete! hindí mawawa-lâng kabuluhán ang salapí mo!

At sinabayán ang salitáng itó ng isáng makahulugáng kindát.

Naalaala ni Plácido iyong isáng nag-aaral na nakalalam-pás sa pagsusuri dahil sa paghahandóg ng kanario, kayá't nagbigáy ng tatlong piso.

—Tingnán mo, isusulat kong maliwanag ang iyong pa-nñalan upang mábasa ng propesor, ¿nákikita mo bá? Plácido Penitente, tatlong piso. ¡Ah! itingnán mo! Sa loób ng ika-labíng limang araw ay pistá ng propesor sa *Historia Natural*... Alám mong napakamasayá, na hindí naglalagáy ng pagku-kulang at hindí tumátanóng ng lisyón. ¡Kaibigan, dapat tayong gumantí ng utang na loób!

—¡Siyá ngá!

—¿Anó, dapat ba nating handugán ng isáng pistá? Ang orkesta ay dapat na magíng kaparis ng dinalá ninyó sa ka-tedrátiko sa Písika.

—¡Siyá ngá!

--¿Anó sa akalà mo kung gawín nating tìgalawang piso ang ambagan? Sulong Placidíng, magpáuna ka sa pagbibigay, sa gayón ay máuuna ka sa talàan.

At sa dahiláng ibinigáy ng waláng gatól ni Plácido ang hinhingng dalawáng piso, ay idinagdág ang:

--Hoy, apat na ang ibigáy mo, at saká ko na isasauli sa iyó ang dalawá; upáng magíng pain lamang.

—Kung isasauli mo rín ¿anó't ibibigay ko pá sa iyo? Sukat nang ilagáy mong apat.

—¡Ah, siyá nḡâ palá! nápakahayop akó! ¿alám mong nagiging hayop akó nḡayón? Nḡuni't ibigáy mo na rin sa akin upang ipakita ko sa ibá.

Upang huwag pabulaanan ni Plácido ang kura na naglagáy sa kaniyá nḡ pangalan, ay ibinigáy ang hiníhingí sa kaniyá.

Dumatíng silá sa Universidad.

Sa papasukan at sa hinabàhabà nḡ banketa na nakalata-tag sa palibid nḡ Unibersidad ay nanḡaghihintúan ang mḡa nag-aaral na nag-aantáy nḡ pagpanaog nḡ mḡa propesor. Ang mḡa nag-aaral nḡ taóng paghahandá upáng mag-aral nḡ *Derecho*, ikalimáng taón nḡ *segunda enseñanza*, at nḡ paghahandá upáng mag-aral nḡ *Medicina* ay nagkakahalobilo: ang mḡa hulíng tinuran ay madalíng mákilala dahil sa kaniláng kagayakan at sa kaniláng kiyás na hindí náikita sa ibá: ang marami sa kanilá ay galing sa Ateneo Municipal at kapiling nilá ang makatàng si Isagani na ipinakíkilala sa isáng kasama ang panganginag nḡ liwanag. Sa isáng pulutóng ay nagtatalotale, nagkakatwiranan, bumabanggit nḡ sinabi nḡ propesor, nḡ mḡa nátatalá sa aklát, nḡ mḡa *principios escolásticos*; sa ibáng pulutóng ay nagkukumpayan nḡ mḡa aklát, sa pamagitan nḡ mḡa tungkód ay iginuguhit sa lupà ang ibig ipakilala; sa dako pa roon ang nanḡalilibang namán sa panood sa mḡa mapangatang tumutunḡo sa kalapít na simbahan, at kung anó anó ang ibinubuhay dahil sa namamálas.

Isáng matandâng babai na akay nḡ isáng dalaga ay papiláypiláy na nagdádasal; nakatunḡóng lumalákad ang binibini, natatakót-takót, nahihiyâng dumaan sa harap nḡ gayóng karaming tumítinḡín; itinátaás nḡ matandá ang kaniyáng saya na kulay kapé nḡ mḡa kakapatid ni Sta. Rita, upang ipakita ang matatabâng paa at mḡa medias na putí; kinagagalitan ang kaniyáng kasama at tinitingnán nḡ masamâng tinḡín ang mḡa nanonood.

--¡Mḡa *saragate!*—ang pangitnḡít na bulóng—ihuwag mo siláng tingnán, itunḡó mo ang iyong ulo!

Ang laháat ay nápupuná, ang laháat ay nagiging sanhí nḡ biruán at buhaybuhay.

Minsan ay isáng mainam na *victoria* na hihintô sa piling nḡ pintúan upang iwan doon ang isáng mag-aanak na

mapanata; dadalaw sa Birhen del Rosario sa kaniyang pini-ling araw: ang mga matá ng nanonood ay handang lahat upang tanawin ang anyô at laki ng paa ng mga binibini sa pag-ibis sa sasakyán: minsán ay isang nag-aaral na lumalabás sa pintúan na tagláy pá sa mukhá ang pagkakapanalangin: dumaan sa simbahan upang idalangin sa Birhen na mangyaring maliwanagan niyá ang lisyón, upang tingnán kung naroroon ang kaniyang nilalangit, makipagsulyapan at tumungo sa páaralán na tagláy sa alaala ang mga matáng magiliw na iyon.

Nguni't námatyág sa mga pulutóng ang galawan, isang waring pagaantabáy, at si Isagani ay nápatigil at namutlá. Isang sasakyán ang humintô sa pintúan: ang magkaparis na kabayong putí ay kilalang-kilalá. Yaon ang sasakyán ni Paulita Gómez na nakalundág na agád sa lupà, na mabilis na wari'y ibon, na hindi binigyáng panahóng mákita ng mga nanonoód ang kaniyang paa. Sa isang mainam na kilos at isang haplós ng kamáy ay naayos ang mga tupí ng kaniyang saya, at sa isang matuling sulyáp na wari'y hindi kinukusà ay nákita si Isagani, bumati't ngumití. Bumabâ namán si aling Victorina, tuminġín ng paimbabáw sa kanyáng salamin, nákita si Juanito Pelaez, ngumití at binatì itó ng magiliw.

Si Isagani ay sumagót ng bating takót, na namumulá dahil sa lugód; si Juanito ay nagpakayukôyukô, nag-alís ng sombrero at ikinilos ang mukhá na kagaya ng bantóg na kómiko at karikato Panza kung tumatanggap ng pagakpakan.

—*Mecachis!* ¡Kay gandáng dalaga!--ang bulalás ng isá, na humandá sa pagyao—sabihin ninyó sa katedrátiko na akó'y malubhá.

At si Tadeo, itó ang kaniyang pangalan, ay pumasok sa simbahan upang sundán ang dalaga.

Si Tadeo ay pumaparoon araw araw sa Unibersidad upang itanóng kung may pasok at tuwí na'y nagtataká kung bakit may pasok: mayroon siyang hinalang may isang *cuacha* na panáy at walang katapusán at inántáy niyang dumating sa bawà't sandalí. At bawà't umaga, matapos na hindi mangyari ang mungkahì niyang magliwalíw, ay áalís na nagdádahilang may malakíng kagipitan, ó gágawin, ó sakít, sa sandalí pa namáng ang kaniyang mga kasama ay papasok sa klase. Nguni't sa dí mabatíd na kaparaanan ay na-

kalálampás si Tadeo sa mġa pagsusuri, ginigiliw nġ kaniyáng mġa propesor at náhaharáp sa isáng magandáng kinábukasan.

Samantala namán ay nagsísimulá ang mġa kilusán at gumágaláw ang mġa pulúpulutóng; pumanaog na sa klase ang propesor sa Písika at Kímika.

Ang mġa nag-aaral, na warìng nawalán nġ pag-asa, ay ay pumasok sa loób nġ páaralán na nanġakabitív nġ iláng bulalás sa dí kasiyahang loób. Si Plácido Penitente ay nakisunód sa karamihan.

— iPenitente, Penitente!—ang tawag sa kaniyáng palihím nġ isá—lumagdâ ka rito!

—At áanó iyán?

--Huwag mo nang tanunġín, lumagdâ ka!

Warìng náramdamán ni Plácido na may pumipirol sa kaniyáng tainġa; nasa sa alaala niyá ang kabuhayan nġ isáng kabisa sa kaniyáng bayan, na dahil sa pagkakálagdá sa isáng kasulatang hindi batíd ang lamán, ay nábilangġong maláon at kauntí pang nápatapon. Upang huwág niyáng malimot ang pangyayaring iyón ay pinirol siyá nġ malakás sa tainġa nġ isá niyáng amaín. At kailán mang nakakadinġig siyá nġ salitàang ukol sa paglagdá ay warìng náramdamán niyá sa kaniyáng tainġa ang sakít na tinanggáp.

—Patawarin mo akó, kasama, nġuni't hindi akó lumálagdá sa anó man, kailan pa ma't hindi ko pa nauunawâ.

--iNapakahanġál mo! nakalagdâ na rito ang dalawáng *carabineros celestiales* áanó pa ang ikatatakot mo?

Ang pangalang *carabineros celestiales* ay nakapagbíbigay tiwaiâ. Yaón ay isáng banal na pulutóng na itinatag upang tumulong sa Dios sa pakikibaka sa dilàng kasamâan, upang pigilin ang pagpasok nġ *contrabando herético* sa talipapâ nġ bagong Siyon.

Lalagdâ na sana si Plácido upang matapos na lamang ang usap sápagká't nagmamadalí: ang kaniyáng mġa kasama ay nagdadasal na nġ *O Thoma*, nġuni't náramdamán niyá mandíng pinipigilan nġ kaniyáng amaín ang kaniyáng tainġa, kayá't nagsabing:

—iMakatapos na ang klase! ibig ko munang mábasa.

—Napakahabâ, áalám mo bá? ang bagay ay upang gumawâ nġ isáng kahilingang laban, sa tuwid na sábi, isáng

tutol. ¿Alám mo bá? Si Makaraig at ilán pang kasama ay humihingíng magbukás n̄g isáng akademia n̄g wikàng kastilà, bagay na isáng malaking kaululán.....

—iSiyá, siyá! kasama, mamayâ na sapagká't nan̄gagsisimulâ na—ang sabi ni Plácido na nagpupumiglás.

—iN̄guni't, hindi namán bumabasa n̄g talàan ang inyong propesor!

—Oo, kung minsan ay bumabasa. iMamayâ na! mamayâ na! At sakâ.... ayokong sumalun̄gát kay Makaraig.

—N̄guni't hindi namán pagsalun̄gát, lamang ay.....

Hindi na siyá nádingíg ni Plácido, malayò na't nagtutumulin sa pagtungõ sa klase. Nakádingíg n̄g ibá't ibáng *iad sum! iad sum!* iputris, binabasa ang talàan!.... nagma-dalí at dumatíng sa pintò n̄g nasa letrang Q pa namán.

—iTinamàan n̄g....—ang bulóng na nápakagát labí.

Nag-alinlan̄gan kung dapat ó hindi dapat pumasok; ang guhit ay nakalagáy na at hindi na maaalís. Kayâ lamang dumádalo sa klase ay hindi upang mag-aral kundí upang huwag lamang magkaróon n̄g *guhít*; waláng ginagawâ sa klase kundí pagsasabi n̄g lisyong sinaulo, basahin ang aklát at malaki na ang manḡisan̄gisáng tanóng na malabò, malalim, nakalilitó, warì'y bugtóng; tunay n̄gâ na dí nawawalá ang muntíng pag aaral—ang dati rin—na ukol sa kapakumbabàan, sa pagka-maalinsunod, sa paggalang sa m̄ga parì, at siyá, si Plácido, ay mapakumbabâ, masunurin at magalang. Aalís na sana n̄guni't naaalalang nálalapít ang paglilitis at hindi pá siyá nátatanóng n̄g propesor at warìng hindi siyá napupuná; mabuting pagkakataón iyón upang siyá'y mápuna at makilala. Ang mákilala ay katimbáng n̄g pagkaraán n̄g isáng taón, sa dahiláng kung waláng anomán ang magbigáy n̄g *suspensò* sa isáng hindi kilala, ay kailan̄gang magkaróon n̄g pusòng matigás upang huwag mabaklá sa pagkakita sa isáng binatâ na isinisisi sa araw-araw ang pagkaaksayá n̄g isáng taón niyáng buhay.

Pumasok n̄gâ si Plácido na hindi patiyád na gaya n̄g dating ugali kundí pinatunóg pá ang kaniyang m̄ga takón n̄g sapatos. At ilabis na tinamó ang ninanasà! Tiningnán siyá n̄g katedrátiko, ikinunót ang noo at iginaláw ang ulo na warìng ang ibig sabihin, ay:

—iWaláng galang, magbabayad ka rin sa akin!

XIII

ANG ARALÁN NĜ PÍSICA

Ang klase ay isáng look na higit ang kahabàan sa kaluwangan at may malalaking durunġawáng may karali na pinapasukan nġ hanġin at liwanag. Sa hinabahabà nġ dingding na bató ay may tatlong baitang na bató na may takip na dalig, na punô nġ mġa nag-aaral na ang pagkakahanay ay alinsunod sa unang letra nġ kanilang pangalan; sa ibayo nġ pasukan, sa ilalim nġ isáng larawan ni Santo Tomás de Aquino, ay nalalagay ang luklukan nġ propesor, mataas at may dalawang hagdan sa magkabilang panig. Liban sa isáng magandang tablero na may markong narra na hindi halos nagagamit, sapagkat nasusulat pa ang *viva!* na nakita roon sapol sa araw nġ pasukan, doon ay walang anomang kasangkapang matinô ó sirá. Ang mġa dingding, na pinintahán nġ puti at natatanggol sa ilang dako nġ mġa laring may sarisaring kulay upang maiwasan ang mġa pagkakakiskis, ay buhad na buhad; ni isáng guhit, ni isáng inukit, ni bahagyang kasangkapan na ukol sa Písica! Ang mġa nag-aaral ay hindi nangangailangan nġ higit pa sa roon, walang naghahanap nġ pagtuturo sa pamamag-itan nġ pagsasanay sa isáng karununang lubhang ukol sa kasanayan; mahabang panahon nang gayon ang pagtuturo at hindi nagulo ang Pilipinas, kundi patuloy pa rin ngang gaya nġ dati. Maminsan minsan ay bumababang buhat sa langit ang isáng kasangkapan na ipinakikitang malayo sa nag-aaral, gaya nġ pagpapakita nġ Santisimo sa mġa mapanambang nangakaluhod, tingnan mo akó nguni't huwag salangin. Panapanahon, pag nagkaroon nġ nagtuturong may magandang loob, ay nagtatakdá nġ isáng araw sa loob nġ taon upang dalawin ang makababalaghang Gabinete at hangaan mula sa labas ang mġa kasangkapang di maturan ang kabulhan, na nangakalagay sa loob nġ mġa kinalalagyán; walang makadadaing; nġ araw na iyon ay nakakita nġ maraming tanso, maraming bubog, maraming tubo, bilog, gulong, kampana, at ibp.; at hindi na hihigit pa roon ang pagtatanyag, ni hindi nagugulo ang Pilipinas. Sa isáng dako namán ay alam nġ mġa nag-aaral na ang mġa kasangkapang iyon ay hindi binili dahil sa ka-

nilá ihindí hanḡál ang mḡa prayle! Ang Gabinete ng iyón ay ginawâ upang ipakita sa mḡa taga ibáng lupà at sa mḡa matataás na kawaníng nanggagaling sa España, upang sa pagkakita noon ay igalâw ang ulo na may kasiyaháng loób, samantalang ang umaabay sa kanilâ'y nḡuminḡitíng ang ibig sabihin warí'y:

—iEh! Inakalâ ninyóng ang mátagpûan ay mḡa paríng hulí sa kapanahunan? Kamí ay kapantáy nḡ mḡa kasalukuyan; mayroón kamíng isáng Gabinete!

At isusulat pagkatapos nḡ mḡa dayuhan at mḡa mata-taás na kawaní, na pinasalubunḡan nḡ malugód na pagtang-gáp, sa kaniláng mḡa paglalakbáy ó mḡa tala, na: *Ang Real y Pontificia Universidad ñg Sto. Tomás sa Maynila, na pinamamahalaan ñg bihasang orden dominikana, ay may isáng mainam na Gabinete ñg Pisika na ukol sa ikatututo ñg kabataan... Sa taóntaón ay may dalawáng daa't limang pu ang nag-aaral ñg tinurang asignatura, at marahil dalâ ñg katamaran, ñg pagwawalang bahala, sa kauntian ñg kaya ñg indio ó ibá pang sanhíng likás sa kanilâ ó bagay na di mawatasan... hanggáng sa ñgayón ay hindi pa sumisipót ang isáng kahi't munti man lamang, na Lavoisier, isáng Secchi, ni isáng Tyndall, na lahíng malayong pilipino.*

Datapwâ'y upang mapagkilala ang katotohanan ay sasabihin namin, na sa Gabinete ng itó nag-aaral ang tatló ó apat na púng pumapasok sa *ampliación* sa ilalim nḡ pamamahalâ nḡ isáng nagtuturóng gumáganáp namán nḡ mabuti sa kanyáng tungkulin; nḡuni't sa dahiláng ang lalóng marami sa mḡa nag-aaral ay galing sa Ateneo Municipal na ang pagtuturò doon ay sa pagsasanay sa loób nḡ Gabinete, ay walâ ring malakíng kabuluhán ang gayóng pangyayari na dí gaya nang kung ang makasamantalâ noon ay ang dalawáng daa't limang púng nagbabayad nḡ kaniláng *matricula*, bumibilí nḡ aklát, nanḡag-aaral at gumugugol nḡ isáng taón at waláng namumuanḡan pagkatapos. Ang nangyayari, liban sa isáng *kapista* ó utusán na nagíng bantáy nḡ mahabàng panahón sa museo, kailán man ay waláng nábalitang may nápalâ sa mḡa isinaulong lisyón na pinagkakahirapan muna bago nátutuhan.

Nḡuni't balikán natin ang klase.

Ang katedrátiko ay isáng dominikong batâ na tumung-

kól n̄g lubhâng mahigpít at mabantóg sa kaniyang pagtuturò sa iláng kátedra sa paaralang San Juan de Letrán. Bantóg siyá sa pagkamabuting manalitá't mabuting pilósopo at isá sa m̄ga may mainam na maaasahan sa loob n̄g kaniyáng pangkátin. Ang m̄ga matatandá'y may pagtingín sa kaniyá at kinaiinggitán siyá n̄g m̄ga batà, sapagká't silá man ay mayroon ding pangkát-pangkát. Yaón ang pangātlóng taón na n̄g kaniyang pagtuturò at kahi't n̄g taóng iyón lamang siyá magtuturò n̄g Písika at Kímika, ay kinikilala na siyáng marunong, hindi lamang n̄g m̄ga nag-aaral, kundî sampû n̄g m̄ga kagaya niyang palipatlipat na m̄ga propesor. Si P. Millon ay hindi kabilang n̄g karamihang sa taóntaón ay palipatlipat n̄g kátedra upang magkaroon n̄g kaunting pagkabatíd sa karunungan, nag-aaral sa gitná n̄g ibáng nag-aaral, na waláng pagkakaibá kundî ang pangyayaring iisáng bagay lamang ang pinag-aaralan, tumátanong at hindi tinátanong, may mahigít na pagkabatíd n̄g wikàng kastilà at hindi nililitis pagkatapos n̄g taón. Hinahalungkát ni P. Millon ang karunungan, kilalá niyá ang Písika ni Aristóteles at ang kay P. Amat; maingat niyang binabasa ang *Ramos* at maminsanminsán ay tumutung-háy sa *Ganot*. Gayón man ay iginágalaw kung minsán ang ulo na wari'y nag-aalinlangan, mánġingití at búbulong n̄g: *transeat*. Tungkol sa Kímika, ay inaakalàng mayroon siyang dí karaniwang kabatirán sapol noong, sa pag-alinsunod sa isáng banggít ni Sto. Tomás, na ang tubig ay isáng halò, ay maliwanag niyang pinatunayan na ang taga langit na doctor ay nagpáuna n̄g malakí sa m̄ga Berzelius, Gay Lussac, Bunsen at ibá pang *materialista*, na pawang may muntí ó malaking kahambugán. Datapwá't kahi't na nagíng propesor sa *Geografía* ay mayroon siyáng m̄ga iláng pag-aalinlangan tungkol sa kabilugan n̄g mundó at gumagamit n̄g may makakahulugáng n̄giti pagsasalitá n̄g pag-ikit at pagligid sa araw, at binábanggít yaóng:

Ang sa bitúing pagbubulaa'y

Isáng pagbubulaang mainam.....

N̄gumġingiting may pakahulugán sa haráp n̄g iláng paghahakà tungkol sa písika at inaakalàng hibáng, kundî mán bangáw, ang hesuitang si Secchi, na umanó'y ang pagputol nitó n̄g pariparisukat sa ostia ay anak n̄g pagkaguló sa astronomía, at dahil doón, ang sabi'y pinagbawalang mag-

misa; marami ang nakápuna sa kaniyá n̄g tila pagkamuhí sa bagay na itinuturò; n̄guni't ang m̄ga kapintasang itó'y maliliít na bagay, m̄ga himaling sa paraán n̄g pag-aaral at pananampalataya, at madalíng malilinawan, hindi lamang sa dahiláng ang karununġan sa písika ay lubós na galing sa kasanayán, sa kábabatyág at panghihinuha, samantalang siyá'y malakás sa pilosopía, lubós na ukol sa paghuhulòhulò, sa palagáy at kurò, hindi, sa dahiláng siya'y mabuting dominiko, na magiliw sa karanġalan n̄g kaniyáng kapisanan, ay hindi mangyayaring malugód sa isáng katarunġang hindi ikinábantog n̄g isá man sa kaniyáng m̄ga kapatíd—siyá na ang unang hindi naniniwalà sa kímika ni Sto. Tomás—n̄guni't ikinadadakilà n̄g ibáng Samaháng kalaban, sabihin na nating katunggali nilá.

Itó ang propesor n̄g umagang iyon, na matapos mabasa ang talàan, ay ipinaulit sa m̄ga tinuturùan ang m̄ga isinaulong lisyón na waláng labis waláng kulang. Ang m̄ga ponógrapo ay umalinsunod, ang ilán ay mabuti, ang ibá'y masamá, ang ibá'y pautal-utál, nag-aanasan. Ang makapag-turing n̄g waláng mali ay nagtátamó n̄g isáng *mabuting guhit* at *masamang guhit* ang magkámali n̄g higít sa makáitló.

Ang isáng batàng matabá, na mukháng nag-aantók at ang m̄ga buhók ay nanġagtuwíd at matitigás na wari'y balahibo n̄g isáng sepilyo, ay naghikáb n̄g makalinsád-sihang at nag-inát na iniunat ang m̄ga kamáy na wari'y nakahigá pá sa baníġ. Nakita n̄g katedrátiko at pinag-isipang gulatin.....

—¡Oy! ikáw, matutulugín, abá! *cosa?* *Perezoso también,* siguro hindi ka marunong n̄g lisyón, ha?

Hindi lamang hindi pinúpupô ni P. Millón ang lahát n̄g nag-aaral, gaya ng sino mang mabuting prayle, kundí kinákausap pa silá n̄g wikàng tindá, bagay na nátutuhan sa katedrátiko sa Cánones. Kung sa gayóng pananalitá ay inakalà n̄g Reberendo ang kutyáin ang m̄ga nag-aaral ó ang m̄ga banál na takdá n̄g m̄ga *concilio*, ay bagay na hindi pa napasisiyahán, kahì't pinagtalunan na n̄g mahabà.

Ang pagkakatokoy ay hindi ikinamuhí n̄g m̄ga nag-aaral kundí ikinagalák pa at marami ang nanġagtawanan; yaón ay nangyayari sa araw araw. Gayón mán ay hindi nátawá ang matabá; bigláng tumindíġ, kinuskós ang m̄ga matá, at

waring mákina n̄g bapor ang nagpagaláw sa ponógrapo at sinimulán ang pagsasabi n̄g:

—“Tinatawag na salamín ang lahát n̄g pamukhâng binuli at nálalaan upang malarawan sa kaniyá, dahil sa tamà n̄g liwanag, ang m̄ga larawan n̄g bagay na ilapít sa tinurang pamukhá; dahil sa m̄ga bagay bagay na bumúbuô n̄g m̄ga pamukhâng itó ay binabahagi sa salamíng *metal* at salamíng bubog.....”

—iHintáy, hintáy, hintáy!—ang bigláng pigil n̄g katedrátiko—Jesús para kang pagupak! Tayo’y nasa salitàang ang m̄ga salamín ay binabahagi sa m̄ga salamíng *metal* at salamíng bubog iza? At kung bigyán kitá n̄g isáng kahoy, ang kamagóng sa halimbawà, na lininis na mabuti at hinibúan, ó kaputol na marmol na maitím na pinakabuli, isáng balok na asabatse na másisinagán n̄g larawan n̄g m̄ga bagay na ilagáy sa haráp izaang bahagi mo ilálahók ang m̄ga salamíng iyán?

Ang tinanóng, sa dahiláng hindi maalaman ang isásagot ó kayá’y sa dahiláng hindi nalinawan ang katanunġan, ay tumangkáng makalusót sa pagpapakilalang alám niyá ang lisyón, kayá’t nagpatuloy na wari’y bahá:

—“Ang m̄ga una ay binúbuô n̄g tansô ó pagkakahalò-halò n̄g ibá’t ibáng metal at ang panġalawá ay binúbuô n̄g isáng lapád na bubog na ang dalawáng mukhá’y kapwá kininis at ang isá rito’y may pahid na tinggáng putí.”

—iTum, tum, tum! hindi iyán; *dóminus vobiscum* ang sinasabi ko sa iyó at ang isinásagót mo sa akin ay *requiescat in pace!*

At inulit sa wikàng tindá, n̄g mabaít na katedrátiko, ang katanunġan na linahukán sa bawà’t sandalí n̄g m̄ga *cosa* at *abá*.

Hindi makaiwas sa kagipitan ang kaawàawang binatà: nag-aalinlanġan sa kung nárarapat niyáng ihalò ang kamagóng sa m̄ga metal, ang marmol sa m̄ga bubog at ang asabatse ay iwan sa alanġanin, hanggáng sa ang kalapít niyáng si Juanito Pelaez ay bumulóng sa kaniyá n̄g lihim na:

—Ang salamíng kamagóng ay kasama n̄g m̄ga salamíng kahoy!

Inulit n̄g litó nating binatà ang kaniyáng nádingġg, kayá’t nag-ihít sa kátatawa ang kalahatì n̄g klase.

—Ikáw ang mabuting kamagóng!—ang sabi n̄g katedrátiko na napilitang tumawa—Tingnán natin kung alín ang tatawagin nating salamín: ang pamukhá, *per se, in quantum est superficies*, ó ang katawáng bumubuò n̄g ibabaw na itó ó kayâ'y ang bagay na kinapapatunġan n̄g pamukhângitó ang pinagbuhatang bagay, na náiba dahil sa pagkakabago sa kaniyá n̄g tinatawág na pamukhá, sapagká't maliwanag na, sa dahiláng ang pamukhá ay kabaguhan n̄g mġa katawán, ay hindî mangyayaring mawalán n̄g kabagayán. Tingnán natin lanó ang sabi mo?

¿Akó? iwalá! ang isásagót sana n̄g kahabághabág na hindî na maalaman kung anó ang pinagsasalitàan dahil sa karamihan n̄g mġa pamukhá at mġa pagbabagong bumabayóng masakít sa kaniyáng tainġa; n̄guni't nakapigii sa kaniyá ang udyók n̄g kahihiyán, kayâ't balót kahapisan at pinapawisan na, noong inulit n̄g marahan:

—“Tinatawag na salamín ang lahát n̄g pamukhá na binuli....”

—*Ergo, per te*, ang salamín ay ang ibabaw,—ang dukit n̄g katedrátiko.—Kung gayón ay linawin mo sa akin ang ganitóng bagay. Kung ang pamukhá ay siyáng salamín, ay ibá sa kabagayán n̄g salamín ang ano mang nálalagáy sa líkurán, sa dahiláng ang nasa likód ay hindî makapagbabago sa nasa sa harapán, *id est*, n̄g ibabaw, *quæ super faciem est, quia vocatur superficies facies ea quæ supra videtur*; pinaayunan mo ó hindî?

Lalò pang nanindíg ang buhók n̄g kaawàwàng binatà, na warì pinakilos n̄g isáng malakás na galáw.

—¿Pinaayunan mo ó hindî?

—Kahi't na anó, ang ibigin pô ninyó, Padre, ang inakalà niyang isagót, n̄guni't hindî makapanġahás na turan ang gayón, dahil sa natatakot siyang mangagtawanan. Yaon ang matatawag na kagipitan at kailan pa man ay hindî pa siyá nápapasok sa gayóng kahigpít. May-roon siyang muntġing gunitá na hindî mapapaayunan ang kahi't nápakaliít na bagay sa mġa prayle, na hindî nilá pinalalabasán n̄g lahát n̄g pangyayari at kapakinabangáng mahahakà, kundí'y magsabi na ang kaniláng mġa lupaíng ari at mġa kurato. Kayâ't ang iniudyók n̄g kaniyáng anghel na tagá pag-adyá ay ipagkaít n̄g boong tibay n̄g kalu-

luwá at katigasán n̄g kaniyáng buhók ang ano máng bagay, at handâ nang bumitiw n̄g isang matindíng *Inego!*, sa dahiláng ang hindí umaamin n̄g anoman ay waláng tinatanggáp, ang sabi sa kaniyá n̄g isáng kawaní sa hukuman; datapwá'y ang masamáng ugaling hindí nakikingíg sa udyók n̄g sariling budhí, ang dí pananalig sa m̄ga taong nakaáalám n̄g kautusán at ang paghanap n̄g abuloy sa ibá, gayóng sukat na ang kaniyáng sarili, ay siyang sa kaniyá'y sumirá. Hinuhudyatán siyáng umayon n̄g m̄ga kasama, lalò na si Juanito Pelaez, at sa pagpapadalá sa masamá niyáng kapalaran, ay bumitiw n̄g isáng *umaayon po akó, Padre* na ang boses ay malamlám na waring ang tinuran ay *In manus tuas commendo spiritum meum.*

—*Concedo antecedentum*—ang ulit n̄g nagtuturò na n̄gumiti n̄g may kahulugán—*ergo*, maaaring kayurin ko ang tinggáng putí n̄g isáng salamíng bubog, palitán n̄g kaputol na bibinka at mayroon din tayong salamín, ¿ha? ¿Anó, magkaka-roon tayo?

Ang binatà'y tumingín sa m̄ga nagsusuplóng sa kaniyá, n̄guni't nang mákitang silá'y pawàng gulilat din at hindí malalaman ang turan, ay nálarawan sa kaniyáng mukhá ang mapaít na pagsisisi. *Deus meus, Deus meus, quare dereliquiste me*, ang ipinahahayag n̄g kaniyáng hapís na paningín samantalang ang kaniyáng m̄ga labi'y bumibigkás n̄g *Ilinintikán!* Waláng nangyari sa kaniyáng káubó, binatak ang petsera n̄g kaniyáng barò, itatayô ang isáng paa, pagkatapos ay ang isá namán, waláng mátagpông kalinawan.

—Siya, ¿may anó tayo?—ang ulit n̄g nagtuturò na nagtatalík sa bun̄ga n̄g kaniyáng tinuran.

—*i Ang bibinka!*—ang bulong ni Juanito Pelaez—*iang bibinka!*

—iTumigil ka, han̄gal!—ang sigáw na tulóy n̄g dí magkangtututong binatà na ibig n̄g maiwasan ang kagipitan sa paraang mang-away.

—iTingnán natin, Juanito, kung mapaliwanagan mo ang bagay na itó!—ang tanóng n̄g katedrátiko kay Pelaez.

Si Pelaez, na isá sa m̄ga kinagigiliwan niyá, ay dahandahang tumindíg, n̄guni't sinikó muna si Plácido Penitente na siyáng sumusunod sa lagáy sa talàan. Ang ibig sabihin n̄g pag-sikó ay:

—iHuwag kang málilic̄gát at tambisán mo akó!

—*i Nego consequentiam*, Padre!—ang sagót na walâng kagatol-gatól.

—iAhá, kung gayó'y *probo consequentiam!* *Per te*, ang makintáb na ibabaw ay siyáng tunay na salamín.

—*i Nego suppositum!*—ang putol ni Juanito n̄ m̄aramdamáng binabatak siyá ni Plácido sa amerikana.

—¿Papaano? *Per te*.....

—*i Nego!*

—*Ergo* ñnakalà mo na ang nasa likurán ay nagiging sanhi n̄ nasa harap?

—*i Nego!* ang sigaw na lalò pang malakás, dahil sa pagkakáramdám n̄ isá pang batak sa kaniyáng amerikana.

Si Juanito, ó lalóng tumpák si Plácido, na siyáng tumátambís, ay hindi nakahahalatáng ang ginagamit niyáng kaparaanan ay ang sa insík: huwág tumanggáp n̄ isá mang dayuhan upang huwag siyang masalakay.

—¿Papaano ba tayo?—ang tanóng n̄ nagtuturô na may kaonting kalituhán at dí mápalogáy, na tinitingnán ang ayaw magparaang nag-aaral—¿nagbíbigay sanhi ó hindi sa harapán ang bágay na nasa likurán?

Sa tiyák na katanungang itó, na maliwanag, na wari'y *ultimatum*, ay hindi maalaman ni Juanito ang isagót at walá namáng iudyók sa kaniyá ang kaniyáng amerikana. Waláng mápala sa káhuhudyát kay Plácido; si Plácido ay alinlanġan. Sinamantalá ni Juanito ang sandalíng pagkakátingín n̄ katedrátiko sa isáng nag-aaral, na palihím na inalís sa paa ang mahigpít na sapíng suot, at niyapakang malakás si Plácido na sabáy ang sabing:

—iTambisán mo akó, sulong, tambisán mo akó!

—*Distingo*.... iAray! inápakahayop ka!—ang sigaw na hindi kinukusà ni Plácido na tinitingnáng pagalít si Juanito, samantalang hinihipò ang kaniyáng sapatos na tsarol.

Nádingġ n̄ pari ang sigaw, nakita silát nahulàan ang nangyayari.

—iOy, ikáw, *espíritu sastre*—ang sabi—hindi ikáw ang tinátanóng ko, n̄guni't yayamang ginawá mo ang magligtás sa ibá, ay tingnán natin, ilitgás mo ang katawán mo, *salva te ipsum*, at paliwanagan mo sa akin ang likwád.

Magalák na umupò si Juanito at katunayan n̄ kaniyáng utang na loob ay pinanglawitán n̄ dilà ang tuma-

tambís sa kaniyá. Samantala namáng itó, namumulá dahil sa kahihiyán, ay tumindíg at bumulóng nǎ dí malinawang mǎga dahilán.

Tinaya siyáng sandalí ni P. Millón, kagaya nǎ lumálasap sa tingǎn nǎ isáng kakanín. ¡Kay inam marahil nǎ panǎgayumpapàin at ilagáy sa kahihiyán ang binatàng iyóng magara, kailán ma'y mainam ang bihis, taás ang ulo at aliwalas ang paningǎn. Isá ring kaawâáng gawâ ang gayón; kayá't ipinatuloy nǎ boong pusò nǎ nagtuturò ang gawâin. na maliwanag na inulit ang katanungǎn:

—Sinasabi nǎ aklát na ang mǎga salamíng metal ay binubuò nǎ tansò ó pagkakahalò nǎ ibá't ibáng metal totoo ó hindí?

—Sinasabi nǎ aklát, Padre.....

—*Liber dixit ergo ita est*; hindí mo nasà ang dumunong pá kay sa aklát....—At pagkatapos ay idinugtóng, na, ang mǎga salamíng bubog ay binúbuò nǎ isáng palás na bubog, na ang dalawá niyang mukhá ay kininis at ang isá sa kanilá ay may pahid na ginilong na tinggáng putí,—*inota bene!* isáng ginilong na tinggáng putí. ¿Tunay ba itó?

—Kung sinasabi nǎ aklát, Padre.....

—¿Ang tinggáng putí ay metal?

—Tila pô, Padre; sinasabi nǎ aklát.....

—Metal nǎga, metal nǎga, at ang ibig sabihin nǎ salitang ginilong ay ang pagkakahalò niya sa asoge na isá ding metal. *Ergo* ang isáng salamíng bubog ay isáng salamíng metal; *ergo* ang mǎga pagkakabahagi ay hindí maliwanag, *ergo* ang pagiibáibá ay masamá, *ergo*.... ¿Papaano ang pagpapaliwanag mo, *espíritu sastre?*

At tinindihán ang mǎga *ergo* at ang mǎga *mo* nǎ boong dífn at ikinindát ang matá na warìng ang ibig sabihin, ay: ilutò ka na!

—Itóng.... ang ibig sabihin ay itóng....—ang bulóng ni Plácido.

—Kung gayón ay hindí mo nawatasan ang lisyón, budhìng abâ, na waláng namumuwanǎn ay sumúsulsól sa kapwâ.

Ang boóng klase ay hindí nagdamdám sa gayón, inari pang mainam nǎ marami ang pagkakátulá, kayá't nanǎgagta-wanan. Kinagát ni Plácido ang kaniyáng mǎga lábi.

—¿Anó ang panǎalan mo?—ang tanóng nǎ parì.

Matigás na sumagót si Plácido.

—¡Ahá! Plácido Penitente, mukhâ ka pang Plácido Soplón ó Soplado. Nguni't bibigyán kitá nã *penitencia* dahil sa iyong m̃ga *sopladuría*.

At siyáng siya sa kaniyáng m̃ga pasalisalikwát na pananalitâ, ay ipinag-utos kay Plácido na sabihin ang lisyón. Sa kalagayang yaón nã binatâ ay nagkaroón nã mahigít na tatlong malí. Nang makita ang gayón nã paring nagtuturò ay itinangōtanō ang ulo, binuksáng dahan dahan ang talàan at banayad na banayad na tinunghán, samantalang binabanggít na marahan ang m̃ga pañgalan.

—Palencia.... Palomo.... Pañganiban.... Pedraza.... Pelado.... Penitente, ¡ahá! Plácido Penitente, labíng limáng araw na kusàng pagkukulang sa pagpasok.

Si Plácido ay umunat:

—¿Labíng limáng pagkukulang, Padre?

—Labíng limáng kusàng pagkukulang sa pagpasok—ang patuloy nã nagtuturò—Kung gayó'y isá na lamang ang kulang upang maalís sa talàan.

—¿Labíng limáng pagkukulang, labíng limá?—ang ulit ni Plácido na nagugulumihanan—makaapat pa lamang akóng nagkukulang at kung bagá mán ay ngayón ang ikalimá.

—¡*Husito, husito, señolía!*—ang sagót nã pari, na minas-dán ang binatâ sa ibabaw nã kaniyáng salamíng may kulob na gintò.—Kinikilala mong nagkulang ka nã makálima, at ang Dios lamang ang nakababatíd kung hindí ka nagkulang nã higít pa sa roon! *At qui* sa dahiláng bihirâ kong basahin ang talàan at sa bawà't pagkahuli ko sa isá ay nilalagyán ko nã limáng guhit. *ergo* ¿ilán ang makálimang limá? ¡Nakalimot ka na marahil nã multiplicar! ¿Makálimang limá ay ilán?

--Dalawáng pù't limá.

--¡*Husito husito!* Sa gayón ay nakalamáng ka pa nã sampû sapagká't makáitlo lamang kitáng náhuli sa pagkukulang.... ¡Uy! kung náhuli kita sa lahát nã pagkukulang mo, a.... At ¿ilán ang makáitlong limá?

—Labíng limá.....

--Labíng limá, *parejo camarón con cangrejo!*—ang tapos nã nagtuturò na itinupí ang talàan—pag nagkábisô ka pang minsán ay, sulong! *¡puera de la fuerte!* ¡Ah! at ngayón ay isáng pagkukulang sa lisyón sa araw araw.

At mulíng binuksán ang talàan, hinanap ang pangalan at linagyán n̄g isáng muntíng guhit.

—iSiyá, isáng muntíng guhit!—ang sabi—pagká't walá ka pá ni isá man lamang!

—N̄guni't Padre—ang sabi ni Plácido na nagpipigil pá—kung lalagyán po ninyó akó n̄g pagkukulang sa lisyón, Padre, ay dapat pô namán, Padre, na alisín ninyó ang pagkukulang ko sa pagpasok na inilagáy ninyó n̄gayón sa akin.

Ang parì ay hindí sumagót: inilagáy munang dahandahan ang pagkukulang, tiningnáng ikiniling ang ulo—marahil ay mainam ang pagkakaayos n̄g guhit—tiniklop ang talàan at pagkatapos ay akutyáng ptumanóng:

—iAbá! at ðbakit n̄ol?

—Sapagká't hindí malilirip, Padre, na ang isáng tawó'y magkulang sa pagpasok at makapagbigáy n̄g lisyón.... ang sabi pô ninyó, Padre, ay, ang naroon at ang walá

—iNakú! metápisiko pá, iwalá pa lamang sa panahón! Hindí malilirip, ha? *Sed patet experientia at contra experientiam negantem, fusilibus est arguendum*, alam mo? At hindí mo malirip, pilósopo, na mangyayaring magkásabay na magkulang sa pagpasok at hindí mátuto n̄g lisyón? ðDí yatà't ang hindí pagpasok ay katuturán na n̄g karunungán? ðAnó ang sasabihin mo pilosopastro?

Ang hulíng binyág na itó'y siyang nagíng paták na nakapagaapaw sa sisidlán. Si Plácido, na kinikilalang pilósopo n̄g kaniyang m̄ga kaibigan, ay naubusan n̄g pagtitiís, inihagis ang aklát, tumindig at hinaráp ang paríng nagtuturò:

—iSukat na, Padre, sukat na! Maaari pong lagyán ninyó akó n̄g m̄ga pagkukulang na ibig ninyóng ilagáy, n̄guni't walá pô kayóng karapatáng lumait sa akin. Maiwan kayó sa inyóng klase, sapagká't hindí na akó makapagtitiís pá.

At umalís na n̄g waláng paalam.

Ang boóng paaralán ay nasindák: ang gayóng pagpakilala n̄g karangalan ay hindí pa halos náikikita: ðsino ang makaákalà na si Plácido Penitente....? Ang paríng nagtuturò, na nabiglá, ay nápakagát labì at minasdán siyá sa pag-alís na itinátangô ang ulo na may pagbabalà. Ang boses ay nan̄ginginig na sinimulán ang sermón na ang salaysayin ay ang dati rin, kahi't lalòng malakás at lalòng mapusók ang pangungusap. Tinukoy ang nagsisimulang pag-

mamataás, ang dí paglingāp nḡ utang na loob sapol pag-katao, ang kapalalúan, ang dí paggaláng sa mḡa nakatataas, ang kapalalúang iniuudyók sa mḡa binatà nḡ sitán nḡ kadilimán, ang kakulanḡán sa pinag-aralan, ang kadahupán at ibp. Matapos iyon ay tumulóy namán sa pagpaparunggít at pagkutyá sa hanḡád nḡ iláng *sopladillo* na magturò pá sa kaniláng mḡa gurô at magtátayô nḡ isáng akademia na ukol sa pagtuturò nḡ wikàng kastilà.

—iHa, ha!—aniyá—iyáng mḡa kamakalawá lamang ay babahagyáng makabigkás nḡ *si, Padre, no, Padre* ¿ay ibig páng lumalò sa mḡa inubanan na sa pagtuturò? Ang sad-yáng ibig matuto ay natututo mayroon man ó waláng mḡa akademia! iMarahil iyán, iyáng kaáalis pa lamang, ay isá sa mḡa may panukalà! iKay inam nḡ kalalabasán nḡ wikàng kastilà sa mḡa ganyáng tagapagtanggól! ¿Saáng kayó kukuha nḡ panahóng ipaparoon sa Akademia sa halos kiná-kapós kayó sa ikagáganap sa kailanḡan nḡ klase? Ibig naming matuto kayó nḡ wikàng kastilà at masalitá ninyóng mabuti npang huwág ninyóng sirain ang aming tainḡa sa inyóng mḡa gawí at inyóng mḡa pe, nḡuni't una muna ang katungkulan bago ang pagdadasál; tumupád muna kayó sa inyóng pag-aaral at saká kayó mag-aral nḡ wikàng kastilà at pumasok pa kayóng mánunulat kung ibig ninyó.

At nagpatuloy sa gayóng kásasalitá hangáng sa tumugtóg ang kampana at natapos ang klase, at ang dalawáng daan at tatlóng pú't apat na nag-aaral, matapos makapag-dasál, ay umalis na walá ring namumuwanḡáng kagaya nḡ pumasok, nḡuni't nanḡagsihinḡáng warí'y naalisán nḡ isáng malakíng pataw sa katawán. Ang bawà't isá sa mḡa binatà'y nawalán nḡ isáng oras pa sa kaniyáng pamumuhay at kasabáy noón ang isáng bahagi nḡ karanḡalan at pagpapahalagá sa sarili, nḡuni't sa isáng dako namán ay nararagdagan ang panghihinà nḡ loob, ang dí pagkagiliw sa pag-aaral at ang mḡa pagdaramdám nḡ mḡa pusò. iMatapos itó'y hinḡán silá nḡ karununḡan, karanḡalan, pagkilala nḡ utang na loob!

—*De nobis post hæc, tristis sententia fertur!*

At gaya rin nḡ dalawáng daa't tatlóng pú't apat na itó'y dinaán ang mḡa oras nḡ kaniláng klase nḡ libo at libong nag-aral na náuna sa kanilá, at, kung hindí maaayos ang

m̄ga bagaybagay, ay dáraan ding gayón ang m̄ga súsunod at magiging m̄ga batingól, at ang karanġalang sinuġatan at ang sigabóng ligáw n̄g kabataán ay magiging pag-tataním at katamaran, na gaya n̄g m̄ga alon, na nagiging maputik sa iláng poók n̄g dalampasigan, na sa pagsusunuran ay lalò't lalò pang lumalapad ang naniwanan n̄g yagít. Datapwá'y, Yaóng mulá sa waláng katapusan ay nakakikita sa m̄ga ibubunġa n̄g isáng kagagawán na nakakalás na wari'y sinulid, Yaóng tumitimbang n̄g m̄ga sandalí at nagtakdá sa kaniyáng m̄ga nilaláng na ang unang batás ay ang paghanap n̄g ikasusulong at n̄g kawastúán, Yaóng, kung tapát, ay híhingî n̄g pagtutuús sa dapat hingán, n̄g dahil sa m̄ga yutàyutàng pag-iisip na pinalabò at binulag, n̄g dahil sa karanġalang pinawì sa yutàyutàng tao at n̄g dahil sa dí mabilang na panahóng lumipas at gawáng nawalán n̄g kabuluhán! At kung ang m̄ga turò sa Ebanhelio ay may tining na katotohanan, ay mananagót dín ang m̄ga yutàyutàng hindí nanġatutong itagò ang liwanag n̄g kaniyáng pag-iisip at ang karanġalan n̄g kaniyáng budhî, gaya rin namán n̄g pag-uusisà n̄g panginoon sa alipin nang salapíng ipinanakaw niyá dahil sa karuwagan!

XIV

ISÁNG TAHANAN NANG MANġA NAG-AARAL

Lubháng karapatdapat dalawin ang bahay na tinitirahán ni Makaraig.

Malakí, maluwang, may dalawáng patong na entresuelo na may magagaràng saláng-bakal, wari'y isáng páaralan sa m̄ga unang oras n̄g umaga at isáng hinalòng linugaw mag-mulá namán sa ika sampù. Sa m̄ga oras n̄g paglilibáng n̄g m̄ga nanġunġupahan, mulá sa pagpasok sa maluwang na silong hanggán sa itáas n̄g kabahayán, ay waláng humpáy ang táwanan, ang kaguluhan at ang galawan. May m̄ga binatang damít pangbahay na naglalarò n̄g sipà, nanġagsasanay sa pagpapalakás sa pamagitan n̄g m̄ga trapesiong gawâ lamang nilá; sa hagdanan ay nagpapamook ang waló ó siyam na ang m̄ga sandata ay m̄ga tungkód, m̄ga sibát, m̄ga kalawit at silò, n̄guni't ang m̄ga lumulusob at nilulusob ay kara-

niwan nang hindi nagkakasakitan; ang m̄ga palò ay tumatamà sa likód n̄g insík na nagbibili n̄g kaniyáng tindáng m̄ga kakanín at nakasisiràng kalamay, sa tabí n̄g hagdán. Nalilibid siyá n̄g maraming batà, binabatak ang kaniyáng buhók na kalág na't gusót, inaagawan siyá n̄g isáng kalamay, tinatawaran sa halagá, at ginagawán n̄g ibá't ibáng kabuktután, Ang insík ay nagsísisigaw, nagtutunḡayáw sa lahat n̄g wikàng kaniyáng batíd, sampú sa kaniyáng sariling wikà, mag-iiyakiyakan. tatawa, sasamò, isásayá ang múkhâ kung waláng mangyari sa kaniyá sa masamá, ó pabalík.

—*i A, muasama yan!—Bo kosiesia—Hienne kilistiano—Kayó limonyo—!Salamahé!—itusu tusu!* at ibp.

iPiph, paph! iwaláng kailanḡan! Ililingḡong nakanḡití ang mukhâ; kung sa kaniyáng likód lamang tumatamà ang m̄ga palò ay patuloy ding waláng kagambágambalà sa kaniyáng panḡanḡalakal, sumisigáw na lamang n̄g:—*No hugalo ée? no hugalo!* n̄guni't pag-tumamá sa biláo n̄g kaniyáng m̄ga kakanín, ay sakâ susumpáng hindi na bábalik, pupulas sa kaniyáng bibíg ang lahat n̄g tunḡayaw at lait na mai-isip; ang m̄ga batà namán ay lalòng nagsusumidhí upang siya'y pagalitin at pag nakitang naubos na ang masasabi n̄g insík at silá namán ay busóg na sa hupyâ at inasnáng butó n̄g pakuwán ay sakâ lamang siyá babayaran n̄g waláng kadayadayà at ang insík ay áalis na masayá, tumatawa, kumikindát at tinatangḡap na warí'y himas ang mahihinàng palò na ibinibigáy n̄g m̄ga nag-aaral na bilang pinaka-paalam.

—i!Huaya, homia!!

Ang m̄ga tugtugan n̄g piano at biolin, n̄g biguela at kurdión ay nakikisaliw sa tunóg n̄g paluán n̄g bastón sa pag-aaral n̄g eskrima. Sa paligid n̄g isáng malapad at mahabàng dulang ay sumusulat ang m̄ga nag-aaral sa Ateneo, ginágawâ ang kaniláng m̄ga sulatíng iháharap, niyayari ang kaniláng m̄ga suliranin sa piling n̄g m̄ga ibáng sumusúlat sa m̄ga papel na kulay rosa at mav palamuting úkit na batbat n̄g m̄ga guhit sa kaníkaniláng m̄ga iniibig; ang isá'y gumágawâ n̄g dulâ sa siping n̄g isáng nag-aaral tumugtóg n̄g plauta, kayá't ang m̄ga tulá'y napasusuwítan na sa simulâ pa lamang. Sa dako pa roón, ang may katandáan, mga nag-aaral n̄g *facultad*, na, m̄ga sutláng midias at sapatilyang may burdá ang suot,

ay nanġaglġlibáng sa pagpapagalit sa mġa batàng pinipirol sa tainġa na namumulá na tulóy dahil sa kapipingot; dalawá ó tatló ang pumipigil sa isáng maliít na sumísigáw, umiiyák at ipinagtátanggól sa pamagitan nġ kásisipà ang tali nġ kaniyáng salawál: ibig lamang na iwan siyáng kagaya noong sumipót sa liwanag.... pumapalág at umiiyák. Sa isáng silíd, sa paligid nġ isáng *mesa velador*, ang apat ay nagrerebesino sa gitná nġ tawanan at biruáng ikinayáyamót nġ isáng kunwari nag-aaral nġ lisyón nġuni't, ang tunay ay nag-ántay lamang na makahalili at siyá namán ang makásugal. Ang isáy dumatíng na wari'y nagugulumihan sa gayón, gulilát at lumapit sa mesa.

—!Nápakamabisyo kayó! ¡Kaagaaga ay sugál na! ¡Tingnán ko, tingnán ko! ¡Tunggák! ihatak mo ang tatlóng espada!

At itinupí ang kaniyáng aklát at nakilarô namán.

Nádingíg ang sigawan, kumalabóg ang hampasan. Ang dalawáy nag-away sa kanugnóg na silíd: isáng nag-aaral na piláy na napabararin at isáng kaawàwàng kagagaling pa lamang sa kaniyáng lalawigan. Itó, na bahagyá pa lamang nagsísimulá sa pag-aaral, ay nakátagpô nġ isáng aklát na ukol sa pilosopía at binasang malakás, waláng kamalákmalák at masamá ang díin sa pagbigkás nġ mġa banggít na:

—¡*Cogito, ergo sum!*

Inari nġ piláy, na siya'y pinatatamàan, ang ibáng kasma'y namagitná't pumapayapà, nġuni't ang katunayan ay naguulót pa nġá, kayá't sa hulíy nanġagpanuntukan.

Sa kakanán ay isáng binatàng may isáng latang sardinás, isáng boteng alak at ang mġa baong dalá na galing sa kaniyáng bayan, ay naglulunggatí sa pagpupumilit na siya'y saluhan sa pagkain nġ kaniyáng mġa kaibigan, samantalang ang mġa kaibigan namán ay nanġaglulunggatí rin sa pag-ayáw. Ang ibáy nanġaliligò sa *azotea* at pinagsasanayan ang tubig sa balón sa pagbobombero, nanġaglalaban nġ sabuyán sa gitná nġ kagalakán nġ mġa nanonood.

Nġuni't ang inġay at kaguluhán ay untiuntíng napapawí samantalang dumarating ang iláng may katanġiang nag-aaral, na tinipán ni Makaraig upang balitàan nġ lakad nġ Akademia nġ wikàng kastilà. Si Isagani'y sinalubong nġ boong giliw, na gaya rin nġ taga Espanang si Sandoval, na ka-

waníng dumating sa Maynilà at tinatapos ang kaniyáng pag-aaral, na kaisáng lubós sa mġa hanġarin nġ mġa nag-aaral na pilipino. Ang halang na inilalagáy nġ polítika sa mġa lahi ay nawawalá sa mġa páaralan na wari'y natutunaw sa init nġ karununġan at nġ kabatáan.

Sa kawalán nġ mġa Ateneo at lipunáng ukol sa katarunġán, sa wikà at sa polítika ay sinasamantalá ni Sandoval ang lahat nġ paglilipon upang gamitin ang kaniyáng malakíng kaya sa pagsasalaysay, sa pamag-itan nġ pagbigkás nġ mġa talumpati, pakikipagtalo sa kahi't na anóng sanhi at napapapagakpák ang mġa kaibigan at nakikingíng sa kaniyá. Nang mġa sandalíng yaón ang sanhi nġ salitáan ay ang pagtuturò nġ wikàng kastilà.

Sa dahiláng si Makaraig ay hindi pa dumárating, ang mġa paghuhulòhulò ay siyáng idinadaos.

—¿Anó kayá ang nangyari?—¿Anó ang ipinasiya nġ General?—¿Ipinagkait ang pahintulot?—¿Nagtagumpáy si P. Irene?—¿Nagtagumpáy si P. Sibyla?

Itó ang tanongtanunġan nġ isá't isá, mġa tanóng na ang tanġing makasasagót ay si Makaraig.

Sa mġa binatàng nagkakalipon ay may mġa may palagáy na loob na gaya ni Isagani at ni Sandoval na nakikinikinitá nang yari ang bagay, at pinag-uusapan na ang pagkalugód at pagpupuri sa Pamahalàan, ang ukol sa pag-ibig sa tinubùan nġ mġa nag-aaral, mġa kapalagayang loob na nag-udyók kay Juanito Pelaez upang kanyahín ang malakíng bahagi nġ karangalan nġ pagtatatag nġ Kapisanan. Ang lahat nġ itó'y sinásagot nġ di nasisiyaháng loob na si Pecson,—isáng matabáng kung tumawa'y animo bungò—sa pagsasalitá nġ ukol sa mġa sulsól na makapangyayari, na ang Obispo A., si Padre B., ang Provincial C. ay pinagtanunġán ó hindi at ang ipinayo ó hindi ay ang ipasok sa bilangúan ang lahat nġ nasa kapisanan, balitàng nagdudulot nġ di ikápalagay ni Juanito Pelaez, na naútal namán sa pagsasabing:

—¡Abá, huwág ninyó akóng ihalò!.....

Si Sandoval, dahil sa kaniyáng pagkakastilà at pagkamalaya, ay nag-iinit:

—¡Nġuni't p....!—aniyá—ang ganiyán ay isáng paghinalà ng masamá sa General! ¡Alám ko nġngang nápakama-

kaprayle, n̄guni't sa m̄ga ganiyáng bagay ay hindi napasú-sulsol sa mga prayle! ¿Ibig bagá ninyóng turan sa akin, Pecson, kung anó ang pinanunulayán ninyó sa pagsasabing waláng sariling pasiyá ang General?

—Hindi iyán ang sinasabi ko, Sandoval—ang sagót ni Pecson na sa pagtawá'y ipinatátanaw halos ang kaniyáng hulíng bagáng—sa ganáng akin, ang General, ay may sariling kapasiyahán, itó n̄gá, ang kápasiyahán sa lahat n̄g nasa abót n̄g kaniyang kamáy..... ¡Itó'y lubhâng maliwanag!

—¡At sulong pa rin! N̄guni't turan ninyó sa akin ang isáng pangyayari—ang sigáw ni Sandoval—iwasan natin ang m̄ga pagtatalong waláng katuturán, ang m̄ga salitáng waláng kabuluhán, at tumun̄go tayo sa m̄ga pangyayari—ang dugtóng na sinabayán n̄g makiyás na kilos ang pagsasalitá—M̄ga pangyayari, m̄ga ginoo, m̄ga pangyayari; ang hindi gayón ay m̄ga hulòhulòng dí ko ibig tawaging pilibustero.

Si Pecson ay tumawa at sinabát siyáng:

—¡Lumabás na ang pilibusterismo! N̄guni't hindi na ba mangyayaring makapagkatwiranan n̄g hindi sasapit sa masasamáng bintáng?

Si Sandoval ay tumutol at hum̄hinḡi n̄g m̄ga pangyayaring tunay sa pamag-itan n̄g isáng muntíng talumpati.

—Hindi pa nalalaunang dito'y nagkaroon n̄g usapín ang iláng taong bayan at iláng prayle, at pinasiyahán n̄g samantalang General, na, ang humatol ay ang Provincial n̄g m̄ga paríng kausáp—ang sagót ni Pecson.

At mulíng nagtawá na wari'y waláng kabuluhán ang pinag-uusapan. Tumukoy n̄g m̄ga pangalan, araw at nangakóng magdadalá n̄g m̄ga kasulatang magpapatunay n̄g paraang ginamit sa pagkakapit n̄g katwiran.

—¿N̄guni't saan mananán̄gan, sabihin ninyó sa akin, saan mananán̄gan upang huwag pahintulutan ang maliwanag na maliwanag na ikabubuti at kailan̄gan?—ang tanóng ni Sandoval.

Ikinibít ni Pecson ang kanyáng balikat.

--Na mápapan̄ganib ang tibay n̄g tinubùang lupà....—ang tugón na ang pagsasalitá'y kagaya n̄g isáng abogado na bumabasa n̄g isáng *alegato*.

—¡Iyán ang malakíng bagay! ¿Anó mayroon sa tibay n̄g tinubùang lupà n̄g m̄ga kaparaanan sa mabuting pagsasalitá?

—May mġa doctor ang Santa Madre Iglesia.... ĩAnó ang malay ko? marahil ay pāngilagang mabatíd namin ang mġa batás at aming masunód.... ĩAnó kayâ ang mangyayari sa Pilipinas sa araw na ang isá't isá sa amin ay magkaantiluhán?

Hindí naibigan ni Sandoval ang ayos na tugunan at pabiró nġ kaniláng pag-uusap. Sa paraang iyon ay hindí maaaring sumipót ang isáng talumpatìng may kaunting kabuluhán.

—Huwag ninyóng idaan sa birò—ang sabi—ang pinaguusapan ay mahalagá.

—İlligtás akó nġ Lumikhá sa pagbibiró kung napapagitiná ang mġa prayle!

—Nġuni't ĩsaan mananangġan....?

—Sa dahiláng sa gabí ang pag-aaral—ang patuloy ni Pecson, na gayon din ang ayos, na waring ang pinaguusapan ay kilalá na't alám—ay mangyayaring banggitín na pinakasagabal ang kahalayan, gaya nġ sa paaralan sa Malolos...

—İsá pá! ĩHindí ba sa ilalim din nġ balabal na madilím nġ gabí idinadaos ang "Academia de dibujo" at ang mġa nobenario at mġa prusisyon?....

—Lumalabág sa karanġalan nġ Unibersidad—ang patuloy nġ matabâ na hindí pinuná ang paalaala.

—İLumabág! Ang Unibersidad ay mapipilitang sumangayon sa kailanġan nġ mġa nag-aaral. At kung iyan ay tunay ĩay anó kung gayón ang Unibersidad? ĩIsá bagáng kapisanan upang huwag mátuto? ĩNagkásasama bagá ang iláng katao na nagtatagláy nġ katawagáng may katarunġán at du-nong upang humadláng na ang ibá'y mátuto?

—Hindí't.... ang mġa balak nġ nanġasaibabâ ay tinatawag na dī kasiyahang loob.....

—At mġa panuklà ang tawag sa nanggagaling sa itaas—ang dunggít nġ isá—inariyan ang paaralang "Artes y Oficios".

—Dahan dahan, mġá ginoo—ang sabi ni Sandoval—hindí akó makaprayle; kilalá ang aking mġa malayàng pagkukurò, nġuni't ibigáy natin sa Cesar ang sa Cesar! Ang páaralang iyan nġ Artes y Oficios, na akó ang una unang nagtatanggol at ang araw na siya'y mátayô ay babatìing kong warí'y unang liwaywáy na ikagiginhawa nġ Kapuluang itó, ang paaralang iyan nġ Artes y Oficios, ay ang mġa prayle ang siyáng nanġagsumíkap.....

—O ang aso n̄g magguguláy, na kagaya rin nilá—ang dagdag ni Pecson na pinutol na mulí ang talumpati.

—iN̄guni't p....!—ang sabing pagalít ni Sandoval dahil sa pagputol, na nawalâ tulóy ang tuwid n̄g pagsasalaysay—samantalang waláng masamá tayong nálalaman, ay huwag tayong mag-akalâ n̄g masamá, huwag tayong magkamalíng maghinalâ sa kalayàan at pagkamasarilí n̄g pamahalàan....

At sa pamamagitan nang magagandang pangun̄gusap ay inihanay ang m̄ga pagpupuri sa pamahalàan at sa m̄ga balak nitó, bagay na hindi napanangahasáng hadlangán ni Pecson.

—Ang pamahalàang kastilà—ang sabi, sa gitnâ n̄g iláng bagay—ay nagbigáy sa inyó n̄g lahát n̄g kailanġan, waláng ipinagkait sa inyó. Sa España ay nagkaroon kami n̄g kapangyarihang alinsunod sa kaibigán n̄g iisáng tao at kayó'y nagkaroon n̄g gayón ding pamahalàan; kinalatán n̄g m̄ga prayle n̄g kaniláng kombento ang aming m̄ga lupaín at kombento n̄g m̄ga prayle ang lamán n̄g isáng katlóng bahagi n̄g Maynilâ; sa España ay pinalalakad pá ang bitay, at ang bitay ay siyáng hulíng kaparusahán dito; kami ay katólíko at ginawâ namin kayóng katólíko; kami'y naging *escolástico* at ang *escolasticismo* ay siyáng nanánagumpay sa inyóng m̄ga páaralán; sa isáng sabi, m̄ga ginoo, umiiyak kami kung kayó'y umiiyak, nagtitiis kami kung kayó'y nagtitiis, iisá ang dambanâ natin, iisá ang ating hukuman, iisáng kaparusahán, at nararapat na ibigáy namin sa inyó ang amin ding m̄ga karapatán at ang amin ding m̄ga katuwáan.

At sa dahiláng waláng humahadláng sa kaniyá, ay sumigabó n̄g sumigabó ang kalooban hanggáng sa tinukoy na ang sasapitin n̄g Pilipinas:

—Gaya n̄g sinabi ko, m̄ga ginoo, ang liwaywáy ay hindi malayò, binubuksán n̄g España ang Kasilanġanan sa kaniyáng iniibig na Pilipinas, at ang m̄ga kapanahunan ay nag-iibá at batíd kong ang ginágawá'y higít kay sa inaakalâ natin. Ang pamahalàang iyan, na, ayon sa inyó, ay gumigiwang at waláng sariling kalooban, ay nararapat na ating udyukán sa pagpapakilala n̄g ating pagtitiwalâ, ipakita na tayo'y nag-aantáy sa kaniyá: ipaalaala natin sa ating kilos (kung nakalilimot, bagay na hindi ko pinaniniwalàang mang-yari) na tayo'y nananalig sa kaniyáng magagandang hanġad at hindi siyá dapat umalinsunod sa ibáng palakad liban

doon sa sadyáng katwiran at ikabubuti n̄g kaniyáng m̄ga pinamamahalaan. Hindí, m̄ga ginoo,—ang patuloy na lalò't lalò pang umayos nagtatalumpati—hindí natin dapat tanggapín man lamang sa bagay na itó, ang pangyayari marahil, na nagtánóng sa ibáng taong latan sa panukalà, sapagká't ang sapantahà lamang ay mákakatimbáng n̄g pagpapaumanhin sa pangyayari; ang inyóng inaasal hanggáng sa n̄gayón ay matapat, malinis, waláng pagmamaliw, waláng agam-agam; humíhiling kayó sa kaniyá n̄g maliwanag at waláng palikawlikaw; ang inyóng m̄ga pinagbabatayang katwiran ay lubháng karapatdapat dinggín; ang inyóng layon ay ang awasán n̄g gawàin ang m̄ga gurò, sa m̄ga unang taón, at magíng madalí ang pagkatuto n̄g daán daáng m̄ga nag-aaral na pumúpunò sa m̄ga klase, na hindí mangyayaring magampanán n̄g iisáng gurò. Kung hanggá n̄gayón ay hindí pa napasisiyahán ang kasulatan ay dahil sa alám kong may maraming gawàing naiimbák; n̄guni't inaakalà kong ang pag-uusig ay nagtagumpáy, na ang sanhi n̄g tipán ni Makaraig ay upang ibalitá sa atin ang pananalo, at bukas ay mákikita nating magtatamó ang ating m̄ga pagsu-sumikap n̄g papuri at pagkilala n̄g bayan, at sino ang makapagsasabi, m̄ga ginoo, kung hindí ipalagáy n̄g pamahalàan na kayó'y dulutan n̄g mabuting *condecoración* dahil sa kayó'y karapatdapat sa kapurihán n̄g inyóng bayan!

Nag-umugong ang masisigabong pagakpakan; naniniwalà na ang lahá't sa pananalo at ang marami sa *condecoración*.

--iDapat mákilala, m̄ga ginoo,—ang sabi ni Juanito Pelaez—na ako'y isá sa m̄ga unang nagmunakalà!

Ang dí mapaniwalaíng si Pecson ay hindí nagagalák.

--iPag hindí nagkaroon tayo n̄g *condecoración* sa binti!
—ang sabi.

Salamat na lamang at hindí nádinggíg ni Pelaez ang banggít na iyon, dahil sa lakás n̄g pagakpakan. Nang mahintó-hintó n̄g kaunti, ay sinabi ni Pecson, na:

--Mabuti, mabuti, mabuting mabuti, n̄guni't isáng palagáy.... ðkung sa lahá't n̄g iyán, ang General ay sumangguni rin, sumangguni at sumangguni, at pagkatapos ay ipagkait sa atin ang kapahintulutan?

Ang palagáy ay bumagsák na wari'y tubig na malamíng. Ang lahá't ay nápatíngín kay Sandoval; itó'y natubigan.

--Kung gayón....—ang sabing paurongsulong.

—¿Kung gayón?

--Kung gayón—ang bulalás ni Sandoval na sumúsulák pa ang dugô dahil sa mġa pagakpakan at sa isáng udyók nġ sigabó—sa dahiláng sa mġa kasulatan at sa mġa limbág ay ipinahahayag na iniibig niyá ang inyóng ikatututo nġuni't pinipigil at ipinagkakaít ang gayón pag sumapit na ang pag-sasagawá, kung gayón, mġa ginoo, ang inyóng mġa pagsu-sumikap ay hindí nasayang, nátuklás ninyó ang hindí natuklás nġ sino man, na maalís ang balatkayô at kayó'y hamunin!

--iMabuti, mabuti!—ang masigabóng sigawan nġ ilán.

--iPurihin si Sandoval! iMabuti ang ukol sa paghamon!
—ang dagdág nġ ibá.

--iHamunin tayo!—ang sagót ni Pecson na hindí bini-bigyáng kabuluhán ang gayón—¿at pagkatapos?

Sa gitná nġ kaniyáng pananagumpáy ay nápatigil si Sandoval, nġuni't sa katalasang tagláy nġ kaniyáng lipì at dahil sa kaniyáng dugông mánanalumpatí ay agád nakabalikwás.

—¿Pagkatapos?—ang tanóng—pagkatapos, kung walâng pilipinong makapanġahás tumugón sa hamon, ay akó, si Sandoval, sa nġalan nġ España ay sasaluhín ko ang *quantas*, sapagká't ang gayóng paraan ay isáng pagpapabulàan sa mabuting hanġád na kailan ma'y tinagláy nġ España sa kaniyáng mġa lalawigan, at sa dahiláng sa gayóng asal ay sinasalaulà ang katungkulang ipinagkatiwalà sa kaniyá at nag-papakalabis sa kaniyáng walâng sagkâng kapangyarihan, hindí siyá karapatdapat sa pag-aampón nġ inang bayan ni sa pagkukup nġ sino mang mámamayáng kastilà.

Ang kagalakán nġ mġa nakikingġíg ay halos nagíng kahibanġán. Niyakap ni Isagani si Sandoval, bagay na ginayahan nġ ibá; nabangġít-bangġít doon ang ináng bayan, ang pagkakáisa, ang pagkapatiran, ang pagkamatapát; anáng mġa pilipino'y kung walâ kundí pawàng Sandoval sa España, ang laháť nġ tao sa Pilipinas ay magiging Sandoval na laháť; nagníningníng ang mġa matá ni Sandoval at mapapaniwalàang kung sa mġa sandalíng iyón ay hinagisan siyá nġ sino man nġ isáng *quantas* na tandá nġ paghamon, ay sumakáy sana sa kahi't aling kabayo upang magpakamatáy nġ dahil sa Pilipinas. Ang tubig na malamíng lamang ang nagwikàng:

--Mabuti, mabuting mabuti, Sandoval; akó man ay kapagwiwikà n̄ ganiyán kung ako'y taga España; n̄guni't sa dahiláng hindi gayón, kung akó ang nagsabi n̄ kalahati man lamang n̄ sinabi ninyó, kayó mán ay magpapalagay na ako'y pilibustero.

Nagsimulá na si Sandoval n̄ isáng talumpating táganás na pagtutol, nang mapigil.

--iMatuwá na tayo, m̄ga kaibigan! ¡Tagumpáy!—ang sigáw n̄ isáng binatang pumasok at niyakap ang lahat.

—iMatuwá na tayo, m̄ga kaibigan! ¡Mabuhay ang wikàng kastilà!

Isáng maugong na pagakpakan ang sumalubong sa balitâ; ang lahat ay nagyayakapán, ang lahat ay maningning ang mata dahil sa luhâ. Si Pecson ang tanging nagtatagláy n̄ kaniyáng n̄giting mapagmakatangì.

Ang dumatíng na may dalá n̄ mabuting balitâ ay si Makaraig, ang binatang nangungulo sa kilusán.

Ang tinitirahán n̄ nag-aaral na itó sa bahay na iyon ay dalawáng silíd na napapalamut; hang mabuti para sa kaniyáng mag-isá lamang, mayroon siyang alilà at kotsero na nag-aarugâ sa kaniyáng sasakyáng *araña* at sa kanyáng m̄ga kabayo. Ang tindig niya'y makiyas, ugaling banayad, magarâ't mayamang mayaman. Kahi't nag-aaral n̄ pag-aabogado upang magkaroon lamang n̄ isáng *título académico*, ay may kabantugan siyá sa pagkamasipag mag-aral, at kung sa pagsasalitâ n̄ alinsunod sa turóng páaralán ay hindi na máhuhulí sa ibáng mapaghamón sa pagtatalo sa loob n̄ Unibersidad. Hindi rin namán náhuhulí sa m̄ga akalâ't bagong m̄ga pagkasulong; sa tulong n̄ kaniyáng salapí'y nagkákaroón siya n̄ m̄ga aklát at pamahayagan na hindi mapigil n̄ *previa censura*. Dahil sa m̄ga tagláy na itó, sa kaniyáng kabantugan sa katapanġan, sa kaniyáng mapalad na pakikitunggalí noóng kaniyáng kabatàan, at sa kaniyáng magandâ't mabuting ugali, ay hindi dapat pagtakhán na panuntán siya n̄ kaniyáng m̄ga kasama at siyang máhalál upang máisagawâ ang gayóng kahirap na balak na pagtuturò n̄ wikàng kastilà.

Makaraán ang m̄ga unang silakbó n̄ kagalakán, na sa kabatàan ay nagkákaroón kailán man n̄ kasagwâan dahil sa ang kaniyáng malas sa lahat n̄ bagay ay magandá, ay siniyasat kung papaano ang nangyari.

—Kanģinang umaga'y nakipagkita akó kay P. Irene—ang sabi ni Makaraig na warí'y palihím.

—¡Mabuhay si P. Irene!—ang sigáw nģ isáng nagagalák na nag-aaral.

—Inihayág sa akin ni P. Irene—ang patuloy ni Makaraig—ang lahát nģ nangyari sa Los Baños. Tila isáng linggó siláng nagtatalo, ipinaglaban at ipinagtanggól niyá ang ating usap nģ laban sa lahát, laban sa kay P. Sibyla, sa kay P. Fernandez, sa kay P. Salvi, sa General, sa Segundo Cabo, sa mag-aalahás na si Simoun.....

—¡Ang mag-aalahás na si Simoun!—ang putol nģ isá—Inģuni't anó ang ipinanghihimasok nģ hudyóng iyán sa mģa bagay bagay nģ ating bayan? At pinayayaman natin iyán sa pagbilí.....

—¡Tumigil ka nģá!—ang sabi nģ isá, na nafińp sa-pagká't ibig mabatíd kaagád kung papaano at tinalo ni P. Irene ang mģa nakasísindák na kalabang iyón.

—Mayroón pa mandíng matataás na kawaníng laban sa ating panukalà, ang Namamahalà sa Panģasiwàan, ang Gobernador Cívil, ang insík na si Quiroga.....

—¡Ang insík na si Quiroga! ¡Ang bugaw nģ mģa....

—¡Tumigil ka na, tao ka!

—Sa kahulihulihan—ang patuloy ni Makaraig—ay ita-tago na sana ang kahilingan at babayàang mákatulog doon nģ iláng buwan, nģ maalala ni P. Irene ang Kataastaasang Lupon nģ Paaralan at ipinalagáy niyáng ang kasulatan ay mahulog sa Lupon yaon upang magbigáy nģ munkahìng nárarapat yamang ang ukol sa pagtuturò nģ wikàng kastilà ang pinag-uusapan....

—Nģuni't ang Lupon iyan ay malaon nģ hindí kumi-kilos—ang tukoy ni Pecson.

—Iyan din nģá ang isinagót kay P. Irene—ang patuloy ni Makaraig—at sinagót niyáng mabuti nģáng pagkakataón upang mulíng mabuhay, at sinamantalá ang pagkakáparoon ni Don Custodio, na isá sa mģa kasanggunì, at nagpalagáy npon din nģ isáng lupon, at sa dahiláng kilalá ang kasipagan ni D. Custodio ay siyáng tinakdáang magpalagáy nģ ipapasiyá, kayá't nģayó'y nasa kamáy niyá ang kasulatan. Ipinangakò ni D. Custodio na lulutasín niyá sa loob nģ buwang itó.

—iMabuhay si D. Custodio!

—¿At kung ang ipasiyá ni D. Custodio ay laban?—ang tanóng nã dí mapag-asáng si Pecson.

Iyan ang hindi nilá naáalaala, dahil sa kahibanḡán sa akalàng mabuti ang lakad nã usap. Lahát ay nápatinḡín kay Makaraig upang mabatíd kung anó ang sasabihin.

—Ang bagay ding iyan ang sinabi ko kay P. Irene, nḡuni't sinabi sa akin, na kasabáy ang kaniyáng palabiròng tawa, na: Malakí na ang ating tinamó, nagawâ nating ang usap ay makaratíng sa isáng kapasiyahán, mapipilitan ang kalaban na tanggapín ang pakikihamok.... Kung mangyayaring mapakiling natin si D. Custodio, upang sa pag-alin-sunod sa kaniyáng malayàng hilig, ay magpasiyá nã sangayon, ay nanalo na tayo; ang General ay nagpapakilalang waláng kikilingan.

Si Makaraig ay humintó.

—¿At papaano ang pagpapakiling?—ang tanóng nã isáng iníp.

--May sinabi sa aking dalawáng paraan si P. Irene....

--Ang insík na si Quiroga!—ang sabi nã isá.

—iBa! Hindi pinupuná si Quiroga.....

—iIsáng mabuting handóg!

—Lalò pa, ipinagmamalakí ang katigasán niyá sa mḡa handóg.

—iAy, nálalaman ko na!—ang bulalás na tumatawa ni Pecson—ang mánanayaw na si Pepay.

—iA, oo nḡâ! lang mánanayaw na si Pepay!—ang sabi nã ilán.

Ang Pepay na itó'y isáng makiyas na dalaga na kilaláng matalik na kaibigan ni D. Custodio: sa kaniyá lumalapit ang mḡa tumatanggap nã mḡa pagawâ, ang mḡa kawaní at ang mḡa mapaglaláng kung may nasang tamuhín sa bantóg na Konsehal. Si Juanito Pelaez na kaibigan din nã mánanayaw ay humáhandóg na siyáng lalakad nã usap; nḡuni't si Isagani'y umilíng at nagsabing sukat na ang pagkakagamit kay P. Irene at magiging kasagwâán ang lapitan si Pepay sa ganitóng bagay.

—iTingnán ang isá pang paraan!

—Ang isá ay lumapit sa abogadong pinagsanggunian, si G. Pasta, tánunḡang pinanḡanḡayupapàan ni D. Custodio.

—Ibig ko pa iyán,—ang sabi ni Isagani—si G. Pasta ay pilipino, at naging kasama sa pag-aaral n̄g aking amáin. N̄guni't ðpapaano ang gágawin upang mapakiling?

—Nariyán ang *kid*—ang sagót ni Makaraig na tinitigan si Isagani—si ginoong Pasta ay may isáng mánanayaw, itóng.... may isáng mangbuburdá.....

Inailíng na mulí ni Isagani ang kaniyáng ulo.

—Huwág kayóng nápakamaselang—ang sabi sa kaniyá ni Juanito Pelaez—ang m̄ga layon ay siyáng naglíligtás sa m̄ga kaparaanan! Kilalá ko ang mangbuburdá, si Matea, na may isáng pagawàng pinápasukan n̄g maraming dalaga....

—Huwág, m̄ga ginoo,—ang putol ni Isagani—unahin muna natin ang m̄ga paraang hindí mahalay.... Paparoón akó sa bahay ni G. Pasta at kung walá akóng mápalá, ay saká na ninyó gawín, ang ibig gawín sa m̄ga mánanayaw at m̄ga mangbuburdá.

Napahinuhod silá sa palagáy at nagkásundông si Isagani ay makipag-usap kay G. Pasta sa araw ding yaón at sa kinahapunan ay ipababatíd sa Unibersidad, sa kaniyáng m̄ga kasama, ang nangyari sa pakikipagkita.

XV

SI G. PASTA

Si Isagani ay naparoón sa bahay n̄g abogado, isá sa m̄ga may tan̄gling katalinuhan sa Maynilà na pinagtátanun̄gan n̄g m̄ga prayle sa kaniláng malalakíng kagipitan. Nagantáy n̄g kaunti ang binatà, sapagká't maraming ipinagtátanggol ang náraroon, n̄guni't dumatíng din ang taning na ukol sa kaniyá at pumasok sa gawàan ó *bufete* gaya n̄g karaniwang tawag sa Pilipinas.

Tinanggáp siyá n̄g mánananggol-usap sa pamagitan n̄g isáng mahinàng ubó at tinítíngnang palihím ang kaniyáng m̄ga paá; hindí tumindíg ni hindí man lamang siyá pinaupó at nagpatuloy sa pagsusulat. Nagkaroón si Isagani n̄g panahón upang matyagán siyá at kilalanin. Malakí ang itinandâ n̄g abogado, ubanin na at ang kaniyáng upaw ay halos laganap sa boong tuktók. Ang kaniyáng mukhá'y pasuman̄gót at matigás.

Sa gawaan, ang lahat ay tahimik; walang nadidingig kungdi ang anasan ng mga tagasulat o nangagsasanay na gumagawâ sa kanugnog na silid: ang kanilang mga panitik ay gumagaralgal na wari'y nakikipagtunggalî sa papel.

Natapos din ang manananggol sa sinusulat, binitawan ang panitik, itinaas ang ulo, at ng makilala ang binata, ay nagliwanag ang mukha, at malugod siyang kinamayán.

—iAbá, binata!... nguni't umupo kayo, patawarin ninyo... hindi ko napunang kayo pala. ¿At ang inyong amaín?

Lumakas ang loob ni Isagani at inakalang mapapabuti ang kaniyang lakad. Isinalaysay niyang lahat ang nangyari, na pinag-aaralang mabuti ang napapala ng kaniyang sinasabi. Pinakinggang walang katigatigatig ni G. Pasta ang simulâ, at kahit batid niya ang lakad ng mga nag-aaral, ay nagmamaangmaangan upang ipakilala na walâ siyang pakialam sa mga kamusmusang iyón, nguni't ng maramdaman ang pakay sa kaniya at nadingig na natutukoy sa Vice-Rector, mga prayle, Capitang General, panukala at ibp., ang mukha niya'y untiuntiing nagdilim at nagtapos sa pagbulalas ng:

—iItó ang lupaín ng mga panukala! Nguni't ituloy, ituloy ninyo.

Hindi nanglupaypay si Isagani: sinabi ang kapasiyahang ibibigay at nagtapos sa pagpapahayag ng pagkakatiwala ng kabinataan na siya, si G. Pasta, ay mamamagita ng sangayon sa kanila sakaling si D. Custodio ay sumangguni sa kaniya, gaya ng maasahan. Hindi nangahas si Isagani sabihin na *pagpayuhan* dahil sa ngibit na ipinamalas ng manananggol.

Nguni't may takda ng gagawin si G. Pasta, na dili iba't ang huwag manghimasok sa bagay na iyón, ni sumangguni, ni pagsanggunian. Alam niya ang nangyari sa Los Baños, batid niyang may dalawang pangkat at hindi si P. Irene ang tanging bayani na nasa dako ng mga nag-aaral, ni hindi siya ang nagpalagay ng pagdaraan ng kasulatan sa Lupong ng Paaralan, kundî lubos na kaiba. Si P. Irene, si P. Fernandez, ang *condesa*, isang mangangalakal na nakakikinikinita nang makapagbibili ng kagamitang ukol sa bagong Akademia at ang mataas na kawaning nagtukoy ng iba't ibang

kapasiyaháng-hari ay manġagtatagumpáy na sana, nġ ipinaalaala ni P. Sibyla, upang magkapanahón, ang Kataastasang Lupon. Ang lahát nġ bagay na itó'y nátatalá sa alaala nġ abogado; kayá't nġ matapos makapagsalitá si Isagani, ay tinangkang lituhín itó sa pariway na mġa panġunġusap, guluhín at ilipat ang usapan sa ibáng bagay.

—iOo!—ang sabi na inilawít ang labi at kinamot ang upaw—waláng manġunġuna sa akin sa pag-ibig sa tinubùan at paghahanġád nġ pagkakasulong, datapwá'y.... hindí akó makasugbá.... hindí ko masabi kung batíd ninyó ang aking kalagayan, isáng kalagayang lubháng maselang.... marami akóng pag-aari.... kailanġan akong kumilos sa loob nġ isáng masusing pagkatarós.... isáng pagsugbá....

Ibig lituhín nġ abogado ang binatà sa pamag-itan nġ maraming salitá at nagsimulá nġ pagtukoy sa mġa batás, sa mġa kapasiyahán, at napakarami ang nasabi, na hindí ang batà ang naguló kundí siyá sa sarili ang halos naguló sa isáng pasikot sikot na kábabangít.

—Hindí pô mangyayaring háhanġarín naming ilagáy kayó sa kagipitan—ang mabanayad na sagót ni Isagani—iIligtás kami nġ Lumikhá sa pagbibigáy gambalà sa mġa taong ang kaniláng buhay ay lubháng kailanġan nġ ibáng pilipino! Datapwá'y kahì't napakauntí ang nababatíd ko tungkól sa mġa batás, mġa kautusáng hari, mġa lathalà at mġa kapasiyahang umiiral sa ating bayan, ay hindí ko inaakalàng magkaroón nġ kasamaán ang makitulong sa mġa adhikaín nġ pamahalàan, ang punyagiin ang siya'y maalinsunod na mabuti; iisáng layon ang aming inuusig at sa kaparaanan lamang kami nagkakaibá.

Ang manananggól ay nápanġití: ang binatà'y napadadalá sa ibáng landás at doon niyá lilituhín, litó na nġá.

—Diyán nġá naririyang ang *kid*, sa karaniwang sabi; hindí nġa ba kapuripuri ang tumulong sa pamahalàan pag ang pagtulong ay sa pamag-itan nġ panġanġayupapà, alinsunurin ang kaniyang mġa kapasiyahan, ang tuwid na katuturan nġ mġa batás na katugón nġ tuwid na paghahakà nġ mġa namamahalà at hindí málalaban sa unang una at karaniwang paraan sa pagkukurò nġ mġa ginoong may hawak nġ ika-aanyô nġ mġa taong bumubuô nġ isáng kapisanan. At dahil dito ay masamá, karapatdapat parusahan, sapagká't naka-

hahalay sa batayán n̄ kapangyarihan, ang gumawâ n̄ isáng bagay na laban sa kaniyáng m̄ga munakalà kahì't na inaakalàng mabuti kay sa nanggagaling sa pamahalàan, sapagká't ang gayóng kagagawán ay makasusugat sa kaniyáng katibayan na siyáng batayán n̄ alín mang pamamahalà sa m̄ga bayang sákop.

Ang matandâng abogado, sa pananalig na ang m̄ga tinurang iyon ay nakalitó kay Isagani, ay nagpakabuti sa kaniyáng silyon n̄ waláng kaimík-imík, kahì't na sa loob niyang sarili ay nagtatawá.

Gayón man, ay tumugón si Isagani.

—Inakalà ko, na ang m̄ga Pamahalàan ay dapat humanap n̄ ibáng batayáng lalòng matibay kailan pá man at nadadawal.... Ang pinagbabatayang lakás n̄ m̄ga pamahalàang ukol sa nasasakop ay siyáng pinakamahinà sa lahát, sapagká't walâ sa kanilá kundí nasa mabuting ka-looban n̄ m̄ga nasasakupan samantalang ibig kilalanin ang gayón.... Ang batayáng katwiran ay siyang inaakalà kong lalòng matibay.

Itinaás n̄ abogado ang ulo; ianó! ¿ang binatàng iyón ay nanḡanḡahás tumutol at makipagtalo sa kaniyá, siyá, si G. Pasta? ¿Hindí pá litó sa kaniyáng mabigkás na pangunḡusap?

—Binatà, nararapat iwan sa isáng dako ang m̄ga hakàng iyan, sapagká't mapanḡanib,—ang hadláng n̄ mánananggol na inḡiniwí ang mukhá—Ang sinasabi ko sa inyó ay dapat na bayaang gumawâ ang pamahalàan.

—Ang m̄ga pamahalàan ay itinatag upang ikagalíng n̄ m̄ga bayan, at upang makatupád n̄ lubós sa layunín niyá ay dapat umalinsunod sa kahilingán n̄ m̄ga namamayan na siyang lalòng nakababatíd n̄ kaniláng m̄ga kailanḡan.

—Ang m̄ga bumubuô n̄ pamahalàan ay m̄ga mámamayán dín at yaong m̄ga may lalòng kasapatán.

—Nḡuni't sa dahiláng silá'y tao, ay maaaring magká-malí, at hindí nárarapat na huwag pansinín ang sa ibáng hakà.

—Dapat magtiwalà sa kanilá, ibíbigáy niláng lahát.

—May isáng sáwikàng likás na kastilà, na ang sabi'y: ang hindí umfiyak ay hindí nakasususo. Ang hindí hinshinḡí ay hindí ipinagkakaloob.

—iBaliktád!—ang sagót n̄ abogado na tumawang pakutyá —sa pamahalàan ay pasaliwâ ang nangyayari.....

Datapwá'y biglàng nápahintô na warí'y nakapag-wikà nḡ higít sa nárarapat at tinangkáng gamutín ang kaniyáng pagkábulalás.

--Pinagkalooban tayo nḡ pamahalàan nḡ mḡa bagay na hindí natin hinilíng, ni hindí natin mahihilíng.... sapagká't ang paghilíng....ang paghilíng ay nagpapakilalang may pagkukulang at dahil doon ay hindí gumáganáp sa kaniyáng katungkulan.... pagpayuhan siya nḡ isáng paraan, tangkáng ibunsód siyá, huwag nang siya'y tunggaliin, ay isáng pagsapantahàng siya'y mangyayaring mámali, at sinabi ko na nḡâ sa inyóng ang mḡa gayóng paghahaká'y laban sa kabuhayan nḡ mḡa pamahalàang ukol sa nasasakop.... Ang bagay na itó'y hindí batíd nḡ karamihan at hindí alám nḡ mḡa binatang nagdadalosdalos, hindí nilá kilalá, ayaw kilalanin ang lubháng káibayóng ibubunḡa nḡ paghingí.... ang kasagwáang tagláy nḡ panukalàng iyan.....

—Ipagpatawad po ninyó—ang putol ni Isagani na namuhí sa mḡa pangangátwirang ginamit sa kaniyá nḡ abogado—pag sa makatwirang paraan ang isáng bayan ay humihingí nḡ anó man sa isáng pamahalàan ay sapagká't inaakalàng mabuti at nálalaáng pagkalooban siyá nḡ isáng kabutihán, at ang kagagawáng itó, ay hindí dapat makamuhí sa kanyá kundí bagkús pa nḡáng dapat makagalák; humihingí, sa iná sa inainahan ay hindí, magpakailán man. Ang pamahalàan sa ganáng pahát kong pag-aakalà, ay hindí isáng may laganap na paningín na nakikita't napaglalaanan ang lahát nḡ bagay, at kahít na magíng gayón, ay hindí mangyayaring mamuhí, sapagká't naririyán ang Pananampalataya na waláng ginágawá kundí maghihingí sa Dios na nakakikita at nakakikilala nḡ lahát nḡ bagay, at kayó man ay humíhingí at humíhilíng nḡ maraming bagay sa mḡa hukuman nḡ pamahalàan ding iyan, at ni ang Dios, ni ang pamahalàan hanggáng sa nḡayón ay hindí pa nagpapahalatâ nḡ kamuhíán. Nasa sa budhí nḡ lahát na ang pamahalàan, dahil sa siya'y itinatag nḡ mḡa tao, ay nangangailanḡan nḡ tulong nḡ ibá, nangangailanḡang ipakita at iparamdám sa kaniyá ang katunayan nḡ mḡa bagay bagay. Kayó na sa sarili ay hindí naniniwalàng lubós sa katotohanan nḡ inyóng mḡa ikinatwiran; kayó sa sarili'y alám ninyóng marahás at dí nátutungtóng sa matuwid ang pamahalàan, na, upang makapagparanḡal nḡ kalakasán

pagkamapagsarili, ay nagkákaít n̄g laháť n̄g bagay sa katakután ó sa kakulangáng tiwalà, at ang m̄ga bayan lamang na dinádahás at inaalipin ay siyá lamang may katungkulang huwág humingí n̄g kahít anó magpakailán man. Ang isáng bayang nasúsuklám sa kaniyáng pamahalàan ay waláng dapat hilingín dito kundí ang iwan ang pamamahalà.

Ang matandáng abogado ay n̄gumíngiwí at pinafilíng-ilíng ang ulo, tandá n̄g dí kasiyaháng loob at hináhaplos n̄g kamáy ang kaniyáng upaw; pagkatapos, sa isáng pananalitáng mapag-ampón na warí'y may pagkahabág ay nagsabing:

—¡Hm! masamáng aral iyán, masamáng palagáy, ihm! ¡Napagkikilalang kayó'y batà at walá pa kayóng pagkatalós sa ukol sa kabuhayan! Tingnán ninyó ang nangyayari sa Madrid sa m̄ga binatàng waláng muwáng na humíhingí n̄g maraming pagbabago: laháť silá'y pinararatanġang m̄ga nag-uusig n̄g paghiwaláy, marami ang hindi makapanġahás na umuwí, n̄gunít gayón man ay lanó ang kaniláng m̄ga hiníhingí? M̄ga banal na bagay, matatandá na't hindi makasásamá sapagká't lubós nang kilalá.... Datapwá'y may m̄ga bagay na hindi ko maipaliliwanag sa inyó, m̄ga lubhâng maselang.... siyá.... ipinagtátapat ko sa inyóng may ibá pang katwiran, bukód sa m̄ga tinuran na, na naguudyók sa isáng matinóng pamahalàan upang kailán mán ay huwág duminġig sa m̄ga kahilingán n̄g isáng bayan..... hindi.... mangyayari ding makatagpô tayo n̄g m̄ga pinunòng palalò at mahanġin ang.... n̄gunít mayroón dínġ ibáng katwiran.... kahít na ang hiníhingí ay yaóng lalòng nararapat.... ang m̄ga pamahalàan ay may ibá ibáng palakad.....

At ang matandá'y nag-aalinlanġang nakatitig kay Isagani, at pagkatapos ay tumalagá na sa isáng bagay, ikinumpáy ang kamáy na warí'y may inilálayòng paghahakà sa kaniyáng pag-iisip.

—Nahuhulàan ko ang inyóng ibig sabihin—ang patuloy ni Isagani na n̄gumitíng malungkót—ibig ninyóng sabihin na ang pamahalàang ukol sa nasasakupan, yamang natatatág n̄g hindi lubós na wastó at sa dahiláng nananánġan sa m̄ga palápalagáy.....

—iHindí, hindi; hindi iyan, hindi!—ang bigláng hadláng n̄ matandá na nagpakunwaríng may hinahanap sa kaniyáng m̄ga papel—hindi, ang ibig kong sabihin.... n̄guni't únasaán kayá ang aking salamín sa matá?

—Hayán pô—aní Isagani.

Ikinamá ni G. Pasta ang kaniyáng salamín, waríng may binasang iláng kasulatan, at n̄ mákitang inaantáy siyá n̄ binatà ay nagwikàng pautal-utal:

—May ibig akóng sabihíng isáng bagay.... ibig kong sabihin, n̄guni't nakalimutan ko na.... kayó sa inyóng kapusukán, ay pinigil ninyó akó.... isáng bagay na waláng malakíng kabuluhán.... Kung alám lamáng ninyó kung papaano ang ulo ko, inapakarami kasí n̄ aking gagawín!

Náramdamán ni Isaganing siyá'y iniaabóy na.

—Kung gayón,—ang sabíng sabáy tindíg—kamí ay.....

—iAh!.... mabuti pang bayàan na ninyó sa kamáy n̄ pamahalàan ang bagay na iyan; siyá na ang bahalàng magpapasiyá diyan n̄ alinsunod sa kaniyáng máibigan.... Sinasabi ninyóng ang Vice-Rector ay laban sa pagtuturò n̄ wikàng kastilà, marahil n̄á'y gayón, n̄guni't hindi sa panukalà kundí sa paraan n̄ panukalàng iyan. Sinasabíng ang Rector na páparito ay may daláng panukalàng pagbabago n̄ pagtuturò.... magantáy kayó n̄ kauntí, bigyán ninyó n̄ panahón ang panahón, manggagaral kayó, sapagká't nálapít na ang *examen* at iputris yatà! kayóng mabuti nang magwikàng kastilà at maluwig na magsalitâ áno't nakikihimasok pá sa guló? anó pa ang hanḡád ninyóng bukód na iturò? Matitiyak na si P. Florentino ay káisa ko sa pasiyá! Ipakikumustá ninyó.....

—Kailán pa man ay kabilinbilinan sa akin n̄ aking amaín—ang sagót ni Isagani—na alalahanin ko ang íbá gaya n̄ pag-aalaala ko sa sarili.... hindi akó naparito n̄ dahil sa akin, naparito akó sa n̄galan n̄ m̄ga nasa sa kalagayang lalò pang abâ....

—iA, putris! gawín nilá ang ginawá ninyó, sunugin nilá ang kaniláng kilay sa pag-aaral at magíng upawin siláng gaya ko sa pagsasaulo n̄ boô boông salaysáy.... At inakalà kong kung kayá kayó nakapagsásalitâ n̄ wikàng kastilà ay sapagká't pinag-aralan ninyó; ikayó'y hindi tagá Maynilà ni anák n̄ kastilà! Pag-aralan nilá ang pinag-aralan

ninyó at gawín nilá ang ginawá ko.... 'Akó'y naging alilà nḡ lahát nḡ prayle, ipinaglutò ko silá nḡ *chocolate*, at samantalang ang kanan ko'y ipinanghahalò sa *batidor* ay pigil ko sa kaliwá ang gramátika, nag-aaral akó at, salamat na lamang sa Dios, hindi akó nagkailanḡan nḡ ibá pang mḡa gurô, ni ibá pang akademia, ni mḡa pahintulot nḡ pamahalàan.... Paniwalàan ninyó akó; iang ibig na mag-aral ay nakapag-aaral at natututo!

—¿Nḡuni't ilán na sa mḡa ibig na matuto ang maka-aabot sa inabot ninyó? Isá sa isáng libo, at yaón pa man!

—¡Psch! ¿at anó pa ang kailanḡan nḡ higit pa roon?—ang sagót nḡ matandá na ikinibít ang balikat—Áng mḡa abogado'y labis na, ang marami'y pumapasok na lamang na tagá sulat. ¿Mḡa médiko? silá silá'y nagmumurahán, nag-uupasalàan at nagkakamatayan dahil sa pag-aagawán sa isáng gágamutín.... ¡Bisig, ginoo, ang kailanḡan natin ay bisig na ukol sa pagtataním!

Nákilala ni Isagani na nag-aaksayá siyá nḡ panahón, nḡuni't tumugón:

—Tunay nḡâ—ang sagót—maraming abogado at médiko, nḡuni't hindi ko masasabing lumalabis, sapagká't mayroon tayong mḡa bayang walá nḡ isá man sa kanilá; nḡuni't kung marami man sa bilang, marahil ay kulang sa mabuti. At yayamang hindi mapipigil na mag-aral ang kabatàan at dito'y walá na namáng ibáng *carrera* ¿bakit babayàang masayang ang kaniláng panahon at pagsisikap? Kung ang kasiràan nḡ pagtuturò ay hindi makahadláng na ang marami'y maging abogado ó médiko, kung tayo'y magkakaroon din lamang ¿bakit hindi pá mabubuti? at gayón man, kahit na ang nasà'y gawing lupaín nḡ mḡa mánananim ang lupaing itó, isáng lupaín nḡ mḡa manggagawà sa lupa, at patayín sa kaniyá ang lahát nḡ gawàing isip, ay hindi ko maunawà ang kasamàan nḡ patalinuhin ang mḡa mánananim at mḡa manggagawàng lupàng iyán, bigyán man lamang silá nḡ isáng pinag-aralang magpahintulot sa kanilá, pagkatapos, na máwastò at magwastò nḡ kaniláng mḡa gawàin, na ilagáy bagá silá sa kalagayang máwatasan ang maraming bagay na hindi batíd sa nḡayón.

—¡Bah, bah, bah!—ang bulalás nḡ abogado na ikinumpay nḡ palikawlikaw sa hanḡin ang kamáy na waring ibig

bugawin ang mġa paghahakàng nábanggít—upang maging mabuting mang-aani ay hindi kailanġan ang maraming *retórica* i Panġarap, maling akalà, buko nġ pag-iisip! i Siya! ïibig bagá ninyóng sumunód sa isáng hatol?

At tumindíg, masuyòng ipinatong ang kamáy sa balikat nġ binatà, at nagpatuloy:

—Bíbigyan ko kayó nġ isáng lubhâng mabuti, sapagká't nakikita kong kayó'y matalino at ang hatol ay hindi mápagayón lamang. ïMagaaral kayó nġ panggagamót? Kung gayón ay magkasiyá kayó sa pag-aaral nġ kung papaano ang paglalagáy nġ tapal at pagpapasigíd nġ lintá at huwag ninyóng panghimasukan ang pagpapabuti ó pagpapasamá nġ kalagayan nġ inyóng kapuwá. Pag kayó'y *licenciado* na, ay mag-asawa kayó sa isáng dalagang mayaman at mapanata, pagpilitan ninyó ang makapanggámót at makasingil na mabuti, layútan ninyó ang laháť nġ bagay na may pakialám sa kalagayan nġ bayan, magsisimbá kayó, magkumpisál at makinabang pag ang ibá'y gumágawâ nġ gayón, at makikita ninyóng pagkatapos ay pasasalamat kayó sa akin at ang gayó'y makikita ko kung akó'y buháť pa. Palagì ninyóng aalalahanin na ang lalòng wastòng paglingġap ay ang lingġapin muna ang sarili; waláng dapat hanapin ang tao sa mundó kundí ang lalòng malakíng kaligayahan nġ kaniyáng sarili, gaya nġ sabi ni Bentham; pag kayó'y nanghimasok sa mġa kaululán, ay hindi kayó magkakaróon nġ *carrera*, ni hindi kayó magkakaasawa, ni hindi kayó magiging anomán. Pag-iiwananan kayó nġ laháť at ang una unang magtátawá sa inyóng kalinisang ugali ay ang inyó ring mġa kababayan. i Maniwalà kayó sa akin, akó'y maaalaala din ninyó at sasabihin ninyóng may katwiran akó pag kayó'y nagkaroon na nġ ubang kagaya ko, mġa ubang kagaya nitó!

At hinipò ang iilan niyáng buhók na putí nġ matandang abogado na nġumití nġ malungkót at iniling-ilíng ang ulo.

—iPag nagkaroon na akó nġ mġa ganiyáng uban, ginoo, —ang sagót na malungkót dín ni Isagani—at pag inilingġon ko ang aking paningġin sa nakaraan at mákita kong walá akóng ginawâ kundí ang ukol sa sarili, na hindi ginawâ ang mangyayaring gawín at dapat kong gawíng ukol sa bayang nagbigáy sa akin nġ laháť nġ bagay, ukol sa mġa namama-

yang tumutulong sa aking kabuhayan, ang bawà't uban ay magiging isáng tiník sa akin, at hindi ko silá ikadadangal kundí bagkus ikahihiyâ.

At masabi itó ay yumukô at umalis.

Nápatigil ang abogado sa kaniyáng kinalalagyán, na ang matá'y susulingsuling. Nádingíg ang mġa yabág na lumalayông untiuntí at mulíng umupô na bumúbulóng:

—iKaawàawàng binatà! Ang mġa ganiyán ding hakà ay sumagi isáng araw sa aking pag-iisip! iMaanong ang lahát ay makapagsabing: ginawá ko itó nġ dahil sa aking bayan, iniukol ko ang aking buhay sa ikabubuti nġ lahát....? iPutong na laurel, na pigtá nġ katás nġ kamansá, mġa dahong tuyô na nagkakanlóng nġ mġa tiník at mġa uód! iHindí iyan ang kabuhayan, iyan ay hindi nagbibigáy nġ kakanin, ni hindi nagdudulot nġ karanġalan; ang mġa laurel ay bahagyâ nang mágamit sa isáng sawsawan... ni hindi nagbibigáy nġ katiwasayán... ni hindi nagpapanalo nġ mġa usap, kundí tiwalí pa nġâ! Ang bawà't bayan ay may kaniyáng hilig, gaya rin nġ kaniyáng singáw nġ lupà at kaniyáng mġa sakit, na ibá sa singáw nġ lupà at mġa sakit nġ ibáng bayan!

At idinugtóng pagkatapos:

—iKaawàawàng binatà!... Kung ang lahát sana'y nag-iisip at gumágawá nġ gaya niyá, ay hindi ko sinasabing hindi... iKaawàawàng binatà! iKaawàawàng Florentino!

XVI

ANG MġA KAPIGHATIAN Nġ ISANG INSÍK

Nang kinagabihán nġ Sábado ring yaón, ang insík na si Quiroga na nagnanasàng makapagtatag nġ isáng *consulado* nġ kaniyáng bansâ, ay naghanda nġ isáng hapunan sa itaás nġ kaniyáng tindahan na nasa daang Escolta. Maraming dumaló sa kaniyáng pistá: mġa prayle, mġa kawaní, mġa militar, mġa manġanġalakal, lahát nġ kaniyáng mġa sukí, mġa kasamá ó mġa ninong, ay pawàng nanġaroroon; ang kaniyáng tindahan ay siyáng kinukunan nġ lahát nġ kailanġan nġ mġa kura at nġ mġa kombento, tumatanggáp nġ *vale* nġ lahát nġ kawaní, mayroon siyáng matatapát na alagád na

masunurin at masisipag. Ang mġa prayle ay hindi nanġa-nġarínġaning dumaan nġ mġa buô buông oras sa kaniyáng tindahan, magíng sa pook na tanáw nġ madlá, magíng sa mġa silíd na nasa loob, na, may mġa kaayaayang kapulong....

Nang gabí nġang iyon, ang kabahayán ay may katanġi-tanġing anyô. Namumunô sa mġa prayle at mġa kawani na nanġakaluklók sa mġa uupáng Viena at mġa mumuntíng bangkông maitím ang kahoy at ang uupán ay marmol na galing sa Cantón, sa haráp nġ mġa mumuntíng dulang na parisukat, at nanġaglargarô nġ tresillo ó nanġag-uusap usap, sa tulong nġ maníngníng na liwanag nġ mġa ginintúang lámpara ó nġ kukutakutatap na ilaw nġ mġa parol insík na may matitingkád na palamutíng borlas na sutlá. Sa mġa dingding ay magulóng nagkakahalò ang mġa pánooríng payapà at bugháwin na gawáng Cantón at Hongkong, na kasama nġ mġa *cromo* nġ mġa babaing naglilingkód sa mġa sultán, mġa babaing halos hubád, mġa larawan nġ Cristo na mukhâng babai, nġ kamatayan nġ banal at nġ makasalanan, na pawàng yari sa mġa pagawàng hudio sa Alemanía upang ipagbilí sa mġa bayang katólíko. Naroroón din ang mġa larawang insík na nasa puláng papel na may isáng lalaking nakaupô na ang anyô'y kagalanggalang, mapayapà at nakanġití, sa likuran nitó'y may nakatayông aliping napakapanġit, na ang pigil ay isáng sibát na ang talím ay malapad at matalas: tinatawag na Mahoma nġ mġa taga roon at tinatawag na Santiago nġ ilán, hindi namin maalaman kung bakít; ang mġa insík namán ay hindi nagpapaliwanag tungkol sa pagkakakilalang iyon sa dalawáng panġalan. Manġa putók nġ botella nġ Champagne, bungguán nġ mġa kopa, tawanan, usok nġ tabako at isáng tanġing auóy nġ bahay insík, na may halông pebete, apian at mġa imbák na bungang kahoy ang nagiging kabuóan nġ lahát nġ iyon.

Suot wari'y mandarín, na bugháw ang *borlas* nġ kopià, ay nagpapalakadlakad sa mġa silíd, si insík Quiroga, na tuwíd at unát na unát, na pasulyápsulyáp na waring sinisiyasat kung walang nangduduwit nġ anó mán. Datapwá'y kahít na tagláy ang gayóng dí pagtitiwalang likás sa kaniyá ay nakikipagkamayan, binabatí ang ilán sa tulong nġ mġa masuyò at pakumbabang nġití, at ang ilán ay bating mapag-ampón, at ang ibá'y bating palibák na waring ang ibig sabihin ay:

— ¡Alám ko na! hindí kayó naparito n̄ dahil sa akin kundí dahil sa aking hapunan.

May katwiran si insík Quiroga. Yaong matabàng ginoo na pumupuri sa kaniyá at nagsasabi n̄ pangangailang n̄ isáng *konsulado* n̄ insík dito sa Maynilà, na ang ibig mandíng sabihin ay waláng makagaganáp sa katungkulang iyón liban na kay Quiroga, ay si G. Gonzalez na pumipirmang *Pitilí* kung tinutuligsá sa m̄ga tudlíng n̄ pahayagan ang pagparito n̄ insík. Yaóng isá na may kagulang n̄ na at sinisiyasat na malapít na malapít ang m̄ga bagay bagay, ang m̄ga lám-para, at m̄ga *cuadro*, at ibp., at n̄gumín̄giwí at bumubulalás n̄ padustá, ay si G. Timoteo Pelaez, amá ni Juanito, mán̄gan̄galakál na nangangaiandakan n̄ laban sa pakikiagáw n̄ m̄ga insík na naghahapay sa kaniyáng kalakal. At ang isá, ang nasa dako pa roon, iyóng kayumangging ginoo, payát, na ang paningín ay magasláw at banayad ang n̄gítí, ay yaón ang bantóg na may kagagawán n̄ ukol sa m̄ga pisong mehikano na nagbigáy n̄ dí kakauntíng samá n̄ loob sa isáng kinakalong ni Quiroga; ang kawaníng iyon ay kilalá sa Maynilà dahil sa katalasan! Ang nasa malayòlayô pa, yaóng kung tumingín ay pairáp at hindí husáy ang bigote ay siyang kawaníng kinkilalang lalòng karapatdapat sapagká't nagkaroón n̄ katapan̄gang magsalitá n̄ laban sa pangangalakal n̄ m̄ga billete sa lotería na ginágawá ni Quiroga at n̄ isáng babaing bantóg sa m̄ga lipunán sa Maynila. Sadyá n̄gáng kung hindí man ang kalahatí ay ang dalawá n̄ katlòng bahagi n̄ m̄ga billete ay dinádalá sa kainsikán at ang nálalabíng kauntí sa Maynilà ay ipinagbiblíng may patong na sikolo. Lubós ang pananalig n̄ tinurang ginoo na sa balang araw ay mápapasa-kaniyá ang pinakamalakíng tamà. kayá't muhíng muhí sa m̄ga gayóng kagagawán.

Samantala namá'y nagtatapós ang hapunan. Mulá sa kakinán ay umaabot sa kabahayán ang m̄ga bahagi n̄ talumpatí, tawanan, m̄ga pagsalangsáng, halakhakan... Ang pangalan ni Quiroga ay paulit-ulit na nádidin̄g, na kahalò n̄ m̄ga salitáng *consul*, pagpapantáypantáy, m̄ga karapatán...

Ang may pigíng, na hindí kumakain n̄ lutòng Europa, ay nakikitunggá na lamang maminsánminsán sa kaniyáng m̄ga panaohin, at nangangakòng makikisabáy sa pagkain n̄ m̄ga hindí nakadulóg sa unang hain.

Nakapaghapunan na si Simoun n̄g dumatíng at nakikipag-usap, sa kabahayán, sa iláng mánġanġalakal na nanġagsisidaíng dahil sa kalagayan n̄g paghahanap buhay: masamá ang lakad n̄g lahát, náhibintô ang panġanġalakal, ang pakikipagsuklían sa Europa ay nápakataas ang halagá; nanġagsisihingî n̄g liwanag sa mag-aalahás ó inuudryukán siyá n̄g iláng paraan sa pag-asang sasabihin sa Capitan General. Sa bawà't kaparaanang ipalagáy. ay tinutugunán ni Simoun n̄g isáng n̄giting pakutyá't paglibák. ¡Ba! ikaululán! hanggáng sa nang mamuhî na ang isá, ay itinanóng ang kaniyáng hakà.

—¿Ang aking hakà?—ang tanóng—pag-aralan ninyó kung bakit lumulusog ang ibáng bansá at gayahan ninyó silá.

—¿At bakit nanġagsisilusog, G. Simoun?

Kinibít ni Simoun ang kanyáng balikat at hindí sumagót.

—iAng mġa gawain sa daonġan na nakabibigát sa panġanġalakal at ang daonġang hindí mayariyari—ang buntong-hinġá ni G. Timoteo Pelaez—ay isáng kayo ni Guadalupe, gaya n̄g sabi n̄g anák ko, na hinahabi at kinakalás.... ang mġa buwis....

—iAt dumadaíng kayó!—ang bulalás n̄g isá—iAt n̄gayóng kapapasiyá pa lamang n̄g General n̄g pagpapagibâ n̄g mġa bahay na pawid! ¡Kayóng may maraming *hierra galvanizado!*

—Oo—ang sagót ni G. Timoteo—inġuni't ang nagugol ko namán sa kapasayaháng iyán! At sakâ ang pagpapagibá'y hindí pa gágawin kundí sa loob n̄g isáng buwán, hanggáng dumatíng ang kurismá; mangyayaring may dumatíng pang ibá....ang ibig ko sana'y ipagibâ n̄gayón din, datapwá't.... Bukód sa rito, anó ang ibíbilí sa akin n̄g mġa may arí n̄g bahay na iyán sa pawàng marálitá?

—Mangyayari ding mábilí ninyó n̄g murang mura ang kaniláng mġa bahay....

—At pagkatapos ay lakaring pawaláng bisà ang kautusán at ipagbilíng mulí, na ibayo ang halagá....! Naiyan ang isáng kalakal!

Si Simoun ay rġumití n̄g n̄giti niyang malamlám, at sa dahiláng nákitang sumásalubong din si insk Quiroga ay iniwan ang mġa madainġing manġanġalakál upang batiin ang magiging *consul*. Bábahagyâ pa lamang siyang nakita nitó ay nawalâ na ang anyông may kasiyahang loob at ang mukhá'y iginaya sa mġa mánġanġalakál, at yumukô n̄g bahagyâ.

Iginagalang na lubhâ n̄g insík na si Quiroga ang magaalabás, hindí lamang sa dahiláng kilalá niyang mayaman, kundí dahil sa m̄ga bulungbulungang umanó'y kaututang dilà n̄g Capitán General. Nababalitang inaayunan ni Simoun ang m̄ga hanġarin n̄g insík, kasang-ayon sa ukol sa *consulado*, at sa gitnâ n̄g m̄ga banggitin, m̄ga parunggít at m̄ga *puntos suspensivos* ay tinukoy na siyá n̄g isáng pamahayagang laban sa insík, sa isáng nábantóg na pakikipagsagutan sa isáng kasamang kampí sa m̄ga may buhók. Idináragdág pa n̄g ilán kataong malumanay na iniúdyók sa Capitán General n̄g Eminencia Negra na gamitin ang m̄ga insík sa pagsugpô sa matibay na karangalan n̄g m̄ga tagárito.

—Upang magíng masunurin ang isáng bayan—aniyá—ay waláng paraang gaya n̄g duhagihin at ipakilala sa kaniyá ang sariling kaabàan.

Madalíng nagkaroón n̄g isáng pagkakátaón.

Ang m̄ga balanġay n̄g m̄ga *mestiso* at n̄g m̄ga *naturales* ay nanġagmamanmanan at ginagamit ang kaniláng katapanġan at kasipagan sa paghinalà at dí katiwalàan. Isáng araw, sa misa, ang kapitan sa naturales na nakaupô sa bangkóng nasa dakong kanan at lubhâng payát, ay nakaisip na pagpatunġin ang kaniyáng m̄ga paá, na anyông *nonchaland*, upang lumakílakí sa warí ang kaniyáng m̄ga pigí at maipamalas ang kaniyáng mainam na sapatos; ang sa mestiso namáng náluluklók sa kabiláng ibayo, sa dahiláng may *juanete* at hindí mapagpatong ang paa dahil sa katabâan at buyunin ay umanyô namáng ibinikakâ ang kaniyáng m̄ga hità upang málantád ang tiyang nakukulong n̄g isáng *chaleco* na waláng kakutón kutón na napapalamutihan n̄g isáng magandáng tanikalâng gintô at brillante. Ang dalawáng pangkatin ay nagkapakiramdaman at nagsimulâ na ang paghahamok: sa sumunód na pagsisimbá, ang lahát n̄g mestiso, patí n̄g m̄ga lalòng payát, ay pawàng may m̄ga buyon at ibinikakàng mabuti ang m̄ga hità na waríng nanġanġabayo: lahát n̄g naturales ay pinagpatong ang kaníkaniláng paa, sampû n̄g lalòng matatabâ, kayâ't may kabisa tulóy na umarinkín. Ang m̄ga insík na nakakita sa kanilá, ay gumamit namán n̄g kaniláng anyô: nanġagsiupông gaya n̄g kung nasa sa kaniláng tindahan, ang isáng paa'y baluktót at nakataás,

ang isá'y nakabiting kukuyákuyakoy. Nagkaroón nã mĩa tulán, mĩa kasulatan, mĩa *expediente*, at ibp., ang mĩa kuadrilyero ay matuling nanãagsipanandata upang pasimulán ang paghahamok nã magkakababayan, ang mĩa kura ay galák na galák, ang mĩa kastilà'y nasasayahán at ang lahát nã itó'y pinagkakakitàan nã salapí, hanggáng sa pinigil nã General ang kaguluhan sa pamagitan nã pag-uutos na silá'y manãag-upùang kagaya nã insík, sa dahiláng ang mĩa itó'y siyáng bumabayad nã lalòng malakí, kahi't hindi siyáng lalòng katólíko. At dito nangyari ang kagipitan nã mĩa mestiso at naturales, na, sa dahiláng makikipot ang salawál ay hindi makagaya sa insík. At upang ang nasàng duhagihin silá'y mabunyág, ay ginanáp ang kautusán nã boong karinãalan at ginamitán nã mĩa sangkáp, nilibid ang simbahán nã isáng pulutóng na kábayuhan, samantalang ang lahát nã nasa loob ay pinapawisan. Ang usapín ay nakarating sa España, nãuni't doo'y náulit ding sa dahiláng ang nagbabayad nã lalóng malakí ay ang mĩa insík ay mangyayaring pairalin ang kaniláng ibigin sampû sa mĩa *ceremonias religiosas*, kahi't pagkatapos ay tumakwil sa pananampalataya at libakín ang pagkakristiano. Nasiyaháng loob ang mĩa naturales at mestiso at pinag-aralan nilá ang hindi pag-aaksayá nã panahón sa mĩa gayóng bagay na waláng kabuluhán.

Sinuyòsuyò ni Quiroga si Simoun sa tulong nã kaniyáng haluang pananalitá't nãiting napakamakumbabá; ang kaniyáng tingig ay nápakamahimok, paulit-ulit ang kaniyáng yukò, nãuni't pinutol nã mag-aalahás ang kaniyáng pangunãusap at itinanóng sa kaniyáng biglá:

--¿Náibigan bagá ang mĩa galáng?

Sa tanóng na itó'y napawing warí'y pangarap ang siglá nã kalooban ni Quiroga; ang tingig na dating mahimok ay nagíng mahinagpís, lalò pang nagpakáyukòyukò at matapos pinapagdoop ang mĩa kamáy na itinaas na pantáy mukhá, anyóng pagbatì sa kainsikán, ay dumaíng nã:

—iUu, sinyó Simoun! iakieng lugí, akieng hughóg!

—¿Bakit, insik Quiroga, kayó'y lugí at hughóg? iat ganyáng karami ang botella nã *champagne* at mĩa panaohin!

Ipinikít ni Quiroga ang kaniyáng mĩa matá at nãumiwí. iHss! Ang nangyari nã hapong iyon, ang nagíng hanggán nã mĩa galáng, ay nakapaghughóg sa kaniyá. Si Simoun ay nãu-

miti: kapag ang isáng mangāngalakál na insík ay dumádaing ay sapagká't mabuti ang lagáy; kapag ang ipinamalas ay waring mabuting mabuti ang kaniyang lakad ay sapagká't nakikinikinitá ang isáng pagkalugi ó magtatanang tunģo sa kaniyang bayan.

—¿Kayó mo hienne alam akieng lugi, akieng hughóg? iA, sinyó Simoun, akieng hapay!

At upang lalòng maipabatíd nģ insík ang kaniyang kalagayan ay sinabayán ang salitáng hapay nģ anyòng pagpapatimbuwang.

Ibig ibig ni Simoun na siya'y pagtawanán, nģuni't nagpigil at sinabing walá siyang anó máng nalalaman, walá, waláng walá.

Dinalá siyá ni Quiroga sa isáng silíd, na inilapat na mabuti ang pintó, at ipinaliwanag sa kaniyá ang sanhi nģ kasawíán nģ insík.

Ang tatlóng galáng na brillante na hiningi kay Simoun upang ipakita sa kaniyang asawa, ay hindi sadyáng para rito, kaawawàng india na nakukulóng sa isáng silíd, na waring isáng babaing insík, kundi para sa isáng magandá at kaayaayang babaing kaibigan nģ isáng mataás na tao, na kailanģan niyá ang tulong, dahil sa isáng kalakal na pagtutubùan niyá nģ mģa anim na libong piso. At sa dahiláng ang insík ay waláng kabatirán sa mģa máibigan nģ babai at nasà niyang magpakita nģ garà, ay hiningi ang tatlóng pinakamabuting galáng na mayroón ang mag-aalahás, na tatló ó apat na libo ang halagá nģ bawà't isá.

Ang insík ay nag-anyòng waláng malay at sa tulong nģ kaniyang mahimok na nģiti ay sinabi sa babaing pumili nģ máibigan; nģuni't ang babai, lalòng waláng muwang at lalò pa mandíng mahimok, ay nagpahayag na ibig niyá ang tatló, at kinuhang lahát.

Si Simoun ay humalakhák.

—iA, sinyolia! iakieng lugi, akieng hoghóg!—ang sigáw nģ insík na sabáy ang pagtatampál sa sarili nģ kaniyang maliliít na kamáy.

Patuloy din ang mag-aalahás sa katatawa.

—iHuu! imasamá tao, sigulo hienne tutó sinyolia!—ang patuloy nģ insík na ginágaláw ang ulong masamá ang loob—¿Anó? bo hiyá, kahi insiek sa akieng akó tao, iA, sigulo hienne tutó sinyolia; kung sigalela belong pa konti hiyá!

--Náhuli kayó, náhuli kayó--ang bulalás ni Simoun na sabáy sa pagtumbók n̄g marahan sa tiyán n̄g insík.

—At lahát tao hien̄ge utang at hienne mayad ñanó iyan?—at binilang sa kaniyang dalir̄ng may mahahabàng kukó—impelealo, opisiá, tinienti, sunnalo, ia, sinyó Simoun, akieng talò, akieng hapay!

--Siyá, siyá na ang kádadaíng—ang sabi ni Simoun— iniligtás ko kayó sa maraming opisyal na humíhingî sa inyó n̄g salapí.... Silá'y pinutang ko n̄g huwág na kayóng gambalàin at batíd kong hindi nilá akó mababayaran.....

--N̄gunì, sinyó Simoun, kayó pautang sa opisiá, akó pautang sa mamae, sinyola, malinelo, lahát tao.....

--iMasingîl din ninyó!

--iAkieng makásingîl? iA, sigulo hienne pô ikaw alam! iPagtalo sa sugá walá na mayad! Mamuti sa inyó melon konsu, maali habol, akieng walá....

Si Simoun ay nagiisip.

--Tingnán ninyó insík Quiroga,—ang sabing warí'y natatan̄gá—akó ang maniningîl n̄g utang sa inyó n̄g m̄ga opisyal at m̄ga marinero, ibigáy ninyó sa akin ang katibayan n̄g pagkakatangáp nilá.

Mulíng namighatí si Quiroga; hindi siyá binibigyan kailán man n̄g katibayan.

--Pag nangagsiparitong hihingî n̄g salapí, ay paparoonin ninyó sa akin; ibig kong iligtás kayó.

Napasalamat n̄g lubós si Quiroga, n̄gunì't nábalik na namán sa kaniyang m̄ga pagdaíng, tinukoy ang m̄ga galáng at inulit-ulit ang:

--iKung sigalela belon pa hiyà!

--iPutris!—ang sabi ni Simoun na tinitingnang pasulyáp ang insík na war̄ng ibig hulàan ang nasa kalooban—nan̄gan̄gailan̄gan pa namán akó n̄g salapí at inaakalà kong mababayaran ninyó akó. N̄gunì't ang lahát ay may kagamutan, ayaw kong mahapay kayó n̄g dahil lamang sa waláng kabuluháng bagay na iyan. Siyá, isáng utang na loob at gágawin kong pitó ang siyam na libong utang ninyó sa akin. Kayó'y nakapagpapasok sa aduana n̄g lahát n̄g lámpara, m̄ga bakal, m̄ga pinggán, tansô, m̄ga pisong mehikano; ñnagbibigáy kayó n̄g armas sa m̄ga kombento?

Napao ang insik sa tulong n̄g tan̄gò; n̄guni't kailan̄gan niyáng sumuhol sa maraming tao.

—Ilahát akieng bigáy sa Pale!

—Kung gayón ay tingnán ninyó—ang marahang patuloy ni Simoun—kailan̄gan kong ipapasok ninyó ang iláng kaha n̄g pusíl na dumatíng n̄gayóng gabí.... ibig kong itagò ninyó sa inyóng tindahan; hindî magkakasiyáng lahát sa aking bahay.

Si Quiroga'y nagulumihanan.

—Huwág kayóng masindák, hindî kayó maaanó: ang m̄ga baril na iyán ay untî untíng itatagò sa iláng bahay, at pagkatapos ay gágawâ n̄g pagsisiyasat at marami ang ibinibilanggò.... marami tayong kikitain sa paglakad na makawalâ ang m̄ga nápipíft. ¿Batíd na ninyó?

Si Quiroga ay alinlan̄gan; takót siyá sa m̄ga armas. Sa kaniyáng mesa ay mayroon siyáng isáng rebolber na walang punlò na hindî niyá hinihipò kailan man kundí lilingon munang nakapikít ang matá.

—Kung hindî ninyó magagawâ ay hahanap akó n̄g ibá, n̄guni't kailan̄gan ko kung gayón ang aking siyam na libong piso upang padulasín ang m̄ga kamáy at ipikit ang m̄ga matá.

—iSiyá, siyá—ang sa hulí'y sabi ni Quiroga—¿n̄guni't huli ba malami tao? ¿utos lekisa, ha?

Nang bumalík sa kabahayán si Quiroga at si Simoun ay nátagpúán ang m̄ga galing sa paghapon na nan̄gagtatalo: pinatabil n̄g *champagne* ang m̄ga dilà at nagpapagalaw sa m̄ga utak n̄g ulo. Nan̄gág-uusapang walang kakimikimì.

Sa isáng pulutóng na may maraming kawaní, iláng babai at si D. Custodio, ay pinag-uusapan ang isáng pasugò sa India upang pag-aralan ang ukol sa paggawâ n̄g m̄ga sapatos n̄g m̄ga sundalo.

—¿At sinosino ang bumubuô?—ang tanóng n̄g isáng baing malakí.

—Isáng koronel, dalawáng opisyal at ang pamangkin n̄g General.

—¿Apat?—ang tanóng n̄g isáng kawaní—iganyán na lamang ang lupon! ¿at kung magkahatì sa kapasihán? ¿may pagkabatíd man lamang kayâ sa bagay na iyon?

—Iyán n̄gâ ang tanóng ko—ang dugtóng n̄g isá—ang sabi ko'y dapat pumaroon ang isáng hindî kawal sa hukbo,

isáng waláng hilig sa pagkamilitar... sa halimbawà, isáng manggagawâ nḡ sapatos.

—Iyan nḡâ—ang sagót nḡ isáng manghahanḡô nḡ sapatos—nḡuni't sa dahilang hindî bagay na magpadalá nḡ isáng indio ni nḡ isáng makáw at ang tanḡíng magsasapatós na kastilà ay humihinḡi nḡ malaking sahod....

—Datapuwâ'y lanó pa't pag-aralan ang sapín sa paa?—ang tanóng nḡ isáng babaing malakí—imarahil ay hindî iuukol sa mḡa artillerong kastilà! Ang mḡa indio ay maaring waláng sapatos gaya nang kung nasa kaniláng bayan.

—Siyang dapat iat ang kabáng bayan ay lalòng makapag-titipíd!—ang dugtong nḡ isáng seḡorang balò na hindî nasisiyahán sa kaniyáng sinasahod na *pensiòn*

—Nguni't unawàin namán ninyó—ang sagót nḡ isa sa mḡa kaharáp, na kaibigan nḡ mḡa opisial na magsisiyasat—tunay nḡâng ang maraming indio ay waláng sapín kung lumukad sa kaniláng bayan, nḡuni't hindî ang lahát, at hindî magkaisá ang lumakad nang alinsunod sa sariling kaibigán kay sa nasa paglilinkód: hindî napipilì ang oras, ni ang dáraanan, ni hindî nakapagpapahinḡá kung kailan ibigin. Tingnan ninyó, ali, na kung katanghalian ay nakalulutô nḡ tinapay ang init nḡ lupà. At maglakád pa kayó sa buhanḡinan, doon sa may mḡa bató, araw sa itaas at apóy sa ibabâ, at punglò sa harap....

—iSa sanayán din lamang iyan!

—iGaya nḡ hayop na burro na nasanay sa hindî pagkain! Sa kasalukuyang labanán, ang lalóng marami sa nasasawî sa atin ay gawâ nḡ mḡa sugat sa talampakan.... iInuulit ko ang sa *burro*, ali, ang sa *burro*!

—Nḡuni't anák ko—ang tutol nḡ babai—isip-isipin ninyóng napakaraming salapíng magugugol sa katad. Sukat nang maibuhay sa maraming ulila't balo upang mapagtibay ang karangalan. At huwag kayóng nḡumití, hindî ko sinasabi nang dahil sa akin na mayroon namán akong pensiòn, kahi't ka-kauntí, lubhâng kauntí sa mḡa ipinaglinkód nḡ aking asawa, tinutukoy ko ang ibá na may napakamarálitáng kabuhayan nḡayón: hindî nárarapat na matapos ang maraming kahihinḡi upang máparito at matapos na makapaglaktóbáy dagat ay maging katapusán ang mamatáy dito nḡ gutóm.... Ang sinasabi ninyóng ukol sa mḡa sundalo ay totoo marahil, nḡuni't

ang katunayan ay kahi't mahigít na akong tatlong taón dito ay hindí pa akó nakakikita n̄g pipiláypiláy.

—Sa bagay na iyan ay kasang-ayon akó n̄g aling kuan— ang sabi n̄g isáng kabaing kalapít—¿ano pa't bibigyan n̄g sapatos sa walá namán silang sapatos n̄g sumipót sa maliwanag?

—¿At anó pa ang kailanġan n̄g barò?

—¿At anó pa ang kailanġan n̄g salawal?

—Isipisipin ninyó ang mápapalâ natin sa pagkakaróon n̄g isáng hubkóng hubò't hubád!—ang tapós n̄g nagtatanggal sa m̄ga sundalo.

Sa isáng pulutóng ay lalòng mainit ang pagtatalo. Si Ben-Zayb ay nagsásalitá't nananalumpati, gaya n̄g dati'y hináhadlanġán siyá sa bawà't sandalí ni P. Camorra. Ang manunulat na prayle, kahi't niya iginagalang na lubhá ang m̄ga taong may satsát, ay palaging nakikipagtalo kay P. Camorra na inaarí niyáng isáng praylepraylihang mangmang; sa gayó'y ginagamit n̄g anyòng malayà at dinudurog ang m̄ga sabisabihan n̄g m̄ga tumatawag sa kaniyáng Fray Ibañez. Kinalulugdán ni P. Camorra ang kaniyáng katunggalí; iyon lamang ang tanġing nagpápalagáy na may katuturán ang kaniyáng m̄ga tinatawag na panġanġatwiran niya.

Ang pinag-uusapan ay ang ukol sa *magnetismo*, *espiritismo*, magia at ibp., at ang m̄ga salitá'y sumasahimpapawíd na gaya n̄g m̄ga sundáng at bola n̄g m̄ga salamangkero: silá ang naghahagis at silá rin ang sumásaló.

Nang taóng iyón ay pinagkákaguluhán sa peria sa Kiyapò ang isáng ulo na dí bagay sa tawag na *esfinge*, na itinátanghál ni Mr. Leeds, isáng amerikano. Malalakíng pabalitá na makababalaghán at nakapanġinġilabot na nakaaakit sa panonóod ang nanġakadikit sa pader n̄g m̄ga bahay. Ni si Ben-Zayb, ni si P. Camorra, ni si P. Irene, ni si P. Salvi ay hindí pa nakakikita sa ulong yaón; si Juanito Pelaez ang tanġing nakakita isáng gabí, at siyáng nagbabalitá n̄g kaniyáng pagkahanġà sa m̄ga magkakalipon.

Si Ben-Zayb, dahil sa kaniyáng pagkamámamahayag, ay nagpupumilit na makatuklás n̄g kalinawan; binábanggit ni P. Camorra ang diablo; si P. Irene ay n̄gumínġití; si P. Salvi ay waláng kaimík-imík.

—Nġuni't, Padre, sa hindí na pumaparito ang diablo; tayo sa ating sarili ay sukat na upang magkasala....

—Kung hindi gayón ay hindi makukurò....

—Kung ang karununġan....

—iUlít na namán ang karununġan! *ipuñales!*

—Nġuni't makinġig kayó, aking ihahayag. Ang laháť ay alinsunod lamang sa paninġin. Hindi ko pa náki-kita ang ulo, ni hindi ko batíd kung papano itinatanghal. Anang ginoo—itinurò si Juanito Pelaez—ay hindi kagaya nġ mġa ulong nagsasalitá na karaniwang itinatanghal—ikahi't na! Nġuni't ang sanhí ay yaon din; lahat ay dahil lamang sa paninġin; hintay kayó, ilalagay na paganitó ang isáng salamín, ang isá pa'y sa likurán, ang malalarawan ay matatanaw... anó, isá lamang suliranin nġ Písika.

At ibinabâ sa kinalalagyán ang isáng salamín, iniayos, ikiniling at sa dahiláng hindi niyá mapalabas ang kalinawan ay tinatapos sa wikàng:

—Gaya nġ sabi ko, waláng pinagibhán sa isang pagsirâ lamang nġ paninġin.

—Nġuni't anóng salamín ang ibig pa ninyó, sa sinabi sa atin ni Juanito na ang ulo ay nasa lóob 'nġ isáng kaha, na ipinapatong sa isáng mesa... Nakikinikinitá ko sa bagay na iyan ang espiritismo, sapagka't kailan man ay gumagamit nġ mesa ang mġa espiritista, at sa akalâ ko'y sapagka't *gobernador eclesiástico* si P, Salvi ay dapat niyáng ipagbawal ang pagtatanghal.

Si P. Salvi ay waláng kasalisalitá; hindi sumásagot nġ oo ni hindi.

—Upang maalaman kung may diablo ó espíritu sa loob—ang sabi ni Simoun—ang mabuti'y paroonan ninyó't tingnán ang bantóg na ulong iyan.

Ang palagáy ay minabuti at tinanggáp, nġuni't si P. Salvi at si D. Custodio ay nagpakita nġ kaunting nġaninġani. |Silá ay máparoon sa isáng peria, makipagsiksikan sa mġa tao at manood nġ mġa *esfinge* at mġa ulong nanġunġusap! ¿Anó na lamáng ang wiwikàin nġ mġa indio? Ariin siláng tao na may hilig at kahinàan ding tagláy nġ ibá. Sa gayón, si Ben-Zayb, akay nġ kaniyáng pagkamamahayag ay nanġa-kòng ipamamanhik kay Mr. Leeds na huwag magpapasok nġ manood samantalang silá'y nasa sa loob: nápakalaking karangalan ang ibibigáy nilá sa kaniláng pagdalaw upang huwag sumangayon, at sakâ hindi pa silá hihinġan nġ upa

sa pagpasok. At upáng mapang̃atwiranan ni Ben-Zayb ang sinabi, anyá ay:

--iSapagkâ't akalain na lamang ninyó! iKung mahuli ko ang dayà sa haráp ng̃ m̃ga nanonood na indio! iAalisán ko ng̃ kakanin ang kaawâawàng amerikano!

Si Ben-Zayb ay isáng taong maling̃ap.

May labíng dalawá ang pumanaog, na kabilang ang ating m̃ga kilalán si D. Custodio, si P. Salvi, si P. Camorra, si P. Irene, si Ben-Zayb at si Juanito Pelaez. Inihatíd silá ng̃ kaniláng m̃ga sasakván sa pagpasok sa liwasan ng̃ Kiyapò.

XVII

ANG PERIYA SA KIYAPO

Ang gabí'y magandá at ang anyô ng̃ liwasan ay lubbáng masayá. Sa pagsasamantalá sa masaráp na simoy at maníng-ning na buwan kung Enero ay punông-punô ang periya ng̃ taong ibig makakita, mákita at makapaglibáng. Ang m̃ga músika ng̃ m̃ga kosmorama at ang ilaw ng̃ m̃ga parol ay siyang nagbibigáy galák at kasayahan sa madlá. Mahabàng hanay ng̃ m̃ga tindahan, nagniningningang aliyamás at m̃ga pangkulay, lantad sa tíngín ay may m̃ga kumpol-kumpol na pelota, m̃ga máskarang nangakatuhog sa matá, m̃ga larùang lata, m̃ga tren. karrong maliliít, kabayong maliliít na napagágalaw, m̃ga sasakyán, m̃ga bapor na may kanikaniláng maliliit na kaldera, m̃ga pingánpinganang maliliit, m̃ga beléng mumuntì na kahoy na pino, m̃ga manikàng gawâ sa ibáng lupaín at gawâ dito, ang m̃ga una ay masasaya at bulhâw at ang m̃ga hulí ay m̃ga waláng katawatawa at mapagnilay na waring m̃ga maliliit na babaing may gulang, sa piling ng̃ m̃ga batàng nápakalalakí. Ang tugtóg ng̃ m̃ga tambol na maliliít, ang kaingayan ng̃ m̃ga trompetrompetahang lata, ang tugtuging ng̃onggò ng̃ m̃ga kurdiyón at m̃ga organillo ay nagkakahalòng wari'y tugtugan sa karnabal, at sa gitná ng̃ lahát ng̃ iyon ay paroo't parito ang makapal na tao na nangagtutulakán, nagkakabungguang ang mukhá'y nangakalingón sa m̃ga tindahan kayâ't madalás ang untugan at kung minsán ay katawatawa. Napipilitang pigilan ang takbó ng̃ m̃ga kabayo ng̃ m̃ga sasakyán, ang *tabi! tabi!* ng̃ m̃ga kotsero ay nádidingig na sunódsunód;

nanġagkakasalusalubong ang mġa kawani, mġa militar, mġa nag-aaral, mġa insik, mġa dalaginding na kasama nġ kanilang mġa ina at ali, nanġagbabiatián, nanġagkikindatan, masasa-yang nagtutudyuhan.

Si P. Camorra ay nasa karurukan nġ kaniyang kaligayahan sa pagkakita nġ gayóng karaming magagandang dalaga; nápatatigil siya, nápapalingón, itutulak si Ben-Zayb, mapapapa aták, sumusumpa't aniya'y: at iyan, iyan, manghihitit nġ tintá? at doon sa isá lanó ang masabi mo? Sa kaniyang kagalakan ay hindí na pinupupô ang kaniyang kalaban at katunggalí. Tinitingnán siyang maminsan minsan ni P. Salvi, nġuni't hindí niya pinápansín si P. Salvi, kundí bagkús pa nġang binubunggô ang mġa dalaga upang masagi silá, na kinikindatan at tinititigan nġ titig na may palamán.

—iPuñales! ¿Kailan kayâ akó magiging kura sa Kiyapô? —ang tanóng sa sarili.

Si Ben-Zayb ay bigláng nakabitaw nġ isáng tunġayaw, nápalundág at pinigilan ang kaniyang bisig; sa gitná nġ kagalakan ni P. Camorra ay kinurot siya. Dumarating ang isáng nakasisilaw na binibining pinagtitingnanan nġ lahát nġ taong nasa liwasan; dahil sa hindí magkasiya sa kagalakan si P. Camorra ay pinagkámalang bisig nġ dalaga ang bisig ni Ben-Zayb.

Ang binibini'y si Paulita Gómez, ang makisig sa madláng makisig na sinusundán ni Isagani; sa likurán ay sumusunod si aling Victorina. Ang dalaga'y nagniningning sa kagandahan; ang lahát ay nápatatigil, ang mġa liig ay bumabaluktot, napapahintô ang mġa usap-usapan, sinusundán nġ mġa paningín at si aling Victorina ay tumatanggap nġ mġa magalang na bati.

Ang suot ni Paulita Gomez ay barò't panyông pinyá na binurdahan, ibá kay sa isinuot nġ umagang iyon sa pagparoón sa Sto. Domingo. Ang nanġanġaninag na habi nġ pinya ay nagbibigáy nġ lalòng gandá sa kaniyang ulo, at ang mġa pilipinong nakakamalas ay iginagaya siya sa buwang nalilibid nġ maputi't manipís na ulap. Isáng sayang sutlá na kulay rosa, na nagkakutonkutong mainam ang ayos sa pagkakápigil nġ kaniyang muntíng kamáy, ay nagbibigay dilág sa kaniyang tuwid na ulo, na ang mġa kilos na inayusan nġ malambót na liig ay nagpapahayag nġ pananagumpay na lubós nġ kataasan at kalindían. Si Isagani'y

waring hindi nasisiyahang loób; nayayamót siya sa gayóng karaming matá, karaming m̃ga talogigi na tumatanáw sa kagandahan ñg kaniyang iniibig: ang m̃ga tingín ay inaakalà niyang nakaw, at ang m̃ga ñgití ñg dalaga'y inaari niyang pagtataksíl.

Nang makita ni Juanito ang binibini ay pinaglalò ang kakubâan at nagpugay: sinagót siya ñg pasumalá ni Paulita, at tinawag siya ni aling Victorina. Si Juanito ang kaniyang kinikilingan at sa ganang kaniya ay ibig pa itó kay sa kay Isagani.

—iAnóng gandáng dalaga! iAnóng gandá!—ang bulóng ni P. Camorra na sumilakbó ang kalooban!

—iPadre ang tiyan mo pò ang kurutin at bayaan ninyó kami!—ang payamót na sabi ni Ben-Zayb.

—iAnóng gandáng dalaga! anóng gandáng dalaga—ang ulit— at ang lumiligaw ay ang nag-aaral na kilalá ko, ang nanulak.

—iMapalad siyá at hindi taga roon sa bayang ko!—ang patuloy pagkatapos na inilingóng makailan ang ulo upang sundán ñg tingín ang binibini, Ibig ibig nang iwan ang kaniyang m̃ga kasama at sundán ang dalaga. Nahirapan si Ben-Zayb bago siyá napahinuhod.

Si Paulita ay patuloy sa paglakad at nakita ang kaniyang magandang anyô at ang kaniyang munting ulo. na mainam ang pagkakápusód, na malinding gumágaláw.

Ang ating m̃ga nagliliwalíw ay patuloy sa kaniláng paglakad na ang paring artillero ay nagbúbuntóng hiningá, at nakasapit silá sa isáng tindahang nalilibid ñg m̃ga nanonood na madaling sila'y linuwagan.

Yaón ay isáng tindahan ñg m̃ga mumunting larawang kahoy, na gawá dito, na nagpapakilala sa sarisaring lakí at anyô ñg m̃ga ayos, lahi at m̃ga paghahanap buhay sa kapuluan, m̃ga indio, kastilá, insík, mestiso, prayle, klérigo, kawaní, kapitán sa bayan, nag-aaral, sundalo at ibp. Dahil mandín sa ang m̃ga artista ay may hilig sa m̃ga parí, na ang m̃ga kutón ñg m̃ga *habito* ay siyang naayos sa kaniláng m̃ga kagawian sa pagyari, ó dahil sa ang m̃ga prayle, sa pakikihimasok nitóng lubhá sa m̃ga lipunang pilipino'y nakapagpapaulap sa pag-iisip ñg eskultor, magíng alín man sa dalawáng kadahilanan, ang katunayan, ay marami ang

kaniláng kawangkí, na mabuti ang pagkakayari, anyông anyô, at itinátanghál silá sa mġa dakilàng sandalí nġ kabuhayan, baligtád kay sa ginágawâ sa kanilá sa Europa, na doó'y inilálarawan siláng nákakatulog sa ibabaw nġ mġa barriles nġ alak, nanġagsúsugál, tumúttunggá, nangaapungot ó hiná-haplós ang sariwàng mukhá nġ isáng dalaga. Hindi: ang mġa prayle sa Pilipinas ay kaibá: mġa makikiyás, malilinis, mabubuti ang bihis, ang anit sa tuktok ay mainam ang pagkakaputol, ang mġa mukhá'y ayós at maliwanag, ang matá'y mapagmasíd, anyông banal, may kaunting pulá sa pisingí, may tungkód na palasan sa kamáy at sapatos na tsarol sa paa, na nakaaakit na sambahín silá at ilagáy sa birina. Kapalít nġ mġa sagisag nġ katakawan at kahalayang tagláy nġ kaniláng mġa kapatíd na nasa Europa, ang dalá nġ mġa nasa Maynilà ay ang aklát, ang *crucifijo*, ang sa-nġáng sagisag nġ paghihirap; kapalít nġ panghahalík sa mġa mangmáng na babaing tagá bukid, ang mġa nasa Maynilà ay nagpapahalík nġ kamáy sa mġa batà, sa mġa taong may kagulangán na nanġakayukô't halos nakaluhód; kapalít nġ paminggalang punô nġ kakanín at mġa kakauán na siyáng tanghalan nilá sa Europa, sa Maynilà ay mġa dálanginanan, mesang aralán; kapalít nġ prayleng marálitá na lumalapit sa mġa baháybaháy na dalá ang kaniyang burro at ang supot upang manghingí nġ limós, ang prayle sa Pilipinas ay nagsasabog nġ dakótdakót na gintô sa mġa kaawawang indio.....

—Tingnán ninyó, nárito si P. Camorra!—ang sabi Ben-Zayb na dalá pa ang singgáw nġ *champagne*.

At itinuturò ang larawan nġ isáng payát na prayle, na wari'y nag-fisíp, nakaupô sa piling nġ isáng dulang, ang ulo'y nakapatong sa palad at sumusulat mandín nġ isáng sermon. May isáng lámparang nakapagpapaliwanag sa kaniyá.

Ang pagkakaibayó nġ anyô'y ikinahalakhák nġ lahát.

Náramdamán ang tukoy ni P. Camorra, na nalimutan na si Paulita, at siyá namáng tumanóng:

—At ¿sino namán ang kamukhá nġ larawang itó, Ben-Zayb? At tumawa nġ kaniyang tawang *paleta*.

Ang larawan ay isáng matandang babaing bulág ang isáng matá, gusgusin, na nakalupasay sa sahiġ, gaya nġ mġa anito ng mġa indio, na namimirinsá nġ damít. Ang kasangkapan

ay nagayahang mabuti; tansô, ang dingas ay palará at ang alimpuyó n̄g usok ay marurumi't pinilipit na bulak.

—¿Hoy, Ben-Zaib, hindi hanḡál ang nakámunakalà, anó? —ang tanóng na tumatawa ni P. Camorra.

—Hindi ko malaman ang ibig tukuyin!—ang sabi n̄g manunulat.

—Nḡuni't *ipuñales!* hindi ba ninyó náikikita ang pangalan, *la prensa filipina?* Ang kasangkapang iyan na ipinamirinsá n̄g matandang babai ay tinatawag ditong *vrinsá!*

Lahát ay nagtawanan at si Ben-Zayb man ay humalak-hák din.

Dalawáng sundalong guardia sibil na may tandáng *mga sibil*, ay nálalagay sa likurán n̄g isáng taong nakabaliti n̄g matitibay na tanikalá at ang mukhá'y natatakpán n̄g sam-balilo: ang pangalan ay *Ang Lupain n̄g Abaká* at waring bá-barilín.

Hindi naibigan n̄g marami sa ating mḡa dalaw ang tanghalan. Pinag-uusapan ang tuntunin n̄g Arte, humáhanap n̄g pagkakatimbángtimbáng n̄g lakí, ang sabi n̄g isá'y waláng pitóng ulo ang larawang gayón, na ang mukhá'y kulang n̄g isáng ilóng, walá kundí tatatló, bagay na ikinapag-isíp n̄g kauntí ni P. Camorra na dí makahulòng kung bakit, upang magíng ayos ang isáng larawan ay, dapat magkaroon n̄g apat na ilóng at pitóng ulo; anáng isá'y kung bakit malitid, sa, ang mḡa indio ay hindi gayón; na kung yaón ay matatawag na *escultura ó carpintería* lamang, at ibp.; balà na'y nagpahayag nang kaniyang panunuligsá at upang huwag namáng mápahulí sa ibá si P. Camorra ay nanḡahás humanap n̄g tatlong pûng hità sa bawà't manikà. Kung makahihinḡi n̄g ilóng ang ibá ay ¿bakit nḡa namán hindi siyá makahihinḡi n̄g hità? At doon din nanḡagtatalo kung ang indio'y may katalinuhan sa pag-eeskultor, kung nárarapat palusugin ang gayóng arte, at sisimulán na ang pagtatalong sabáy-sabáy na pinutol ni D. Custodio sa pagsasabing ang mḡa indio ay may katalinuhan, nḡuni't ang paggawá lamang n̄g santó ang dapat harapín.

—Kahit sino ay magsásabi—ani Ben-Zayb na n̄g gabíng yaón ay nagíng mapanudyó—na ang insík na iyan ay si Quiroga, nḡuni't kung pagwawaring mabuti ay kamukhá ni P. Irene.

—¿At anó ang masasabi ninyó sa indio-ing'és na iyan? Náhahawíg kay Simoun.

Umalinġawnġáw ang pamulíng halakhakan. Hinaplós ni P. Irene ang kaniyang ilóng.

—¡Tunay nġá!—¡Tunay nġá!—¡Siyang siya!

—Datapwá'y únasaan si Simoun? ¡Bilhín ni Simoun!

Si Simoun ay nawalâ, walâng nakakita sa kaniya,

—¡Puñales!—ang sabi ni P. Camorra—¡nâpakakuripot ang amerikano! Natatakot na pabayaran natin sa kaniyâ ang kaupahán nġ lahât sa pagpasok sa patanghalan ni Mr. Leeds.

—¡Hindî—ang sagót ni Ben-Zayb—ang ipinanġanġambá ay ang magipít siya. Nahuhulâan na ang masamâng biròng aabot sa kaniyáng kababayang si Mr. Leeds, kayâ't nagma-maangmaanġan.

At nanġagpatuloy nġ lakad, upang panoorin ang nâbaban-tóg na ulo, na walâng binilíng anománg kalî't masamâng larúan.

Humandóg si Ben-Zayb na siyáng makikipag-usâp: hindî maáaring hiyaín nġ amerikano ang isáng mâmamahayág na mangyayaring maghigantí sa pamagitan nġ isáng mapaniràng lathalâ.

—Mákikita ninyó't pawàng kagagawán lamang nġ salamín —aniya—sapagká't tingnán ninyó.....

At mulíng nagsimulâ nġ isáng mahabàng pagpapaliwanag, at sa dahiláng walâ siyang kaharâp na salamín na makasisirá sa kaniyáng sinasabi, ay idinugtóng nang lahât ang kabu-lastugáng matuturan hanggáng sa kâhulihulihan ay hindî na matumpakán ang sinasabi.

—At mákikita rin ninyó kung hindî pawàng pagkasirá lamang nġ paninġín.

XVIII

MĠA KADAYAAN

Sinalubong silâ nġ lubhâng malingġap ni Mr. Leeds, isáng tunay na yankee, na ang suót ay pulós na itím. Mabutíng magsalitâ nġ wikàng kastilâ dahil sa nagtiráng malaon sa Amérika, sa Timog. Hindî sumalansáng sa nasâ nġ ating mġa dalaw; sinabing maaaring siyasating lahât lahât bago gawín at matapos ang pagtatanghál; sa kasalukuyan nġ pag-

tatanyág ay ipinamanhík na manahimik lamang. Si Ben-Zayb ay n̄gumínġití at nilálasáplasáp na ang samâ n̄g loob na ibíbigay niya sa amerikano.

Ang loob na nababalot na buông buô n̄g itím ay nailawan n̄g m̄ga matatandâng lámpara na ang iláw ay aguar-diente. Isáng halang na natatakpán n̄g tersiopelong itím ang siyáng humahatì n̄g dalawáng hatìng magkasinglakí sa loob na iyon; ang isá'y punô n̄g m̄ga luklukang laán sa m̄ga manonood, at ang isá, ay kinalalagyán n̄g isáng tuntunġan na ang alpombra ay pariparisukat. Sa ibabaw n̄g tuntunġang itó, sa dakong gitná, ay nálalagáy ang isáng mesa na natatakpán n̄g isáng mainam na kayong itím na punô n̄g bunġô at ibá pang larawang mahiwagà. Ang *mise in scene* ay malungkót kayá't nakapanġilabot sa m̄ga masasayang dalaw. Náhintô ang m̄ga birúan, marahan ang m̄ga pag uusap at kahit na ibig magpatanáw ang ilán n̄g di nilá pagpapahalagá sa gayón ay hindi pumulás ang tawa sa m̄ga labì. Ang damdám n̄g lahá't ay warìng nápasok sa isáng bahay na may patáy. Isáng amóy suób at pagkít ay siya pang nakapagpaparagdág sa gayón. Si D. Custodio at si P. Salvi ay marahang nagsangguniáng kung nárarapat ó hindi na ipagbawal ang m̄ga gayóng pánoorín.

Upang mapalakás ni Ben-Zayb ang loob n̄g m̄ga matatakutín at magipít niya si Mr. Leeds ay sinabi ritong:

—Hoy, mister, yamang waláng ibáng tao kundí kamí lamang at hindi kamí m̄ga indio na napapahuli ay ñipahihintulot bagá ninyóng ipakita ko sa kanilá ang dayà? Alám na naming ang lahá't n̄g iyan ay ukol lamang sa paninġín, n̄guni't sa dahiláng si P. Camorra ay ayaw maniwala.....

At humandâng lumundág sa halang na hindi nagdaan sa sadyáng pintúan, samantalang si P. Camorra ay naglulung-gatí sa pagtutol dahil sa nanġanġambáng baká may katwiran si Ben-Zayb.

¿At bakit pô hindi, ginoo?—ang sagót n̄g amerikano;—n̄guni't huwag pô lamang kayóng sumirâ n̄g anomán, hané pô?

Ang mamamahayag ay nasa ibabaw na n̄g tuntunġan.

—¿Ipinahihintulot pô ba ninyó?—ang sabi.

At sa panġinġilag na baká hindi siya payagan ni

Mr. Leeds ay hindi na naghintáy ng pahintulot at itinaás ang kayo at hinanap ang mga salamíng inaantáy niyang mātatagpúan sa mga paa. Si Ben-Zayb ay nakabitw ng kalahating tunggayaw, napaurong, muling ipinasok at iniwagayway ang mga kamáy niya sa ilalim ng dulang: walang maapuhap. Ang mesa ay may tatlong paang bakal na maliit na nakabaon sa lupa.

Ang mamamahayag ay tumingtingin sa lahat ng sulok na waring may hinahanap.

—¿Nasaan ang mga salamín?—ang tanong ni P. Camorra.

Mamatamata si Ben-Zayb, hinihipo ang dulang, itinataás ang kayong takip, at maminsanmingsang inilalagay ang kamáy sa noo na waring may ibig maalaala.

—¿Mayroon po bang nawala sa inyó?—ang tanong ni Mr. Leeds.

—Ang mga salamín, mister, ¿nasaan ang mga salamín?

—Ang inyó'y hindi ko maalaman kung saan nároon, ang akin ay nasa *fonda*..... Ibig bagá ninyong manalamín? Masamá ng kaunti ang ayos ninyó at namumutla.

Kahit na may kabá, nang makita ng marami ang kapalagayang paaglahi ng amerikano'y pinagtawanán si Ben-Zayb na hiyanghiyang bumalik sa kaniyang uupan, na bumulong ng:

—Hindi mangyayari; makikita ninyó't hindi magagawa ng walang salamín; mayamayá'y magpapalit iyan ng dulang...

Inilagay na muli ni Mr. Leeds ang kayo sa mesa at nang maharap na ang mga mararangal na dalaw ay tumanong:

—¿Nasisiyahan na bagá kayó? ¿mapasisimulan na natín?

—iNapakatulog na dugô namang tao!—ang sabi ng isang babaing balo.

—Kung gayon ay mangagsiupo na po ang kaginoohan at pag-isipin kung ano ang ibig itanong.

Pumasok si Mr. Leeds sa isang pintô at nang makaraan ang ilang sandali ay bumalik na may dalang isang kahang kahoy na maitim, bukukin, na may ilang lilok na ibon, mga hayop, mga bulaklak, mga ulo ng tao at ibp.

—Mga kaginoohan,—ang sabi ni Mr. Leeds na walang tawa—sa minsang pagdalaw ko sa piramide ni Khufu, ika apat na lipi ng mga Faraon, ay nakatagpo ako ng isang libingang batong buhay na pulá sa isang liblib na silid.

Ang kagalakan ko'y gayón na lamang sapagká't inakalà kong nakátagpô nḡ isáng momia nḡ mḡa anák hari; nḡuni't gaano ang aking samá nḡ loób nḡ matapos paghirapan nḡ katakot-takot ang pagbubukás nḡ libíng ay walá akóng nátagpûán kundí ang kahang itó na mangyayari ninyóng siyasatin.

At inilibot ang kaha sa mḡa nasa unang hanay nḡ luklukan. Iniurong ni P. Camorra ang kaniyáng katawán na warí'y may pagkasuklám, si P. Salvi ay tumingḡing malapit na warí'y nakaáakit sa kaniya ang mḡa bagay na ukol sa libinḡan; si P. Irene ay nḡumínḡití nḡ nḡitíng matalino, si D. Custodio ay nag-anyóng waláng imík at mapagwaláng bahalà, at si Ben-Zayb ay humahanap nḡ salamin; doon dapat málagáy, sapagká't salamin lamang ang sangkáp nḡ lahá't nḡ iyón.

—iWaláng iniwan sa amóy bangkáy!—ang sabi nḡ isáng babai—ipuff!

At namaypáy nḡ katakot-takot.

--iKaamóy nḡ apat na libong taón!—ang sabing biglá nḡ isá.

Nakalimutan ni Ben-Zayb ang salamin dahil sa pagti-nḡín kung sino ang bumanggít nḡ salitáng iyón. Ang bumigkás ay isáng militar na nakabasa nḡ kasaysayan nḡ buhay ni Napoleon. Kinainggitán siyá ni Ben-Zayb, at upang bumitíw nḡ isáng salitáng dapat tumamá kay P. Camorra, ay sinabing:

--iAmóy simbahan!

--Ang kahang itó, kaginoohan,—ang patuloy nḡ amerikano—ay may lamáng isáng dakót na abó at kaputol na *papiro*, na kinatataláan nḡ iláng sulat. Tingnán ninyó, nḡuni't ipinamamanhík ko lamang na huwág kayóng hihingḡang malakás, sapagká't kung mátapon ang kaunting abó ay lálabás na sirásirá ang aking *esfinje*.

Ang kabulaanan, na tinuran nḡ boḡng pananalig at waláng kabiròbirò ay untíuntíng nagtagumpáy, kayá't nang idaan ang kaha ay waláng isá mang nanḡahás na huminḡá. Si P. Camorra, na sa púlpito sa Tiani ay nagpakilalang madalás nḡ mḡa parusa at paghíhirap sa inpierno samantalang pinagtátawanán sa sarili ang mḡa matáng sindák nḡ mḡa makasalanan, ay nagtakíp nḡ ilóng; at si P. Salvi, ang tunay na si P. Salvi na sa araw nḡ kapistahan nḡ mḡa patáy

ay gumawâ n̄ giniginí n̄ m̄ga kaluluwá sa Purgatorio na may apóy at m̄ga larawang nan̄gan̄aninag na naililawan sa dakong likurán, na may lámbarang ang ilaw ay aguardiente, m̄ga putolputol na halimayas, sa malaking dambanà n̄ simbahan n̄ isáng arrabal upang makakuha n̄ m̄ga pamisa at limós, ang payát at waláng imík na si P. Salvi ay pumigil sa kaniyáng paghingá at tiningnán n̄ tingíng may pan̄gan̄anib ang isáng dakót na abóng iyón.

—*Memento, homo, quia pulvis es!*—ang bulóng na nakan̄gítí ni P. Irene.

—iP.....!—ang bitíw ni Ben-Zayb.

Nakahandá na siya sa pagsasabi n̄ m̄ga salitáng iyon at inunahan siya n̄ kanónigo.

—Sa dahiláng hindí maalaman kung anó ang dapat kong gawín—ang patuloy ni Mr. Leeds na inilapat nang boong pag-iinḡat ang takíp n̄ kaha—ay siniyasat ko ang papiro, at nakita ko ang dalawáng salitá na hindí ko batíd ang kahulugán. Hinanap ko ang katuturán at tinangkâ kong bigkasín n̄ malakás, at bábahagyá pa lamang na nabibigkás ang una nang máramdamán kong dumudulás sa aking kamáy ang kaha na warí'y tangáy n̄ isáng malakíng pataw at gumulong sa lupà, at doo'y hindí ko na magulaw. Ang pagkakamanghâ ko'y nagíng sindák nang buksán ko't mátagpuán sa loob ang isáng ulo n̄ tao na ang tingín sa akin ay waláng kakisápkisáp. Sindák, at dahil sa hindí ko maalaman ang gawín sa haráp n̄ gayóng kababalaghán, ay natulíg akóng nan̄gaykáy sumandalí na waring isáng gulilát.... Akó'y nagbalíkloob.... Sa akalàng yaón ay isáng malikmatà lamang ay tinangkâ kong mapalipas yaon at ipinatuloy ko ang pagbasa n̄ pan̄galawáng salitá. Babahagyá ko pa lamang nasasabi, ay nálapat ang takíp n̄ kaha, nawalá ang ulo, at ang nápalít na mulí ay ang isáng dakót na abóng itó. Hindí sinasadyá'y natagpuán ko ang dalawang salitáng lalòng makapangyarihan, ang m̄ga salitáng panglikhá at panggunaw, ang pangbuhay at pangpatáy!

Humintông sandalí na waring ibig tingnán ang ibinun̄ga n̄ kaniyáng m̄ga sinabi. Pagkatapos ay lumapit sa dulang na ang lakad ay main̄gat at banayad at ipinatong ang makababalagháng kaha.

—iMister, ang takíp!—ang sabi ni Ben-Zayb na hindí mapigil.

—¿At bakit hindi?—ang tugóng masunurin ni Mr. Leeds.

At matapos na máitaás nǎ kanang kamáy ang kaha ay hinawì nǎ kaliwâ ang kayo at naiwang lantád ang mesa na natutukuran nǎ kaniyáng tatlóng paá. Mulíng inilagáy ang kaha sa ibabaw at banayad na lumapit sa mǎa nanonood.

—¡Dito ko siyá makikita!—ang sabi ni Ben-Zaib sa kaniyáng kasiping—tingnán ninyó paghindí iyán nagdabilán nǎ kahì't anó.

Ang lubós na pagbatyág ay nálarawan sa lahá't nǎ mukhá; nagharì ang katahimikan. Maliwanag na maliwanag na ná-didingí ang ingáy at kaguluhan sa daan; nǎuni't ang lahá't ay nagugulumihanan kayá't ang kaputol na satitàng umabot hanggáng sa kanilá'y hindi man nilá nainó.

—*¿Porque ba no di podí nisós entra?*—ang tanóng nǎ isáng boses babai.

—*Aba, ñora, porque tallá el mana prailes y el maná empleau*—ang sagót nǎ isáng lalaki—*tajasi solo para ilós el cabeza de espinge.*

—¡Curioso también el maná praile!—ang sabi nǎ boses babai—ino quiere pa que di sabé nisós cuando ilós ta salí ingañau! ¡Cosa! ¿querida ba de praile el cabeza?

Sa gitná nǎ boóng katahimikan ay nagpatuloy ang amerikano na ang boses ay nanǎingínig:

—Kaginoohan: sa isáng salitá'y bubuhayin ko ang isáng dakót na abóng iyan at kayó'y makikipag-usap sa isáng nakabatíd nǎ ukol sa nakaraan, nǎ sa kasalukuyan at maraming bagay nǎ sa dárating.

At banayad na bumitiw nǎ isáng sigáw ang mahiko, mapanaghóy muna, matapos ay matindí, halðhalòng matatalas na tunóg na warì'y tungayaw at tunóg na paós na warì'y pagbabalà na nakapagpangalisag sa buhók ni Ben-Zayb.

—¡Deremof!—ang sabi nǎ amerikano.

Ang mǎa tabing na nakapalibid sa salón ay naggalawan ang mǎa ilawán ay waríng mamámatáy, ang mesa ay humaginít. Isáng mahinàng daíng ang sumagót na galing sa loob nǎ kaha. Ang lahá't ay nagkatinginang namumutlá't hindi mápalagáy: ang isáng babaing lipús katakutan at nakaramdám nǎ isáng pagkabasáng mainítinít sa kaniyáng saya ay kumapit kay P. Salvi.

Sa gayón ay nábukás na mag-isá ang kaha at sumipót

sa malas n̄g m̄ga nanonoód ang isáng ulo na anyông bangkáy, na nalilibid n̄g isáng mahabà't makapál na buhók na itím. Dahandahang ibinukás n̄g ulo ang m̄ga matá at inilibot ang tingín sa lahát n̄g nononoód. Ang m̄ga matáng iyón ay may matalas na ningning na nararagdagan pa n̄g kaniyang m̄ga panglook, at sa dahilang *abyssus abyssum invocat*, ang m̄ga matáng iyón ay napatitig sa m̄ga malalalim at nanḡanḡalóng matá ni P. Salvi na dilát na dilát na wari'y nakakikita n̄g isáng multó. Si P. Salvi ay nanḡinig.

—Espinghe—ani Mr. Leeds—sabihin mo sa m̄ga nakiki-nḡig kung sino ka.

Ang lubós na katahimikan ay naghari. Isáng malamig na simoy ang lumaganap sa salas at nagpagaláw sa bugháw na dingás n̄g m̄ga lámparang gamit sa libingán. Ang m̄ga lalóng hindí mapaniwaláin ay nanḡilabot.

—Akó'y si Imuthis—ang sagót n̄g ulo na ang boses ay malalim n̄guni't nagbabalà mandín—ipinanḡanak akó n̄g kapanahunan ni Amasis at akó'y pinatáy nang kasalukuyang nakasasakop ang m̄ga persa, samantalang si Cambises ay papauwíng galing sa sinamáng pagsalakay sa kalookan n̄g Lybia. Galing akó sa pagtatapós n̄g aking pag-aaral makaraan ang mahabang paglalakbáy sa Gresia, Asiria at Persia, at papauwí na akó sa aking bayan upang manirahan doon hanggang sa akó'y paharapín ni Thot sa kaniyang kakilákilabot na hukuman. Dalá n̄g kasawián ko, sa aking pagdaraan sa Babilonia, ay nabatíd ko ang isáng kakilákilabot na lihim, ang lihim n̄g di tunay na Smerdis na nagnakaw n̄g kapangyarihan, ang pangḡahás na magong si Gaumata na namamahala sa tulong n̄g isáng pagdarayà. Sa katakutang isumbóng ko siya kay Cambises, ay binalak ang aking ikasasawí sa pamagitan n̄g m̄ga saserdoteng taga Egipto. Ang m̄ga itó'y siyang nakapangyayari noon sa aking bayan; dahil sa pag-aari nilá sa dalawá n̄g katlóng bahagi n̄g m̄ga lupaín, tanḡing may hawak n̄g karununḡan ay inilulubóg ang bayan sa kamangmangán at sa pagsiil, inilalagmak sa ugaling hamak at inihahandá upang huwag marimariman sa pagpapalitpalít n̄g panginoon. Ang m̄ga manglulupig ay nanghahawak sa kanilá at sa pagkakilala n̄g kanilang maitutulong ay kinakalong silá't pinayayaman, at ang ilán ay hindí lamang umalinsunod sa kanilang máibig kundí naging tagaganáp lamang nilá. Ang

mga saserdoteng ehipsiyo ay umalinsunod ng boong loob sa mga utos ni Gaumata sapagka't akó'y kanilang kinatatakutan at upang huwag kong ihayag sa bayan ang kanilang mga pang-uulól. Upang masunód ang kanilang hangad ay ginawang paraan ang mga udyók ng pusò ng isang batang saserdote sa Abidos na inaring banal!....

Isang kahambalhambal na katahimikan ang sumunód sa mga salitang itó. Ang ulong yaon ay nagsasalaysay ng ukol sa mga pailalim na paraan at mga pagdaraya ng mga pari at kahi't ibang kapanahunan at ibang pananampalataya ang tinutukoy ay nakapagpaparamdam din sa mga prayleng kaharap doon sanhi marahil na makikitang ang kinauuwian ay kahawig ng kasalukuyang kalagayan. Si P. Salvi, na nannginngin, ay iginagalaw ang mga labi't at sinusundán ng nanglilisig na matá ang titig ng ulo, na wari'y nakakahalina sa kaniya. Mga butil ng pawis ay nagsisimula na ng pagsipót sa kaniyang namumutlang noó, nguni't walang nakababatyag sa gayón, dahil sa lubhang nangalilibang at nanngingilabot.

—At papano ang paraang ginawa sa iyó ng mga pari sa iyóng bayan?—ang tanóng ni Mr. Leeds.

Ang ulo'y bumitiw ng isang kasakitsakit na daing na wari'y galing sa kasbuturan ng pusò at nakita ng mga nanonood na ang kaniyang mga matá, ang mga matangiyón na nagbabaga, ay nawalan ng kinang at napunò ng luhà. Nannginngin ang lahat at naramdamang nanindig ang kanilang buhók. Hindi, yaon ay hindi dayà, hindi salisalitá lamang; ang ulo'y isa ngang ginawan ng kataksilan at ang sinasabi'y ang tunay niyang kabuhayan.

—Ay!—ang sabi na umiling ng lubhang malungkót—akó'y nanngingibig sa isang dalaga, anak ng isang pari, na kasinglinis ng liwanag, gaya ng loto kung bagong namumukadkad! Ninanasa rin namán siyang kamtán ng batang pari sa Abidos at itó'y nagmunakala ng isang pagkakaguló na sinangkalan ang aking pangalan at sa tulong ng ilang papiro ko na napaaraanang makuha sa aking irog. Ang kaguluhan ay nangyari ng kasalukuyang si Cambises ay papauwing nagningnitngit dahil sa kasawang nangyari sa kaniyang sinamang pakikihamok. Akó'y isinakdál na taksil, napit, at sa dailang akó'y nakatanan, ay napatay akó sa lawà ng Mceris ng mga umuusig.... Mulá sa kabilang buhay ay nakita

kong nanagumpáy ang kabulaanan, nakikita ko ang pag-usig gabí't araw n̄g saserdote sa Abidos sa birheng nagkanlóng sa simbahan ni Isis sa pulô n̄g Philœ.... nakikita ko siyáng inuusig at inaapungūtan hanggang sa m̄ga ilalim n̄g lupà, tuligín sa sindák at m̄ga pahirap, na gaya n̄g isáng malaking panikì sa isáng maputíng kalapati.... ¡A! saserdote, saserdote sa Abidos! nabuhay akóng mulí upang ihayág ang iyóng m̄ga kataksilan, at makaraan ang mahabàng panahóng pananahimik ay tinatawag kitáng mámamatay, lapastanġan sa Dios, mapagparatang!!

Isáng bigláng halakhák, waring galing sa libinġan, ang sumunód sa m̄ga salitáng itó, samantalang ang isáng timpíng boses ay sumasagót n̄g:

—Hindí imahabág.....!

Yaón ay si P. Salvi na punô n̄g takot ay iniunat ang dalawáng kamáy at mabubuwal.

—¿Anó mayroon kayó P. Salvi? ¿Masamá pô ba ang inyóng katawán?—ang tanóng ni P. Irene.

—Ang init n̄g salas.....

—Ang amóy bangkáy na násasamyô dito.

—¡Mámamatay, mapagparatang! lapastanġan sa Dios,—ang ulit n̄g ulo—isinúsuplóng kitá, mámamatay, mámamatay, mámamatay!

At mulíng umugong ang halakhák, waring galing sa libinġan at mapagbalà, na waring dahil sa pagkalulong n̄g ulo sa pagmamalas sa m̄ga kaapihán niya'y hindi naaalumana ang kaguluhang naghahari sa salas. Si P. Salvi ay lubusan nang nahimatáy..

—¡Mahabág! ibuháy pa....!—ang ulit ni P. Salvi at nawalán n̄g diwà. Maputláng maputláng wari'y bangkáy. Inakalà n̄g ibáng babai na nararapat namáng maghimatáy silá at gayón n̄gá ang ginawá.

—¡Nahihibáng..... P. Salvi!

—Sinasabi ko na sa kaniyáng huwag kumain n̄g sopas na pugad n̄g lanġaylangayan!—ang sabi ni P. Irene—iyón ang nakasamá sa kaniyá.

—¡Walá namáng nakain!—ang sagót na nanġanġatál ni D. Custodio—sa dahiláng tinitigan siyang mabuti n̄g ulo, ay nágayuma siyá.....

Doon na nagkaguló, ang salas ay waring *hospital*, isáng

parang n̄g labanán. Si P. Salvi ay warì patáy, at nang makita n̄g m̄ga babai na hindi silá dinadaluhán ay minabuti na nilá ang magbalikdiwà.

Samantala ay nagíng abó ang ulo at inilagáy na mulí ni Mr. Leeds ang kayong itim sa ibabaw n̄g dulang at yumúyukú sa m̄ga nakin̄gig sa kiniyá.

—Kailan̄gang ipagbawal ang pagtatanghál na itó—ang sabi ni D. Custodio nang lumálabás—lubhâng napakabandáy at mahalay.

—Lalònglalò na, sapagká't hindi ginagamitan n̄g salamín—ang dugtóng ni Ben-Zayb.

Datapuwá'y ninasàng tingnán niyang mulí bago iwan ang pook na iyon, tinalón ang halang, lumapit sa dulang at itinaas ang kayo: walá, walá ring gaya n̄g dati. (1)

Nang kinabukasan ay sumulat n̄g isáng lathalà na ang tinutukoy ay ang m̄ga karunun̄gang lihim, ang espiritismo, at ibp.; dalídalíng pumanaog ang isáng utos n̄g gobernador eclesiástico na pinipigil ang m̄ga palabás; n̄guni't walá na si Mr. Leeds na dinalá sa Hongkong ang kaniyáng lihim.

XIX

ANG LAMBAL

Umalís sa klase si Plácido Penitente na ang pusò'y sumusulák at ang m̄ga paningín ay may mapaít na luhà. Siya'y lubhâng karapatdapat sa kaniyáng pangalan kapag hindi siyá pinagagalit, n̄guni't pag namuhí ay nagiging bahá, isáng halimaw na mapipigil lamang kung mápatay ó makamatáy. Ang gayón karaming paghalay, m̄ga pagsundót, na sa araw araw ay nagpápan̄ginig sa kaniyáng pusò at natatagò rito upang makatulog n̄g tulog dahong-paláy na nahihimbíng,

(1) Gayon man, si Ben-Zayb ay hindi nálilisya. Ang tatlong paa n̄g dulang ay may ukit na siyang dinadaan n̄g m̄ga salaming nátatago sa ilalim n̄g tuntungan at hindi napupuna dahil sa m̄ga guhit na pariparisukat n̄g alpombra. Paglalagáy n̄g kaha sa ibabaw n̄g mesa ay pinipisíl ang isáng *resorte* at dahandahang tumátaás ang m̄ga salamín; pagkatapos ay aalisin ang kayo na pag-iingatang buhatin at huwag batakang padausós at sa gayón ay naaayos ang dulang nang kagaya n̄g karaniwang dulang n̄g m̄ga "ulong nagsasalita". Ang dulang ay may butas na lusót sa ilalim n̄g kaha. Matapos ang pagtatanghal ay tatakpang mulí n̄g nagpapalabás ang dulang, pipisilín ang isá pang *resorte* at bababa namán ang m̄ga salamín.

ay nanġagbabanġon nġayón na nanġagnġanġalit sa poót. Ang mġa sutsót ay umuugong sa kaniyáng tainġa na kasama ang mġa palibák na salitá nġ katedrátiko, ang mġa salitáng wikàng tindá, at warìng nadidingġíg niyá ang mġa hampás at halakhák. Libo libong balak na paghihigantí ang sumísipót sa kaniyáng pag-iisip na nanġagkakasalásalabíd at bigláng lumilipas na warì'y mġa larawang nakikita sa panġanġarap. Inuudyukán siyáng waláng humpáy na dapat gumawá, nġ kaniyáng sariling damdamin, na tagláy ang kati-gasang ulo nġ isáng waláng pag-asa.

--Plácido Penitente—anáng boses—ipakilala mo sa lahát nġ kabataang iyán na mayroon kang karanġalan, na ikáw ay anák nġ isáng lalawigang matapang at bayani, na doon ang isáng paghalay ay hinuhugasan nġ dugô. ¡Taga Bata-nġan ka, Plácido Penitente! ¡Gumantí ka, Plácido Penitente!

At ang binatá'y umuunġol at nagnġanġalit ang mġa nġipin at binúbungô ang lahát nġ tao sa lansanġan, sa tuláy nġ España, na warì'y naghahanáp nġ basagulo. Sa hulíng pook na itó'y nakakita nġ isáng sasakyáng kinalululanan nġ Vice-Rector na si P. Sibyla, na kasama si D. Custodio, at nagtagláy siya nġ malaking nasàng sunggabán ang parì at iha-gis sa ilog.

Nagpatuloy sa Escolta at nġalingálí nang pagsususun-tukín ang dalawáng agustino, na nanġakaupô sa pintûan nġ tindahan ni Quiroga, na nagtatanawan at binibirò ang ibá pang prayle na nasa loob nġ tindá at nakikipag-usap; nádi-dingġíg ang kaniláng masasayang boses at matutunóg na halakhakan. Sa dakong malayô-layô ay nanġakahalang sa bangketa ang dalawáng *cadete* na nakikipag-usap sa isáng kawaní nġ isáng tindahan, na nakabarò't waláng amerikana; tinunġo silá ni Plácido Penitente upang buksán ang daan, nġuni't ang mġa *cadete* na masasayá at nakahalatá sa masamáng tangká nġ binatá ay nanġagsilayô. Nang mġa sandalíng yaon ay tagláy ni Plácido ang udyók nġ *hamok* na sinasabi nġ mġa sumusurì nġ ugaling malayô.

Samantalang nálalapít si Plácido sa kaniyáng bahay—ang bahay nġ isáng platero na kaniyáng pinanġunġupahan—ay pinipilit na iayos ang kaniyáng mġa iniisip at niyayari ang isáng balak. Umuwí sa kaniyáng bayan at maghigantí

upang ipakilala sa m̃ga. prayle na hindi naaalimura ñg gayongayón lamang ang isáng binatà, at ang gaya niya'y hindi maaring aglahin. Iniisip na sumulat agád sa kaniyang iná, kay kabisang Andáng, upang ipabatíd dito ang nangyari at sabihing hindi na siya makapapasok sa klase, at kahi't may Ateneo ñg m̃ga hesuita upang makapag-aral ñg taóng yaón, marahil ay hindi siya bigyang pahintulot na makalipat ñg m̃ga dominiko at kahi't na maari ang gayón ay mababalík din siya sa Unibersidad sa taóng súsunód na pag-aaral.

--iSinasabing hindi kami marunong maghiganti!—ang sabi—pumutók ang lintík at sakâ makikita.

Nguni't hindi hinihinalà ni Plácido ang nag-aantáy sa kaniyá sa bahay ñg platero.

Kararating pa lamang ni kabisang Andáng na galing sa Batangán at lumuwás upáng mamili, dumalaw sa kaniyang anak at dalhán ñg kuwalta, pindáng na usá at m̃ga panyóng sutlá.

Nang makaraan ang m̃ga unang batián, ang kahabág habág na babaing sa simulá pa'y nápuná na ang mabalasik na tingin ñg kaniyang anak, ay hindi na nakapagpigil at nagsimulá na sa kátatanóng. Sa m̃ga unang pagsasalitá'y inaring birò ni kabisang Andáng, ñgumiti't pinagpapayuhan ang kaniyang anak, at ipinaalaala dito ang m̃ga paghihirap, ang m̃ga pagtitipíd at ibp., at binanggít ang anak ni kapitang Simona, na dahil sa pagkakapasok sa Seminario, ay waring obispo na kung lumakad sa kaniláng bayan: iIpinalálagáy na ni kápitang Simona na siyá'y Iná ñg Dios; mangyari bagá'y magiging isá pang Jesucristo ang kaniyang anak!.

--Pag naging pari ang anak—ang sabi ni kabisang Andáng—ay hindi na pagbabayaran ang utang sa atin....¿sino pa ang makásisingil sa kaniyá pag nagkagayón?

Nguni't nang makitang tinótotoo ni Plácido ang pagsasalitá at nápinsin sa matá nitó ang sigwáng bumabayó sa kulooban, ay nákilalang, dalá ñg kasawián, ay sadyang tunay ang sinasabi. M̃ga iláng sandaling hindi nakapanġusap at pagkatapos ay naghinagpis ñg katakot-takot.

—iAy!—aniyá—!at naipanġakò ko pa namán sa amá mo na aarugáin kitá, patuturúan at gágawing abogado. iTinipíd ko ang lahat upang makapag-aral ka lamang! iSa

panggingeng sikosikolo na lamang akó napáparoón at hindi sa manámanalapi, at tinítiis ko na ang masasamang amóy at maruruming baraha! iTingnán mo ang m̄ga barò ko't may sulsí! Kahi't makabibili akó n̄g m̄ga bago ay ginugugol ang kuwalta sa m̄ga pamisa at m̄ga handóg kay San Sebastian, kahi't na walá akóng pananalig sa kaniláng bisà, sapagká't dinadalosdalos n̄g parì at ang santó ay bagong bago at hindi pa marunong gumawá n̄g kababalaghán, at hindi batikulíng kundí lanitì.... iAy! ¿Anó ang sasabihin sa akin n̄g amá mo pagkamatáy ko't kami'y magkita?

At ang kaawàawàng babai'y naghihinagpís at umiiyak; lalò pang nagdidilím ang kalooban ni Plácido at namumulás sa kaniyang díbdíb ang m̄ga timpíng buntóng-hiuingá.

—¿Anó ang máhihitá ko kung magíng abogado?—ang tugón.

—¿Anó ang sasapitin mo?—ang patuloy n̄g iná na pinagduop ang kamáy—ipanġanġanlán kang *pilibistiero* at bibítayin ka! iSinasabi ko na sa iyóng magtitiis ka, ikáw ay magpapakumbabá! Hindi ko sinasabi sa iyóng humalík ka n̄g kamáy sa parì, alám kóng ang pangamóy mo'y maselan na gaya n̄g amá mo na hindi makakain n̄g keso sa Europa.... n̄guni't dapat tayong magtiís, huwag umimík, pa oo sa lahát n̄g bagay.... ¿Anó ang magagawá natin? Ang m̄ga prayle ay mayroon n̄g lahát n̄g bagáy; kung ayaw silá ay waláng magiging abogado, ni médiko.... iMagtiís ka, anák ko, magtiís ka!

—iSa, nakapagtiís na akóng lubhá, ináng; buwanang akó'y nagbatá!

Patuloy si kabisang Andáng sa kaniyang paghihinagpís. Hindi niya hinhihíng kumampí sa m̄ga prayle, siya man ay hindi rin; lubos niyang batíd na sa bawá't isáng mabuti ay may sampúng masamá na kumukuha n̄g salapí n̄g mahihirap at nagpapadalá sa mayayaman sa tatapunán. N̄guni't dapat na huwag kumibô, magtiís at magbatá; waláng ibáng paraan. At binanggít ang ganoon at ganitóng ginoo na dahil sa nagpakita n̄g pagka *pacencioso* at mapakumbabá, kahi't na sa kaibuturan n̄g pusò'y nagagalit sa kaniyang m̄ga panġinoo, ay nagíng promotor piskal gayong galing sa pagiging alilà n̄g prayle; at si gayón na n̄gayó'y mayaman at mangyayaring makagawá n̄g m̄ga kabanġisáng asal na makáaasang may ninong na mag-aampón sa kaniya n̄g laban sa m̄ga kautusan

ay galing sa pagiging isáng maralitáng sakristang mapakumbabà't masunurin, na nagasawa sa isáng magandang dalaga na ang nagíng anák ay inanák n̄ kura....

Patuloy si kabisang Andáng n̄ pagtutukóy sa m̄ga pilipinong mapakumbabâ at *pacioso*, gaya n̄ sabi niyá, at babanggít pa sana n̄ ibá na dahil sa hindí gayón ay nangápatapon at pinag-nusig, nang si Plácido, dahil sa isáng muntíng bagay na dinahilán, ay umalís at naglagalág sa m̄ga lansanġan.

Linibot na tátangá-tangá at masamá ang uló ang Síbakong, Tundó, San Nicolás, Sto. Cristo, na hindí pinúpuná ang araw at ang oras, at nang makáramdam lamang n̄ gutom at naunawàng walá siyáng kuwalta dahil sa ibinigáy niyáng lahát sa m̄ga pistahan at m̄ga ambagan, ay saká umuwí sa kaniyáng bahay. Hindí niyá ináantáy na mata-tagpúan ang kaniyang iná, sapagká't may ugali itó, kailán ma't lumuluwas sa Maynilà, na tumunġo sa m̄ga oras na iyón sa isáng kapit-bahay na pinagsúsugalán n̄ pangginge. Nġuni't siyá'y ináantáy ni kabisang Andáng upang pagsabihan n̄ binalak: ang matandang babai'y patutulong sa *procurador* n̄ m̄ga agustino upang mapawí ang pagkamuhí n̄ m̄ga dominiko sa kaniyáng anák. Pinutol ni Plácido sa isáng inġos ang kaniyáng pananalitá.

—Magtátalón na muna ako sa dagat—ang sabi—manúnulisán na muna akó bago bumalík sa Unibersidad.

At sa dahiláng sinimulán na namán n̄ iná ang salaysáy na ukol sa pagtitiís at kababàng loób ay umalís na mulí si Plácido na hindí kumain n̄ anó man at tinunġo ang daonġang himpilan n̄ m̄ga bapor.

Ang pagkakita n̄ isáng bapor na aalís na patunġong Hongkong ay nag-udyók sa kaniyá n̄ isáng akalà: pumaron sa Hongkong, magtanan, magpayaman doon upang bakahin ang m̄ga prayle. Ang pagparoon sa Hongkong ay gumising sa kaniyá n̄ isáng alaala, isáng kasaysayan n̄ m̄ga kagayakang pamukhá n̄ dambanà, m̄ga *ciriales* at m̄ga titirikán n̄ kandilà na pawàng pilak na inihandóg sa isáng simbahan n̄ kabanalan n̄ m̄ga mapanampalataya; anáng isáng platero, ay nagpagawâ sa Honkong ang m̄ga prayle n̄ ibáng kagayakan sa dambanà, m̄ga *ciriales* at m̄ga titirikán n̄ kandilà na pawàng pilák na Ruolz na siyáng ipi-

nalít sa m̄ga tunay na pilak na ipinatunaw at ipinagawáng pisong mehikano. Itó ang kasaysayang kaniyáng nárinḡig at kahi't m̄ga salísalitá lamang yaón ó bulúngbulun̄gan ay inaari na niyáng totoo dahil sa samá n̄g kaniyáng loob at nagpapaalaala pa sa kaniyá n̄g iláng gayón ding pangyayari. Ang paghaba-n̄gád na mabuhay n̄g malayà at iláng balak na hindi pa lubós na yari ay nakapag-udyók sa kaniyáng ipatuloy ang balak na tumun̄go sa Hongkong. Kung doon dinadalá n̄g m̄ga *corporación* ang laháat n̄g kaniláng salapí ay dapat na lumakad na mabuti ang pangangalakal doon at maáaring siyá'y yumaman.

—iIbig kong magíng malayà, mabuhay n̄g malayà!....

Inabot siya n̄g gabí sa paglilibót sa S. Fernando, at sa dahiláng hindi makátagpô n̄g isáng kaibigang mangdaragát ay nagpatuloy nang umuwí. At sapagká't magandá ang gabí at ang buwan ay kumíkináng sa langit na binibigyán n̄g anyóng kahariang makababalaghán n̄g mga *hada* ang maralitáng siyudad, ay tumun̄go sa periya. Doon nagpayao't dito, linibot ang m̄ga tindá na hindi nápuuná ang m̄ga bagaybagay; ang pag-iisip ay nasa Hongkong upang mamuhay n̄g malayà, magpayaman.....

Iiwan na sana ang periya nang mámatàan mandín ang manghihiyas na si Simoun na nagpapaalam sa isáng taga-ibáng lupá at kapuwáng sa wikàng ingléz nag-uusap. Sa palagáy ni Plácido ay ang laháat n̄g wikàng ginágamit sa Pilipinas n̄g m̄ga dayuhan, kailan ma't hindi ang kastilà, ay ingléz: at saká naulin̄gan pa n̄g ating binatà ang salitáng Hongkong.

iKung mangyayari sanang maipakiusap siya n̄g magaalahás na si Simoun sa dayuhang yaón na tutun̄go mandín sa Hongkong!

Tumígil si Plácido. Nákilala niya ang manghihiyás dahil náparoon sa kaniyáng bayan at nagbilí n̄g alahas. Sinamahan niya sa isáng paglalakbáy at pinagpakitaan siya n̄g magandáng loob ni Simoun na isinalaysáy sa kaniyá ang m̄ga pamumuhay sa m̄ga Unibersidad n̄g m̄ga malalayàng bansá: lanóng lakíng kaibhán!

iSinundán ni Plácido ang mag-aalahás.

—iGinoong Simoun, ginoong Simoun!—aniyá.

Nang m̄ga sandalíng yaón ay lululan sa sasakyán ang mang-hihiyas. Nang mákilala si Plácido ay tumigil.

— ¡Ibig ko sanang makiutang nã loob sa inyó...., dalawáng salitá lamang!—ang sabi.

Si Simoun ay umanyông may pagkainíp, bagay na sa katuligán ni Plácido ay hindí nápuná. Sa iláng salitá'y isinalaysáy nã binatà ang nangyari sa kaniyá at ipinahayag ang nasàng tumunģo sa Hongkong.

—¿At bakit?—ang tanông ni Simoun na tinitigan si Plácido sa tulong nã kaniyáng mģa salamíng bugháw.

Hindí sumagót si Plácido. Sa gayó'y tumingálá si Simoun at nģumití nã dati ring nģitíng tahimik at malamlám, at sinabi kay Plácido na:

—¡Siya! sumama kayó sa akin. ¡Sa daang Iris!—ang sabi sa kotsero.

Sa boong linakaran ay namalagìng waláng imík si Simoun na warìng may iniisip na isáng malakíng bagay. Sa pag-aantáy ni Plácido na siya'y kausapin ay hindí bumibigkás nã anománg salitá at naglibáng sa pagmamasíd sa maraming naglalakád na sinásamantalá ang kaliwanagan nã buwan. Mģa binatà, magkakaakbáy na magkasintahan, mģa nagkakaibigan na sinúsundán nã mģa maiingát na iná ó mģa inali; pulúpulutóng na mģa nag-araal na nakadamít nã putí na lalò pa mandíng pinatitingkád nã buwan ang kaputíán; mģa sungdalong halos lasíng na nanģakakaruahe, anim na paminsan, na dadalaw sa sambahang pawid na ukol kay Cíteres; mģa batàng naglalarô nã tubigán, mģa insík na nagtitindá nã tubó at ibp., ang pumúpunô sa dinádaanan at sa liwanag na maningníng ng buwan ay nagkakaroon nã anyông mamalikmatà't mģa kaayaayang ayos. Sa isáng bahay ay tumútuģtôģ nã mģa balse ang orkesta at náikikita ang iláng magkalangkáy na nagsasayawan sa liwanag ng mģa kinké at lámpara.... inapakahabág na pánoorín iyon sa ganáng kaniyá kung ipapara sa náikikita sa mģa lansanģan! At sa pag-iisíp nã ukol sa Hongkong ay itinatanông sa sarili kung ang mģa gabíng may buwan sa pulông yaón ay kasíng inam, kasíng sasaráp nã sa Pilipinas, at isáng matindíng kalungkutan ang bumálot sa kaniyáng pusò.

Ipinag-utos ni Simoun na humintô ang sasakyan at lumunsád siláng dalawá. Nang mģa sandalíng yaón ay siyáng pagdaraán sa kaniláng tabí ni Isagani at ni Paulita Gómez na nagbubulunģan nã matatamis na salitá; sa likurán ay kasu-

nód si aling Victorina na kasama si Juanito Pelaez, na malakás ang pagsasalitá, nagkúkukumpáy at lalò pang naku-kubà. Sa pagkalibáng ni Pelaez ay hindí nákita ang kaniyang nagíng kasama sa pag-aaral.

—¡Iyan ang maligaya!—ang bulóng ni Plácido na nagbuntónghiningá at nakatingín sa pulutóng na untí untíng nagiging parang anino na lamang, na ang tanġing nákitang mabuti ay ang mġa bisig ni Juanito na ibinábabá't itinátaás na warí'y pamagaypáy nġ isáng gilingan.

—¡Sa gayón na lamang siya magagamit—ang bulóng namán ni Simoun—mabuti na ang lagáy nġ kabataán!

¿Sino ang tinutukoy ni Plácido at ni Simoun?

Hinudyatán nitó ang binatà, iniwan nilá ang dáan at nagsuot sa isáng palikawlikaw na landás at mġa daanang pag-itan nġ iláng bahay; kung minsa'y nangag-sisitalón sa maliliít na bató upang iwasan ang mumunting putikán at kung minsa'y yumuyukô upang dumaán sa bakod na masamá ang pagkakayari at lalò pa mandíng masamá ang pagkakainġat. Namanghá si Plácido nang mákitang naglalakád sa mġa poók na iyon ang mayamang mag-aalahás na warí'y sanáy na sanáy doón. Sa kahulihuliha'y nakarating silá sa isáng warí'y kulób na malakí na may nag-iisáng munting bahay na dukhá na nalilibid nġ saginġán at mġa punò nġ bunġa. Iláng balangkás na kawayan at putól putól na lungbóng ay nakapagpahinalà kay Plácido na silá'y nasa bahay nġ isáng kastillero.

—¡A! ginoo....

At daglíng nanaog.

—¿Nariyan na ang pulburá?—ang tanóng ni Simoun.

—Nangasa bayóng; inaantáy ko ang mġa lungbóng.

—¿At ang mġa bomba?

—Náhahandá.

—Mabuti, *maestro*.... Nġayóng gabí rin kayó lalakad at makipag-usap sa teniente at sa kabo.... at pagkatapos ay ipatuloy ang inyóng lakad; sa Lamayan ay makatatagpô kayó nġ isáng tao sa isáng bangká: pagsabihan ninyó nġ “kabisa” at siya'y sásagót nġ “Tales”. Kailanġang dumating dito bukas. Hindí makapag-aaksayá nġ panahón!

At binigyan nġ iláng kuwintang gintò.

—¿Bakit pô ginoo?—ang tanóng sa mabuting wikang

kastilà nḡ tao—¿may bagong bagay pô ba?

—Oo, gágawín sa loob nḡ linggóng dáratíng.

--¿Sa linggóng dáratíng!—ang ulit nḡ tao na nápa-uróng—ang mḡa arabal ay hindi pa handá; inaantáy na iurong nḡ General ang utos.... ang akalà ko'y ipagpapaliban hanggáng sa pagpasok nḡ kurismá.

Umilíng si Simoun.

—Hindi na natin kakailanḡanin ang mḡa arrabal—ang sabi—ang mḡa tao ni kabisang Tales, ang mḡa nagíng karabinero at isáng *regimiento* ay sapát na. Kung ipagpapaliban pa marahil ay patáy na si María Clara! ¡Lumakad kayóng agád!

Ang lalaki'y nawalá.

Kaharáp si Plácido sa maiklíng pag-uusap na itó't nádingíng ang lahát; nang inaakalàng nakaaninaw siyá nḡ bahagyá ay nanindíg ang kaniyáng buhók at tiningnán si Simoun nḡ matáng gulát. Si Simoun ay nakanḡití.

—Ipinagtátaká ninyó—ang sabing malamlám ang nḡití—na ang indiong iyán na masamá ang suót ay makapagsalitáng mabuti nḡ wikàng kastilà? Nagíng gurô sa páaralán, na nagpumilit na turúan nḡ kastilà ang mḡa batà at hindi nagtigil hanggáng náalís sa tungkulin at napatapon dahil sa salang pangguguló nḡ katiwasayang bayan at sapagká't nagíng kaibigan nḡ kaawàawàng Ibarra. Kinuha ko sa kinátapunan na ang inaatupag doon ay ang pagtataním nḡ niyóg at ginawá kong magkakastilló.

Nanḡagsibalík sa daan at palakád na tumunḡo sa dakong Trozo. Sa harapán nḡ isáng muntíng bahay na tablá, na ang anyô'y masayá at malinis, ay may isáng kastilà na naníniín sa isáng tungkód at nag-áaliw sa liwanag nḡ buwán. Tinunḡo siyá ni Simoun; nang makita itó nḡ kastilà ay nagtangkáng tumindíg na tinimpí ang isáng daíng.

—¡Humandá kayó!—aní Simoun sa kaniyá.

— ¡Kailán ma'y handá akó!

—Sa linggóng dáratíng!

--¿Na ba?

—¡Sa unang putók nḡ kanyón!

At lumayóng kasunód si Plácido na nagsísimulá na nḡ pagtatanéng sa sarili kung siyá'y nanánaginip.

—Ikinatátaká ninyó—ang tanóng sa kaniyá ni Simoun—ang pagkakita sa isáng kastilàng batà pa'y salantá nang

lubhá n̄g m̄ga sakít? May m̄ga dalawáng taón lamang na iyán ay kasingtibay ninyó sa pan̄gãngatawán, n̄guni't nagawâ n̄g kaniyáng m̄ga kalaban na siyá'y máipadalá sa Balabak upang gumawâ roong kasama n̄g isáng pangkát na *disciplinaria*, at náiyán at tingnán ninyóng may isáng reuma at isáng waláng likat na lagnát na nag-aabóy sa kaniyá sa libin̄gan. Ang kahabághabág na iyán ay nag-asawa sa isáng magandáng babai.....

At sa dahiláng nagdaan ang isáng sasakyáng waláng lulan ay pinahintô ni Simoun at napahatíd na kasama si Plácido sa kaniyáng bahay sa daang Escolta. Nang m̄ga sandalíng iyón ay tinútuḡtḡg sa m̄ga orasán n̄g m̄ga simbahan ang iká sampû at kalahatì n̄g gabí.

Makaraan ang dalawáng oras ay nilisan ni Plácido ang bahay n̄g mag-aalahás at waláng imík at nagiisíp na lumakad sa Escolta, na walâ nang katao tao kahi't na masayá pa rin ang m̄ga "café". Man̄gisán̄gisáng sasakyán ay naḡagdádaang matulin na nag-uumugong n̄g katakot-takot sa ibabaw n̄g dinádaanang gasgás na batóng nakalatag sa lansan̄gan.

Mulá sa isáng silíd n̄g kaniyáng tahanang nakaharáp sa ilog Pasig ay tinátanáw ni Simoun ang bayang kupkóp n̄g muog na nakikita sa m̄ga dúrunḡawang bukás ang m̄ga bu-bóng na *hierro galvanizado* na pinakikináng n̄g buwan, at ang kaniyáng m̄ga torre na nábabadháng malulungkót, bagól, malalamlám, sa gitná nang mapanatag na anyô n̄g gabí. Si Simoun ay nag-alís n̄g salamíng bugháw sa matá, ang kaniyáng maputing buhók na wari'y kulób na pilak ay nakalibid sa kaniyáng matigás at sunóg na mukhá na malamlám, na naliliwangan n̄g isáng lámpara, na ang ilaw ay waiḡng mamamatáy dahil sa kakulanḡán sa petróleo. Dahil mandín sa isáng bagay na iniisip ay hindi napupuná ni Simoun na untíuntíng namámatáy ang lámpara at lumalaganap ang kadihimán.

—Sa loob n̄g iláng araw—ang bulóng—pag nag-alab ang apat na tagiliran n̄g sinumpáng bayang iyán na tirahan n̄g m̄ga mapagpalalòng waláng namumuwanḡan at n̄g waláng awàng panggagagá sa mangmáng at sa nagígipít; pag ang pagkakaguló ay mangyari na sa m̄ga arrabal at palusubin ko sa m̄ga lansan̄gan ang aking m̄ga taong manghíhigantí na ibinunḡa n̄g m̄ga panggagahís at kamalian, ay suká ko bu-

buksán ang muog n̄g iyóng bilanggúan, aagawin kitá sa kamáy n̄g dalubhasàng pananalig, at maputíng kalapati, magiging *Fenix* kang mulíng sísipót sa mainit na abó....! Isáng panghihimagsík na binalak n̄g m̄ga tao sa gitná n̄g kadi-limán ay siyáng naglayô sa akin sa piling mo; isá namáng paghihimagsík dín ang mag-aabóy sa akín sa m̄ga bisig mo; bubuhay sa aking mulí at ang buwang iyan, bago sumapit sa kaniyáng kabilugan ay tatanglawán ang Pilipinas na linís na sa karimarimarim niyáng yamutmót.

Bigláng humintô si Simoun na waring natigilan. Isáng tingig ang tumátanóng sa loob n̄g kaniyáng budhí kung siya, si Simoun, ay hindí bahagi rin n̄g yamutmót n̄g kalaitlait na bayan, ó marahil ay siya pa ang bulók na may lalòng masidhíng singáw. At kagaya n̄g m̄ga magbaban̄gong patáy pagtugtóg n̄g pakakak na kakílákilabot ay líbo líbong marugóng multó, m̄ga aninong nanggígipuspós n̄g m̄ga lalaking pínatáy, m̄ga babaing ginahasà, m̄ga amáng inagaw sa kaniláng m̄ga anak, masasamáng hilig na inudyukán at pinalusog, m̄ga kabaitang hinalay, ay nan̄gagsipagban̄gon n̄gayón sa tawag n̄g matalinghagàng katanun̄gan. Noón lamang, sa kaniyang masamáng pamumuhay sapol nang sa Habana, sa tulong n̄g masamáng hilig n̄g pagsuhol ay tinangká niya ang pagyari n̄g isáng kasangkapan upang magawá ang kaniyang m̄ga balak, isáng taong waláng pananalig, waláng pag-ibig sa bayan at waláng budhí, noón lamang, sa kabuhayang yaón, tumataliwakás ang isáng bagay sa loób niyang sarili at tumututol n̄g laban sa kaniyang m̄ga inaasal. Ipinikít ni Simoun ang kaniyang m̄ga matá at malaong namalagi na waláng katinagtinag; matapos ay hinaplós ang kaniyang noo, ayaw silayan ang kaniyang budhí at natakot. Ayaw, ayaw surín ang kaniyang sarili, kinulang siya n̄g katapan̄gan upang lingunín ang dakong kaniyang dinaanan.... Kulan̄gin pa namán siya n̄g katapan̄gan nang nálalapít na n̄g sandalí n̄g pagkilos, kulan̄gin siya n̄g piniwalà, n̄g pananalig sa sarili! At sa dahiláng ang m̄ga kakílákilabot na larawan n̄g m̄ga sawíng palad, na siya ay nákatulong sa sinapit, ay nasa sa kaniyáng harapán pa rin na wari'y nan̄gagsisipanggaling sa makináng na íbabaw n̄g ilog at nilulusob ang silid na sínísigawán siya't inilalahad sa kaniya ang m̄ga kamáy; sa dahiláng ang m̄ga sisi at panaghóy ay waring namumunô sa han̄gin at nádidingig ang

mġa pagbabalà at mġa sigáw nġ paghshigantí ay inilayô ang kaniyáng tingġín sa durunġawan at marahil ay noon lamang siya nangġiníg.

—Hindí, marahil ay may sakít akó, marahil ay masamá ang aking katawán—ang bulóng—marami ang nagagalit sa akin, ang mġa naghġhinalàng akó ang sanġí nġ kaniláng kasawián, nġuni't....

At sa dahiláng nararamdamáng nag-aalab ang kaniyáng noó ay tumindíg at lumapit sa durunġawan upang sagapin ang malamíg na simuy sa gabí. Sa kaniyáng paanan ay pinausad nġ ilog Pasig ang kaniyáng pilak na agos, na sa ibabaw ay nanghihinamád na kumíkináng ang mġa buláng umiikit, sumusulong at umuurong na sumúsunód sa lakad nġ mumunting uliuli.

Ang siyudad ay nátatayô sa kabiláng ibayo at ang kaniyáng maiitín na muog ay nákitang nakakikilabot, matalinghagà, at napapawi ang kaniyáng karukhâán sa liwanag nġ buwan na nakapagparikit at nagpapagandá sa lahát nġ bagay. Dátapwá't si Simoun ay mulíng nangilabot: waring nakita sa kaniyáng harapán ang mabagsík na mukhá nġ kaniyáng amá, na namatáy sa bilanggúan, nġuni't namatáy dahil sa paggawá nġ mabuti, at ang mukhá nġ isá pang lalaki na lalò pang mabagsík, nġ isáng lalaking nagdulot nġ buhay nġ dahil sa kaniya, dahil sa inaakaláng kaniyáng hahanapin ang ikabubuti nġ kaniyáng bayan.

—Hindí, hindí akó makaurong—ang bulalás na pinahid ang pawis nġ kaniyang noó—ang gawain ay magtatapós na at ang kaniyang pagtatagumpáy ay siyang magbibigáy katwiran sa akin.... Kung akó'y gumaya sa inyó ay nasawí akó marahil.... Siya na ang pangangarap, siya na ang malíng pagkukurò! Apóy at patalím sa bikat, parusa sa kasamáán, at masirà pagkatapos kung masamá ang kasangkapan! Hindí, pinag-isip ko nang mabuti, nġuni't akó'y nilalagnát nġayón.... ang pag-iisip kó'y uulik-ulik.... talagá.... kung ginawá ko ang kasamáán ay upang makápalá nġ kabutihan at ang nápapalá'y siyáng nagliligtás sa kaparaanan.... Ang gágawín ko'y ang huwag mápará....

At nahigáng guló ang pag-iisip at tinangkáng makatulog.

Nang kinabukasan ay pinakinggáng nakasukot at naka-ñġití ni Plácido ang pangaral nġ kaniyáng iná. Nang ti-

nuran nitó sa kaniyá na makikiusap sa *procurador* nḡ mḡa agustino ay hindí tumutol ni humadláng man lamang; kundí bagkús pa nḡáng humandóg na siyá na ang gagawá upang maibisán nḡ kagambalàán ang kaniyáng iná na pinamanhikáng bumalsk na kaagád sa kaniláng lalawigan at kung mangyayari'y sa araw ding yaón. Itinanóng sa kaniyá ni kabisang Andáng kung bakit.

— Sa dahiláng.... sa dahiláng kung mabatíd nḡ prokurador na náriverito kayó ay hindí gágawín ang inyóng kahilingan samantalang hindí muna siyá nabibigyan nḡ anománg handóg at iláng pamisa.

XX

ANG NAGPAPALAGÁY

Tunay ang sinabi ni P. Irene: ang ukol sa akademia nḡ wikàng kastilà, na malaon nang iniharáp, ay tumutunḡo na sa isáng pagkalutas. Si D. Custodio, ang masipag na si D. Custodio, ang lalòng masipag sa lahát nḡ mḡa nagpápalagáy sa boóng mundó, alinsunod kay Ben-Zayb, ay siyáng tumútungkól sa kaniyá at dinádaán ang mḡa maghapunan sa pagbabasá sa mḡa kasulatan at nákakatulóg nang waláng naipapasiyáng anomán: babanḡon sa kinabukasan, gayón din ang gágawín, matutulog na mulí at sunód sunód na gayón ang nangyayari. iGaano ang iginágawâ nḡ kaawâawàng ginoo, ang lalòng masipag sa lahát nḡ nagpápalagáy sa Sangsinukob! Ibig niyáng makalusót doon, sa paraang mabigyang loob ang lahát, ang mḡa prayle, ang mataas na kawaní, ang kondesa, si P. Irene at ang kaniyáng mḡa pagkukuròng labusáw. Nagtanóng kay G. Pasta at siya'y hinilo at linitó ni G. Pasta matapos na mahatulan siya nḡ isáng yutàng bagay na magkakalaban at hindí mangyayari; nagtanóng kay Pepay na mánanayaw, at ang mánanayaw na si Pepay, na hindí nakatatarók nḡ pinag-uusapan, ay umikot nḡ isáng ikot, hiningán siya nḡ dalawang pú't límáng piso upang ipagpalibíng sa isáng ali niya na bigláng kamamatáy nḡ ikalimáng pagkamatáy, ó ipagpabalibing sa ikalimang ali na namatáy sa kaniya, alinsunod sa lalòng masaklâw na paliwanag, matapos na mahinḡíng mapasok na *auxiliar de fomento* ang isá niyáng pinsang lalaki na marunong bumasa,

sumulat at tumugtóg n̄g biolin, m̄ga bagay bagay na pawàng malayòng makapag-bigáy kay D. Custodio n̄g isáng hakàng makapagliligtás.

Makaraán ang dalawáng araw n̄g pangyayari sa periya sa Kiyapò, ay gumágawá. si D. Custodio, na gaya n̄g dati, na pinag-aaralan ang m̄ga kasulatan na hindi mátagnô ang kailanḡang panglutás. Datapwá'y samantalang naghihikáb, umuubó, humihitít n̄g tabakó at inaalaala ang m̄ga ikot at m̄ga hità ni Pepáy, ay babanggitín namin ang iláng bagay n̄g mataás na taong itó, upang mákilala ang katwiran na kung bakít siyá ang ipinalagáy ni P. Sibyla na lumutas n̄g matíník na salitáán at kung bakít tinanggáp namán n̄g kabiláng pangkát.

Si D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo (p.) Buenatinta ay nalalahók diyán sa bahagi n̄g sosyedad sa Maynilà na hindi nakakikiilos n̄g isáng hakbáng na hindi sinasabitan sa likód at haráp n̄g m̄ga pamahayagan n̄g libo libong banság at tinatawag siyáng *walung kapaguran, bantóg, mainḡat, masipag, malirip, matalino, bihasa, mayaman*, ibp., na warìng ipinanḡinḡilag na ipagkámali sa ibáng may gayón ding pangalan at banság na bulagbul at mangmáng. At sakâ walâ namáng kasamáng iaanák ang gayón at hindi nagagambalà ang *previa censura*. Ang *Buena Tinta* ay galing sa kaniyáng pakikipagkaibigan kay Ben-Zayb, nang itó, sa dalawáng matunóg na pakipagtunggalí na inabot n̄g buwanan at lingguhan sa m̄ga tudlìng n̄g pahayagan ukol sa kung nárarapat ó hindi gumamit n̄g sombreroḡ *hongo, de copa* ó salakót, at kung ang paggamit n̄g ukol sa marami n̄g salitáng *character* ay dapat magíng *carácteres* at hindi *caractères*, upang patibayan ang kaniyáng m̄ga pangangātawiran ay lumulusót kailan man sa m̄ga salitáng “*constanos de buena tinta*”, “*lo sabemos de buena tinta*” at ibp. at napag-alamán pagkatapos, sapagká't sa Maynilà ay napag-alamán ang lahat n̄g bagay, na ang *buena tintang* itó ay dili ibá't si D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo.

Batàng batà pa n̄g dumatíng sa Maynilà, na may isáng mabuting katungkulan na siyang nakapagparaan sa kaniyang makapag-asawa sa isáng magandáng mestisa na isá sa m̄ga magkakaanak na lalòng mayaman sa siyudad. Sapagká't may likás na katalinuhan, kapanḡahasan at waláng pagkatigatig, ay nátutong samantalahín ang lipunáng kaniyang kinalalagyán,

at sa tulong n̄ salapí n̄ kaniyang asawa ay nan̄galakal at tumanggáp n̄ anománg pagawâ n̄ Pamahalàan at n̄ Ayuntamiento, kayâ't ginawâ tuloy siyang konsehal, pagkatapos ay alkalde, kagawad n̄ Sociedad Económica de Amigos del País, kasanggunì n̄ Pan̄gasiwàan, Pan̄gulo n̄ Lupong Nan̄gan̄gasiwâ sa Obras Pias, kagawad sa Lupong n̄ Kawang-gawâ, *conciliario* n̄ Banco Español Filipino, at ibá't ibá pa. At huwag akalàing ang ibá't ibá pang itó ay kagaya n̄ karaniwang inilalagáy matapos na mabanggit ang isáng maha-bàng talá n̄ m̄gã kabunyián: si D. Custodio, kahi't hindi nakátungháy kailan man n̄ anománg aklát na ukol sa *Higiene*, ay nakasapit hanggáng sa pagiging pan̄galawáng pan̄gulo n̄ Junta de Sanidad sa Maynilà, kahi't tunay din namán na sa walóng bumubuô n̄ Lupon ay isá lamang ang kailan̄gang magíng manggagamot at ang isáng itó'y hindi mangyayaring magíng siyá. Gayon di'y nagíng kagawad n̄ Junta Central sa pagbabakuna, na binubuô n̄ tatlong manggagamot at pitóng waláng pagkabatíd sa bagay na iyon, na sa m̄gã itó'y isá ang arsobispo at ang tatló'y m̄gã *provincial*: nákakapatíd sa m̄gã *cofradía* at *archicofradía*, at, gaya n̄ nau-nawâ na natin, ay kagawad na magpapalagáy sa Kataastaasang Lupon n̄ Paaraláng bayan na hindi lagíng kumikilos, m̄gã sanhíng higít na sa kailan̄gan upang balutin siya ng m̄gã pamahayagan n̄ m̄gã palayaw, kailan ma't naglalakbáy ó nagbá-bahín.

Kahi't na may maraming tungkulin, si D. Custodio, ay hindi kabilang n̄ m̄gã natutulog sa m̄gã pagpupulong at nasisiyahán nang kagaya n̄ m̄gã kinatawáng kimí at tamád na makikiboto na lamang sa lalòng marami. Hindi kagaya n̄ maraming hari sa Europa na nagtátagláy n̄ kabunyiáng hari sa Jerusalém, pinaghahari ni D. Custodio ang kaniyang kalagayan at sinásamantalá ang lahat n̄ mápapakinabang dito, ikinúkunót na mabuti ang kilay, pinalálakí ang boses, umuubó sa pagsasalitá at madalás na siyá na lamang ang umuubos n̄ isáng pagpupulong dahil sa pagsasalaysáy n̄ isáng kabuhayan, paghaharáp n̄ isáng panukalà ó paglaban sa isáng kasama na ná kainipán niyá. Kahi't hindi pa siyá lumá lampás sa apat na púng taón ay nagsásalitá na noong dapat dáw magdahandahan sa paggawâ n̄ anomán, na iwan munang mahinóg ang bubót na bun̄ga n̄ hi-

guera, at idinúdugtóng na marahan imġa milón!—nagsasalitá nġ ukol sa paglirip na mabuti at paglakad nġ marahan, nġ panġanġailanġang kilalanin muna ang bayan, na ang mġa hġlig nġ indio ay paganitó, na ang karanġalan nġ panġalang kastilà, na sa dahilang una muna ang mġa kastilà, na ang pananampalataya at ibp. Náaalala pa sa Maynilà ang isá niyáng talumpati nġ unang ipalagáy ang pag-iilaw nġ petróleo, bilang kahalili nġ dating lanġís nġ niyog: sa pagbabagóng iyon ay hindi nakita ang pagkamatáy nġ paggawá nġ lanġís kundí ang tutubùin nġ isáng konsehal—sapagká't si D. Custodio ay may matalas na pangamóy—at humadláng nġ inubos ang laháť nġ tunóg nġ kaniyáng boses, na ipinalagáy na ang panukalà ay walá sa panahón at hinulàang magkakaroon nġ malalakíng sakunâng bayan. Hindi rin hulí sa kabantugan ang kaniyáng paghadláng sa isáng pananapatan na ibig gawín nġ ilán sa isáng gobernador bago umalís: si D. Custodio na mayroong kaunting samá nġ loob dahil sa iláng paghiyà sa kaniyá, na hindi na namin naaalala, ay natutong ikalat ang balibalitang ang talang daratíng ay kalabang masidhí nġ aalis, bagay na ipinanġambá nġ mġa mananapat kayá't hindi nátuloy.

Isáng araw ay hinatulan siyáng bumalík sa España upang magpagamót nġ isáng sakít sa atáy at binanggít siyá nġ mġa pahayagan na wari'y isáng Anteo na nanġanġailanġang tumuntóng sa Ináng bayan upang kumuha nġ mġa panibagong lakás; nġuni't ang Anteong taga Maynilà ay nanġunti at nawalâng kabuluhán sa Corte. Doon ay hindi siyá gasino at hinahanaphanap ang kaniyáng mġa kaibigibig na banság. Hindi siyá nákahalobilo nġ mġa lalóng mayayaman, ang kakulangán niyá sa pinag-aralan ay hindi makapagbigáy sa kaniyá nġ malakíng kahalagahan sa mġa lipunang ukol sa karunungan at mġa akademia, at dahil sa kaniyang pagkakáhulí at pagtatagláy nġ politikang kombento ay litóng umaalis sa mġa lipunán, walang kasiyahang loob, muhí, at walang malinawan kundí ang doo'y kinukunan nġ kuwalta ang tangá at doo'y malakás ang sugál. Inaalala ang kaniyang masunuring mġa utusán sa Maynilà na nanġagtitíis sa laháť nġ kaniyang nakayayamót na maibigan, at sa gayón ay nákkikita niyang ang mġa yaón ay siyang mabuti; sa dahilang sa taglamġg ay nanġailanġan siyang maglalapít sa

dupaan at kung hindi'y makasasagap ng isang pamamagâ ng bagâ ay ipinagbubuntong hiningâ ang pag-aalala sa taglamig sa Maynilà na sukat na ang magtaglay ng isang *bufanda*; walâ ang kaniyang hiligân at ang batang tagapamaypây kung taginit; sa isang sabi, sa Madrid ay naging isâ siya sa mga pangkaraniwan, at, kahit na mayroon siyang mga brillante, minsan ay pinagkamalan siyang *paleta* na hindi marunong umimbây, at minsan ay pinagkamalan siyang *indiano*, kinutyâ ang kaniyang mga pagnganganingani at talampak siyang inutô ng ilang mangungutang na kaniyang hiniyâ. Mwhi sa mga *conservador*, na hindi pinahalagahan ang kaniyang mga payo, na gaya rin namán sa mga kakabitkabit sa kaniyang humihit sa kaniyang bulsâ, ay sumapi sa pangkating *liberal*, at bago matapos ang taon ay bumalik sa Pilipinas, na, kung hindi man magaling na sa sakit sa atay ay gulong gulô namán ang paghahakâ.

Ang labing isang buwang ipinamuhay niya sa Corte na dinaang kahalobilo ng mga politikong tindakan, mga walang pinapasukan ang lahat halos; ang ilang talumpating nadingig sa mga suloksulok, ang gayon ó ganitong lathalang laban sa pamamahala at lahat noong pamumuhay sa politika na nalalangap doon, mula sa pagupitan, sa pag-itan ng mga paggupit ng Figaro, na naghahayag ng kaniyang patakaran, hanggang sa mga piginan na pinaghahayagan, sa pamag-itan ng mainam na pagsasalaysay at mga nakabibighaning banggit ng mga sari-saring kulay ng mga pananalig sa suliraning bayan, ang mga pagkakaiba, mga pagtiwalag, mga di kasiyahang loob, at ibp., ang lahat ng iyon, samantalang siya'y lumalayô sa Europa, ay muling nabubuhay nang lubhang malusog sa kaniyang alaala, na wari'y binhing natanim, na napipiglang lumaki ng mga malalabay na punong nakatatakip, kayat ng dumaong sa Maynilà ay inakalang itoy maiaayos niya, at gayon nga, taglay ang lalong banal na adhika at ang lalong malilinis na mithi.

Sa mga unang buwan ng kaniyang pagdating ay walâ nang nababanggít kundí ang Madrid, ang kaniyang mabubuting kaibigan, ang ministrong si ganoon, ang naging ministrong si garitó, ang kinatawáng C, ang manunulat na si B; walang pangyayari sa politika, mga kagusutan sa Corte, na hindi niya batid ang lalong kalitlitang pangyayari, ni mga taong bantog na hindi niya

kilalá ang lihim n̄g kabuhayan, ni waláng nangyaring hindi niya hinulàan ni paglalathalà n̄g isáng pagbabagong hindi muna isinangunì sa kaniya; at ang lahát nang itó'y may kalahók na pagsundót sa m̄ga *conservador*, na tagláy ang tunay na pagkasuklám, pagpupuri sa pangkating *liberal*, isáng kabuhayan dito, isáng salitâ doon n̄g isáng bantóg na tao, na ipinápatláng, na warìng hindi kinukusà, ang m̄ga pag-aalóg sa kaniyá at m̄ga tungkuling hindi tinanggáp upang huwág lamang magkaróon siyá n̄g anó máng utang na loob sa m̄ga *conservador*. Nápakalakí ang kapusukán niyá n̄g m̄ga unang araw na iyón, na ang ilán sa kausap-usap sa tindahən n̄g m̄ga sarisaring kakanín na dinadalaw niyáng maminsanminsan ay nangagsisapì sa pangkating liberal, at nagpanggáp nang liberal si D. Eulogio Badana, *sargento retirado sa carabintero*; ang marañgál na si Armendia, piloto at matalik na *carlista*; si D. Eusebio Picote, kawaní sa aduana, at si Don Bonifacio Tacón, sapatero at talabartero.

Gayón man, ang m̄ga sigabó, dahil sa kakulanġán n̄g tunggalian at m̄ga bagay na makapag-udyók, ay unti-unting napawi. Hindi niyá binabasa ang m̄ga pamahayagang dumáratíng sa kaniyáng buhat sa España, sapagká't balubalutan kung tanggapín at ang pagkakita noon ay nakapagpapahikáb sa kaniyá; ang m̄ga paghahakàng kaniyáng nápulot na pawàng gamít na, ay nangangailanġan n̄g abuloy na dagdág, at doo'y walá ang kaniyáng m̄ga mánanalumpatí; at kahit na malalakás ang larô sa m̄ga *casino* sa Maynilà at mayroón ding nanginġristo, gaya n̄g sa m̄ga lipunán sa Madrid, gayón man ay hindi namán ipinahihintulot sa m̄ga tinuran ang anó mang talumpatì upang buhayin ang m̄ga imbót sa polítika. Nguni't si D. Custodio ay hindi tamád; gumágawâ n̄g higít sa pagnanasà lamang, kumikilos; at sa pagkakilala niyáng sa Pilipinas siyá málilibíng at sa pag-aakalàng yaón ang kaniyáng makikilusan, ay pinagukulan n̄g kaniyáng m̄ga pagsusumikap at inakalàng mapabubuti sa pagbabalak n̄g maraming pagbabago at m̄ga panukalàng kawiliwili. Siya, ang dahil sa nádingġig sa Madrid ang pag-uusap n̄g ukol sa m̄ga daang nilalatagan nang kahoy sa Paris, na noon ay hindi pa ginágawâ sa España, ay nagpalagáy na gawín sa Maynilà, sa paraang maglatag n̄g m̄ga tablá sa m̄ga lansanġan at ipagpakô na gaya n̄g

nákikíta sa m̄ga baháy-baháy; siya, ang dahil sa m̄ga kasa-wiáng nangyayará sa m̄ga sasakyáng dádala-wá ang gulóng, at upang maiwasan, ay ipínalagáy na magtagláy n̄g tatló man lamang; siya rin namán, ang samantalang gumáganáp sa pagka pangalawáng pangulo n̄g Junta de Sanidad ay na-kaisip na wiligán n̄g panglinis ang laháat n̄g bagay, sampú n̄g m̄ga balítang pabatíd kawad na galing sa m̄ga bayang may sakít na nakahahawa; siya rin ang, sa pagka-habág sa m̄ga presidiario na nangagsisigawá sa init n̄g araw at sa pagnanasang makapagtipíd ang Pamahalàan sa paggu-gol sa m̄ga kasuotan noon, ay ipinalagáy na suotan na lamang n̄g isáng bahág at pagawín sa gabí at huwag sa umaga. Nahahanḡa at namumuhí, na, ang kaniyang m̄ga palagáy ay makatagpô n̄g humahadláng: n̄guni't kinakalamay ang sarili pag náisip na ang taong may halagá, ay sadyang may kalaban, at naghihiganti namán siya sa paraang pagtuligsá at pagpapawaláng kabuluhán sa laháat n̄g panukalà, magíng masamá ó magíng mabuti, na iharáp n̄g ibá.

Sapagká't ipinagmamalakí ang kaniyang pagkalabusáw, kailan ma't mátatanóng siya kung anó ang palagáy sa m̄ga indio ay karaniwang isagót na, nararapat sa m̄ga gawain sa kamáy at m̄ga *artes imitativas* (ang ibig sabihin ay músika, pintura at eskultura), at idinádagdág ang kaniyang ma-tandáng pabuntót, na, upang mákilala silá'y kailangang bu-milang n̄g maraming maraming taóng pamumuhay sa lu-paíng yaón. Gayón man, kung nakadidingíg na may ná-papabantóg sa anomán na hindi dahil sa m̄ga gawain sa kamáy ó *arte imitativa*, sa kímika, sa medisina ó pi-losopia, sa halimbawà, ay sinasabi niyang: ¡Psh! ma-aari... ¡hindi tanḡá! at sinasapantahà niyá na ang indiong iyon ay may maraming dugóng kastilà sa ugát; at kung hindi niya makitàan kahi't na magpilit ay humahanap namán n̄g isáng pinanggalingang hapón: noon ay nagsisimulá ang gawí na iukol sa m̄ga hapón at sa m̄ga árabe ang anománg mabuting bagay na tagláy n̄g pilipino. Sa kay D. Custodio, ang kundiman, ang balitaw, ang kumintang ay m̄ga tugtu-ging árabe, gaya rin namán n̄g m̄ga titik sa pagsulat n̄g matatandáng pilipino, at sa bagay na itó'y walá siyang pag-aalinlangan, kahi't hindi niya kilala ang árabe, ni hindi man siya nakákita n̄g katitikang pilipino.

—¡Árabe at lubos na árabe!—aniyá kay Ben-Zayb sa isáng pagsasabing hindi matutulan—kung dili man, ay insík.

At idinúdugtóng pang may kindát na makahulugán:

—Waláng walá, waláng bagay na sadyáng likás ang m̃ga indio, ¿batíd ninyó? Malakí ang pagmamahál ko sa kanilá; ñguni't hindi silá dapat purihin, sapagká't nangagmamalakí at nagiging m̃ga kahabaghabág.

Kung minsa'y sinasabi na:

—Pinakamamahál ko ang m̃ga indio, ako'y lumá-lagáy nang para niláng amá't tagapagtanggol, ñguni't kailanġang ang bawá't bagay ay málagay sa nararapat kalag-yán. Ang ibá'y ipinanġanak upang mag-utos at ang ibá'y upang sumunód; kung sa bagay ay hindi masasabing malakás ang katunayang itó, datapwá'y ginágawâ nang waláng maraming salitàan. At tingnán ninyó, ang paraan ay waláng kahiraphirap. Pag kailanġan ninyóng piglán ang bayan ay paliwanagan ninyóng siyá'y pigil; tatawa sa unang araw, sa ikalawá'y tututol, sa ikatló ay mag-aalinlanġan at sa ika-apat ay panalig na panalig ná. Upang mapalagi ang pilipino sa pagkamasunurin, ay kailanġang uulit-ulitin sa kaniyá sa araw-araw na siyá'y gayón at pananaliging siyá'y waláng magágawâ. ¿Sa isáng dako namán, ay anó pá't mananalig siyá sa ibáng bagay kung masásawi lamang? Paniwalàan ninyó akó, isáng kawanggawâ ang palagiin ang bawá't isá sa kalagayang kinaroroonan; diyán naririyang ang kaayusan, ang pagkakasundó. Iyan ang lihim ñ *karununġan* sa pamamahalà.

Kung tinutukoy ni D. Custodio ang kaniyáng paraan sa pamamahalà ay dí na nasisiyahan sa salitáng *arte*. At pagsasabi niya ñ *pamamahala* ay iniuunat ang kamáy na ibinábabá hanggáng sa taás ñ isáng taong nakaluhód, nakaukód.

Tungkol namán sa pananampalataya ay ipinagmámalakí ang kaniyáng pagkakatóliko, lubós na katóliko, íá! ang katólikang España, ang lupáin ni María Santísima!.... Ang isáng labusáw ay maaari at dapat maging katóliko doon sa pook na, ipinalalagáy silá ñ m̃ga kalaban ñ pagkakasulong, na silá'y m̃ga diosdiosan ó santó man lamang, gaya nang pangyayaring ang isáng kayumanggi ay inaaring maputi sa Kaprería. Gayón man, ay kumakain siya ñ lamáng kati sa boóng kurismá, tanġi lamang sa *Viernes Santo*; hindi nagkukumpisál kailán man, hindi naniniwalà sa m̃ga kababalaghán, ni sa hindi pagkaká-

malí n̄g Papa, at kung nagsisimbá, ay nagsísimbá sa ika sampú n̄g umaga ó sa lalòng maikl̄ng misa, sa misa n̄g tropa. Kahi't sa Madrid ay nagsalitá siya n̄g laban sa m̄ga pari, na ipinalalagáy niyang lipás na sa kapanahunan, upang huwag mátiwalí sa kaniyang kinagigitnáán, nagsalitá n̄g m̄ga paglait sa Inquisición at nagsasalaysáy n̄g gayón ó ganitóng kabuhayang malaswâ ó palibák na kinalalahukán n̄g m̄ga hábito, ó, sa lalòng tiyakan, m̄ga prayleng waláng hábito, gayón man, pagsasalitá n̄g ukol sa Pilipinas, na dapat pamahalàan n̄g alinsunod sa m̄ga tanġing batás, ay umuubó, titingġin n̄g isáng titig na may kahulugán, uulitin ang paglalahad n̄g kamáy na kasingpantáy n̄g taas na matalinghagà.

— Ang m̄ga prayle ay kailanġan, silá'y isáng bagay na masamá, n̄guni't kailanġan—ang sabi.

At nagagalit pag ang isáng indio ay nanġahás na mag-alinlanġan sa m̄ga kababalaghán ó hindi naniniwalà sa Papa. Ang lahat n̄g pahirap n̄g Inquisición ay hindi sapát na parusa sa kapanġahasang iyón.

Kung ikinakatwiran sa kaniyá na ang panggagagá ó ang mabuhay na sinásamantalá ang kamangmangán ay may ibá pang tawag na masamáng dingġin at pináparusahan kapag ang nagkakasala ay nag-fisá, ay lumúlusót namán siyá sa paraang pagtukoy sa ibáng bayang sakóp.

— Kamí—ang sabi, na áng boses ay ang ginagamit sa m̄ga seremonia—kamí'y makapagmámalakí! Hindi kamí kagaya n̄g m̄ga inglés at m̄ga holandés, na upang mapanatili sa pag-alinsunod ang m̄ga bayan ay gumagamit n̄g pamalò.... ang aming ginagamit ay ibáng paraan na lubhâng malumanay, lubhâng matibay; ang malunas na tulong n̄g m̄ga prayle ay higít sa pamalòng inglés.....

Ang sabi niyang itó'y lumaganap at sa mahabàng panahó'y binangġit bangġit ni Ben-Zayb at gayón dín n̄g boòng Maynilà; pinakapuripuri n̄g Maynilàng naghuhulò, Ang salitá ay nakaabót sa Madrid, at binangġit sa Parlamento, na parang sabi n̄g isáng *labusáw na may mahabang paninirahan* at ibp., at sa dahiláng naging karanġalan n̄g m̄ga prayle ang gayóng paghahawig ay hinandugán siyá n̄g iláng arrobang sikulate, bagay na ipinabalík n̄g dí malamuyot na si D. Custodio, na, sa dahiláng ito'y ipinantáy namán ni Ben-Zayb ang tagláy na kabaitan sa kabaitan ni Epaminondas. Dá..

tapwá't gayón mán, ay gumagamit din nǎ yantók ang bagong Epaminondas kung inaabot nǎ pagkagalit, at ang gayón ay inihahatol sa ibá!

Nang mǎa araw na iyón, ay inulit nǎ mǎa kombento ang kaniláng mǎa handóg dahil sa pangangambáng baká siyá magbigáy nǎ isáng kapasiyaháng sang-ayon sa kahilingan nǎ mǎa nag-aaral, at nǎ hapong nátagpúan natin siyá ay lalò pa mandíng hindí mápalagáy kay sa dati sapagká't malapit masirà ang kaniyáng kabantugang masipag.

Mahigít nang labíng limáng araw na nasa kamáy niya ang mǎa kasulatan, at nang umagang iyón, matapos na mapuri ang kaniyáng pagka masusi, ay itinanóng nǎ mataás na kawaní ang kaniyáng kapasíyahan. Si D. Custodio ay sumagót nǎ lubháng matalinghagà, na ang ibig sabihin ay yari na: ang mataas na kawaní ay nǎgumití, at ang nǎgitíng iyon nǎgayón ay gumágambalà't umuusig sa kaniya.

Gaya nang sinabi na namin, ang hikab niya'y sunódsunód. Sa isáng pagkilos niya, nǎ sandalíng idinidílat ang mǎa matá at inilalapat ang bibíg, ay nápatítig sa mahabàng hanay nǎ mǎa sapíng mapulá, na ayós na ayós ang mǎa pagkakalagáy sa mainam na aklatang kamagóng: sa mǎa gulugód nǎ bawà't isá'y may mǎa malalakíng titik na ang sinasabi, ay: **MAÑGA PANUKALA.**

Nalimot sumandalí ang kaniyáng mǎa kagipitan at ang mǎa pag-ikot ni Pepáy, upang alalahanin na ang lahát nǎ linálámán nǎ mǎa baitang na iyon ay pawàng sumipót sa kaniyáng palanak na ulo sa mǎa sandalíng pagliliwanag. ¡Gaano karaming bungáng isip na waláng kamukhá, gaano karaming maririlág na pagkukurò, gaano karaming mǎa kaparaanang ikaliligtás sa pagsasalát nǎ Pilipinas! Kailan pa man ay hindí na siya malilimot at tataglayín niya ang pagkilala nǎ utang na loob nǎ bayan!

Waring isáng matandâng magatod na nakátagpô nǎ isáng balutang ináamag na mǎa sulat sa palasintahan, ay tumindíg si D. Custodio at lumapit sa lalagyán nǎ mǎa aklát. Ang unang balangkáp na makapal, magâng-magâ, punông-punô, ay may tagláy na taták na "**MAÑGA PANUKALANG minumunukala**".

—iHuwag!—ang bulóng—may mǎa bagay na maínam, nǎguni't kailanǎn ang sangtaón upang mabasang mulí.

Ang pangalawá, na makapáلكapál dín, ay may taták na “MAÑGA PANUKALANG *nasa pagsusuri*”.—|Huwag díu!

Pagkatapos noon ay sumúsunód ang “MAÑGA PANUKALANG *ipinag-aantáy nǎ panahón.*”.... “MAÑGA PANUKALANG *iniharáp.*”.... “MAÑGA PANUKALANG *pinawalang kabuluhán.*”.... “MAÑGA PANUKALANG *pinagtibay.*”.... “MAÑGA PANUKALANG *pinígil.*”.... Ang mǎa hulíng balangkáp ay kákauntí ang lamán, nǎgunít ang hulí ay lalò pa, ang sa “MAÑGA PANUKALANG *isásagawa*”.

Ikinislót ni D. Custodio ang kaniyáng ilóng áanó kayá ang lamán? Nalimot na niyá ang nasa sa loob niyón. Isáng putol na papel na naníníláw ang nakaungǎs sa dalawáng takíp, na warí’y dinidilàan siyá nǎ balangkáp.

Kinuha sa lalagyán at binuksán: yaón palá’y ang bantóg na panukalà nǎ Páaralang Artes y Oficios.

—iA, putris!—ang bulalás—nǎgunít itó’y nasa sa kamáy na nǎ mǎa paríng agustino.....

Waláng anó anó’y bigláng tinapík ang kaniyáng noo, inihubog ang kilay, isáng pagtatagumpáy ang nálarawan sa kaniyáng mukhá.

—iSa heto palá ang aking pasiyá, C.!—ang bulalás na bumitíw nǎ isáng mahalay na salítáng hindí ang *eureka*, nǎgunít nagsísimulá sa pangkatapusán nitó—ang aking kapasiyahán ay yari na.

At makálimá ó makaanim na inulit ulit ang kaniyáng kinangaliang *eureka*, na humaging sa hanǎin na warí’y magalák na hagkís, at masayang tinunǎo ang kaniyáng mesa at sinimulán ang pagsulat.

XXI

MǎA AYOS MAYNILA

Nang gabíng yaón ay may isáng malakíng palabás sa dulàang “*Variedades*”.

Ang samahán nǎ óperang pransés ni Mr. Jouy ay magdadaos nǎ una niyáng palabás na ang itatanghál ay “*Les Cloches de Corneville*” at ipamamalas sa madláng manonood ang kaniyáng mǎa píling *troupe* na inihayag na iláng araw nǎ mǎa pahayagan ang kaniláng kabantugan. Sinasabing sa mǎa aktrís ay mayroong mǎa may magandáng tingíng, nǎu-

ni't lalò pa manding magandá ang anyô, at kung panini-walàan ang mġa bulongbulunġan, ay higit pa sa kaniláng tingġig at anyô ang kaniláng kagandahang loob.

Ika pitò at kalahati pa lamang nġ gabí ay walâ nang billete ni para sa naghihinġalông si P. Salvi, at ang mġa papasok sa "entrada general" ay mahabàng mahabà ang hanay. Sa takilya ay nagkaroon nġ kaguluhan, awayán, tinukoy ang pagpipilibustero at ang ukol sa lahi, nġuni't gayón man ay hindi rin nakakuha nġ bilyete. Nang labíng limáng minuto na lamang ang kulang sa ika walò ay malalakíng halagá na ang itinatawad sa isáng uupán sa *entrada general*. Ang anyô nġ dulàan, na naiilawang mabuti, may mġa punò't bulaklák sa mġa pintuan, ay nakaulól sa mġa náhuhulíng nápapahanġà at napapasuntók. Isáng makapál na tao ang nanġag-kíkisawan sa mġa paligid at pinagmamasdáng naíngġit ang mġa pumapasok, ang mġa maagang dumáratíng dahil sa natatakot na maunahan sa kaniláng luklukan: tawanan, ali-nġawnġáw, mġa pag-aantabáy, nanġagsisibatì sa mġa bagong datíng na masamá ang loob na nakikihalobilo sa mġa nanonood, at, yamang hindi makapasok ay nanġatítirá na lamang sa pagtanáw sa mġa pumapasok.

Gayón ma'y may isáng wari'y dí kahalò sa mġa pag-aasámasám at pagnanasàng makapanood. Siya'y isáng mataas na lalaking payát na kung lumakad ay marahan at kinákaladkád ang isáng paang nanínigás. Ang suot ay isáng masamáng ameríkana na kulay kapé at isáng pantalóng paríparisukát ang guhit, marumí, na nákakapit sa kaniyáng katawáng nabutó at yayát. Isáng sambalilong *hongo* na maarte na, dahil sa kasiràan, ang nakataklób sa kaniyáng malakíng ulo at nagpapakawalá sa buhók na ang kulay ay marumíng abuhín, halos bulháw, mahahabà, kulót ang mġa dulo na wari'y buhók makatà. Ang lalòng katanġitanġi sa taong iyon ay hindi ang kaniyáng kasuotan, ni ang kaniyáng mukháng taga Europa na waláng balbás ni bigote, kundí ang kulay niyáng sagà, kulay na nagíng sanhi nġ tawag na *Camaroncocido*, na siyáng banság sa kaniya. Ang anyô niya'y waláng kapara: anák nġ isáng mabuting lípi, nġuni't siya'y nabubuhay sa pagbubulagbul, sa panghihinġi nġ limós; lahíng kastilà, ay hindi pinahahalagahan ang karanġalang lahi na inaalípustâ sa pamag-itan nġ kaniyáng gulágulanít na kasuotan, ipinala-

lagáy siya nḡ lahát na warí'y tagapamalità sa mḡa pahayagan, at tunay nḡâ namáng ang kaniyáng matáng malalakít abuhín, na malamlám at waring mapagnilay kung tumingín, ay naroon saan ma't may bagay na maibabalità. Ang kaniyang kabuhayan ay hindí batíd nḡ marami; waláng nakaaalám kung saan siyá kumakain at natutulog: marahil ay mayroon siyáng isáng bariles saan mang pook.

Nang mḡa sandalíng iyon ay hindí tagláy ni Camaroncocado ang dati niyáng anyóng matigás at waláng bahalà: isáng warí'y masayáng pagkaawà ang nananaw sa kaniyáng paningín. Isáng muntíng lalaki, isáng mababàng matandá ang masayáng sumagupà sa kaniyá.

—iKaibigaaaaan!—ang sabi, na paós ang boses na warí'y sa palakâ, at ipinakikita ang iláng pisong mehikano.

Nákita ni Camaroncocado ang mḡa mamiso, at kinibít ang balikat. ¿Anó ang mayroon sa kaniya noon?

Ang matandá'y isáng mainam na kaibayó niya. Maliit, lubhâng maliit, natataklubán ang ulo nḡ isáng sambalilong *de copa* na nagíng isáng uod na may balahibo, at nápapaloob sa isáng maluwang na lebita, lùbhâng maluwang at nupakahabà hanggáng sa mápantáy sa isáng salawál na nápakakikli na hindí lumalampás sa bintí. Ang kaniyáng katawan ay waring siyang lelong at ang mḡa paa'y siyáng apó, samantalang ang kaniyáng mḡa sapatos ay naglalayág mandín sa katihan—iyaón ay dalawáng malalakíng sapatos marinero na tumututol nḡ laban sa uod na may balahibo na nasa kaniyang ulo na gaya nḡ matindíng tutel nḡ isáng kombento na nasa píling nḡ isáng *Exposición Universal!* Si Camaroncocado ay sagà, ang matandá'y kayumanggi; yaón ay waláng buhók sa mukhá kahít labìng kastilà, ang indio ay may patilla at bigoteng mapuputí, mahahabà't madalang. Ang paningín ay malikót. Kung tawagin siyá'y Tio Kikò, at, gaya nḡ kaniyang kaibigan ay nabubuhay din siyá sa pamamahayag: siyá ang nagpapatawag nḡ mga palabás at nagdidikt nḡ mḡa kartel nḡ mḡa dulàan. Siya marahil ang tanḡing pilipino na kahít naka *chistera* at lebita ay nakapaglalakád nang hindí ginágambalà, gaya rin namán nḡ kaniyang kaibigan na siya ang tanḡing kastilà na nagtátawá sa karangalan nḡ lahi.

—Binigyán akó nḡ malakíng pabuyà nḡ pransés—ang sabing nakanḡití at ipinatanáw ang kaniyang gilagid na warí'y isáng

lansangan matapos ang sunog—inápabuti ang kamáy ko sa pagdidikit ng mga kartel!

Mulang ikinibít ni Camaroncocido ang kaniyang mga balikat.

—Kikò—ang sagót na maugong ang boses—kung anim na piso ang ibinigáy sa iyo dahil sa gawá mo imagkano kayá ang ibibigáy sa mga prayle?

Dahil sa kaliksihang likás ni Tio Kikò, ay itinaas ang ulo.

—¿Sa mga prayle?

—Sapagká't dapat mong maalaman—ang patuloy ni Camaroncocido—na ang pagkapunông itó'y kagagawán ng mga kombento!

Sadyâ ngâ namáng gayón, ang mga prayle na pinanngunghuhan ni P. Salvi at iláng hindi parì na pinanngunghuhan ni D. Custodio ay laban sa pagtatanghál na iyon. Si P. Camorra, na hindi makapanood, ay nanglilisik ang matá't tatakámtakám; nguni't nakikipagtalo kay Ben-Zayb na malambót na nagtatanggól sapagká't náisip ang billeteng waláng bayad na ipadadalá sa kaniyá ng may palabás. Pinagsasalitaán siya ni D. Custodio ng ukol sa maayos na hilig, sa pananampalataya, sa mabubuting kaugalian. at ibp.

—Nguni't—ang bulóng ng manunulat—ang ating mga dulàng sainete na may mga salitá't pangngunghusap na dalawá ang kahulugán....

—iNguni't nasa wikàng kastilà namán!—ang pasigaw na putol ng mabaít na konsehal, na nag-aalab sa banal na pagkagalit—imnga kahalayan sa wikàng pransés! tao kayó, Ben-Zayb, maanong alang-alang sa Poong Dios, isa wikàng pransés! ¡Iyán ay hindi dapat mangyari magpakailán man!

At ibinigkás ang *hindi dapat mangyari magpakailán man!* ng kasingtigás kung pagpipisanin ang tatlong Guzmán na pinagbábalang pápatayán ng isáng pulgás kapag hindi isinukò ang dalawáng púng Tarifa. Gaya nang maántáy, si P. Irene, ay kasang-ayon ni D. Custodio at nagtútunghayaw sa operetang pransés. ¡Puf! Siyá'y nátungho sa Paris, nguni't hindi man lamang tumuntóng sa pintuan ng isáng dulàan; iligtás siyá ng Maykapal!

Nguni't marami din namán ang kasang-ayon ng operetang pransés. Ang mga opisiál sa hukbó at mga pangdigmang dagat, na sa mga itó'y kabilang ang *ayudante* ng General, ang

mãga kawani at ilang matataas na tao ay nangagnanasang lumasap ng kainaman ng wikang pranses sa bibig ng mga tunay na *parisien*; kabilang nila ang mga nalulan sa M. M. at nakagamit ng kaunti ng pranses sa paglalayag, ang mga nakadalaw sa Paris at lahat niyong mga ibig na masabing sila'y bihasa. Ang lipunan nga sa Maynila ay nagkahati sa dalawang pangkat, ang mga sang-ayon at ang mga laban sa opera, na pinayuhan ng mga matatandang babai, mga asawang mapanibughuin at nanganganih sa pag-ibig ng kanilang mga kabyak, at nang may mga katipan sa pag-aasawa, samantalang ang mga malaya't ang mga magaganda ay nangagpakilalang lubos silang magiliw sa opereta. Nag-salimbayan ang mga sulatan, nagkaroon ng mga pagpaparoot parito, salisalitaa, mga pagpupulong, mga pagliliponlipon, mga pagtatalo; natukoy na tuloy sampu ng panghihimagsik ng mga indio, ang katamaran, ang mga liping mababa't liping mataas, karangalan at iba pang kamulalaan, at matapos ang maraming hatidhatirang usap at maraming bulong bulungan, ay ibinigay ang pahintulot, at si P. Salvi ay naglathala ng isang *pastoral* na walang bumasa kundí ang taga ayos lamang sa limbagan. Nabalitang ang General ay nakagalit ng Condesa: na ito'y naninirahang madalas sa mga bahay liwaliwan; na ang marangal na pinuno ay nabugnót; na ang *consul* ng mga pranses ay gayon, na nagkaroon ng mga handog, at ibp., at nalahok sa usapan ang maraming pangalan, ang sa insik na si Quiroga, ang sa kay Simoun at sampu ng sa maraming artista.

Salamat sa nagpaunang alingawngaw na ito, ang pagkasabik ng tao'y naragdagan, at mula pa sa araw na sinusundan ng palabas, araw na idinatig ng mga artista, ay walang napag-uusapan kundí ang pagpasok sa unang pagtatanghal. Sapul ng lumabas ang mapupulang kartel na nagbabalita nang *Les Cloches de Corneville*, ang mga nanalo'y humanda na sa pagdiriwang ng kanilang tagumpay. Sa ilang kawanihan, ay hindi na pinalalakad ang panahon sa pagbabasa ng mga pahayagan, kundí dinudumog ang mga kasaysayang limbag nang palalabasín, nangagbabasa ng mga nobelang pranses, at ang marami'y tumutungo sa palikuran na nagpapakunwarang iní-iti upang makasanguni lamang ng palihim sa muntong diksionariong pangbulsá. Nguni't gayon man ay hindi rin nalu-

lutas ang mġa *expediente*; kundì bagkús pa nġang ang lahát ay pinababalík sa kinabukasan, dátapwá'y hindí mangyayaring magalit ang kahi't sino: ang nákakaharáp ay mġa kawaníng lubháng magagalang, masuyò, na tumátanggáp sa kanilá at nagpapaalam sa pamagítan nġ malalakíng yukò na ugaling pransés: ang mġa kawaní'y nangagsasanay, linilínis ang kaniláng pransés na inaamag at silá-silá'y nagbabatíán nġ *oui monesiour, s'il bous plait*, at *pardon!* sa bawà't kilos, bagay na lubháng kaigaigayang mádingġig at panoorin. Nġuni't sa pá-sulatán nġ mġa pamahayagan nároroon ang lalòng galawan at ang kagipítan ay umaabot sa lalòng malakí; si Ben-Zayb, na sinasabing siyáng mánunuligsá at naghulog sa wikàng kastilà nġ kasaysayan nġ palalabasín ay nangangátal na warì'y babaing násuplóng sa pangkukulam: ná kikíta niyáng ang kaniyáng mġa kalaban ay nagpupunyangíng makahuli nġ kaniyang mġa kamalian at ipinamumukhá sa kaniya ang dí pagkabatíd na mabuti nġ pransés. Nang panahón nġ Opera Italiana ay ka-kauti nang mapasubò siya sa isáng patayan dahil sa malíng pagkahulog sa wikàng kastilà nġ pangalan nġ isáng tenor; agadagád naglathalà ang isáng mainggitin at ipinalagáy siyang waláng namumuwanġan, siya, ang una unang ulong nag-iisíp sa Pilipinas! ¡Gaanong hirap ang sinapit niya sa pagsasangaláng! nangailanġan siyang sumulat nġ dí lamang lalabíng pitóng palat-halà at sumanggunì sa labíng limáng diksionario. At dahil sa mabuting pagkakaalaalang iyón, ang kaawàawang si Ben-Zayb, ay lumalakad na lubháng mainġat na ang inilalakad ay kamáy, hindí namin sinabing paa, upang huwag gayahan si P. Camorra na may masamáng ugaling ipintás kay Ben-Zayb na paa ang ginagamit nitó kung sumusulat.

—¿Nákita mo na Kikò?—ang sabi ni Camaroncocido—ang kalahatì nġ taong iyan ay naparito dahil sa sinabi nġ mġa prayle na huwag pumarito; ang gayó'y waring isáng pahayag; at ang kalahatì pa, sapagkâ't anilá sa sarili ay: ¿ipinababawal nġ mġa prayle? kung gayó'y kátutuhan marahil. Maniwalà ka sa akin, Kikò, ang mġa palatuntunan mo ay mabubuti nġ nġuni't lalò pang mabuti ang pastoral, at idapat mong mabatíd na waláng isá mang nakábasa!

—Kaibigaaaan, òinaakalà mo bagá—ang tanóng ni Tio Kikò na hindí mápalagáy—na dahil sa kagagawán ni P. Salvi, ay alisín na kayá ang tinútungkol ko?

--Marahil, Kikò, marahil,—ang sagót nḡ kausap na tumingín sa langít—ang salapí'y untíuntí nang nawawalá....

Si Tio Kikò ay bumulóng nḡ iláng salitá at pangungusap na dí malinawan, kung ang mḡa prayle ay manghíhimasok sa pagbabalitá nḡ mḡa palabás duláan ay papasok namán siyàng prayle. At matapos makapagpaalam sa kaniyáng kaibigan ay lumayông uubóbó at pinakakalansíng ang kaniyáng mḡa mamiso.

Si Camaroncocado, na tagláy ang dati niyang pagwawaláng bahalà, ay nagpatuloy sa pagyayao't dito na kaladkád ang paá at mapunggay ang paningín. Nápuna niya ang pagdatíng nḡ iláng mukháng hindí kilalá, na ibá't ibá ang pinanggagalingán at nanḡaghuhudyatan sa pamag-itan nḡ kindát, at pag-ubó. Noon lamang niyá nákita sa mḡa gayóng pagkakataón ang mḡa taong iyon, siyá, na nakakakilala sa lahát nḡ anyô nḡ mḡa naninirahan sa siyudad at sa lahát nḡ pagmumukhá. Mḡa lalaking madidilím ang mukhá, mḡa hukót, mḡa dí mápalagáy at hindí máwastô at masamá ang pagkakabalát kayô nḡ suot, na warí'y noon lamang nagsuot nḡ americana. Hindí nanḡagsisilagáy sa unang hanay upáng makápanood na mabuti, nanḡagkakanlóng sa dilím, na waríng ayaw na silá'y mákita.

—¿Mḡa polisiya sekreta ó mḡa magnanakaw?—ang tanóng sa sarili ni Camaroncocado at daglíng ikinibít ang balikat— at lanó ba ang mayroon sa akin?

Ang parol nḡ isáng sasakyáng dumáratíng ay tumangláv sa pagdaraan sa isáng pulutóng nḡ apat ó limá nḡ mḡa taong yaón na nakikipag-usap sa isáng warí'y kawal sa hukbó.

—¡Polisiya sekreta!, marahil ay isáng bagong tatág na kawanihan!—ang bulóng niya.

At kumilos nḡ isáng anyông nagwawaláng bahalà. Nḡunít makaraan yaon ay nakita ang militar, matapos na makipag-alám sa dalawá ó tatlong puluton pa, na tumanḡo sa isáng sasakyán at waríng nakipag-usap nḡ mahigpitan sa isáng nasa sa loob. Si Camaroncocado ay lumakad nḡ iláng hakbáng at kahít hindí námanghá ay waríng nákilala niyá si Simoun, samantalang ang matalas niyáng pangdingíng ay nakáulinig nḡ ganitóng maiklíng usapan:

—¡Ang palatandàan ay isáng putók!

—Opò.

—Huwág kayóng mag-alaala; ang General ay siyáng nag-uutos; n̄guni't pag-iingatan ninyóng huwág masasabi. Kung sú sundín ninyó ang aking utos ay mátataás kayó.

—Opò.

—iKung gayó'y.... humandâ kayó!

Ang boses ay tumigil at makaraán ang iláng sandal'y lumakad ang sasakyán. Kahì't na mapagwaláng bahalà si Camaroncocado ay hindî rin nakapigil sa pagbulóng na:

—Mayroong binabalak.... iKaingatan ang m̄ga bulsá!

At sa dahiláng naramdamáng ang kaniyang m̄ga bulsá ay waláng lamán, ay mulíng ikinibít ang balikat. ¿Anó ang mayroón sa kaniyá kung gumuhô man ang langít?

At nagpatuloy sa kaniyang pakikibatyág. Nang magdaan sa haráp n̄g dalawá kataong nag-uusap, ay nádingíg sa isá, na may sabit sa liig na m̄ga kuwintás at kalmén, na sinasabi sa wikàng tagalog, na:

—Ang m̄ga prayle ay malakás pa kay sa General, huwág kang mangmáng; itó'y áalis at ang m̄ga prayle'y maiwan. Magawá lamang nating mabuti ay yayaman tayo. iAng palatandàan ay isáng putók!

—iAbá, abá!—ang bulóng ni Camaroncocado na ipinipiksi ang m̄ga dalirì—doon ay ang General, at dito ay si P. Salvi.... iKahabág-habág na bayan!.... N̄guni't ¿anó ang mayroon sa akin?

At matapos na máikibít ang balikat na sabáy sa paglurá at dalawáng n̄giwí na sa ganáng kaniyá ay siyáng tandâ n̄g lalòng malakíng pagwawaláng bahalà, ay ipinatu-loy ang kaniyang pakikimatyág.

Samantala namán ay matutuling dumáratíng ang m̄ga sasakyán, bigláng hihintô sa siping n̄g pintúan at iiwan ang kaniláng sakáy na pawàng tao sa mataás na kalipunan. Ang m̄ga babai, kahì't bábahagyá ang lamíg n̄g gabí, ay may daláng mainam na *chal*, m̄ga *pañolóng* sutlá at m̄ga panglaban sa gináw; ang m̄ga lalaki, ang m̄ga naka *frac* at korbatang putí, ay gumagamit n̄g gabán; ang ibá'y bitbít na lamang at ipinatátanáw ang m̄ga panapíng sutlá.

Sa pulutóng n̄g m̄ga talogigì, si Tadeo, ang nagkakasakit kung pumapanaog ang gurô, ay kaakbáy n̄g kaniyang kababayang baguhan na namalas nating nagtiís n̄g inianák n̄g masamáng pagkakabasa sa katotohanang sinabi ni Descartes. Ang ba-

guhan ay nápakatalogi't mausisà, at sinásamantalá namán ni Tadeo ang kaniyang kamangmanġán at dí kaalamán upang pag-salaysayán nġ lalòng malalakíng kasinunġalingġan. Bawà't kastilàng bumati sa kaniya, magíng may mababàng katungkulan ó kawaní sa mġa tindahan, ay sinasabi sa kaniyang kasama na yaón ay pinunò sa isáng kawanihan, markés, konde, at ibp.; dátapwá'y pag patuloy ang paglakad, ipsh! yaó'y isáng bulagbul, isáng *oficial quinto*, isáng taong waláng gaanong kabuluhán! At pag walá nang naglalakád, na makapagpahanġà sa baguhan ay ang mġa magagárang sasakyán namang dumadaán ang hinaharáp; si Tadeo ay bumabati nġ mainam na ayos, ikákawáy nang malugód ang kamáy, bibitiw nġ isáng *ladios!* na matiwalà.

—¿Sino yaón?

—iBah!—ang sagót na parang waláng anomán—ang Gobernador Civil.... ang Segundo Cabo.... ang Mahistradong si gayón.... ang asawa ni.... na mġa kaibigan ko!

Ang baguhan ay náhahanġà, nakatanġáng siya'y pinakinggán at nag-iingát upang huwag mápalagáy sa kanan nġ kausap. Si Tadeo ay kaibigan nġ mġa mahistrado at mġa gobernador!!

At tinuturan sa kaniya ni Tadeo ang panġalan nġ lahát nġ dumáratíng, at, paghindí niya kilalá, ay gumagawâ nġ mġa banság, mġa kasaysayan at nagsásaysáy nġ mġa sarisaring bagay.

—¿Nákikita mo ba iyong taong mataas, na may patilyang itím, dulíng nġ kauntì, na itím ang suot, yaón ang mahistrado A, kaibigang matalik nġ asawa nġ koronel B; isáng araw ay kauntí nang mag-away ang dalawáng iyan kung hindí ako nama-gitná.... ladiós! Tingnán mo, hayán at dumáratíng pa námán ang koronel, mag-away kayâ ang dalawá?

Pinígil nġ baguhan ang paghingá, nġuni't ang koronel at ang mahistrado ay malugód na nanġagkamayan; ang militar, na isáng matandáng bagongtao, ay nagtanóng nġ kung anó ang lagáy nġ mġa kaanak nġ kaharáp, at ibp.

—iAh! isalamat sa Dios!—ang hingá ni Tadeo—akó ang may kapakanán nġ kaniláng pagkakásundò.

—Kung hilingín kayâ ninyó sa kanilá na tayo'y ipasok? —ang tanóng na may kauntìng panġambá nġ baguhan.

—iE! iKailan ma'y hindí akó nanġunġutang nġ loob!

—ang sabing nagmataás ni Tadeo—akó'y gumágawâ nang ma-buti, nǵuni't hindi akó nag-aantáy na gantihín.

Kinagát nǵ baguhan ang kaniyáng mǵa labì, lalò pang nanǵuntí at naglagáy nǵ magalang na layô sa pag-itan niya't nǵ kaniyang kababayan.

Nagpatuloy si Tadeo:

—Iyan ang músikong si H.... Iyan, ang abogadong si J. na bumigkás, na wari'y kaniya, nǵ isáng talumpating nakatitik sa lahat nǵ aklát, at siya'y pinuri at hinanǵaan nǵ mǵa nakinǵig.... Iyang bumábabâ sa isáng hansomkab ay ang manggagamot na si K, na ang lalò niyang pinagsi-sikahan ay ang sakít nǵ mǵa batà, kayá't pinanǵanlán siyang Herodes.... Iyan ang mayamang si L, na waláng násasabisabi kundí ang kaniyang mǵa kayamanan at mǵa balaid.... ang makatàng si M, na lagi nang tumutukoy sa mǵa bituin at sa mǵa bagaybagay nǵ *dako pa roon*.... Hayán ang magandang asawa ni N, na palagìng nátatagpúang walá ang asawa kung dínadalaw ni Padre Q.... ang mánǵanǵalakal na hudiong si P, na isáng libong piso ang dalá nang pumarito at nǵayó'y mayroon nang mǵa anǵawanǵaw.... Iyong may mahabàng balbás ay ang manggagamot na sí R, na yuma-mang hindi dahil sa pagpapagalíng kundí sa paggawâ nǵ maysakit....

—¿Gumágawâ nǵ maysakit?

—Oo, sa pagsisiyasat sa mǵa nasusundalo.... ihuwag kayóng kumilos! Iyang kagalanggalang na ginoo na maayos ang pagkakabihis, ay hindi médiko, nǵuni't isáng mangga-gamot *sui generis*; tagláy niyang buongbuô ang *similia simili-bus*.... Ang kapitán sa kawal na kabayuhan na kaniyáng kasama ay siyá niyáng pinakagigiliw sa mǵa nag-aaral sa kaniyá.... Iyáng may suot na putián at ang sambalilo'y nakakiling, ay ang kawaníng si S, na ang batayán ay ang kailan ma'y huwag magpakita nǵ ugaling magalang at muhíngmuhi ka pag nakakita nǵ isáng sombrero na nakapatong sa ulo nǵ ibá; sinasabing ginagawâ niyá ang gayón upang huwág mábilí ang mǵa sombrero ng alemán.... Iyáng dumaratíng na kasama ang kaniyáng anak ay ang mayamang mánǵanǵalakal na si C, na kumikita nǵ mahigít sa isáng daang libo.... nǵuni't ñanó ang wiwikàin mo kung sabihin ko sa iyó na may utang pa sa aking apat na piso,

limangikapat at labíngdalawang kualta? Nguni't sino ba namán ang sisingíl sa isáng mayamang gaya niyan?

—¿May utang sa inyó ang ginoong iyan?

—iMangyari! isáng araw ay iniligtás ko siyá sa isáng kagipitan; isáng biyernes, iká pitó't kalahatì nḡ umaga; naaalala ko pa; hindí pa akó nakapag-aagahan noon.... Ang babaing iyan ña sinusundán nḡ isáng matandâng babai rin ay si Pepay na mánanayaw.... nḡayó'y hindí na nagsasayáw sapul nḡ.... ipinagbawal sa kaniya.... nḡ isáng ginoong napakakatólíko at matalik kong kaibigan..... Náriyan ang bulugang si Z; matitiyák na sumúsunód kay Pepay upang itó'y pasayawíng mulí. Isáng mabuting tao na matalik kong kaibigan, walá kundí isáng kapintasan: siyá'y mistisong insík at nagpapanggáp na tagá España. ¡Sst! Tingnán mo si Ben-Zayb, iyáng mukhâng prayle, na may daláng lapis sa kamáy at isáng balumbóng papel, iyán ang dakilàng manunulat na si Ben-Zayb, matalik kong kaibigan; may isáng katalinuhan!....

—Mawaláng galang sa inyó ¿at iyáng munting tao na may mḡa patillang putí?....

—Iyán ang naghalal sa kaniyáng tatlóng anák na babai, iyang tatlóng malilíft, na mḡa *auxiliar de Fomento* upang makasingíl nḡ sahod sa talàan nḡ Pamahalàan..... Iya'y isáng ginoong matalas ang pag-iisip, nḡuni't nápakatalas! gagawâ nḡ isáng kaululán at ibibintáng... sa ibá; bibilí nḡ isáng barò at ang nagbabayad ay ang kabangbayan. Matalas, matalas na matalas, nḡuni't nápakatalas!....

Si Tadeo ay nápahintó.

—¿At iyáng ginoong may astáng mabanḡfs at ang lahát nḡ tao'y tiningnán nḡ paalipustâ?—ang tanóng nḡ baguhan na itinurò ang isáng taong iginagaláw na mapalalò ang ulo.

Nguni't si Tadeo ay hindí sumagót, inihabà ang liig upáng tanawín si Paulita Gómez na dumáratíng na kasama ang isáng kaibigan, si aling Victorina at si Juanito Pelaez. Binigyán silá nitó nḡ isáng *palco* at lalò pa mandíng kubà kay sa karaniwan.

Datíng at datíng ang mḡa sasakyán, dumáratíng ang mḡa artista na sa ibáng pintúan ang pasok at sinúsundán nḡ mḡa kaibigan at mḡa ligaw.

Nang si Paulita'y makapasok ná ay nagpatuloy si Tadeo:

—Iyán ang mġa pamangkíng babai nġ mayamang si kapitáng D, iyáng nangġakasakáy sa *landó*; ðnakikita mong napakagandá't napakainam nġ pangangatawán? Sa loob nġ iláng taón marahil ay pawàng patáy na ó baliw.... ayaw si kapitáng D, na silá'y mangag-asawa, at nahahalatá na sa mġa pamangkín ang pagkakahawa sa kabaliwán nġ amaín.... Iyan ang binibining E, ang magmamana nġ isáng malakíng kayamanan, na pinag-aagawán nġ mundó at nġ mga kombento... ¡Huwag kang umimík! iyan ay nákiġlala ko! isi Padre Irene! nakabalat-kayô, may miyas na huwad lamang! ¡Nakikilala ko dahil sa kaniyang ilóng! ¡At siya pa namáng labang-laban!....

Gulilát na tiningnán nġ baguhan at nákitang nákanlóng ang isáng lebita na mabuti ang tabas sa isang pulutóng nġ mġa babai.

—¡Ang tatlóng Parka!—ang patuloy ni Tadeo nġ mákitang dumaratíng ang tatlóng dalagang mġa yayát, mabuté, nangangalumató, maluluwang ang bibíg at masagwá ang bihis, —ang mġa pangalan niyan....

—¿Atropos?—ang mahinàng sabi nġ baguhan na ibig magpakitang siya'y may kaunting kaalamán, kahít sa mitolohiya man lamang.

- Hindí, tao ka, ang mġa pangalan niyan ay mġa binibini ni Balcón, mġa mapamintás, mġa matatandang dalaga, mamumulà.... Ang lahát ay kinamumuhían, ang mġa lalaki, ang mġa babai. ang mġa batà.... Ngunít tingnán mo't sa piling nġ kasamáán, ay inilalagáy nġ Dios ang lunas, kung minsan nġá lamang ay náhuhulí. Sa likód nġ mġa Parca, na panakot sa bayan, ay dumaratíng ang tatlóng iyan, na ipinagmamalakí nġ kaniláng mġa kaibigang kinabibilangán ko. Iyang binatàng payát na malalakí ang matá, hukód nġ kaunti na ang kilos ay madalás dahil sa hindí umabot nġ billete, iyan ay ang kímikong si S, sumulat nġ maraming pagsusuri at mġa gawàing ukol sa karununġan na ang ilán ay nagtamó nġ gantíng palà at nábantóg na lahát; ang sabi nġ mġa kastilà sa kaniya'y *maaasahan, maaasahan*.... Ang umaawat sa kaniya na ang tawa'y gaya ni Voltaire ay ang makatàng si T. batàng natalino, matalik kong kaibigan, at dahil nġá sa kaniyang katalinuhan ay itinaapon ang panitik. Ang isá na

nagpapalagáy na silá'y makipasok sa mġa artista sa isáng pintùan ay ang binatàng manggagamot na si M, na nakagawâ na nġ maraming mabubuting paggamót; siya man ay sinabi ring maaasahan.... hindî lubhâng kubâ na gaya ni Pelaez, nġuni't higít dito sa katalasan at lalò pang palabirô. Inakalâ kong sampûng si kamatayan ay hinihilo at pinagsi-sinunġalingġán.

—¿At iyang ginoong kayumangġi na ang miyas ay warì'y tutsáng?

—iA! iyan ang mánġanġalakál na si F, na ang lahát nġ bagay ay pinagdadayàan, sampû nġ kaniyang *fe de bautismo*; pinagpipilitan niyang magíng mistisong kastilà sa lahát nġ paraan at iniubos ang boong kaya upáng malimot ang sarili niyang wikâ.

—Dátapwá'y nápakapuputí ang kaniyang mġa anák na babai....

—iOo, at iyan nġâ ang sanhî kung bakít mataás ang halagá nġ bigás, gayóng walâ namáng kinakain iyan kundí tinapay.

Hindî malinawan nġ baguhan ang pagkakalahók nġ halagá nġ bigás sa kaputían nġ mġa dalagang iyon.

—Náriyan ang lumilígaw, iyáng binatàng payát, kayumangġi, ang lakad ay mahinay na sumúsunód sa kanilá at bumating anyóng mapag-ampón sa tatlong magkakaibigang nanġagtátawá sa kaniya.... iyá'y isáng nagbábatá nang dahil sa kaniyang mġa akalâ, sa kaniyang panununtón sa násabi.

Ang baguhan ay nagtagláy nġ paghanġâ at paggalang sa binatâ.

—May kilos hanġal, at hanġál nġáng sadyá,—ang patuloy ni Tadeo—tubò iyan sa S. Pedro Makatí at dí gumagamit nġ maraming bagay: kailan ma'y hindî naliligò ni hindî tumítikím nġ baboy, sapagká't sang-ayon sa sabi niya'y hindî kumakain noon ang mġa kastilà at dahil din sa katwirang iyon ay hindî kumakain nġ kanin, patís ni bagoong, kahi't na siya mamatáy nġ gutom at magtulò ang kaniyang laway.... Lahát nġ galing sa Europa, bulók ó naimbák, ay masaráp na masaráp sa kaniya, at may isáng buwan pa lamang na iniligtás siya ni Basilio sa isáng pamamagá ng sikmurâ: kumain nġ isáng pasôpasôang kelwâ upang ipakílalang siyá'y europeo!

Nang mġa sandalġng iyón ay nagsimulâ ang orkesta sa pagtugtóg nġ isáng balse.

—¿Nákikita mo ang ginoong iyán? ¿Iyáng payagót na bíbiling-bíling ang ulo at nagháhanáp na siyá'y batlin? Iyán ang bantóg na Gobernador sa Pangasinán, isáng taong hindi makakain kapag may isáng indio na hindi nagpugay sa kaniyá.... Kauntí nang mamatáy kung dġ nálagdá ang *bando nġ pagpupugay* na siyáng sanhġ nġ kaniyáng kabantugan. ¡Kaawà-awàng tao! may tatlóng araw pa lamang na kagagaling niyá sa lalawigan at igaano na ang ipinanġaya-yat! io! inariyán ang dakilàng tao, ang dġ matġngkalâ, ibukás mo ang iyóng mġa matá!

—¿Sino? ¿Iyang nakakunót ang kilay?

—Oo, iyán ang si D. Custodio, ang labusáw na si Don Custodio, nakakunót ang kilay sapagká't may iniisip na makabuluháng panukalâ.... ¡Kung maisásagawâ lamang ang lamán nġ kaniyáng utak ay ibá sana ang lakad! ¡Ah! iná-ririto't dumáratġng si Makaraig, ang iyóng kasambaháy!

Tunay nġâ, dumáratġng si Makaraig na kasama si Pecson, si Sandoval at si Isagani.

Nang makita silá ni Tadeo ay sumalubong at binatġ silá.

—¿Hindi ba kayó paparito?—ang tanóng ni Makaraig.

—Walâ na kamġng inabot na billete....

—Mabuting pagkakátaón, mayroón kamġng isáng palko —aní Makaraig—si Basilio ay hindi makapaparito.... sumama na kayó sa amin.

Hindi na naantáy ni Tadeo na ulitin ang anyaya. Ang baguhan, sa pangġngilag na makagambalâ, dalá nġ katakutang tagláy nġ sino mang *provinciano*, ay nagdahilán at hindi nagawáng siyá'y mapapasok.

XXII

ANG PALABÁS

Ang anyô nġ dulàan ay masimbuyó; punôngpunô, at sa *entrada general*, sa mġa daanan ay maraming tao ang nákkikitang nakatayô, nagkakahirap sa pagtataás nġ ulo ó makasílip man lamang sa pagitan nġ isáng líg at isáng tainġa. Ang mġa palkong waláng takíp, na ang kara-

mihan ay punô nḡ mḡa babai, ay nag-áanyông pagnán nḡ bulaklák, na ang mḡa talulot ay pipagágaláw nḡ mahinàng simuy (ang tinutukoy namin ay ang mḡa pamaypáy) at doo'y naghuhumbahan ang libo-libong hayophayupan. Sa dahiláng may mga bulaklák na masasaráp ó matitindí ang amóy, mḡa bulaklák na pumápatáy at mḡa bulaklák na nakaáaliw, sa mḡa pangnán nḡ ating dulàan ay nasasamyô rin ang mḡa gayóng amóy, nakadidingig nḡ mḡa salitàan, usapan, mḡa salitáng sumísigid at nḡumanḡatnḡát. May tatló ó apat na palko lamang ang waláng lamán kahít nápakagabí na; ikawalót kalahatí ang takdáng pagsisimulá nḡ palabás, nguni't kulang na lamang nḡ labínglimáng minuto sa ika siyám ay hindí pa itinátaás ang tabing sapagká't ang Capitan General ay hindí pa dumáratíng. Ang mḡa nasa entrada general, iníp na't sikí sa kaniláng mḡa uupán, ay nanggúguló na't nag-fingáy sa kápapadyák at kápapalò nḡ mḡa tungkód sa tuntunḡan.

--iBum, bum bum! ibuksán na ang tabing! ibum, bum, bum!

Ang mḡa artillero ay siyáng lalòng maiingay. Ang mḡa kaagáw ni Marte, gaya nḡ tawag sa kanilá ni Ben-Zayb, ay hindí nasisiyahan sa tugtuging itó; sapagká't inaakalà marahil na siláy nasa sa isáng "*plaza de toros*" ay binabatí ang mḡa babaing magdaan sa kaniláng harap nḡ mḡa salitáng dahil sa pabaligtád na banggít ay tinatawag na bulaklák, sa Madríd, gayóng kung minsan ay nanḡahahawig sa umaalinḡasaw na yamutmót. Hindí pinápansín ang mḡa pagalít na tinḡín nḡ mḡa asawa at ipinahahayag nang malakás ang mḡa damdamin at mḡa pagnauasàng pinabubukál sa kaniláng kalooban nḡ gayóng karaming kagandahan....

Sa mḡa butaka, na waring kinatatakutang babáan nḡ mḡa babai, sapagká't walá roón ni isá man sa kanilá, ay isáng alinḡáwnḡáw nang bulongbulunḡan ang naghahari, tawanang pinipigil, sa gitná nang ulap na asó.... Pinagtátalunan ang kabutihán nḡ mḡa artista, pinag-uusapan ang mḡa kaguluhan, na ang General ay nakipagkagalít sa mḡa prayle, na kung ang pagparoon nḡ General sa palabás na iyon ay isáng paghamon ó isáng pagnanasà lamang na makákita; hindí ang mḡa bagay na itó ang iniisip nḡ ibá kungdî ang akitin ang paninḡin nḡ mḡa babai sa tulong nḡ pag-upông ma-

bikas, na wari'y m̃ga estatua, at pinagágaláw ang m̃ga suót na singsíng, lalònglalò na kung inaakalàng silá'y tinutudlân ñg waláng humpáy na kátitingín ñg isáng *largabista*; ang ibá'y bumabati sa gayóng babai ó binibini na iniyuyukô ñg kauntí ang ulo, samantalang ibinúbulóng sa kalapít na:

—iKakutyákutyá! Inakaiinís!

Ang babai'y sásagot sa pamagitan ñg lalòng masaráp niyáng ñgití at isáng kalugódlugód na galaw ñg ulo, at bumubulóng sa kaibigang nakikisang-ayon, sa pagitan ñg dalawang galáw na banayad ñg pamaypáy, na:

—iNapakamahanġin! Ulól na sa pag-ibig.

Samantala namá'y dumádalas ang kápapalò: ibum, bum, bum! itok-tok-tok! walá nang nátitiráng waláng lamán kungdí dádalawang palko at ang sa General na natatanġi dahil sa m̃ga tabing na tersiopelong pulá. Ang orkesta ay tumugtóg ñg isá pang balse, ang taong naroroón ay tumututol; mabuti na lamang at dumatíng ang isáng maawáing magitíng na nakalibáng sa madlá't nakapagligtás sa may arí ñg palabás; isáng ginoong umupô sa isáng butaka at ayaw tumindíg ñg dumatíng ang may-arí ñg luklukan, na dili ibá't ang mapagbulaybulay na si D. Primitivo. Nang makita ni D. Primitivo na hindí makahinuhod sa taong iyón ang kaniyáng pangangawatiran ay tinawag ang tagá-ayos.—iAyokong tumindíg! ang tugón ñg magitíng na lalaki na hinhitít na payapàng payapà ang kaniyáng sigarilyo. Ang tagá-ayos ay lumapit sa namamahalà.—iAyokong tumindíg! ang ulit at nagpakabuti sa pag-upô. Ang namamahalà'y umalis samantalang ang m̃ga artillero sa entrada ay sabáysabáy na umaawit ñg:

—iSa hindí! iSa oo! iSa hindí! iSa oo!

Ang taong iyon, na nápuná nang lahát, ay nag-akalàng ang pag-urong ay ikabababâ niya, kayá't nangnyapít sa butaka samantalang inuúlit ang kasagutan sa dalawang *veterana* na tinawag ñg namamahalà. Alang-alang sa tinatagláy, na katungkulan ñg naglalabán ay tinawag ñg m̃ga bantáy ang kabo, samantalang ang lahát ñg taong nároroon ay bumigáy ñg matindíg pagakpakan at pinupuri ang katigasan ñg ginoong iyon na patuloy rin sa pagkakaupô na wari'y isáng senador romano.

Nádingġig ang pasuwítan at galít na lumingón ang ginoong

may matigás na kalooban sapagká't inakalàng siya ang sinutsután: nádingǵ ang takbuhan nǵ mǵa kabayo, náramdamán ang kilusán; ang sino man ay mag-aakalàng sumabog ang isáng himagsikan ó kun dí man ay isáng pagkakaǵuló; hindi, inshintô nǵ orkesta ang balse at tinugtóg ang *marcha real*; ang marañal na Capitán General at Gobernador nang sangkapulúan ang dumáratíng: hínanap siya nǵ lahát nang matá, sinundán siya nǵ tingín, nawalâ at sa kahulǵhulihan ay nátanáw sa kaniyáng palko, at, matapos na makatingín sa lahát nǵ pook at magawâng mapalad ang ilán sa pamag-itan nǵ isáng makapangyarihang batì, ay umupô na waring isáng tao sa ibabaw nǵ isáng sillón na nag-aantáy sa kaniya. Sakâ pa lamang humintô ang mǵa artillero at tinugtóg nǵ orkesta ang pasimulâ.

Ang ating mǵa nag-aaral ay nasa isáng palkong katapát nǵ kinalalagyán nǵ mananayaw na si Pepay. Ang palkong itó'y handóg ni Makaraig na nakipag-alám na sa babai upang mapalambót si D. Custodio, Nang hapong iyon ay sumulat si Pepay sa bantóg na mamamalagáy, na nag-aantáy nǵ kasagutan at tinipanáng magtagpô silá sa dulàan. Dahil dito, kahì't na pinakalabánlabanan ni D. Custodio ang operetang pransés, ay naparoon din sa dulàan, bagay na nagíng sanhì nǵ mǵa pasaríng na pinatatamá sa kaniya ni D. Manuel, ang kaniyang malaon nang kalaban sa mǵa pulong nǵ Ayuntamiento.

—|Naparito akó upang hatulan ang opereta!—ang tugón na warì'y isáng Catón na nasisiyahan sa sariling budhì.

Si Makaraig nǵâ ay nakikipaghudyatan sa tingín kay Pepay na ang ibig sabihin nitó'y mayroong ipababatíd; at sa dahiláng masayá ang mukhâ nǵ mananayaw, ay sinasapantahâ na nǵ lahát na ang tagumpáy ay napagtibay na. Si Sandoval, na kararating pa lamang na galing sa pagdalaw sa ibáng palko, ay nagpatibay na ang kapasiyahan ay nagíng sang-ayon, at nǵ hapon ding yaón sinurì nǵ kataastaasang lupon at sinang-ayunan. Pawâ nǵâng kagalakang lahát; sampû ni Pecson ay nakalimot sa kaniyang pagka dí mapaniwaláfn sa mabubuting balitâ dahil sa námamalas na si Pepay ay nakanǵiting ipinakikita ang isáng sulat; si Sandoval at si Makaraig ay kapuwâ nagdudulután nǵ maligayang batì, si Isagani lamang ang nātītiráng malamíg at bahagyâ nang mánǵití.

¿Anó ang nangyari sa binatà?

Nang pumasok si Isagani sa dulàan ay nakita si Paulita sa isáng palko at kinákausap ni Juanito Pelaez. Siya'y namutlà't sinapantahàng siya'y nagkamali. Nguni't hindi, sadyang ang binibini ang nároroon na bumabati sa kaniya ng isáng masarap na ngiti samantalang ang magagandang matá'y waring humihingit tawad at nangangakong isasaysay ang sanhi noon. Sadya nang silang dalawa'y nagkasundô na si Isagani muna ang papasok upang tingnan kung sa palabas ay walang anomang hindi nararapat mapanood ng isang binibini, at sakâ ngayon ay natagpuan doon na kasama pa namán ng kaniyang kaagaw. Ang dumanas sa káluluwa ni Isagani'y hindi maisasaysay: galit, panibughô, pagkaduhagi, pagdaramdam, ang bumayô sa kalooban ng binatà: may sandaling ninasa na ang dulàan ay gumuhô; tinangkang humalakhak ng malakas, alimurahin ang kaniyang iniibig, hamunin ang kaniyang kaagaw, gumawa ng gulô, nguni't ang nayarì sa kaniyang loob ay ang umupong dahandahan na lamang at huwag tingnan ni minsan ang binibini. Nadinging ang mga munakala nina Makaraig at Sandoval, nguni't waring sa kaniya'y malalayong alingawngaw ang gayon: ang mga himig ng balse ay waring malulungkot at nakahahambal sa ganang kaniya; ang mga naroroon ay pawang hunhang at baliw, at makailang kinailangan niya ang magpigil upang maimpit ang pagluha. Bahagya na niyang napuna ang nangyari sa ginoong ayaw tumindig sa butaka at ang pagdating ng Capitan General; ang tinatanaw niya ay ang tabing ng paglalabasán na may pintang anyong daanan, sa pagitan ng malalaking tabing na mapupula, na tanaw sa isang halamanang sa gitna'y may daluyan ng tubig. Gaano kalungkot, sa wari niya, ang daanang yaon at gaano kalamlam nang anyo nang tanawin! Libo-libong pagbubulay na walang linaw ang sumisipot sa kaniyang alaala, na wari'y malalayong ulinigng ng tugtugang nadinging sa kinagabihan, wari'y himig ng isang awit ng panahon ng kabataan niya, alingawngaw ng ulilang kagubatan at mapapanglaw na batisan, mga gabing may buwan sa tabi ng dagat na nalalatag ng boong kalaparan sa harap ng kaniyang paningin... At ang umiibig na binatang nag-aakalang napakasawing palad siya ay tumingatingala sa bubungan upang ang mga patak ng luha'y huwag makapulas sa kaniyang mga mata.

Isáng matindíng pagakpakan ang nakapukaw sa kaniyang pag-fisíp.

Kabubukás pa lamang n̄g tabing at náharap sa kaniyang m̄ga matá ang masayáng pulutóng n̄g m̄ga taong bukid sa Córneville na nan̄gkasuot n̄g gorrang bulak at mabibigát na bakyâng kahoy ang nasa paá. Ang m̄ga babai, m̄ga anim ó pitóng dalaga, na may pahid na pulá sa m̄ga pisin̄gi't labì, may malalaking guhit na itím sa paligid n̄g matá upang lalòng pakinan̄gín itó, ay ipinamamalas ang kaniláng mapupu-tíng bisig, m̄ga dalirìng punô n̄g brillante at m̄ga hitàng mabibilog na wari'y nilalik. At samantalang inaawit ang m̄ga salitáng normando na *allez, marchez! allez, marchez!* ay nan̄gakan̄giti n̄g tiyakan sa m̄ga nasa butakang umiirrog sa kanilá, kayá't matapos na makatingín si D. Custodio sa palko ni Pepay, na wari'y ibig matunayang hindí itó gumagawâ n̄g gayón din sa ibáng nan̄gingibig, ay itinalâ sa kaniyang kalupí ang kahalayang iyón, at upang lalò pang matunayan ay iniyukô pa n̄g kauntì ang ulo upang mákita kung ang ipinatatanáw n̄g m̄ga artistang babai ay umaabot hanggang tuhod.

—¡O, ang m̄ga pransesang itó!—ang kaniyang bulong, samantalang ang pag-iisip ay nagbubuko n̄g m̄ga pagpapisparis at panukalâ sa isáng dakong mataástaas pa n̄g kauntì.

Quoi v'lá tous les cancans d'la s'maine!... ang awit ni Gertrude, isáng magandáng dalaga na sumusulyáp n̄g makahulugáng sulyáp sa Capitán General.

—¡Magkákaroón tayo n̄g *cancan!*—ang bulalás ni Tadeo, ang nakakuha n̄g unang gantíng palâ sa pransés sa kaniyang klase, at nakaulinig n̄g tinurang salitâ.—Man̄gagsásayâw n̄g *cancan*, Makaraig.

At masayáng pinagkumos ang kaniyang m̄ga kamáy.

Sapól n̄g buksán ang tabing ay hindí inaalumana ni Tadeo ang tugtugin; walâ siyang hinahanap kundì ang kahalayan, ang bagay na malaswâ, ang salaulàng anyô at kagayakan, at sa tulong n̄g kauntíng pransés na kaniyang nalalaman ay tinalalasan ang pangdingíg upang huwág mápalampás ang mga salitáng malalansá na ipinamalità n̄g m̄ga mahihigpít na tagá ayos n̄g bayan.

Si Sandoval, na nagsasabing mabuti siyá sa pransés, ay nagíng wari tagasalin n̄g kaniyang m̄ga kaibigan. Gaya rin

nṅ nalalaman ni Tadeo ang kaniyáng abót, nṅuni't malakí ang naitutulong sa kaniyá nṅ mṅa salaysáy nṅ katuturán na inilathalà nṅ mṅa pahayagan, at ang ibá pa'y natatak-pán na nṅ sarili niyáng bulaybulay.

—Oo—aniyá—manṅagsásayáw nṅ kankán at ang babai ang siyáng mamámahalà.

Si Makaraig at si Pecson ay humandâ na sa pakiki-matyág at nanṅakanṅiti na hindí pa man. Si Isagani'y sa ibáng poók tuminṅín, nakukutyáng si Paulita ay naká-daló sa gayóng pagtatanghál, at iniisip na dapat hamunin nṅ patayan sa kinabukasan si Juanito Pelaez.

Nṅuni't waláng nápalâ ang káaantáy nṅ ating mṅa bi-natâ. Dumatíng si Serpolette, isáng kaigaigayang dalaga, na tagláy rin ang gorrang bulak, na nangháhamón at matapang;

Hein! qui parle de Serpolette?

ang tanóng sa mṅa dalahirâ, at ang kamáy ay nasa bay-wáng at ang astâ'y matapang. Isáng ginoo ang pumagakpák at pagkatapos ay sumunód ang lahát nang nasa butaka. Si Serpolette, kahi't hindí iniiwan ang anyô niyáng maki-sig na babai, ay tuminṅín sa unang pumagakpák at ginanti itó nṅ isáng nṅiti, na nagpakita nṅ maliliít niyáng nṅipin na wari'y isáng *collar* na perlas na nakasilid sa isáng lalag-yáng tersiopelong pulá. Sinundán ni Tadeo ang tingín at nakita ang isáng ginoo, na may balátkayông miyas at may isáng nápakahabàng ilóng.

— *I Voto al chápiro!*—aniya—isi Irenillo!

—Oo—ang sagót ni Sandoval—nakita ko sa loob, na ka-usap nṅ mṅa artistang babai.

Siya nṅá, si P. Irene, na isáng mawilihíng lubhá sa músika at nakatatahò nang pransés, ay pinaparoon ni P. Salvi sa duláan na wari'y isáng polisíya sekreta: gayón ang kaniyáng sabi sa mṅa taong sa kaniya'y makákilala. At gaya nṅ mabubuting mánunuri na hindí nasísiyahang tingnán mulâ sa malayò ang mṅa bagaybagay, ay tinangkâ niyáng siyasatin sa malapit ang mṅa artista; nakihalò sa pulutóng nṅ mṅa mangliligaw at makikisig, pumāsok sa bihisán na pinagdadausan nṅ mṅa satsatan at ang wikàng pransés na ginagamit ay papilipít, wikàng tindáng pransés, salitáng malinaw na malinaw sa babaing nagtítindá kailan ma't ang mamímili ay laan sa pagbabayad nṅ mabuti.

Si Serpolette ay nalilibid nã dalawáng makiyas na opisial, nã isáng mangdaragát at nã isáng abogado, nang mákitang súsubóksubók at pumapasok sa laháat nã pook at m̃ga puwang ang isáng mahabàng ilóng na waring sa tulong noón ay sinisiyasat ang m̃ga kababalaghán nã palabasan.

Pinigil ni Serpolette ang pagsasalitá, ikinunót ang kílay, itinaas, binuksán ang bibig, at dalá ang kaliksihán nang isáng parisien ay iniwan ang m̃ga humahanḡà sa kaniya at tinakbóng warì'y isáng torpedo ang ating mánunurì.

—Tfens, tfens, Toutau! mon lapín!—ang bulalás na hinawakan sa bisig si P. Irene at masayang inalóg-alóg itó samantalang ipinañilanláng sa hanḡin ang kaniyang mataginting na tñḡig.

—Chut, chut!—ang sabi ni P. Irene na nagpupumilit makapagkanlóng.

—Mais, camment! toi ici, grosse bete! Et moi qui t'crovais....

—'Fais pas d'tapage, Lily! il faut m'respecter 'suis ici l'Pape!

Lubhâng naghirap muna si P. Irene bago napahinuhod ang babai. Ang masayang si Lily ay lubhâng *enchantee* sa pagkakatagpô sa Maynilà sa isáng dating kaibigan na nagpapaalaala sa kaniya nã m̃ga *coulisses* nã dulàan nã Grande Opera. At yaón nḡà ang dahil kung kayâ't si P. Irene, sa pagtupád sa kaniyang katungkulang pagiging kaibigan at pagkamanunurì, ay nagsimulâ nã isáng pagakpakan upang mapalakás ang loob nã babai: karapatdapat namán si Serpolette sa gayón.

Samantala'y ináantáy nã ating m̃ga binatà ang kankan; si Pecson ay nagkakandidilat, mayroón nã laháat nã bagay, ang kankán lamang ang walá. Nagkaroon nã isáng sandalí na kung hindí dumatíng ang isáng taong may katungkulan ay magpapanuntukan na sana ang m̃ga babai, manḡagsasá-bunutan, dahil sa udyók nã m̃ga taong nag-aantáy, gaya nã ating m̃ga nag-aaral, na makakita nã higít pa kay sa isáng kankán.

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

Disputez-vous, battez-vous,

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

Nous allons compter les coups.

Ang tugtugin ay humintò, nanġagsialís ang mġa lalaki, untuntung bumalik ang mġa babai at nagsimulá silá sa isáng pag-uusap na waláng nalinawang anomán ang ating mġa kaibigan. Ang pinag-uusapan ay pagsíra sa isáng hindi kaharáp.

—!Animo'y mġa makáw sa magpapansít—ang sabing marahan ni Pecson.

—¿At ang kankan?—ang tanóng ni Makaraig.

—iPinagtatalunan ang pook na lalòng bagay na pagsayawán!—ang tugóng waláng katawatawa ni Sandóval.

—iAnimo'y mġa makáw sa magpapansít—ang ulít ni Pecson na masamá ang loob.

Isang babaing kasama ang asawa ay pumasok nġ mġa sandalíng iyon at lumuklók sa isá nġ dalawáng palkong waláng lamán.

Ang galáw ay wari'y reina át tintingnán nang pawaláng bahalà ang boong salas na warìng ang ibig sabihin ay: "Náhulí pa akó kay sa inyó, talaksán nġ mġa tiwalí at malalayò sa tunóg nġ kampanà, dumating akóng hulí pa kay sa inyó". Tunay ngà, may mġa taong pumaparon sa mġa dulàan na kagaya nġ mġa burro sa takbuan: nana-nalo ang hulíng dumating. Nakakikilala kami nġ mġa taong lubháng matitinò na aakyát na muna sa isáng bibitayán kay sa pumasok sa loob nġ dulàan bago simulán ang unang bahagi. Nġuni't ang katuwàan nġ babai'y hindi nagluwát; nakita ang isáng palko na walá pang lamán; ikinunót ang kilay at kinagalitan ang kaniyang mahál na kabi-yák at nag-ingáy nang dí gayón na lamang kayá't ang maraming nároón ay nanġayamót.

—iSst! isst!

—iAng mġa hanġál! wari'y marurunong nġ pransés!—anáng babai na tumingín nġ lubós na paalipustá sa lahát nġ dako at tunitig sa palko ni Juanito na sa akalà niya'y doon nádingġig na nagbuhat ang isáng waláng pi-tagang sst.

Sadyá ngàng si Juanito ay may kasalanan; sa simulá pa'y kunwarìng nauunawà niyang lahát at umaastáng nġuminġití, tumatawa at pumapagakpák nġ tamà, na warìng waláng nakakakawalá sa kaniya sa mġa sinasabi. Gayóng hindi siya umaalinsunod sa kilos nġ mġa artista sapagká't bahagyâ nġ tumanáw sa pinaglalabasán. Sinasadyâ nġ ma-

pagbirô ang pagsasabi kay Paulita, na, dahil sa mayroon namáng lalò pang magagandá ay ayaw siyáng mapagôd sa pagtingín sa malayò.... Si Paulita ay namumulá, tinatak-pán n̄ pamaypáy ang mukhá at palihím na tumitingín sa kinalalagyán ni Isagani, na hindi tumatawa ni pumapagakpák at nanonood na hindi pinúpuná ang palabás.

Si Paulita ay nagdamdám n̄ samá n̄ loob at panibughô; ñnaiibigan kayá ni Isagani ang m̄ga mapanuksóng m̄ga artistang iyon? Ang pag-aakalàng itó'y nakapagpasamá n̄ kaniyáng ulo kayá't bahagyá nang nadingíg ang m̄ga pagpuring ginawá ni aling Victorina kay Juanito.

Gináganáp na mabuti ni Juanito ang kaniyáng tungkulin; maminsan minsan ay umíling, tandá n̄ dí kasiyahang loob, at sa gayón namán ay nakadídingíg n̄ ubuhan, alingawngáw sa iláng pook; kung minsan ay n̄gumíngiti, tumátangô at makaraan ang sandal'y umuugong ang pagakpakan. Si aling Victorina ay wilngwilí at nagkaroon na tulóy n̄ hangad na pakasal sa binatà sa araw na si D. Tiburcio ay mamatáy. ¡Si Juanito ay marunong n̄ pransés at si de Espadaña ay hindi! ¡At nagsimulá na sa pagpapatanáw n̄ lambíng sa binatà! N̄guni't hindi nápupuná ni Juanito ang pagbabagong lakad, dahil sa minamatyagán ang isáng mangangalakal na katalán na nasa siping n̄ konsul na suiso: si Juanito na nakakita sa kanilá na nag-uusap sa wikang pransés ay umaalinsunod sa nábabakás sa mukhá n̄ dalawá at sa gayóng paraan ay nakapang-úulól n̄ buò.

Nagsunód sunód ang m̄ga pangyayari, ang m̄ga tao'y nagsunód sunód sa paglabás, m̄ga masasayá at mapagpatawá gaya n̄ *bailli* at ni Grenicheux, m̄ga dugông mahal at nakalúlugod gaya n̄ markés at ni Germaine: ang m̄ga nanonood ay nagkáawanang mabuti dahil sa tampál ni Gaspard na patungkol sa duwag na si Grenicheux n̄guni't ang nakatanggáp ay ang mahinahong *bailli*, sa peluka nitóng umilandang, sa kaguluhan at sa kain̄gayan nang ibabá ang tabing.

—¿At ang kankán?—ang tanóng ni Tadeo.

N̄guni't agád na itínaas ang tabing at ang tagpúan ay nagíng anyóng tiange n̄ m̄ga alilà, may tatlóng halgíng kinalalagyán n̄ m̄ga sagisag at may daláng m̄ga pahayag na *servantes*, *cochers* at *doméstiques*. Sinamantalá ni Juanito ang pagkaká-

taón, at, malakás na sinabi kay aling Victorina upang má-dingíng ni Paulita at itó'y manalig sa kaniyang karunungán.

—Ang kahulugan ng *servantes* ay mga *serviente*, ang *doméstiques* ay *doméstico*....

—¿At anó ang kaibhán ng mga *servantes* sa mga *doméstiques*?—ang tanóng ni Paulita.

Si Juanito'y hindi nangúntí.

—*Doméstiques* ang mga *domesticado* ó napaamò na: ¿hindi ba ninyó nápu-puná na ang ilán ay may astáng taong gubat? Iyan ang mga *servantes*.

—¡Siyá nga namán!—ang dugtóng ni aling Victorina—ang ilán ay may masasamáng kilos.... at ang akalà ko pa namán na sa Europa ay pawàng may máaayos na ugali at.... nguni't sa dahiláng nangyayari sa Francia.... inákikita ko na!

— ¡Sst, sst!

Nguni't ang kagipitan ni Juanito ay nang dumatíng ang oras ng pagtatawarán at binuksán ang halang, ang mga alilàng nagpápaupá ay nangagsilagáy sa piling ng kaníkaniláng mga pahayag na nagpapakilala ng kaniláng kinauukulan. Ang mga alilà, mga sampû ó labíng dalawá, na anyóng magagaspáng, nangakasuót ng librea at may daláng isáng sangáng maliit sa kamáy, ay nangagsilagáy sa ilalim ng pahayág na *doméstiques*.

—¡Iyán ang mga maaamò na!—ang sabi ni Juanito.

—Tunay nga na ang mga astá ay warìng hindi pa nalalaunan ang pag-amò—ang banggít ni aling Victorina—itingnán natin ang mga hindi pa lubós na amò!

Makaraán yaón, ang labíng dalawáng dalaga na pina-ngunguluhan ng masayát maliksíng si Serpolette, na ang mga suót ay ang lalòng mainam niláng kagayakan, ang bawà't isá'y may isáng malakíng kалангí sa baywáng, masasayá, nangakangítí, malulusog ang katawán, mabighanì, ay nangagsilagáy sa piling ng haligi ng mga *servantes*.

—¿Bakit?—ang tanóng na palagáy na palagáy ni Paulita—¿iyán bagá ang mga taong bundók na inyóng sinasabi?

—Hindi—ang tugóng waláng katigatigatig ni Juanito—nangagkámali.... nangagkápalít.... Iyáng mga hulíng dá-ratíng.

—¿Iyáng mga dumáratíng na may mga daláng látigo?

Patangông sumagót nã oo si Juanito na hindî mápala-gáy at nagugulumihanan.

—¿Kung gayón ay ang mãga dalagang iyán ang mãga *cochers*?

Isáng nápakalakás na ubó ang sumagi kay Juanito na nakayamót tulóy sa iláng nanónood.

—iLumayas iyán! lumayas ang natútuyô!—ang sigáw nã isáng boses.

¿Natútuyô? ¿Tawagin siyang natútuyô sa haráp ni Paulita? Ibig makita ni Juanito ang may masamáng dilà upang ipalamon dito ang pagkatuyô. At nang makitang humá-hadláng ang mãga babai ay lalòng tumapang at lumakí ang loob. Salamat na lamang at si D. Custodio ang siyang nagsabi nã tagláy na sakít at sa panginãgilag na mápuna ay nagwawaláng bahalàng warí'y isinusulat ang pagtuligsâ sa dulâ.

—iKundî lamang kasama ko kayó!—ang sabi ni Juanito na pinagaláw ang mãga matá na gaya nã iláng manikà na nagpapagaláw sa pabató nã mãga orasán. At upang lalò pang máhawíg ay manakánakáng inilalawít ang kaniyang dilà.

Nang gabíng yaón ay nagíng matapang at mapuri siya sa matá ni aling Victorina kayâ't ipinasiya na nitó sa loob nã kaniyang dibdíb na pakasal sa kaniyá pagkamatáy na pagkamatáy ni D. Tiburcio.

Si Paulita ay untúnting lalòng nalulungkót dahil sa pagfísip na kung bakit ang mãga babaing iyon na tinatawag na *cochers* ay nakaaakit kay Isagani. Ang salitáng *cochers* ay nagpapaalaala sa kaniya nã iláng bangít na ginagamit nã mãga kolehiala upang ipahiwatig ang isáng warí'y damdamin kung silásilá ang nag-uusap.

Natapos din ang unang bahagi at dinalá nã markés na parang alilà si Serpolette at si Germaine, ang nagtatagláy nã anyông mahinhín nã samahan, at pinakakotsero ang hanãal na si Grenicheux. Isáng matunóg na pagakpakan ang nagpabalík na manãgakakawit sa kamáy, sa mãga artista, na may mãga iláng sandalí pa lamang ang kararaan na nanãgahabulán at nanãg-aaway; nanãgagsisiyukó sa lahát nã ðako nã mai-rugíng nanonood na taga Maynilà at ang mãga babai'y nakipag-tapunán nã titig sa iláng nanonood na lalaki.

Samantalang; naghahari ang kaguluhan na gawâ nã

m̃ga pag-uunahán sa pagtung̃o sa bihisán upang dulutan ñg maligayang bati ang m̃ga artista, at ñg m̃ga tumutung̃o namán sa m̃ga palko upang bumati sa babai, ang ilán ay nagpapahayag ñg kaniláng m̃ga pasiyáng ukol sa dulà at sa m̃ga artista.

—Hindí mapag-aalinlanġanang si Serpolette ang tang̃ing mabuti—ang sabi ñg isá na umanyông matalino.

—Ibig ko si Germaine, isáng bulagáw na kaibigibig.

—iWalá namáng boses!

—¿At anó ba ang gágawín ko sa boses?

—Kung sa inam ñg katawán, ay ang mataás!

—iPsh!—aní Ben-Zaib—ang laháat ay waláng kakabukabuluhán, walá isá mang artistang matatawag.

Si Ben-Zayb ay siyáng manunuligsá ñg “*El Grito de la Integridad*” at ang kaniyáng anyông mapagpawaláng kabuluhán ay nagbibigáy sa kaniyá ñg katangian sa matá ñg m̃ga nasisiyahán na sa kakauting bagay.

—iNi si Serpolette ay may boses, ni si Germaine ay may kariktáng kumilos, ni iyan ay músika, ni arte, ni anómáng bagay na may kabuluhán!—ang ipinangtapós na salitáng ang anyô ay lubós na mapagwaláng bahalà.

Upang makapagpanggáp na mabuting manunuligsá ay waláng ibáng mabuting paraan liban sa pintasán ang laháat. Dalawáng billete lamang ang ipinadalá ñg may arì ñg palabás sa Pásulatan.

Sa m̃ga palko’y ipinagtátanóng kung sino ang may arì ñg palkong waláng lamán. Linalúan noon ang laháat sa *chic*, sapagká’t siyáng hulíng dárating.

Hindí maalaman kung saan nagbuhat ang balitá na ang palko ay kay Simoun. Ang bulunġan ay napatunayan. Waláng nakákita sa manghihiyas ni sa butaka, ni sa bihisán, ni saan mang dako ñg dulàan.

—iDátapwá’y nákitá kong kasama ni Mr. Jouy kanġinang hapon!—ang sabi ñg isá.

—At nag-alay ñg isáng pamuti sa liig sa isá sa m̃ga artistang babai....

—¿Sa kanġino sa kanilá?—ang tanóng ñg iláng babaing mausisá.

—Sa mabuti sa laháat, ang sinúsundán ñg tingín ñg Capitán General.

Tingìnanang makahulugán, kindatan, bulalás na pag-aalinlanḡan, pagpapatunay at mḡa salitáng paputólputól.

—Ibig mag sa Monte-Cristo!—anáng isá na ibig masabing mapagbasá.

—iO taga dulot-kailanḡan nḡ *Real Casa!*—ang dugtóng nḡ lumalanḡit sa nagsalitá na naninibughò na kay Simoun.

Sa palko nḡ ating mḡa nag-aaral ay naiwan si Pecson, si Sandoval at si Isagani. Si Tadeo ay lumapit kay D. Custodio upang itó'y libanḡín samantalang si Makaraig ay naki-kipagkita kay Pepay.

—Walá, gaya nḡ sinabi ko sa inyó, kaibigang Isagani—ang pahayag ni Sandavol na nagkikilós nḡ masagwá, pinatatamis ang boses upang mádingíg siya nḡ mḡa binibining nasa palkong kalapít, ang mḡa anák nḡ mayamang may utang kay Tadeo—walá, hindi tagláy nḡ wikàng pransés ang mayamang tunóg niyang sarisari at maalindóg na tagintíng nḡ wikàng kastilà. Hindi ko mawari, hindi ko mahaká, hindi ko malirip ang ayos nḡ mḡa mánanalumpatíng pransés at nag-aalinlanḡan akó sa paniniwalà na nagkaroon at magkaroon nḡ alinsunod sa sadyáng kahulugán nḡ salitá, sa loob nḡ sadyáng matatawag na mánanalumpatí. Sapagká't huwag nating pagkámalan ang salitáng mánanalumpatí at salitáng mananatsát at madaldal. Sa lahát nḡ bayan ay mangyayaring magkaroon nḡ mḡa mananatsát at madaldal, sa lahát nḡ pook nḡ sangsínukob na tinitirahan nḡ tao, sa gitná nḡ mḡa malalamíg at waláng imík na mḡa inglés, gaya rin namán sa malikót at maramdaming pransés....

At ipinatuloy ang isáng mainam na pagsasalaysáy nḡ ukol sa mḡa bayan na sinamahan nḡ kanikaniláng nakaiigayang mḡa hilig at mḡa taguríng matagintíng. Si Isagani'y sumasang-ayon sa pamag-itan nḡ pagtanḡò, samantalang inalala si Paulita na kaniyang náhuling nakatingín sa kaniyá nḡ isáng tingíng nanḡunḡusap at may ibig sabihing maraming bagay. Ibig hulàan ni Isagani ang tinuturingan nḡ mḡa matáng iyon; iiyón ang tunay na nagsasabi nḡ maraming bagay at hindi mapanatsát!

—At kayó na isáng makatà na umaalinsunod sa tunóg at sukat, anák nḡ mḡa Musa—ang patuloy ni Sandoval na ikinumpáy nḡ magandang kilos ang kamáy, na waring binatì sa abot nḡ tingín ang siyam na magkakapatíd—ímáaakalà

bagá ninyó na sa isáng wikàng nápakasalát at waláng katunógtunóg na gaya ng pransés ay mangyayaring magkaroon ng mga makatàng nápakalalakíng gaya ng ating mga Garcilaso, ng ating mga Herrera, ng ating mga Espronceda at mga Calderón?

—Gayón mán—ang banggít ni Pecson—si Victor Hugo....

—Si Victor Hugo, kaibigang Pecson, si Victor Hugo, sakali't makatà, ay sapagká't utang niya sa España... sapagká't kilalá na, isáng bagay na hindi mapag-aalinlanġanan, bagay na tinátanggáp ng sampúng mga pransés na nanġaiingít sa España, na kung si Victor Hugo ay may mataas na pag-iisip, kung makatà, ay sa dahiláng sa Madrid siya nanirahan noong kaniyang kabatàan, doon násimsím ang mga unang buko ng pag-iisip, doon nabuò ang kaniyang utak, doon nagkakulay ang kaniyang paghahakà, ang kaniyang pusò'y naayos at sumipót ang mga magagandáng buko ng kaniyang pagkukurò. At sakà ang isá pa ay isino si Victor Hugo? ¿Maipapantáy bagá sa ating mga bago....

Nġuni't ang pagdatíng ni Makaraig na ang anyó'y malungkót at may isáng mapaít na nġintí sa labì ay pumutol sa salaysáy ng mánanalumpatí. Pigil ni Makaraig ang isáng papel na iniabót kay Sandoval nang waláng kaimík-imík.

Binasa ni Sandoval:

“*Palapati*: Ang sulat mo'y náhulí; iniharap ko na ang aking pasiya at sinang-ayunan. Gayón man, dahil sa waring nahulàan ko na ang iyong nasà, ay linutas ko ang salitàan nang alinsunod sa nais ng iyong mga kinakandili.

Paparoon akó sa dulàan at aantabayanan kitá sa paglabás.

Ang iyong masuyòng lapatí,

CUSTODINING.”

—iKay buti ng taong iyán!—ang bulalás ni Tadeo na halos malungkót.

—At nġayón?—ang sabi ni Sandoval—walá akong bagay na masamáng nakikita dito, kundí bagkús pa nġang ma-buti!

—Oo,—ang sagót ni Makaraig na ang nġití'y mapaít—inalutas ng sang-ayon sa kahilingan! iKatatapos ko pa lamang sa pakikipagkita kay P. Irene!

—¿At anó ang sabi ni P. Irene?—ang tanóng ni Pecson.

—Gaya rin nang sabi ni D. Custodio, at nanġahás pa ang tampalasan na akó'y handugán nġ maligayang batì! Ang Lupong kumanyá nġ kapasiyahán nġ may palagay ay sang-ayon sa balak at naghahandóg nġ maligayang batì sa mġa nag-aaral dahil sa kaniláng pag-ibig sa ináng bayan at nasàng makapag-aral....

—¿Kung gayón?

—Lamang; sa pag-aalaala sa ating mġa gawâin, at upang huwag mapawakawak ang layon, ang sabi, ay inaakaláng nararapat na ang pamamahala at pagsasagawâ nġ binabalak ay isakamáy nġ isá sa mġa “corporación,” kung sakaling hindí ibigin nġ mġa dominiko na másama sa Universidad ang akademia.

Bulalás na samâ nġ loob ang sumalubong sa mġa salitáng itó: si Isagani ay tumindíg, nġuni't waláng anománg sinabi.

—At upang mákitang tayo'y kalahók sa pamamahala sa akademia—ang patuloy ni Makaraig—ay ipinagaganáp sa atin ang paniningíl nġ mġa ambagan at abuloy, na katungkulan nating ibigáy sa isáng inġat-yaman na ihahalál nġ “corporaclóng” mamámahala, at ang inġat-yamang iyon ay magkakalooob sa atin nġ katibayan nġ pagkakatanggáp....

—¿Kung gayó'y magigíng kabisa tayo!—ang sabi ni Tadeo.

—Sandoval—ang sabi ni Pecson—naiyan ang *quantas*, saluhín ninyó!

—¿Puf! iyan ay hindí *quantas*, nġuni't dahil sa amóy ay náwawankí sa isáng midiás.

—At ang lalòng mainam—ang patuloy ni Makaraig—ay ang turò ni P. Irene, na tayo'y magpigíng ó kayá'y magdaos nġ isáng panapatang may mġa sulò, dahil sa pangyayari; isáng pagpapahayag nġ pagpapasalamat nġ mġa nag-aaral sa mġa taong nakilahók sa usap na itó.

—Siya nġâ, matapos ang palò, ay umawit tayo at magpasalamat! *Super flumina Babylonis sedimus!*

—¿Oo, isáng pigíng na gaya nġ sa mġa bilanggô—ang sabi ni Tadeo.

—Isáng pigíng na tayong lahát ay nakaluksâ at bumigkás tayo nġ mġa talumpating ukol sa patáy—aní Sandoval.

—Isáng panapatan na ang tutugtugin ay ang *Marsellesa* at mġa *marcha fúnebre*,—ang palagáy ni Isagani.

—Huwag, m̄ga ginoo—ang turing ni Pecson na gamit ang kaniyáng tawang bungô—upang ipagsayá ang pangyayari ay walâ n̄g lalòng kapit kay sa isáng pigíng sa magpapan-sít na ang maglilingkód ay m̄ga insík na waláng barò, n̄guni't waláng barò!

Dahil sa ang palagáy ay lubós na mapan̄gutyâ at nápaka-gaspáng ay tinanggáp; si Sandoval ang unaunang pumagak-pák; malaon n̄g ibig niyáng mákita ang loob n̄g m̄ga tindahang iyon na kung gabí'y waring inasasayá at maraming tao.

At anng tumutugtóg pa namán nang orkesta upang simulán ang pangalawáng bahagi nang tumindíg ang ating m̄ga binatà na iniwan ang dulàan sa gitná n̄g pagkakamanghá n̄g laháat n̄g nároroon.

XXIII

ISÁNG BANGKÁY

Si Simoun n̄gâ ay hindi naparoon sa dulàan.

Sapól sa ika pitó n̄g gabí ay umalís nang ligalíg at mapanglâw sa kaniyang bahay; nakita siyang makálawáng pumasok na ang kasama'y ibá't ibáng tao; n̄g ika waló ay nakita siya ni Makaraig na may binábantayán sa daang Hospital, sa kalapít n̄g konbento n̄g Sta. Clara, nang kasalukuyang tinútugtóg ang m̄ga kampanà n̄g simbahan; nang iká siyam ay nákita siyang mulí ni Camaroncocado sa paligid n̄g dulàan na nakípag-usap sa isáng wari'y nag-aaral, pumasok at mulíng lumabás, at nawalâ sa dilím na ibinibigáy n̄g m̄ga punò.

—At anó sa akin?—ang sabing mulí ni Camaroncocado —ánó ang mahihitâ kó sa pagsasabi sa bayan?

Si Basilio, gaya n̄g sabi ni Makaraig, ay hindi rin na-nood n̄g palabás. Ang kaawàawang nag-aaral sapól n̄g manggaling sa San Diego upang tubusín sa pagkaalilà ang kaniyang katipang si Hulí, ay mulíng hinaráp ang kaniyáng m̄ga aklát, ang panahón niya'y dinádaan sa hospital, sa pag-aaral ó sa pagkakalingà kay kapitáng Tiago, na binábaka ang sakít nitó.

Ang may sakít ay nagíng ugaling bugnót; sa kaniyang masasamáng sandalí, kapag nanglalambót dahil sa kakauntian n̄g apian na pinupunyagí ni Basiliong mapahinà, ay sinu-

sumbatán itó, sinásaktán, minumura; tinitíis ni Basilio na kinakalamay ang loob dahil sa batíd na ang kaniyang ginágawâ ay ikabubuti nṅ pinagkakautanṅan niya nṅ malakí, at kung gipít na gipít na lamang sakâ napapahinuhod; matapos masiyahan ang gawì, ang masamâng hilig, ay bumubuti ang ulo ni kapitang Tiago, nalulumbáy. tinatawag siyang anák, nápapaiyák sa pag-aalala sa paglilinkód nṅ binatà, ang mabuting panṅanṅasiwà sa kaniyang mṅa paupaháng bahay at sinasabing siya niyang pamamanahan; malungkót na napapanṅiti si Basilio at iníisip na sa buhay na itó'y ginagantí pa nṅ mabuti ang pag-ayò sa masamâng hilig kay sa pagtupád sa katungkulan. Hindí bibihirang náisip niyang pabayàan nang lumubbâ ang sakít at patunṅuhin sa libinṅan ang nag-aampón sa kaniyá, sa isáng landás na kinalatan nṅ bulaklák at magagandáng larawan, kay sa pahabàin ang buhay sa pamag-itan nṅ pagtitipíd.

—|Hanṅál na tao akó!—ang madalás na sabi sa sarili —ang karamihan ay hanṅál at yayamang nagbabayad...

Nṅuni't inifiling ang ulo at inaalaala si Hulí, ang malawak na kinabukasang nasa sa kaniyang haráp; iniisip niyang mabuhay nang hindí dudunṅisan ang kaniyang budhí. Ipinatutuloy ang panṅanṅalagang takdá at nagbabantáy.

Gayón man, ang may sakít ay lumulubháng untiunti sa araw araw. Si Basilio, na nagpasiyang untían nṅ untían ang nahihitít ó kung dí man ay hindí pinapayagang humitít nṅ higít kay sa karaniwan, ay nátatagpûán niya sa panggagaling sa hospital ó sa isáng pagdalaw na nákatatulo ang may sakít nṅ mabigát na tulog nṅ naáapian, na naglálawáy; at namumutláng warí'y patáy. Hindí mahulò nṅ binatà kung saan nanggagaling ang apian; ang mṅa tanṅing nagsisidalaw sa bahay ay si Simoun at si P. Irene, ang una'y bibihirang pumaroon, at itó namáng isá'y waláng humpáy sa pagbibilin sa kaniyá na higpitán at huwag babaguhin ang panṅanṅalagà at huwag punahín ang mṅa pagkamuhí nṅ maysakít, sapagká't ang unang dapat gagapin ay ang máiligtás.

—Tumupád kayó sa inyóng katungkulan, bínatà,—ang sabi sa kaniya—tumupád kayó sa inyóng katungkulan.

At binibigyán siyá nṅ isáng muntíng *sermon* na ukol sa bagay na iyón, sa pamag-itan nṅ isáng boóng pananalig at sigabó, na si Basilio'y nagkákaroón tulóy nṅ pagkalugód sa

nanġanġaral. Bukód sa roón ay pinapanġakùan siyá ni P. Irene nġ isáng mabuting mápapasukan, isáng mabuting lalawigan, at pinabanaagan pa sa kaniyá ang pangyayaring siyá'y máhalál na katedrátiko. Si Basilio namán, kahít hindí napadádalá sa mġa pag-asa, ay nagpápakunwaríng naníniwalà at sumúsunód sa iniuutos nġ sarili niyáng budhí.

Nang gabíng iyón, samantalang itinátanghál ang *Les Cloches de Corneville*, si Basilio ay nag-aaral sa haráp nġ isáng matandáng dulang, sa tulong nġ liwanag nġ isáng ilawáng langís, na ang pantallang bubog na malabò ay nakatátakíp at nakadídilím sa kaniyáng mukhá. Isáng lumàng bungô, iláng butó nġ tao, at iláng makakapál na aklát na mabuti ang pagkakanay ay siyáng nakakalat sa dulang na mayroón pang isáng palanganang tubig at isáng esponha. Isáng amóy apiang nanggagaling sa kanugnóg na silíd, ay nakapagpábigát sa hanġin at nakapagpápaantók sa kaniyá, nġuni't ang binatá'y naglálabán sa pamag-itan nġ pagbasá manakánaká sa kaniyáng noo't mġa matá, handá sa hindí pagtulog hanggáng sa matapos ang aklát. Iyó'y isáng bahagi nġ *Medicina Legal* at *Toxicologia* ni Dr. Mata, isáng aklát na kaniyáng náhirám at dapat isauli sa may-ari sa lalòng madalíng panahón. Ang katedrátiko ay ayaw magturò nġ hindí alinsunod sa kumathang iyón at si Basilio ay waláng sapát na salapí upang makabilí nġ aklát na iyón sapagká't sa dahiláng yaón ay bawal nġ mġa tagasuri sa Maynflà at kailanġan ang suhulan ang maraming kawani upang maipasok, ay malakíng halagá ang hiníhinġi nġ mġa mang-aaklát. Buhós na buhós ang pag-iisip nġ binatá sa kaniyáng pag-aaral, kayá't hindí man pinansín ang iláng mumuntíng aklát na ipinadalá sa kaniyáng galing sa labás na hindí maalaman kung saan, mġa aklát na tumutukoy sa Pilipinas, na doo'y kasama ang sa kapanahunang iyón ay siyáng nápupuná nġ lahát dahil sa masamá at kalait-lait na pagpapalagáy sa mġa anak nġ bayan. Waláng kapanápanahón si Basilio upang silá'y mabuksán; marahil ay nakapípigil din sa kaniyá ang pag-aalala na hindí masaráp ang tumanggáp nġ isáng pag-almura ó isáng paghamon at hindí makapagtanggól ó makatugón. Noon nġá, ang paglilitis sa anó mang lathalà, ay nagpapabayàng dustáin ang mġa pilipino, nġuni't ipinagbawal sa mġa itó ang sumagót.

Sa gitnâ n̄g katahimikang naghahari sa bahay, na nabubulahaw lamang sa iláng mahínàng paghíhilík na galing sa kabiláng silíd, ay nakádingíg si Basilio n̄g madalás na yabág sa hagdanan, m̄ga yabág na dumaan sa *caida* at tun̄go sa kaniyang kinalalagyán. Itinaás niya ang kaniyang ulo, nákitang nábukás ang pintúan at sumipót ang mapangláu na anyô ni Simoun, sa gítná n̄g kaniyang pagkakamanghá.

Mulá sa pagtatagpô nilá sa S. Diego, ay hindí pa nakikipagkita si Simoun, ni sa binatà, ni kay kapitang Tiago.

—¿Anó ang lagáy n̄g may sakít?—ang tanóng na tiningnáng sumandalí ang silíd at nápatitig sa m̄ga mumuntíng manipís na aklát, na aming binanggít, na hindí pa napuputol ang m̄ga dahon.

—Ang tibók n̄g pusò ay babahagyâ.... ang pulsó ay mahinàngmahinà.... pagkain, ay hindí makakain n̄g anómán,—ang tugóng marahan ni Basilio na malungkót ang n̄gítí—sa magmamadalíng araw ay pinagpapawisan n̄g katakot-takot.

At sapagká't nakikitang si Simoun, dahil sa tun̄go n̄g mukhá, ay nakatingín sa m̄ga tinurang mumuntíng aklát at sa pangīngilag na mulíng mábanggít ang pinag-usapan sa gubat, ay nagpatuloy:

—Ang boóng katawán ay nakakalatan na n̄g lason; bukas ó makalawá ay mangyayaring mamatáy na warí'y tinamàán n̄g lintík.... ang lalòng maliit na sanhí, isáng waláng kabuluháng bagay, isáng sulák n̄g kalooban ay mangyayaring makamatáy sa kaniyá....

—iGaya n̄g Pilipinas!—ang mapangláu na sabi ni Simoun.

Hindí napigil ni Basilio ang isáng n̄giwí, at sa dahiláng ipinasiya na niya ang huwag mulíng mapag-usapan ang bagay, ay nagpatuloy na warí'y waláng anománg nádingíg:

—Ang lalòng nakapagpapahinà sa kaniyá ay ang m̄ga pagpapanaginíp, ang kaniyang m̄ga pagkatakot....

—iGaya n̄g pamahalàan!—ang mulíng turing ni Simoun.

—May iláng gabí nang nágisíng n̄g waláng ilaw at inalàng siya'y nabulag; nangguló n̄g katakottakot, naghinagpís at linait akó na ang sabi'y dinukit ko ang kaniyang m̄ga matá.... Nang pumasok akóng may daláng ilaw ay pinagkámalan akóng si P. Irene at tinawag akóng kaniyang tagapagligtás....

—iWaláng pinag-ibhán sa pamahalàan!

—Kagabí—ang patuloy ni Basilio na nagbibingibingihan—ay nagbanǵon at hiningí ang kaniyáng manók, ang kaniyáng manók na may tatlong taóng patáy na, napilitan akóng bigyán siyá nǵ isáng inahín, at nǵ magkágayon ay pinakapuripuri akó't pinanǵakúan nǵ libolibo....

Nang mǵa sandalíng iyon ay tumugtóg ang isáng orasán nǵ ikasampú't kalahatì.

Si Simoun ay kinilabutan at pinigil ang binatà sa isáng kilos.

—Basilio—ang marahang sabi—pakinggán ninyó akóng mabuti, sapagká't ang mǵa sandalíng itó'y lubháng mahalagá. Nakikita kong hindí man ninyó binuksán ang mǵa aklát na ipinadalá ko; walá kayóng paglingap sa inyóng bayan....

Ang binatà'y nagtangkáng mangatwiran.

—iHindí na kailanǵan!—ang matigás na patuloy ni Simoun—Sa loob nǵ isáng oras ay susulák ang himagsikan sa isáng hudyát kó, at bukas ay walá na ang pag-aaral, walá nang Universidad, walá kundí labanán at patayan. Inihandá ko na ang lahat at hindí mahahadlanǵan ang aking tagumpáy. Kapag kami'y nanaíng, lahat niyong makatutulong sa amin at hindí kumilos, ay aariing kalaban. iBasilio naparito akó upang ialók sa inyó ang inyóng kamatayan ó ang inyóng tútunǵuhing kinabukasan!....

—iAng aking kamatayan ó ang aking kinabukasan!—ang ulit na wari'y waláng nalilinawan.

—Sa piling nǵ pamahalàan ó sa piling namin—ang sabi ni Simoun—sa mǵa sumisiil ó sa inyóng bayan. iMagpasiya kayó sapagká't tumátakbó ang panahón! iNaparito akó upang kayó'y ilitás alang-alang sa mǵa alaalang nagtali sa atin!

—iSa mǵa mániniil ó sa aking bayan!—ang marahang ulit.

Ang binatà'y litó; tintingnán ang manghihiyas nǵ matáng kinalalarawanan nǵ pagkasindák, naramdamáng ang kaniyang mǵa paa't kamáy ay nanglálamíng at libo-libong nagkakasalimuut na pagkukurò ang nagdaraan sa kaniyáng pag-iisip; nakikitang ang mǵa lansanǵan ay nagdadanak sa dugò, nádidingíng ang putukan, nápagitná siyá sa mǵa patáy at sugatán at ikatanǵi tanǵing lakás nǵ hilig! nakikita niyáng siyá, na suót ang damít sa paggawá, ay nagpúputól nǵ mǵa hità't nag-áalis nǵ mǵa punlò.

—Hawak ko ang kalooban n̄g pamahalàan—ang patuloy ni Simoun—aking ipinará at inaksayá ang kauntí niyáñg lakás at magugugol sa m̄ga halíng na pagsalakay, at sinilaw ko siyá sa kapakinabangáng máduduwít; ang m̄ga pangulo niyá ay tahimik na nan̄gasa dulàan n̄gayón at nan̄galilibáng sa pag-iisíp n̄g isáng gabíng lipus kasayahan, n̄guni't waláng isá mang hihilig na mulí sa unan.... Mayroón akóng m̄ga *regimiento* at m̄ga taong nasa aking kapamahalàan, pinapaniwalà kò ang ilán na ang may utos n̄g panghihimagsík ay ang General, ang ibá'y pinaniwalà kong ang m̄ga prayle ang may kagagawán; ang ilán ay binilí ko sa pangakò, sa katungkulan, sa salapí; ang marami, ang maraming marami ay kikilos upang makagantí, sapagká't nan̄gasisiíl at sa dahiláng nátatayò sa kalagayang mamatáy ó pumatáy.... Si kabisang Tales ay nasa sa lupà at sinamahan akó hanggáng dito! Inuulit ko sa inyó úsásama kayó sa amin ó ninanasà ninyó ang málaán sa pagdaramdám n̄g aking m̄ga kabig? Sa m̄ga sandalíng mapangñanib ang hindi pag-ayon sa kanino man ay isáng paglagáy sa kamuhíán n̄g dalawáng pangkát na magkalaban.

Makáiláng hinaplós ni Basilio ang kaniyáng mukhá na waríng ibig mágisíng sa isáng ban̄gun̄got; náramdamáng ang kaniyáng noo'y malamíng.

—¡Magpasiyá kayó!—ang ulit ni Simoun.

—¿At anó.... ang kailan̄gan kong gawín?—ang tanóng na ang tñngig ay pipí, baság, mahinà.

—Isáng bagay na lubháng madalí—ang tugón ni Simoun na ang mukhá'y naliwanagan n̄g isáng sinag n̄g pag-asa—sa dahiláng pamamahalaan ko ang kilusán, ay hindi ko maiiwan ang alín mang labanán. Kailan̄gan ko, na samantalang ang kaguluhan ay nasa ibá't ibáng pook n̄g siyudad, ay panguluhan ninyó ang isáng pulutóng, igibá ang pintúan n̄g Sta. Clara at kunín ninyó doon ang isáng tao na liban na sa akin at kay kapitáng Tiago ay kayó lamang ang makakákilala.... Kayó'y hindi mapapangñanib.

—¡Si María Clara!—ang bulalás n̄g binatà.

—¡Oo, si María Clara!—ang ulit ni Simoun, at noon lamang nagkaroon n̄g tunóg na malungkót at malumanay ang kaniyáng tingig—ibig ko siyang ilitás, upang ilitás lamang siya kung kayá ninasà ko ang mabuhay, nagbalík akó....

Iginawâ ko ang himagsíkan sapagká't ang isáng himagsíkan lamang ang makapagbubukás sa akin nḡ pintô nḡ mḡa kombento!

—iAy!—ani Basilio na pinagduóp ang kamáy—ináhuli kayó, lubhâng hulí!

—At ¿bakit?—ang tanóng ni Simoun na ikinunót ang kilay.

—iSi María Clara ay namatáy na!

Sa isáng lundág ay nápatindíg si Simoun at hinandulong ang binatâ.

—¿Namatáy?—ang tanóng na ang tingḡig ay nakapanḡi-nḡílabet.

—Kaninang hapon, ika anim; nḡayón marahil ay....

—iHindí totoo!—ang sigáw ni Simoun na namumutlá't ang matáy nanglflisik—ihindí totoo! iSi María Clara ay buháy, si María Clara ay kailanḡang mabuhay! Iyan ay isáng duwag na pagdadahilán.... Ihindí mamámatáy, at nḡayóng gabí'y ililigtás ko siya ó bukas ay patáy kayó!

Ikinibít ni Basilio ang kaniyang balikat.

—May iláng araw nang nagkasakít at akó ay pumaparoon sa kombento upang makibalitâ. Tingnán ninyó, nárito ang sulat ni P. Salvi na dalá rito ni P. Irene. Magdamág ná nag-iiyák si kapitang Tiago na hinahagkán at hiníhinḡáng tawad ang larawan nḡ kaniyang anak hanggáng sa natapos sa paghitít nḡ maraming apian.... Kaninang hapon ay tinugtóg ang kaniyang *agonías*.

—iAh!—ang bulalás ni Simoun na piniglán nḡ dalawáng kamáy ang ulo at nápahintô.

Naaalaala nḡáng nakadingḡig siya nḡ tugtóg nḡ *agonías* samantalang nanunubok sa paligid nḡ kombento.

--!Patáy!—ang mahinàng bulóng na waring ang nagsasalitá'y isáng anino—ipatáy! namatáy nang hindí ko man lamang nákita, namatáy nḡ hindí nalalamang akó'y nabubuhay nang dahil sa kaniyá, namatáy nḡ nagtitiis!....

At sa pagdaramdám nḡ isáng sigwáng kalagímlagím, isáng sigwáng may kulóg at buhawi na waláng paták nḡ ulán, hinagpís na waláng lubà, sigáw na waláng salitâ, nagnḡa-nḡalit sa kaniyang díbdíb at nagtatangkáng umapaw na warí'y bugá nḡ bolkán na malaong natimpî, ay bigláng umalís sa kinalalagyáng silid. Nádingḡig siya ni Basilio na pumápanaog

nḡ hagdán, na ang lakad ay waláng tuto; nádingíg ang isáng timpíng sigáw, sigáw na warìng nagsasabi nḡ pagsapit nḡ kamatayan, malalim, katanḡitanḡi, kahambál-hambál, kayá't ang binatà'y tumindíg na namumutlá't nanḡinḡiníg sa kina-uupán, nḡuni'i nádingíg ang yabág na papalayò at ang pintò sa daan na nag-umugong sa pagkakásará.

—¿Kaawàwàng tao!—ang bulóng at ang kaniyang mḡa matá'y napunò nḡ luhà.

At hindí na naalaala ang pag-aaral, at ang tingín ay sa malayò, ay iniisip-isip ang kapalaran nḡ dalawáng iyon: ang isá'y binatà, mayaman, bihasá, malayà, nakapagpapasiya sa sariling kabuhayan, may magandáng kinabukasan, at ang babai'y kasinggandà nḡ isáng panḡarap, malinís, lipús pananalig at waláng kamalayan sa lakad nḡ kamunduhán, náka-kandóng sa mḡa giliw at nḡití, nalalàan sa isáng maligayang pamumuhay, na sambahín nḡ kaniyang mḡa kaanak at igagalang sa mundó, nḡuni't gayón man, ang dalawáng iyon na lipus nḡ pag-ibig, punò nḡ mḡa adhiká't pag-asa, dahil sa isáng sawíng kapalaran, ang lalaki'y naglalagalág sa boong lupalop na tanḡáy nḡ ipo-ipong dugò at luhà, naghahasík nḡ kasamaán at hindí kabutíhan, inapí ang kabaitan, at inayò ang masamâng hilig, samantalang ang babai ay naghihinḡalò sa dilím na mahiwagà nḡ *clauastro* na kaniyang pinasukan sa paghanap nḡ kapayapàan, nḡuni't mḡa pagbabatá marahil ang nátagpò; malinis at waláng bahid dunḡis nang siya'y pumasok at naghinḡalò siya roong warì'y bulaklák na lugás...

¡Humimbíng kang mapayapà, sawíng anák nḡ aking waláng kapalarang bayan! ¡Dahín mo sa libinḡan ang kariktán nḡ iyong kabatàan, na linantá sa gitná nḡ paglusog! Kapag ang isáng bayan ay hindí makapaghandóg sa kaniyang malilinis na dalaga nḡ isáng payapàng tahanan, sa pagkukup nḡ banal na kalayàan; kapag ang tanḡíng maipamamana nḡ lalaki sa kaniyang balo ay kahihiyán, pag-luhà sa iná at kaalipinán sa mḡa anák, mabuti nḡâ ang kusàin ninyó ang huwag nang magbunga, at lunurin na sa inyóng tiyan ang binhí nḡ mḡa kalaitlait na iaanák. Ah, mabuti ka na, na hindí ka manḡinḡilabot sa iyóng libinḡan sa pagkádinḡíg nḡ sigáw nḡ mḡa naghihinḡalò sa kadilimán, nḡ mḡa nakabatíd na silá'y may pakpák nḡuni't nanḡakagapos, nḡ mḡa naiinis dahil sa waláng kalayàan. Tumunḡo ka na kaakbáy

nḡ mḡa panḡarap nḡ makatà sa kalanḡitang walâng hangan, anino nḡ babaing nábanaag sa isáng sinag nḡ buwan, na ibinúbulong nḡ maigkás na kawayanán... ¡Mapalad ang matáy nḡ mayroong umiiyak, nḡ nag-iiwan sa pusò nḡ sa kaniyá'y umiibig nḡ malinis na gunitá, isáng banal na alaala, na hindí nadunḡisan nḡ karumaldumal na sigabó nḡ kaloo-ban na lalòng lumálakí sa katagaláng panahón! ¡Sumulong ka, aalalahanin ka namin! Sa malinis na simuy nḡ ating bayan, sa ilalim nḡ kaniyáng langít na bugháw, sa ibabaw nḡ alon nḡ lawàng nakukulóng nḡ bulubunduking kulay sápiro at baybaying esmeralda; sa kaniyáng malilinaw na batisan na nilililiman nḡ mḡa punòng kawayan, hinihiyasan nḡ mḡa bulaklák at binibigyáng buhay nḡ mḡa tutubí't paróparó sa kaniláng walâng tunḡo at malikót na pagliliparan na warìng nanḡagsisipaglarò sa hanḡin; sa katahimikan nḡ ating mḡa gubat, sa awit nḡ ating mḡa batisan, sa buhos na brillante nḡ ating mḡa talón nḡ tubig, sa maningning na liwanag nḡ ating buwán, sa mḡa buntóng hiningá nḡ hanḡin sa gabí, sa isáng sabi, sa lahát nḡ bagay, na makapagpapaalala sa larawan nḡ ginigiliw, ay makikita ka naming gaya nḡ pinanḡarap naming anyô mo na marilág, magandá, nakanḡitíng gaya nḡ pag-asa, kasinglinis nḡ liwanag, dátapwá'y malungkót at mapighatíng tinátanaw ang aming karumaldumal na kalagayan.

XXIV

MḠA PANḠARAP

¡Amor, que astro eres?

Nang kinabukasan, isáng araw nḡ huwebes, bago lumubóg ang araw, ay naglálakád si Isagani sa liwaliwang María Cristina na tunḡo sa Malecón, upang dumaló sa itinipán sa kaniyá ni Paulita nḡ umagang iyón. Walâng pag-aalinlanḡan ang binatà na ang kaniláng pag-uusapan ay ang nangyari sa gabíng nagdaán, at sa dahiláng siyá'y handâng hingán nḡ paliwanag ang binibini at alám niyá ang pagkamataás at ugaliḡ matigás nitó ay ináasahan na ang isáng pagkakasirá. Dahil sa pananakaliḡ itó ay tinagláy niyá ang dalawáng bugtóng na sulat ni Paulita, dalawáng kaputol na

papel, na bahagyâng kinatataláán nã iláng talatàng mada-llan ang pagkakatitik, na may iláng lamas at dí lubhâng ayos ang pagkakasulat, mǵa bagay na hindi nakahadláng upang silá'y pakainġatan nã binatang nanġinġibig na higít pa kay sa silá'y nagíng sulat ni Safo ó nã musa Polimnia.

Ang pagtalagáng itó na pawiin ang pag-ibig sa nġalan nã karanġalan, ang hanġád na magtiís makatupád lamang sa katungkulan, ay hindi nakapigil na sumalakay kay Isagani ang isáng matindíng kalungkutan at makapagpaalaala sa kaniyá noong magagandáng umaga at mǵa gabíng lalò pa mandíng magagandá, na siláng dalawá'y nagbubulunġan nġ matatamis na kahanġalán sa mǵa pag-itan nã saláng bakal nã *entresuelo*, mǵa kahanġaláng sa ga nang bi-natà, ay may kahulugán at katurán na waríng silá ang mǵa tanġing salitá na dapat pakinggán nã lalòng mataás na pang-unawà nã tao. Iniisip ni Isagani ang mǵa pagla-lakarán, ang mǵa gabíng may buwán, ang peria, ang mǵa madalíng araw nã Disyembre matapos ang *misa de gallo*, ang agua bendita na karaniwang kaniyáng iniáabót at pina-sasalamatan namán nã binibini sa pamag-itan nã isáng ti-nġíng punò nã isáng boóng pagsintá, at kapuwá silá nanġi-nġilabot pagtatamá nã kaniláng mǵa daliri. Matutunóg na buntóghiningá na waríng maliliit na kuwitis ang pumupulas sa kaniyáng dibdíb at sumásalagimsím sa kaniyá ang laháť nã banggít nã mǵa makatá't manunulat na ukol sa pagka-salawahan nã babai. Sa loob niyáng sarili'y isinúsumpâ ang pagkakátayò nã mǵa dulàan, nã operetang pransés, ipina-nġanġakòng gagantihán niyá si Pelaez sa lalòng madalíng panuhón. Lahát nã nasa paligid ay waríng malungkót at maiitím ang kulay sa ganáng kaniyá; ang dagatan ay uli-la't nag-íisá, lalò pa mandíng warí'y nag-íisá dahil sa kada-lanġan nã mǵa daóng na nakahintò roon; ang araw ay lu-lubóg sa likurán nã Mariveles nang waláng anománg kagan-dahan at kariktán, walá ang mǵa ulap na sarisari ang ayos at mayaman sa kulay nã mǵa hapong magagandá; ang mo-numento ni Anda, na waláng kaayos ayos, marálitá't bagól, na waláng anyò, waláng kalakhán: warí'y isáng sorbetes ó mabuti na ang magíng isáng pastel; ang mǵa ginoong nanġag-liliwalíw sa Malecón, kahì't na may mǵa anyòng nasisiyahang loob at masasayá, ay waríng masusunġít, mapagmataás at mǵa

hambúg sa ga nang kaniyá; malilikót at walâng pinag-aralan ang m̄ga batàng naglalarô sa dalampasigan na pinatatalón sa alon ang m̄ga batóng lapád sa tabí n̄g dagat, ó kayá'y nanġágháhanáp sa buhanġinán n̄g m̄ga susô at kokomo na hinuhuli n̄g walâng patu-mangġá at pinápatáy n̄g walâ namáng pakinabang; sa isáng sabi, sampû n̄g walâng katapusáng paggawâ n̄g daonġan, na pinatungkulán niya n̄g mahigít sa tatlóng tulá, ay warġng isáng bagay na walâng kabuluhán, kahalayhalay, gawâng batà, sa ga nang kaniyá.

—Ang daonġan, iah! ang sadsaran n̄g Maynilà, isáng *bastardo* na mulá't sapol n̄g ipaglihí ay nagpaluhà na sa lahát dahil sa panġunġuntí't kahihiyán! Kung hindí man lamang sana mangyari na matapos ang maraming pagluhà ay huwag lumabás na karimarimarim ang bunġang sisipót!

Nagpugay n̄g hindí ininó ang dalawáng hesuita na nagíng m̄ga gurô niya; bahagyâ nang nápuna ang isáng *tandem* na ang lulan ay isáng amerikano at kinaġingitán n̄g iláng makisig na nagpapalakad n̄g kaniláng m̄ga kalesa: nang nálalapít sa monumento ni Anda ay nadinġig si Ben-Zayb na may kausap at ang pinagsasalitàan ay si Simoun na nang gabíng nakaraán ay biglâng nagkasakit; si Simoun ay ayaw tumanggáp n̄g anománg dalaw, sampû sa m̄ga alagád n̄g General.

—iIyan!—ang bulalás ni Isagani na nápanġití n̄g malungkót—diyan, ang m̄ga pakitang loob, sapagká't mayaman.... Nġuni't sa m̄ga sundalong sugatín at may sakit na galing sa pagsalakay ay walâng dumadalaw!

At sa pag-iisíp sa m̄ga pagsalakay na itó, sa kapalaran n̄g m̄ga kaawawàng sundalo at sa pakikipaglapan n̄g m̄ga taga kapulúan na ayaw pasakop sa dayuhan, ay náisip ang pagtimbáng n̄g m̄ga pagkamatáy, na, kung ang sa m̄ga sundalo ay dakilà sapagká't tumútupad sa kaniláng katungkulan, ang sa m̄ga taga kapulúan ay maluwalhati sapagká't ipinagtátanggol ang kaniláng tinubúan.

—iKatakátakáng kapalaran ang sa iláng bayan!—aniya —Sapagká't ang isáng manglalakbáy ay lumunsád sa kaniyáng dalampasigan, ay nawawalán na silá n̄g kalayàan at nagigíng sakóp ó alipin, hindí lamang n̄g manglalakbáy, hindí lamang n̄g m̄ga nagmamana sa m̄ga itô, kundí n̄g kanilá pang m̄ga kababayan, at hindí sa isáng panahón lamang.

kundí sa boóng buhay na! ¡Katakátakáng pag-unawà sa katwiran! Ang kalagayang itó'y nagbibigáy n̄g malakíng karapatán upang lipulin ang lahát n̄g dayuhan na warí'y siyáng lalòng maban̄gís na hayop na maitatapon n̄g dagat!

At inisipisip, na, ang m̄ga taga pulòng iyón, na kabaka n̄g kaniyang bayan ay waláng ibáng kasalanan kundí ang tagláy na kahinàan. Ang m̄ga manglalakbáy ay lumunsád din namán sa dalampasigan n̄g ibáng bayan; n̄guni't sa dahiláng nátagpûang malalakás ay hindí pinagtangkáan n̄g kaniláng katan̄gi-tan̄gìng han̄gád. Kahi't na mahihinà ay minámagandá niya ang ipinamamalas, at ang pan̄galan n̄g m̄ga kalaban, na hindí kinaliligtáang lagyán n̄g kakabít na duwag at dí mapagtapát n̄g m̄ga pamahayagan, ay ipinala-lagáy niyang m̄ga pan̄galang magitíng, sapagká't namámatáy sa gitná n̄g kadakilàan sa paanan n̄g m̄ga gibáng muog n̄g kaniláng dí wastòng kutà, m̄ga dakilà pa kay sa matatandáng bayaning taga Troya; ang m̄ga nasa pulòng iyon ay hindí nagnakaw n̄g isá mang Elenang pilipina. At sa kaniyang kasigabuháng loob sa pagkamakatà, ay iniisip ang m̄ga kabinatàan sa m̄ga pulòng iyon na nan̄gagkakapuri sa matá n̄g m̄ga babai doon, at dahil sa siyá'y nan̄gingbig, na may nasàng mawalá sa mundó, ay kinaiinggitán niyá ang m̄ga kabinatàang iyón na nakakatagpò n̄g isáng dakilàng pagpapatiwakál. At nábulalás na:

—¡Ah! Ibig kong mamatáy, mauwí sa walá, iwanan ang aking bayan n̄g isáng dakilàng pan̄galan, mamatáy n̄g dahil sa kaniyá, siyá'y ipagtanggól sa pagdagsá n̄g m̄ga dayuhan at pagkatapos ay tanglawán n̄g araw ang aking bangkáy na warí'y tanod na waláng kilos sa m̄ga talampás n̄g dagat!

At ang pakikilaban sa m̄ga alemán ay pumasok sa kaniyang alaala, at halos dinamdám niyá ang pagkakasawatá n̄g gayón; namatáy sana siyá n̄g boong kasiyaháng loob sa piling n̄g watawat n̄g kastilà't pilipino, bago sumukò sa dayuhan:

—Sapagká't sa España—aniya—ay nabibigkís kami n̄g mahigpít, dahil sa nakaraan, sa kasaysayan, sa pananampalataya, sa wikà....

¡Ang wikà, oo, ang wikà! Isáng palibák na n̄gití ang nalarawan sa kaniyang m̄ga labì; n̄g gabíng yaon ay mayroon siláng gagawíng isáng pigíng sa *magpapansit* upang *ipagdiwang* ang pagkamatáy n̄g Akademia n̄g wikâng kastilà.

--¡Ay!--ang buntóng-hiningá niyá—ikapág ang mġa labusáw sa España ay kagaya nġ mġa náririto, sa madalíng panahón ay mabibilang nġ Ináng bayan ang mġa nagtátapát sa kaniyá.

Ang gabí'y untí-untíng lumálaganap at dahil doo'y nararagdagán ang kapighatían sa pusò nġ binatà, na walá nang pag-asa halos na makita si Paulita. Iniiwan na nġ mġa naglíliwalíw ang Malecón upang tumunġo sa Luneta, na ang iláng bahagi nġ tinutugtóg doon nġ músika ay nakararáting na dalá nġ masaráp na hanġin sa hapon hanggáng sa kinalalagyán nġ binatà; ang mġa marino nġ isáng pangdigmâng dagat, na nakahimpíl sa ilóg, ang gumágawâ nġ mga paghahandâng ukol sa gabí, na, nanġagsísiakyát sa lubid na warí'y mġa gagambá; ang mġa daóng ay untí-untí nang naglálagáy nġ kaniláng ilaw na nagbíbigáy buhay doon at ang dalampasigan

Do el viento riza las calladas olas

Con blando murmullo en la ribera

Se deslizan veloces por sí solas.....

na sinabi ni Alaejos, ay bumúbugá sa dakong malayò nġ manipís na singáw na ginágawâng warí'y kayong madalang at matalinghagà nġ liwanag nġ buwan, na noon ay kabilugan.....

Isáng malayòng dagunót ay nádingíg, dagunót na untí-untíng lumálapít: lumingón si Isagani at ang kaniyáng pusò'y tumibók nġ malakás; isáng sasakyáng batak nġ dalawáng kabayong putí ang dumárating, ang mġa kabayong putíng makikilala niyá sa gitná nġ sandaanglibo. Sa sasakyán ay nakalulan si Paulita, si aling Victorina at ang kaibigang kasama nġ gabíng nakaraán.

Bago makahakbáng ang binatà'y nakaibís nang biglá si Paulita at nġnítian si Isagani nġ isáng nġiting lubós na pakikipagkásundò: si Isagani'y nápanġití namán at sa warí niyá'y napawìng parang usok ang lahát nġ ulap, ang lahát nġ masusunġit na akalàng sa kaniyá'y sumalakay; may mġa liwanag ang lanġit, awit ang hanġin at bulaklák ang nakakalat sa mġa damó nġ nilalakaran. Ang masamá lamang ay naroroon si aling Victorina, si aling Victorina na kaylan ma't náikikita ang binatà'y hindí binibitiwan upang pagtanunġán nang balitàng ukol kay D. Tiburcio. Ti-

nungkol ni Isagani ang pagtuklás n̄ kinalalagyán sa pamagitan n̄ m̄ga nag-aaral na kakilala niya.

—Walá pang makapagsabi sa akin hanggá n̄gayón—ang sagót, at katotohanan n̄â ang kaniyang sinasabi, sapagká't si D. Tiburcio ay nagtatagò pa namán sa bahay n̄ amaín ng binatà, sa bahay ni P. Florentino.

—Ipabalitá ninyó sa kaniyá—ang sabing galít na galít ni aling Victorina—na ipinahahanap ko siya sa guardia sibil; sa patáy man ó sa buháy ay ibig kong matantô kung saan naroon.... isapagká't iyang pangangailan̄gang mag-antáy n̄ sampûng taón bago makapag-asawa ang isáng gaya ko!

Gulilát na nápatin̄gin sa kaniyá si Isagani; iniisip ni aling Victorina ang pakasal. ¿Sino kayâ ang kulang palad?

—¿Anó ba ang pagkámásid ninyó kay Juanito Pelaez!—ang bigláng tanóng n̄ babai.

—¿Si Juanito?....

Hindí matumpakán ni Isagani ang isásagót; n̄ganín̄ganí nang ibig sabihin ang lahát n̄ kasamáán ni Pelaez na kaniyang batíd, n̄guni't ang pagkamapagbigáy ay siyang naghari sa kaniyang pusò at ang sinabi'y pawang pagpuri sa kaagáw, sa dahiláng kaagáw n̄â niya. Dahil sa gayón ay tuwángtuwâ at magalák na pinakapuri ni aling Victorina ang m̄ga kabutihan ni Pelaez, at gágawín na sanang katapatang loob si Isagani tungkol sa kaniyang panibagon pag-ibig, nang dumatíng na tumatakbó ang kaibigan ni Paulita upang sabihin na ang pamaypáy nito'y nahulog sa m̄ga batóng nasa pasigan, sa kalapít n̄ Malecón. Pakaná ó pagkakátaón, n̄guni't ang pangyayaring itó'y nagbigáy daan upang ang kaibigan ay mâtirang kasama n̄ matandâng babai at si Isagani namán ay mangyaring makipag-alanan kay Paulita. Sa isáng dako namán ay ikinalulugód ni aling Victorina ang gayón, at upáng maiwan sa kaniyá si Juanito, ay linúluwagán ang pag-ligaw ni Isagani.

Mayroon nang handâng paraan si Paulita; nang mag-pasalamat ay nagpakunwaríng may pagkamuhí, may samâ n̄ loob, at ipinahiwatig, sa isáng paraang lubhâng mahinhín, na siya'y nagtataká sa pagkakatagpô doon sa binatà, gayóng ang lahát n̄ tao'y nasa Luneta, sampû n̄ m̄ga artistang pransesa.

—Tinipanán ninyó akó, ¿papanong hindí....

--Gayón man, kagabí'y hindí man ninyó nápunang akó'y nasa dulàan; sa boóng itinagál nǎ palabás ay minámatyagán ko kayó at hindí ninyó hinihíwalayán nǎ tingín iyóng mǎga babaing *cochers*....

Nagkápálit ang kalagayan; si Isagani na náparoon upang humingí nǎ paliwanag ay siya pang nagbigáy at sumaligaya siyáng lubós nǎ tinuran ni Paulita na siya'y pinatatawad. Tungkól sa pagkakaparoon nǎ babai sa dulàan, ay dapat pang pasalamatán sa kaniyá; siya, sa kápipilit nǎ inali, ay pumaroon lamang sa pag-asang mákikita ang binatà sa boong palabás. ¡Gaano ang pagkutyâ niya kay Juanito Pelaez!

--¡Ang aking ali ang nakakaibig!—ang sabi na kasabáy ang masayáng halakhák.

Kapuwâ nagtawanan; ang pagkákasal ni Pelaez kay alíng Victorina ay ipinagkatuwâ niláng mabuti at halos namamalas na niláng nangyari; nǎuni't naalala ni Isagani na si D. Tiburcio ay buháy at ipinagkátíwalà ang lihím sa kaniyang giliw, matapos na mapapangakòng hindí sasabihin kahí't kanino. Si Paulita'y nangakò, nǎuni't sa sarili'y tangká ang sabihin sa kaibigan.

Ang bagay na itó'y siyáng naglipat nǎ usapan sa bayan ni Isagani, na nalilibid nǎ kagubatan at nálagáy sa bay-bayin nǎ dagat na nag-uumugong sa paanan nǎ matataas na talampás.

Ang matá ni Isagani ay nagliliwanag sa pagbanggít sa liblíb na sulok na iyon; ang sigáw nǎ pagmamakatangí ay nagpapapulá sa kaniyang pisngí, nangingínig ang kaniyang boses, ang kaniyang damdaming makatà ay sumusulák at ang mǎga salitá'y pumupulás na mainit, punò nǎ sigabó na waring ang pag-ibig nǎ kaniyang pag-ibig ang tinuturan, kayá't hindí nakapigil sa pagbulalás nǎ:

--¡Oh! ¡Sa iláng nǎ aking mǎga kabundukan ay dinadanas ko ang pagkamalayà, malayàng gaya nǎ simuy, gaya nǎ liwanag na waláng sagkáng kumakalat sa sangsinukob! ¡Libo mang bayanán, libo mang palasyo ay ipagpapalit ko sa sulok na iyón nǎ Pilipinas, na malayò sa mǎga tao, ay dinadanas ko ang tunay na kalayàan! ¡Doón, kaharáp ang mǎga sadyáng likás, kaharáp nǎ hiwagà at nǎ waláng katapusán; nǎ kagubatan at nǎ karagatan, ay nag-íisip akó, nagsasalitá at gumagawâ nang gaya nǎ isáng taong waláng kinikilalang panginoón!

Si Paulita, sa harap n̄ gayóng sigabó n̄ kalooban dahil sa bayang kinákitàan n̄ unang liwanag, sigabóng hindi kilalá, siya na hiratíng makádingíng n̄ pag-alipustá sa kaniyáng bayan at maminsan minsang siyá'y nakíkiayon sa gayón, ay nagpahalatá n̄ kaunting wari'y panibughó sa paraang paghihinampó na gaya n̄ dati.

N̄guni't madalí siyáng napapayapà ni Isagani.

—¡Oo!—ang sabi—siyá'y iniibig ko n̄ higít sa lahát n̄ bagay noong hindi pa kitá nakikilala! Ibig na ibig ko ang magliklík sa kagubatan, humimbíng sa lilim n̄ m̄ga punò, umupò sa un̄gós n̄ isáng talampás upang saklawín n̄ tingín ang Pasípiko na sa harapán kó'y hinahalò ang kaniyáng m̄ga bugháw na alon, at inihahatid sa akin ang m̄ga awit na natutuhan sa m̄ga dalampasigan n̄ malayàng Amérika.... Bago kitá mákilala, ang dagat na iyon ay siyáng aking mundó, aking lugód, aking pag-ibig, aking m̄ga panḡarap. Kapag nahihimbíng n̄ mapayapà at ang araw ay nagniningning sa kaitaasan, ay ikinalulugód ko ang pagtanáw sa bangíng nasa sa aking paanan na may limángpung metro ang lalim, at hinahanap ko ang m̄ga kahan̄gàhan̄gàng hayop sa kagubatan n̄ m̄ga bulaklák n̄ bató at m̄ga korales na naaaninag sa bugháw na tubig, ang malalakíng serpiente na, alinsunod sa sabi n̄ m̄ga taong bukid, ay umaalís umanó sa gubat upang manahanan sa dagat at doo'y magpakálakí-lakí.... Sa kináhapunan, na, umanó'y, siyáng paglabás n̄ m̄ga sirena, ay sinusubukan kong masigasig sa pag-itan n̄ m̄ga alon, na minsan, ay waring namalas ko silá sa gitná n̄ bulá at doo'y nan̄gaglalarò; maliwanag na nadidingíng ko ang kaniláng m̄ga awit, awit na ukol sa kala-yàan, at naulinigan ko ang tunóg n̄ kaniláng matagintíng na alpá. Noong araw ay dumádaan akó n̄ mahahabàng sandalí sa pagmamalas n̄ pagbabagobagong anyô n̄ m̄ga ulap, sa pagmamalas sa punòng nag-iisá sa kapatagan, sa isáng talampás, na hindi ko maunawà ang sanhi n̄ pagkagayón, na hindi mákilalang lubós ang damdaming yaon na ginigising sa aking kalooban. Madalás na akó'y pinagsasalaysayán n̄ mahahabàng panḡaral n̄ aking amaín at sinasabing dadalhin akó sa isáng manggagamot dahil sa baká akó'y magkaróon n̄ sakit na mapanglawin. Dátapwá'y ná-kita kitá, kitá'y inibig, at sa pagpapahingáng ito sa pag-

aaral ay waring may isáng bagay na walâ sa akin n̄g akó'y nároon, ang kagubatan ay madilím, malungkót ang ilog na umaagos sa kagubatan, ang dagat ay nakaíníp, ang abot n̄g malas sa dakong kalookan ay waláng anománg bagay.... ¡At! kung máparóon ka lamang doón, kahi't miminsan, kung tungtungán n̄g m̄ga paa mo ang m̄ga landás na iyón, kung kanawín n̄g dulo n̄g iyóng m̄ga dalirì ang tubig n̄g m̄ga batisan, kung tingnán mo ang dagat, maupô ka sa talampás at pahiginģin mo ang hanģin sa pamag-itan n̄g iyong mahihimig na awit, ang aking kagubatan ay magigíng Edén, ang agos n̄g batisan ay aawit, sisipót ang liwanag sa kusim na dahon, magiging batóng brillante ang m̄ga paták n̄g hamóg at magigíng perlas ang m̄ga bulâ n̄g dagat!

Nģuni't nádinģig ni Paulita na upang makaratíng sa bayan ni Isagani ay kailanģang magdaán sa m̄ga bundók na maraming malilift na lintá, at dahil sa bagay na itó, ay kinikilģ na ang duwág. Dahil sa gawí na niya ang ayaw mapagod at sa dahiláng siyá'y malayaw ay sinabing maglakbáy lamang siyá kung naka-karwahe ó naka-tren.

Si Isagani, na nakalimot na sa lahát n̄g kaniváng mapáit na pagpapalagáy sa m̄ga bagay bagay at walâ nang náki-kita sa lahát n̄g dako kundí bulaklák na waláng tiník, ay sumagót na:

--Sa loób n̄g dí mahabàng panahón ang lahát n̄g puló'y makakalatan n̄g m̄ga daáng bakal.

Na lubhâng matuli't
halos parang hanģin
na pagdaraanán
niyóng *ferro-carril*,

gaya n̄g sabi n̄g isáng sumulat; at sa gayón, ang m̄ga sulok n̄g sangkapulúan ay mabubuksán sa lahát....

—Sa gayón, nģuni't ikailan? Kung akó'y hukluban na....

—¡Bah! Hindí mo batíd ang magagawá natin sa loob n̄g iláng taón—ang sagót ni Isagani—hindí mo batíd ang lakás at ang sigabó na maibibigáy n̄g bayan matapos ang daan daang taóng pagkáhimbíng.... Nililingap tayo n̄g España; ang kabinatàan nating nasa Madrid ay gumagawá gabít araw at iniuukol sa tinubùan ang boô niláng katalinuhan, ang lahát n̄g sandalí n̄g kaniláng kabuhayan, ang lahát n̄g kaniláng kaya; ang m̄ga mahahabaging tingģig doon ay naki-

kisapì sa ating tinġig, mġa polítiko na nakababatíd na waláng mabuting bigkís kundí ang pag-iisá sa kabuhayan at sa damdamin: kinikilala ang ating katwiran at ang laháť nġ bagay ay nagpapahiwatig nġ isáng magandáng kinabukasan nġ madlá.... ¡Tunay nġâ at katatapos pa lamang na kapagtítikím nġ isáng muntíng pagkabigò, kamíng mġa nag-aaral, nġuni't ang tagumpáy ay untíuntí nang lumalaganap sa laháť nġ layunín.... nasa sa budhí na nġ laháť! Ang taksíl na pagkatalong aming tinamó ay nagpapatunay nġ mġa hulíng hinġá, nġ hulíng kilíg nġ mamámatáy! Bukas ay mámamayán kami nġ Pilipinas na magandá na ang tutunġuhin sapagká't málalagáy sa mġa mairuġíng kamáy; ¡Óo! ang kinabukasan ay amin, nákinikínitá ko nang kulay rosa, nakikinikínitá kong ang pagkilos ay magbibigáy buhay sa dakong itó na laong panahóng patáy, náhihimbíng.... Nákinikínitá ko ang pagsipót nġ mġa bayan sa kalapít nġ mġa daáng bakal, at sa laháť nġ pook ay may mġa pagawàan na gaya noong nasa Mandaluyong!.... Nádidinġíg ko na ang pagsipol nġ bapor, ang dagundóng nġ mġa tren, ang ugong nġ mġa mákina.... namamalas kong pumápaitaas ang usok, ang kaniyáng malakás na hinġá, at nálanangġap ko ang amóy nġ lanġís; ang pawis nġ mġa kahanġàhanġang kasangkapan na waláng tígil sa paggawá.... Ang daongġang iyan, na may mahinàng pagkayari, ang ilog na iyan na wari'y pinaghíhingalúán nġ pangangalalakal, ay mákikita nating punô nġ albor at maglalarawan sa atin nġ panahón nġ taglamíng sa kagubatan nġ Europa.... Ang malunas na simoy na itó at ang malilinis na batóng iyán ay mapupunô nġ uling, nġ mġa kaha at barriles na gawá nġ tao; dátapwá'y waláng kailanġan! maglalakbáy tayo nġ madalian, sa mġa maluluwág na sasakyán, upáng hanapin sa dakong loob ang ibáng simuy, ang ibáng tanawin sa ibáng dalampasigan, mġa lalòng malalamíng na singáw sa mġa paanan nġ kabundukan.... Ang mġa *acorazado* ay siyáng magbabantáy sa ating mġa baybayin: ang pilipino at ang kastilà ay mag-uunahán sa pagpupunyagíng gapin ang anománg pagdagsâ nġ mġa taga ibáng lupáin, upang ipagtanggól ang inyóng mġa tahanan at bayàan kayóng matuwá at mabuhay nġ mapayapà, na ginígliw at iginagalang. Ligtás na sa paraang panghihitít, waláng samâ nġ loob at pag-aalinlanġan, ang bayan ay gágawá na,

sapagká't kung magkakágayón ay hindi na makaduduhagi ang paggawá, hindi na magiging pangangayupapà, na wari'y takdá sa alipin; sa gayón ay hindi na pasasamáin nã kastilà ang kaniyang ugali sa tulong nã m̃ga hanġaring maghariharian at, tapát ang tingin, malusog ang pusò, ay mag-aabutan kamí nã kamáy, at ang pangangalal, ang paggawá, ang pag-aani, ang karununġan ay magnanawnáw sa lilim nã kalayàan at nã m̃ga kautusáng tuwid at pantáy pantáy na gaya nã sa mayamang Inglatterra.....

Si Paulita ay nãngingiting wari'y alinlanġan at inilíng ang ulo.

—iPanġarap, pangarap!—ang buntóng hiningá—nádingig kong sinasabi na kayó'y maraming kalaban.... Ang sabi ni tia Torina ay alipin magpakailán man ang bayang itó.

—Sapagká't ang ali mo'y isáng hanġál; sapagká't hindi maaaring siyá'y mabuhay nang waláng alipin, at kung walá siyá noon ay pinápanġarap ang sa dáratíng na panahón, at kung hindi mangyari ay binubukobuko sa sariling gunitá. Tunay nãang mayroón kamíng m̃ga kalaban, na magkákaroón nã tunggalian, nãuni't kamí ang magtátágumpáy. Mangyayaring gawíng waláng wastóng kanlungan nã matandáng kaparaanan ang m̃ga duróg na muog ng kaniláng m̃ga kastilyo, amin siláng gagapiing umaawit nã kalayàan, sa haráp nã inyóng m̃ga malas, sabáy sa pagakpák nã inyóng m̃ga kamáy na aming minámahal! Sa isáng dako'y hindi ka dapat manġanib; ang labanán ay mapayapà; sukat na ang iabóy lamang ninyó kamí sa pag-aaral, gisingin ninyó sa amin ang maranġál at mataas na pag-iisip at udyukán ninyó kamí sa pagtatamán, sa kagitingán, na ang pinakagantí'y ang inyóng paggiliw!

Tagláy dín ni Panlita ang kaniyang nģiting mahiwagà at waríng nag-ísip; nakatanáw sa dako nã ilog, at tinatapík-tapík nã pamaypáy ang pisinģí.

—¿At kung walá kayóng mápalá?—ang tanóng na waríng hindi pinahahalagahan nang gaano ang usapan.

Ang tanóng na itó'y nakasugat kay Isagani; tinitigan ang m̃ga matá nã kaniyang irog, dahandahang piwiglán ang isáng kamáy at nagwikang:

--Pakingán mo: kung walá kamíng mápalá.....

At náhintóng nag-aalinlanġan.

—Pakingán mo, Paulita,—ang patuloy—batíd mo kung gaano ang aking pagsintá at pagsambá sa iyó: alám mong nalilimot ko ang sarili kung akó'y iyóng tinititigan, kapagnábabakás ko sa titig na iyán ang isáng kisláp nǎ pag-ibig.... gayón man, kapag walâ kamíng nápalâ, ay papanǎrapin ko ang isá mo pang titig at mapalad akóng mamámatáy upáng ang isáng liwaywáy lamang nǎ pagmamalakí ay sumilay sa iyóng mǎga matá at masabi mo sa balang araw, sa lahát, kasabáy nǎ pagtuturò sa aking bangkáy, na: iang aking pag-ibig ay namatáy sa pagsasangalang nǎ mǎga karapatán nǎ aking bayan!

—iHalinang umuwí, inéng, at bakâ ka sipunín!—ang sigáw nǎ sandalíng iyón ni aling Victorina.

Ang boses na iyón ay nagpabalík sa kanilá sa katunayan nǎ buhay. Yaón na ang oras nǎ pag-uwí, at sa kagandahang loób, ay inanyayahang lumulan sa sasakyán si-Isagani, anyayang hindí na inantáy nǎ binatâ na ulitin pang mulí. Sa dahiláng ang karuahe ay kay Paulita, ay umupô sa paharáp si aling Victorina at ang kaibigan, at sa bangkông maliít ang dalawáng magsing-irog.

Lulan nǎ ísang sasakyán, mákasiping ang ginígiliw, lanǎgapín ang bangó, masagí ang sutlá nǎ damít, makitang nag-fisip, na nakahalukipkíp, naliliwanagan nǎ buwán sa Pilipinas na nagbibigáy kagandahan at dingal sa anománg bagáy na lalòng lubasá, ay isáng panǎrap na hindí inantáy ni Isagani na mangyari magpakailán man! Nápakámara-litâ nǎ mǎga pauwíng naglálakád, na nanǎgag-fisá, at nanǎgagsíilag upang paraanin ang matuling sasakyán! Sa hinabâ habâ nǎ dinaanang iyon, sa boong habâ nǎ baybayin, nǎ liwaliwan nǎ Sabana, nǎ tuláy nǎ España, ay waláng nákita si Isagani kundí isáng magandang ulong nakatagilid, na mainam ang pusód, na nagtátapós sa isáng sunúd-sunurang líg na nawawalâ sa mǎga guyón nǎ pinyá. Isáng brillante ang kumíkindát sa kaniyá mulá sa pinǎgol nǎ muntíng tainǎga, na warí'y bituín sa gitná nǎ mǎga pinilakang ulap. Si Isagani ay nakáringíng nǎ malayòng uliyaw na itinátanóng sa kaniyá si D. Tiburcio de Espadaña, ang panǎgalan ni Juanito Pelaez, nǎguní't sa ganáng kaniyá ay nagíng warí'y tunóg nǎ kampanàng nadídingíng na malayò, magulóng tinǎg na nádídingíng sa gitná nǎ bunǎgang-tulog.

Kinailanġan ang ipaalaala sa kaniyá na nakaratíng na silá sa liwasan nġ Sta. Cruz.

XXV

TAWANAN—IYAKAN

Ang loob kabahayán nġ “*Pancitería Macanista de buen gusto*” nġ gabíng iyon ay may anyông dí pangkaraniwan.

Labíng apat na binatà, nġ mġa pulòng lalòng tanyág nġ Sangkapulúan, mulá sa indio na waláng ibáng dugòng halò (kung mayroong waláng halò) hanggáng sa kastilàng taga España, ay nanġagkatipon upang idaos ang pigíng na sinabi ni P. Irene, alang-alang sa nagíng hanggá nġ salitáng ukol sa pagtuturò nġ wikàng kastilà. Inupahan nilá nang sa ganáng kanilá lamang ang lahát nġ dulang, pinaragdagan ang ilaw at ipinadikít sa dingdíng, kasíping nġ mġa palamuti at kakemonong insík, ang ganitóng dí mawatasang mġa pananalitá:

¡LUMUWALHATI SI CUSTODIO DAHIL SA KANIYANG MAÑGA KALIKSIHÁN AT PANSIT SA LUPA SA MAÑGA BINATANG MAY MABUBUTING KALOOBAN!

Sa isáng bayan na ang lahát nġ kabalbalán ay tinatabíngan nġ ayos kagalanggalang, at ang karamihan ay ná-tataás sa tulong nġ usok at mainit na hanġin; sa isáng bayan na yaóng sadyáng katunayan at tapát ay nakasásakít paglabás sa pusò at mangyayaring magíng sanhí nġ mġa kaguluhan, marahil ay yaón ang lalòng mabuting paraán upang ipaggalák ang sumumpóng sa ulo nġ bantóg na si D. Custodio. Sinagót nġ mġa nádaya nġ isáng halakhák ang birò, ang *pastel* nġ pamahalàan ay sinagót nġ isáng ping-gáng pansít, at mabuti’t gayón na lamang!

Nanġagtatawanan, nagbibirúan, nġuni’t náhahalatáng ang katuwàan, ay pilít; ang tawanan ay tumatagiotíng dahil sa kaunting pangġinġinġ, sa mġa paninġí’y pumúpulás ang matutuling kisláp at hindí íisa ang kinákitàan nġ nagniningning na paták nġ luhà. Datapwá’t gayón man, ang mġa binatàng iyón ay mġa ganid na loób, mġa walá sa katwiran! Hindí nóon lamang pinasiyahán sa gayóng paraán ang lalòng maiinam na panukalà, na pinápatáy ang mġa pag-asa sa tulong nġ malalakíng salitá at mumuntíng gawá: bago si

D. Custodio ay nagkaroón na n̄ marami, lubháng marami! Sa gitná n̄ kabahayán at sa tapát n̄ m̄ga paról na pulá, ay may apat na dulang na bilóg, na naáyos na patungkò; ang m̄ga luklukan ay m̄ga uupáng kahoy na bilóg dín. Sa gitná n̄ bawà't dulang, alinsunod sa kaugalián n̄ tindahan, ay may nakahandáng apat na pingáng mumuntí na may tig-apat na kakanín ang bawà't isá, at apat na tasang tsá, na may kanikaniyáng takíp, na pawàng porselanang pulá; sa haráp n̄ bawà't luklukan ay may isáng bote at dalawáng kopang bubog na nangingintáb.

Dahil sa pagkamausisà ni Sandoval, ay nagtitingín-tingín, lahát ay sinisiyasat, tinitíkmán ang m̄ga hopyà, pinagmamasdán ang m̄ga palamuti, binabasa ang talàan n̄ m̄ga halagá. Ang ibá'y nangag-uusap n̄ ukol sa m̄ga bagay-bagay na pang-kasalukuyan, ukol sa m̄ga artistang babai n̄ ope-retang pransés at mabiwagàng pagkakasakit ni Simoun, na, alinsunod sa ilán, ay natagpúáng may sugat sa lansan̄gan; alinsunod namán sa ibá ay nagtangkáng magpatiwakál: gaya n̄ sadyáng dapat mangyari, siláng lahát ay nanínirá sa m̄ga pagkukuròkurò. Si Tadeo ay may ibáng balità, na alinsunod sa sabi niyá'y hindí magkakabulà. Si Simoun ay sinugatan n̄ isáng hindí kilalá sa may lumàng líwasan n̄ Vivak; ang sanhí ay ang higantí, at ang katunayan ay ang pangyayaring si Simoun ay ayaw magpahiwatig n̄ anomán. Matapos iyón ay napag-usapan ang m̄ga mahiwagàng higantí, at gaya n̄ maaantáy ay m̄ga kagagawáng prayle ang tinutukoy, na isinalaysáy n̄ bawà't isá ang inaasal n̄ m̄ga kura sa kaníkaniláng bayan.

Isáng tulá na nasusulat n̄ malalaking títik na itím, ang nasa dakong itaas n̄ pintông kabahayán at nagsasabing:

De esta fonda el cabecilla

Al público advierte

Que nada dejen absolutamente

Sobre alguna mesa ó silla.

--iKay inam na paunawà!—ang bulalás ni Sandoval—napagkikilala ang pagtitiwalà sa pulutóng ñanó? iAt nakú, ang tulá! iMaipalalagáy na si D. Tiburcio na nagíng tulá, dalawáng paa, ang isá'y mahabà kay sa isá sa pag-itan n̄ dalawáng tungkód! iPag nákita iyan ni Isagani, ay iaa-lay sa kaniyáng magiging inali!

—iNárito si Isagani!—ang sagót nḡ isáng bores mulâ sa hagdanan.

At ang mapalad na binatà'y lumitáw na lipus katuwàan, na sinusundán nḡ dalawáng insík na waláng barò na may daláng malalakíng mangkók, na nagkakalat nḡ masaráp na amóy, na nakasalalay sa dalawáng malalakíng pangnán. Masasayáng paabá ang sa kanilá'y sumalubong.

Walá pa si Juanito Pelaez, nḡuni't sa dahiláng nakaraan na ang oras ay masasayáng nangagsidulóg sa dulang. Kailan pa man ay hindí makatutupád sa salitáan si Juanito.

—Kung si Basilio pa ang ating inanyayahan at hindí siya—ang sabi ni Tadeo.—Nilasíng sana natin upang mapag-sabi nḡ iláng lihim.

—Há, áang mapagnilay na si Basilio ay may itinatagòng lihim?

—iBah!—ang tugón ni Tadeo—at ang lalò pa namáng mahahalagá! May iláng lihim na pangyayaring siya lamang ang tangìng nakababatíd nḡ linaw.... ang batàng nawalá, ang monha....

—iMangá ginoo; ang *pansít lang-lang* ay siyang sopas na pinakamabuti!—ang sigáw ni Makaraig;—gaya nḡ mákikita ninyó, Sandoval, ang halò ay kabutí, hipon, tinipíng itlóg, sotanghon, manók, at hindí ko na maalaman kung anó pa. Bilang pamago ay ihandóg natin ang mḡa butó kay D. Custodio; itingnán natin, magpanukalà siya nḡ ukol dito!

Isáng masayáng halakhakan ang sumalubong sa pahayag na itó.

—Pag naalaman....

—iPatakbóng paparito!—ang dugtóng ni Sandoval—nápa-kabuti nḡ sopas, áanó ang pangalan?

—*Pansít lang-lang*, itó nḡâ *pansít* insík upang máibá sa isá na sadyáng gawá rito.

—iBah! mahirap alalahanin ang pangalan. iPatungkol kay D. Custodio ay bíbinyagán ko nḡ pangalang *panukalang sopas*.

Tinanggáp ang bagong pangalan.

—Mḡa ginoo,—ang sabi ni Makaraig, na siyang pumili nḡ mḡa kákanin—imayroon pa tayong tatlóng ulam! *Lumpiyá* nḡ insík na ang lámán ay baboy....

—iNa inihandóg kay P. Irene!

--iAbabá! Si P. Irene ay hindí kakain nḡ baboy hang-gáng hindí nag-aalís nḡ ilóng—ang marahang sabi nḡ isáng binatàng taga Iloilo sa kaniyang kalapít.

—iMag-aalís nḡ ilóng!

—iMawalá ang ilóng ni P. Irene!—ang panabáy na si-gáwan nḡ lahát.

—Galang, mḡa ginoo, kauntíng galang!—ang hinḡi ni Pecson na pabiróng warí'y tinótotoó.

—Ang pangatlóng pinggán nḡ ulam ay panyáng na ali-mangḡo.....

—Na ipinatutungkól sa mḡa prayle—ang dugtóng nḡ taga Bisayà.

—Dahil sa pagka-alimanḡo,—ang dugtóng ni Sandoval.

—iTamá at tatawaging panyáng na prayle!

Inulit nḡ lahát na sabáy-sabáy ang: ipanyáng na prayle!

—iTumututol akó sa nḡalan nḡ isá!—ang sabi ni Isagani.

—iAt akó, sa nḡalan nḡ mḡa alimanḡo!—ang dugtóng ni Tadeo.

—iGalang, mḡa ginoo, kauntíng galang!—ang mulíng si-gáw ni Pecson na namumuwalan.

—Ang pang-apat ay pansít na ginisá na ipinatutungkol... sa pamahalàan at sa bayan!

Lahát ay nápalinḡón kay Makaraig.

—Hindí pa nalalaunan, mḡa ginoo,—ang patuloy—ay inakaláng ang pansít ay gawáng insík ó hapón, nḡuni't sa dahiláng' siyá'y hindí kilalá ni sa Kainsikán ni sa Hapón, ay' tila siyá pilipino, nḡuni't gayón mán, ang mḡa naglulutò at nakikinabang ay ang mḡa insík: idem na idem na idem ang nangyayari sa pamahalàan at sa Pilipinas: warí'y insík, nḡuni't insík man silá ó hindí man, ay may mḡa doktor ang Santa Madre.... Lahát ay kumakain at lumalasa sa kaniyá, nḡuni't gayón mán ay nanḡagpapatumpíktumpík pa't nagpapakunwaríng umaayáw: gayón dín ang nangyayari sa bayan, gayón dín ang sa pamahalàan. .. Lahát ay nabubuhay nḡ dahil sa kaniyá, lahát ay kalahók sa pistahan at pagkatapos ay waláng bayang sásamá pa kay sa Pilipinas, waláng pamahalàang lalóng maguló. Ipatungkol nḡá natin ang pansít sa bayan at sa pamahalàan!

—iIpatungkól!—ang sabáysabáy na sabi nḡ lahát.

—i Tutol akó!—ang bulalás ni Isagani....

—i Igalang ang mġa batà, igalang ang mġa nasawí!—ang sigáw na pinaugong ang tingġig ni Pecson, na itinaás ang isáng butó nġ inahíng manók.

—i Ipatungkól natin ang pansít sa insík na si Quiroga, na isá sa apat na kapangyarihan nġ sangbayanáng pilipino!—ang palagáy ni Isagani.

—i Huwág, sa *Eminencia Negra!*

—i Huwág kayóng mainġay!—ang pabigláng sabinġ mahiwagà nġ isá,—sa liwasan ay may mġa pulutóng na nagmamalas sa atin at ang mġa dingdíng ay may pangdingġig.

Tunay nġâ, pulúpulutóng nġ mġa nanonoód ay nanġagtayô sa tapát nġ mġa durunġawan, samantalang ang inġayan at tawanan sa mġa tindahang kalapít ay lubós na napawí, na warì bagáng minatyagán ang nangyayari sa pigíng. Ang katahimikan ay may ayos na katanġitanġi.

—i Tadeo, ibigkás mo ang iyóng talumpatí!—ang marahang sabi ni Makaraig.

Sa dahiláng si Sandoval ang siyáng lalòng bihasá sa pagkamánanalumpatí ay pinagkásundúáng siya ang sa hul'y hahaláw sa lahat nġ salaysáy.

Si Tadeo, dahil sa ugaling tamád na tagláy niyáng parati, ay hindi naghanda at namimilipit. Samantalang sinisipsip ang isáng mahabang sotanghon, ay iniisip ang paraang ikaliligtas niya sa kalagayang iyón, hanggan sa naalaala ang isáng talumpating napag-aralan sa klase at humanda nang gayahan yaón at lahukan nġ ibang bagay.

—i Mġa ginigiliw na kapatid sa panukalà!—ang simulá niyáng ikinumpáy ang sipit na kagamitan nġ mġa insík sa pagkain.

—i Hayup! ibitiwan mo ang sipit, ginuló mo ang buhók ko!—ang sabi nġ isá niyáng katabí.

—Sa tawag nġ inyóng paghahalál na pagpunan ang kakulangang iniwan sa.....

—i Mánggagaya!—ang putol ni Sandoval,—ang talumpating iyan ay sa Pangulo nġ ating Liceo!

—“Sa tawag nġ inyóng paghahalál—ang patuloy ni Tadeo na walang katiga-tigatig—na pagpunan ang kakulangang iniwan sa aking.... pag-iisip (at itinurò ang kaniyang tiyan) nġ isáng dakilang lalaki dahil sa kaniyang banal na aral at kaniyang

mġa kagagawán at mġa panukalà na karapatdapat na magkaroon nġ kaunti pang alaala, ÷anó ang masasabì sa inyó nġ isáng gaya ko na may malakíng gutom sa dahiláng hindí nananghali?

—iNárito ang isáng liig, bigaaán!—ang sabi nġ kaniyáng kalapít na iniaabót sa kaniya ang liig nġ isáng inahíng manók.

—“May isáng ulam, mġa ginoo, na kayamanan nġ isáng bayan na nġayó’y sadlakan nġ lait at kutyá nġ mundó, na pinagsaukán nġ kaniláng mġa dayukdók na sandók nġ matatakaw na poók, na nasa kalunuran nġ sangsinukob...”—itinurò sa pamag-itan nġ kaniyáng sipit si Sandoval na nakikipaglaban sa isáng makunat na pakpák nġ inahín.

—At imġa taga kasilanġanan!—ang sagót nġ tinukoy, na iginuhit nġ pabilóg ang kaniyáng panandók upang maiturò ang lahát nġ kumakain.

—iHindí pinapayagan ang mġa patláng!

—iHumihingí akó nġ salitá!

—iHumihingí akó nġ patís!—ang dugtóng ni Isagani.

—iDalhín dito ang lumpiyá!

Hiningí nġ lahát ang lumpiyá at si Tadeo ay umupông masayá dahil sa pagkakaalpás sa kagipitan.

Ang ulam na ipinatungkol kay P. Irene ay hindí lumabás na mabuti at ang gayón ay ipinahayag ni Sandoval sa isáng paraang lubhàng nápakasakít.

—iNanġingintáb ang labás dahil sa mantikà at baboy ang loob! iDalhín dito ang pangatlong pingán nġ ulam, ang panyáng na prayle!

Ang panyáng ay hindí pa lutò; nádidingíg ang sagitsít nġ mantikà sa kawali. Sinamantalá ang patláng upang tumunggá at hiningí niláng magsalitá si Pecson.

Waláng kapinġaspinġas si Pecson ay nag-angtandá, tumindíg na pinipilit pigilin ang kaniyáng tawang hanġál, ginayahan ang isáng *predicador* na agustino, na noo’y nábantóg, at nagsimulá sa pagbulóng na wari’y sinásabi ang lamán nġ sermon.

“*Si tripa plena laudat Deum, tripa famelica laudabit fratres*; kung ang bitukang bundát ay nagpupuri sa Dios, ang bitukang dayukdók ay magpupuri sa mġa prayle. Mġa salitáng sinabi ni ginoong Custodio, sa bibíg ni Ben-Zayb, pama-

hayagang *El Grito de la Integridad*, pangalawang salaysáy, kaululang ika isáng daan, limang pú't pitó."

"iMga ginigiliw kông kapatíd kay Jesucristo!

"iIbinúbugá nǎ kasamáan ang kaniyang maruming hiníngá sa mǎa kulay dahong baybayin nǎ Frailandia, Kapulúang Pilipinas sa karaniwang tawag! Hindí sumísilang ang isáng araw na hindí umuugong ang isáng pagbaka, na hindí nádingǎg ang isáng masamǎng parunggít sa mǎa *reverendas, venerandas at predicandas corporaciones*, na waláng sukat magtanggól at waláng sukat kumatig. Ipahintulot ninyó sa akin, mǎa kapatíd, na sa isáng sandalí'y magíng *caballero andante* akó upang magtanggól nǎ waláng sukat magsanggaláng, nǎ mǎa banál na korporasióon na nagturo sa atin, at patibayan pang mulí ang karugtóng nǎ ibig turan noong sáwikáin na, *bitukang bundát ay nagpupuri sa Dios*, na dilí ibá't, *ang bitukang dayukdók ay magpupuri sa mǎa prayle.*"

—iMainam, mainam!

—Hoy,—ang sabing waláng katawatawa ni Isagani—ipinabatíd ko sa iyo na kapág ang mǎa prayle ang nátukoy ay iginagalang ko ang isá.

Si Sandoval, na nasásayahán na, ay umawit:

i Un fraile, dos frailes, tres frailes en el cooro

Hacen el mismo efecto que un solo tooro!

—Makinǎg kayó, mǎa kapatíd; ibaling ang inyóng paníngín sa magandáng kapanahunan nǎ inyóng kabatáan; tingnán ninyóng siyasatin ang kasalukuyan at itanóng ninyó sa sarili ang kinabukasan. ¿May anó kayó? iPrayle, prayle at prayle! Isáng prayle ang sa inyó'y nagbíbinyág, nagkukumpíl, dumadalaw nǎ lubháng masuyò sa páaralán; isáng prayle ang dumídingǎg nǎ mǎa una ninyóng lihim, siyá ang una unang nagpapakain sa inyó nǎ isáng Dios, ang nagtuturo sa inyó nǎ landás nǎ kabuhayan; mǎa prayle ang una at hulíng guró ninyó, prayle ang nagbúbukás nǎ pusò nǎ inyóng mǎa magiging asawa, na inilalaan sa inyóng mǎa suyò; isáng prayle ang nagkákasál sa inyó, ang nag-uutos na kayó'y maglakbáy sa ibá't ibáng pulò, na binibigyan kayóng daán upang makapagbago nǎ singáw at libanǎn; siyá ang naglilingkód sa inyó kung kayó'y naghíhingalò at kahít umakyát kayó sa bibitayan, ay naroroón din ang

prayle upang kayó'y samahan n̄g kaniyáng m̄ga dasál at lubà, at makapapanatag kayóng hindí kayó iiwan hanggáng hindí makitang kayó'y sadyáng patáy na patáy na at bitáy na bitáy. Datapwá'y hindí hanggáng diyán lamang ang kaniyáng kaawáan; kung patáy na kayó, ay pagpipilitang kayó'y máilibíng n̄g boóng dinḡal, makikipaglaban upang ang inyóng bangkáy ay dumaán sa simbahan, tanggapín ang kaniláng m̄ga panalaḡin, at magpapahinḡá lamang kapag náibigáy na kayó, sa m̄ga kamáy n̄g Lumikhá, na malinis na malinis dito sa lupà, alang-alang sa m̄ga parusang tinanggáp, m̄ga pahirap at m̄ga pagpapakumbabá. Sa pagkakilala sa m̄ga turò ni Cristo na hindí binúbuksán sa mayayaman ang pintò n̄g langit, silá, m̄ga bagong mánanakop, m̄ga tunay na kahalili n̄g Tagapagligtás, ay lumálaláng n̄g sarisaring paraán upang alisán kayó n̄g sala, *kuapi* sa karaniwang tawag, at dinádalá sa malayò, lubháng malayò, doón sa tinítirahán n̄g m̄ga kalaitlait na m̄ga insík at m̄ga protestante, at iniíwang malinis, mabuti, malunas, ang hinhi-nḡahán natin dito, sa paraán, na kahì't ibigin man natin pagkatapos, ay walá tayong matatagpûang halagáng sikapat na magiging sanhì n̄g ating ipagkakasala!

Oo, nḡá, silá'y kailanḡan n̄g ating kaligayahan; kung sa lahát n̄g dakong dalhín natin ang ating ilóng ay mátagpûan natin ang manipís na kamáy, na gutóm sa halík, na sa araw-araw ay lalò pang nagpapatalapyá sa sungál-nḡál na dagdág na tagláy natin sa mukhá ðbakit hindí silá suyùin at patabáin at bakit híhinḡín ang kagagawáng hindí nárarapat na silá'y palayasin? Nilayin sandalí ang malakíng kakulanḡáng mangyayari sa ating kalipunan kung silá'y mawalá! M̄ga waláng pagál na manggagawà ay pinabubuti at pinakakapál nilá ang m̄ga lipì; sa pagkakawaták-waták natin dahil sa m̄ga inggitan at samáan n̄g loob, ay pinagsasama tayo n̄g m̄ga prayle sa ísáng kapalaran, sa isáng mahigpít na tungkós, nápakahigpít na hindí na tulóy máigaláw n̄g marami ang kaniláng siko! Alisín ninyó ang prayle, m̄ga ginoo, at mákikita ninyóng mayayaníng ang kapamayanang pilipino, dahil sa kakulanḡán n̄g malalakás na balik at mabalahibong hità; ang pamumuhay pilipino ay makakainíp kung walá ang nakapagpapasayang prayle na mapagbirò at malikót, kung walá ang mumuntíng aklát, at

m̄ga sermón na nakapagpápaihít n̄g tawa, kung walá ang mainam na pagkakaibayó na malalakíng hanġarin sa m̄ga bungōng waláng kabuluhán, kung walá ang tunay na pagtatanghál, sa araw-araw, n̄g m̄ga kuwento ni Boccacio at ni Lafontaine! Kung walá ang m̄ga korrea at kalmen ñanó ang ibig ninyóng gawín sa háharapín n̄g ating m̄ga babai kundî impukín ang salapíng iyán at silá'y magíng maramot at makamkám? Kung walá ang m̄ga misa, m̄ga nobena at m̄ga prusisyón ñsaan kayó makatatagpô n̄g m̄ga panggingihang kaniláng mapaglilibanġán? walá siláng tutungkulín kundî ang m̄ga gawàin sa bahay at ang pagbabasá nilá n̄g m̄ga kuwentong kababalaghán ay kailanġan nating palitán n̄g m̄ga aklát na walá pa rito! Alisín ninyó ang prayle, at mawawalá ang kabayanihan, tataglayín na n̄g bayan ang m̄ga mabuting pamamayan; alisín ninyó ang prayle at mawawalá ang indio; ang prayle ay siyáng Amá, ang indio ang Verbo; yaón ang artista at itó ang estatua, sapagká't laháat n̄g kabagayáng tagláy natin, ang ating iniisip at ginágawá, ay utang natin sa prayle, sa kaniyáng katiyagàan, sa kaniyáng kasipagan, sa kaniyáng pagtatamáng tatlóng daang taón upang mabago ang ayos na ibinigáy sa atin n̄g Kalikasán! At kung waláng prayle at waláng indio ang Pilipinas, ñanó ang mangyayari sa kaawàawàng pamahalàan na mápapa-haráp sa m̄ga insík?"

—iKakain n̄g panyáng na alimanġo!—ang sagót ni Isagani na nabábagót sa talumpatì ni Pecson.

—At iyan ang dápat nating gawín. Siya na ang talumpatì!

Sa dahiláng hindî dumáratíng ang insík na may dalá n̄g ulam, ay tumindíg ang isá sa m̄ga nag-aaral at tumunġo sa pinaka look, sa may durunġawang haráp sa ilog; dátapwá'y madalíng bumalík na humuhudyát n̄g palihím.

—Sinusubukan tayo; nákita ko ang minámahal ni P. Sibyla!

—ÑSiya n̄gá ba?—ang bulalás ni Isagani na sabáy ang tindíg.

—Huwag nang magpagod; nang makita akó ay umalis.

Lumapit sa durunġawan at tumanáw sa liwasan. Pagkatapos ay hinudyatán ang kaniyáng m̄ga kasama upang mangagsilapit. Nákita niláng lumabás sa pintùan n̄g magpapansít

ang isáng binatà na palingónlingón at lumulan, na kasama ang isáng hindi kilalá, sa isáng sasakyáng nag-aantáy sa tabí n̄ hangketa. Ang sasakyán ay kay Simoun.

—¡Ah!—ang bulalás ni Makaraig:—ang alipin n̄ Vice-Rector ay pinaglilinkurán n̄ Panginoon n̄ General.

XXVI

MĜA PASKÍN

Maagang bumanĝon si Basilio upang tumunĝo sa Hospital. Mayroon na siyang takdang gágawín, dalawin ang kaniyang mĝa may sakít, paroon pagkatapos sa Unibersidad upang mabatíd ang ilang bagay na ukol sa kaniyang *licenciatura*, at sa kahulihulihan ay makipagkita kay Makaraig dahil sa gugol na mangyayari sa kaniyang pagkuha n̄ grado. Ang malaking bahagi n̄ kaniyang naimpók ay iniukol niya sa itutubós kay Hulí at upang madulutan itó n̄ isáng dampá na mapamamahayang kasama n̄ nunò, at hindi siya makapanĝahás na lumapit kay kapitang Tiago, sa panginĝilag na baká masapantahang ang gayón ay isáng páuna sa manahing sinásabísabí sa kaniyá.

Libang sa mĝa gayóng iniisip ay hindi nápuna ang mĝa pulúpulutóng na mĝa nag-aaral na maagang nanggagaling sa loob n̄ Mayniá na waring isinará ang mĝa páaralán; lalò pa manding hindi nápuna ang anyong natutubigan n̄ ilán, ang paanás na usapan, ang lihim nilang hudyatan. Kayá't nang dumating sa San Juan de Dios at tinanong siya n̄ kaniyang mĝa kaibigan n̄ ukol sa isáng panghihimsík, si Basilio ay nápalundag at naalaala ang binabalak ni Simoun, na hindi nátuloy dahil sa mahiwagang sakuná na nangyari sa manghihiyas. Lipós katakután at nanĝinginig ang boses ay tumanong na nagpakunwaring walang kamuwangmuwang:

—¡Ah! íang panghihimsík?

—¡Napag-alamán!—ang subi n̄ isá,—at tila marami ang náhahalò.

Pinilit ni Basilio ang makapagpigil.

—¿Marami ang náhahalò?—ang ulit na tinangkang makabatíd n̄ kabi't munting bagay sa mĝa matá n̄ ibá;—at sino sino....?

--Mga nag-aaral, maraming mga nag-aaral!

Inakalà ni Basilio na hindi nararapat na magtanóng pa sa pag-aalalang bakâ siyá máhalatâ, at lumayô sa pulutóng, na ang dinahilán ay ang pagdalaw sa kaniyang mga may sakit. Isáng gurô sa *clínica* ang sumalubong sa kaniyá, at matapos na mapigilan siyá sa balikat na lubhâng mahiwagâ (ang gurô ay kaibigan niyá), ay marahan siyang tinanóng:

--¿Naparoon ba kayó sa hapunan kagabi?

Sa kalagayang litó ni Basilio ng mga sandalng iyon, ay nagkaringgang *kamakulawâ sa gabí* ang sinabi sa kaniyá. Nang kinamakalawahán sa gabí nangyari ang pakikipag-usap kay Simoun. Nagtangkang magpaliwanag.

--Sasabihin ko sa inyó—ang bulóng halos—sa dahilang masamá ang lagáy ni kapitang Tiago at sakâ kailanngan kong matapos ang Mata....

—Mabuti ngâ ang nágawâ ninyóng hindi naparoon,—ang sabi ng gurô,—¿Nguni't kasama ba kayó sa kapisanan ng mga nag-aaral?

—Ibiníbigáy ko ang aking ambág....

—Kung gayón ay isáng payo: umuwí kayó ngayón din at pawiin ninyó ang lahat ng papel na makasásamá sa inyó.

Kinibít ni Basilio ang kaniyang balikat. Walá siyang anománg papel, mayroón siyang mga talá na ukol sa klínika at walá nang ibá.

—¿Si ginoong Simoun pô kayá'y....?

--Walang pakialám si Simoun sa pangyayari, salamát sa Dios!—ang dagdag ng manggagamot—sinugatan ng isáng taong hindi kilalá, at ngayó'y náhihigâ. Hindi, ditó'y ibáng kamáy ang kumikilos, nguni't kakilákilabót din.

Si Basilio ay humingá. Si Simoun ang tangging makapag huhulog sa kaniyá. Gayón man ay naálaala si kabisang Tales.

—¿May mga tulisán?....

—Walá, tao kayó, walá kundî mga nag-aaral lamang.

Nátiwasáy na si Basilio.

—¿Anó, kung gayón, ang nangyari?—ang naipanghás na itanóng.

—Nakátagpô ng mga paskín na masasamá ang sinasabi; ¿hindi bagá ninyó batíd?

—¿Saán?

—C....! sa Unibersidad.

—¿Walá na kundî iyón?

—P....! ¿hindi pa ba sukat sa inyó ang gayón?—ang tanóng na halos galít nǎ tagapagturò;—hiníhinalàng gawá nǎ mǎa nagsasapìng nag-aaral ang mǎa paskín, nǎuni't ihuwág kayóng umimík!

Dumáratíng ang gurò sa Patología, isáng ginoóng malamáng pang anyông sakristan kay sa anyông manggagamot. Náhalál sa tulong nǎ lakás nǎ Vice-Rector, na hindi na hinilíngán nǎ anománg karapatán liban sa lubós na pag-alin-sunod sa *corporación*, at inaaring isáng tiktík at mangsusumbóng nǎ ibáng gurò sa Facultad.

Ginantí siyá nǎ batìng pasumalá nǎ unang gurò na kindatán si Basilio at malakás na sinabing:

—Batíd ko nang nag-aamóy bangkáy si kapitáng Tiago; dinalaw na nǎ mǎa uwak at buitre.

At pumasok sa salas nǎ mǎa propesor.

Tiwátiwasáy na, si Basilio ay nanǎhás na magsiyasat nǎ ibá pang bagay. Ang tanǎng nabatíd niya ay ang pagkakatagpô nǎ mǎa paskín sa mǎa pintô nǎ Universidad, mǎa pasking ipinabakbák nǎ Vice Rector upang ipadalá sa Gobierno Civil. Sinasabing punô nǎ pagbabalá, pagputol nǎ mǎa liig, pagsalakay at ibá pang mǎa pagmamatapáng.

Sa bagay na itó'y nanǎgkukuròkurò at nagpapalápalagáy ang mǎa nag-aaral. Ang mǎa unang balitá ay tinanggáp nilá sa bantáy pintúan, na tumanggáp nǎ balitá sa isáng alilá sa Sto. Tomás, at itó'y sa isáng *capista* namán naká-balitá. Sinasapantahá na niláng magkákaroón nǎ mǎa *suspense*, mǎa pagkapiít, at ibp., at itinaturò na ang mǎa mápaparusahan, na dili ibá't ang mǎa nasa Kapisanan.

Noon naalala ni Basilio ang mǎa pangunǎsusap ni Simoun: Sa araw na magágawáng kayó'y pawiin.... Hindi ninyó matatapos ang inyóng pag-aaral.....

—¿Mayroón kayâ siyáng nalalamang bagay?—ang tanóng sa sarili:—tingnán natin kung sino ang lalòng makapang-yayari.

At nang makapagbalík loob na, upang mabatíd ang narapat niyáng gawín at maalám din namán ang ukol sa kaniyáng *licenciatura* ay tinunǎo ni Basilio ang Universidad.

Dumaan sa daang Legazpi, tumulóy sa daang Beaterio, at nang dumating sa likô nã daang itó at nã Solana ay námatyagán ngá niya na tila may isáng malakíng bagay na nangyari.

Sa m̃ga dating pulúpulutóng na masasayá at maiiñgay ay daládalawáng Guardia Veterana ang kaniyáng nákita sa m̃ga banketa na nañgag-aabóy sa m̃ga nag-aaral na lumalabás sa Unibersidad, na ang ilán ay waláng kakibôkibô, malalamlám ang mukhá, ang ibá'y galít na nañgagsísitayô sa dakong malayôlayô ó nañgagsísiuwí sa kaníkaniláng m̃ga bahay. Ang kaunaunahan niyang nasagupà ay si Sandoval. Hindí pinuná ang kátatawag ni Basilio; waring nagíng bingí.

—¡Gawá nã takot sa katás nã bituka!—ang sinapantahà ni Basilio.

Pagkatapos ay si Tadeo namán ang natagpûán, na masayang masayá. Tila mangyayari din ang waláng katapusáng *cuacha*.

—¿Anó ang nangyayari, Tadeo?

--¡Walá tayong pasok nã hindí bababà sa isáng linggó, bigan! imainam! imabuti!

At pinagkikiskis ang m̃ga kamáy sa katuwàan.

--Datapuwá'y ¿anó ang nangyari?

--¡Ibibilanggô tayong m̃ga kaanib sa kapisanan!

--¿At masayá ka?

--¡Waláng pasukán, waláng pasukán!—at lumayông hindí magkasiyá sa galák.

Nákitang dumárating si Juanito Pelaez na namumutlá at nañgañganib; ang kaniyáng kakubàan noon ay umabot sa lalòng katambukán, nagtutumulin siyá sa pag-ilas. Siya'y nagíng isá sa m̃ga lalòng masigasig na nag-uusig na mátayô ang kapisanan samantalang mabuti ang lakad.

—¿E, Pelaez, anó ang nangyari?

--¡Walá, walá akóng nálalaman! Akó'y waláng paki-alám—ang nañgĩngilabot na sagót—sinasabi ko na sa kanilá; iyan ay kaululán... ¿Hindí ba gayón ang sabi ko?

Hindí alám ni Basilio kung sinabi niyá ó hindí, ñgunì't sa pagbibigáy loob sa kaniyá ay sumagót:

—¡Oo! ñgunì't ¿anó ang nangyayari?

--¿Tunay ñgã, anó? Tingnán mo. ikaw ay saksí; kailan man ay hadláng akó... iikaw ang saksí, tingnàn mo, huwag mong limutin!

—Oo, oo; n̄guni't ñanó ang nangyari?

—Tingnán mo; isaksi ka! Hindí akó nakikilahók kailan man sa kapisanan kundí upang pagpaliwanagan ko kayó... baká mo ipagkailá pagkatapos!?. Huwág mong lilimutin ñha?

—Hindí, hindí ko itatakwíl, n̄guni't ñanó na ang nangyari, anák ka n̄g Dios!?

Si Juanito ay malayò na: nákitang lumálapit ang isáng guardia at natakot na baká siyá hulihin.

Nang magkágayón ay tumun̄go si Basilio sa Unibersidad upang tingnán kung baká sakaling bukás ang Kalihiman at upáng makátanggáp n̄g balitá. Nakalapat ang pintúan n̄g kalihiman at sa bahay na iyon ay may dí karaniwang kilusán. Akyát manaog sa m̄ga hagdanan ang m̄ga prayle, militar, pulistas, matatandang abogado at médiko, upang ihandóg marahil ang kaniláng tulong sa may kapangn̄aniban.

Nátanáw sa malayò ang kaibigan niyang Isagani, na, namumutlá at bago ang anyô, tagláy ang boóng gilás kabatàan, na nag-uulat sa iláng kasama sa pag-aaral at inilalakás ang pagsasalitá na waring walang kabuluhán sa kaniyá ang mádingíg man n̄g lahát.

—iKahalayhalay, m̄ga ginoo, kahalayhalay na ang isáng pangyayaring gangganiyan lamang ay makapagpatakbo sa atin at mapailas tayong warí'y m̄ga langaylangayan dahil lamang sa ang panakot upo ay gumaláw! ñNgayon lamang ba mangyayaring ang m̄ga binatá'y mabibilanggô n̄g dahil sa pagtanggól n̄g kalayàan? ñNásaan ang m̄ga patáy, násaan ang m̄ga nábaril? Bakit tataliwakás n̄gayón?

—N̄guni't sino kayá ang han̄gál na sumulat n̄g m̄ga gayóng paskín?—ang tanóng na pagalít n̄g isá.

—ñAnó ang mayroon sa atin?—ang sagót ni Isagani—hindí natin katungkulan ang magsiyasat, siyasatin nilá! Bago matantô ang ayos n̄g pagkakasulat ay hindí natín kailan̄gan ang magpakita n̄g pagkampí sa m̄ga ganitóng sandalí. Doon sa may pan̄ganib, doon tayo dapat pumaroon, sapagká't doon nároon ang karan̄gala! Kung ang sinasabi n̄g m̄ga paskín ay kasang-ayon n̄g ating karan̄gala at m̄ga damdamin, sino mán ang sumulat, ay mabuti ang ginawá, nárarapát nating pasalamatan at agarín nating isama sa kaniyá ang ating lagdá. Kung hindí kapit sa atin, ang ating inuugali at

ang ating m̄ga budhí ay sadyâ nang tumututol sa anománg sumbóng....

Nang mádingíg ni Basilio ang gayóng pagsasalitá, kahít na mahál sa kaniyá si Isagani, ay pumihit at umalís. Páparoon siyá sa bahay ni Makaraig upang sabihin ang tungkól sa pagsandalí.

Sa kalapít n̄g bahay n̄g mayamang nag-aaral ay naká-puná n̄g m̄ga bulóng bulunġan at mahiwagang hudyatan n̄g m̄ga kapitbahay. Sa dahiláng hindí talós n̄g binatà ang sanhí n̄g pinag-uusapan ay palagáy na ipinatuloy ang kaniyáng lakad at pumasok sa pintúan. Dalawáng bantáy na Veterana ang sumalubong sa kaniya't siya'y tinanóng kung anó ang ibig. Nahalatá ni Basilio na siya'y nagbiglâbiglâ n̄guni't hindí na makaurong.

—Hinahanap ko ang aking kaiibigang si Makaraig—ang patuloy na sagót.

Ang m̄ga bantáy ay nagtinginan.

—Mag-antáy kayó rito—ang sabi sa kaniyá n̄g isá,— antabayanan ninyó ang kabo.

Si Basilio ay nápakagát labí, at ang m̄ga pangunġusap ni Simoun ay mulíng umugong sa kaniyáng tainġa.... Hinuhuli kayá si Makaraig?—ang inisip niyá, n̄guni't hindí nakapanġahás na magtanóng.

Hindí nag-antáy nang malaon; n̄g sandalíng yaón ay pumápanaog si Makaraig na masayang nakikipag-usap sa kabo, na kapuwâ pinanġunġunahan n̄g isáng *alguacil*.

—¿Bakit? ¿Patí ba kayó, Basilio?—ang tanóng.

—Titingnán ko kayó....

—¡Maranġal na asal!—ang sabing tumatawa ni Makaraig,— noong m̄ga araw na payapà, ay lumálayô kayó sa amin....

Itinanóng n̄g kabo kay Basilio ang kaniyáng pangalan at titingnán ang isáng taláan.

—¿Nag-aaral sa pangagamot, daang Anloague?—ang tanóng n̄g kabo.

Kinagát ni Basilio ang kaniyáng labí.

—¿Bakit, patí ba akó?

Si Makaraig ay humalakhák.

—Huwag kayóng manġanib, kaibigan; magkakaruahe tayo, at sa gayón ay isásalaysáy ko sa inyó ang hapunan kagabí. At sa isáng mainam na kilos, na waríng nasa kani-

yáng bahay, ay inanyayahan ang auxilio at ang kabo na lumulan sa sasakyáng nagaantáy sa kanilá sa pintô.

— ¡Sa Gobierno Civil!—ang sabi sa kotsero.

Isinalaysáy ni Basilio, na nakapagbalík loób na, kay Makaraíg ang sanhí nǎ kaniyáng pagdalaw. Hindî siyá binayàang matapos nǎ mayamang nag-aaral at siya'y kinamayán.

—Maaasahan ninyó akó kaibigan, maaasahan ninyó akó at sa pistá nǎ ating *investidura* ay aanyayahan natin ang mǎga ginoong itó,—ang sabing itinurò ang kabo at ang alguasfl.

XXVII

ANG PRAYLE AT ANG PILIPINO

Vox populi, vox Dei.

Iniwan natin si Isagani na nagsasalitá sa kaniyáng mǎga kaibigan. Sa gitná nǎ kaniyáng kasigabuhán, ay nilapitan nǎ isáng kapista upang sabihin sa kaniyáng ibig siyáng mákausap ni P. Fernández, isá sa mǎga katedrátiko sa *ampliación*.

Si Isagani'y namutlá. Sa ganáng kaniya'y isáng taong kagalanggalang si P. Fernández: yaón ang isá na kaniyáng itinataǎi kailan pa ma't ang napag-uusapan ay ang pag-alimura sa prayle.

—At ¡Anó ang ibig ni P. Fernández?—ang tanóng.

Kinibít nǎ kapista ang balikat; sinundán ni Isagani na masamá ang loób.

Si P. Fernández, yaóng prayleng nakita natin sa Los Baños, ay nag-aantáy sa kaniyáng silfd, malungkót at waláng imík, na nakakunót ang noó na waring nag-iisíp. Tumindíg nang mákitang pumasok si Isagani, binatì itóng kinamayán, at inilapat ang pintúan; pagkatapos ay nagpayao't dito sa magkábiláng dulo nǎ silfd. Nakatayô si Isaganing in aantáy na siya'y kzusapin.

—Ginoong Isagani,—ang sabing ang tingig ay nanǎingínsg, nǎ malaunan:—mulá sa durunǎawan ay nádingíg ko kayóng nagsasalitá, sa dahiláng akó'y natutuyô, ay matalas ang aking pangdingíg, kayá't ninasà kong kayó'y

mákausap. Kailan man ay kinalugdán ko ang m̄ga binatàng nagpapahayag n̄g maliwanag at mayroong kaniyáng sariling paghuhulò at pagkilos; walàng kailanġan sa akin na ang kaniláng pagkukurò ay máibá sa pagkukurò ko. Alinsunod sa aking nádingġig, ay nagkaroon kayó kagabí n̄g isáng hapunan, huwag kayóng magdahilán....

—iSa hindí namán akó nagdadahilán!—ang putol ni Isagani.

—Lalòng mabuti, iyán ay nagpapakilalang inyóng pina-nġanġatawanán ang magiging bunġa n̄g inyóng ginawá. Sa isáng dako ay masamá pa ang kayó'y tumakwíl; hindí ko kayó sinisisi, hindí ko pinupuná ang m̄ga pinagsabí doon kagabí; hindí ko kayó binibigyang sala, sapagká't may kalayàan kayóng magsabi n̄g bawà't maisip na laban sa m̄ga dominiko; kayó'y hindí sa amin aral; n̄g taóng itó lamang nagkaroon kamí n̄g lugód na mapatunġo kayó rito sa amin at marahil ay hindí na kayó mápasok na mulí pa. Huwag ninyóng akalàin na tutukoy akó n̄g ukol sa utang na loób, hindí; hindí ko aaksayahín ang aking panahón sa m̄ga bagay na walàng kabuluhán. Ipinatawag ko kayó, sapagká't inakalà kong kayó'y isá sa m̄ga kakaunting nag-aaral na kumikilos n̄g dahil sa sariling pananalig, at sa dahiláng kinalulugdán ko ang m̄ga taong may lubós na pananalig, aniko sa sarili ay, makikipaglinawán akó kay ginoong Isagani.

Si P. Fernández ay humintóng sandalí at ipinatuloy ang kaniyáng pagpapayao't dito na nakatunġó at nakatingġín sa dakong ibabá,

—Kayó'y makauupô kung ibig ninyó,—ang patuloy;—may ugali akóng lumalakad ay nagsasalitá, sapagká't sa gayón ay lalòng nátutumpák ang aking m̄ga pagkukurò.

Si Isagani'y nagpatuloy na nakatayô, mataas ang ulo, at inaantáy na tiyakín n̄g katedrátiko ang salitáan.

—Mahigít nang walóng taóng na akó'y nagtuturò,—ang patuloy ni P. Fernández na palakadlakad—at nákilala ko't nákasalamuhà ang mahigít sa dalawáng libo at limang daang binatà; tinurúan ko silá, pinunyangí ko ang mapadunong, inaralan ko n̄g pagtatagláy n̄g katwiran, n̄g karanġalan, n̄guni't gayón man, sa panahóng itó na lubhâng marami ang inilalait sa amin, ay walá akóng nákitang isá man na nagkaroon n̄g kapanġahasang pagmatigasán ang kaniyáng m̄ga

sinasabi kapag náhaharáp sa isáng prayle... ni masabi man lamang nḡ malakás sa haráp nḡ marami... May mḡa binatàng inuupalalàan kamí sa likód at hináhagkán ang aming mḡa kamáy kung kaharáp at sa tulong nḡ nḡiting bulisik ay nanánanghód nḡ aming sulyáp! ¡Puf! ¿Anó ang ibig ninyóng gawín namin sa mḡa ganiyáng tao?

— Hindí nilá sarili ang kasalanan, Padre,—ang sagót ni Isagani,—ang kasalanan ay nasa sa mḡa nagturò sa kanilá nḡ pagbabalatkayòng ugali, nasa mḡa sumisiil sa malayàng kaisipán, sa malayàng pangungusap. Dito, ang lahat nḡ pagkukuròng sarili, ang anómang salitá na hindí kasang-ayon nḡ nasà nḡ nakapangyayari, ay ipinalalagáy na pagkapilibustero, at alám ninyóng maigi ang kahulugán nḡ salitáng itó: ¡Balíw ang sa pagnanasàng masabi lamang na malakás ang iniisip ay hahandâ sa pagtitiís nḡ mḡa pag-uusig!

—¿Anó ang mḡa pag-uusig na inyóng tinititiís?—ang tanóng ni P. Fernández na itinaás ang ulo,—¿hindí ko kayó binayàang mangusap nḡ malayà sa aking klase? Nḡuni't gayón man, kayó'y isáng maitatangì, na, kung tunay ang sinasabi, ay dapat kong ituwid, upang mapalaganap ang kaugalian, kung mangyayari, upang maiwasan ang masamáng halimbawà!

Nḡumití si Isagani.

--Pinasasalamatán ko kayó at hindí ko ipakikipagtalo kung akó'y nátatangì ó hindí; tatanggapín ko ang katangian upang tanggapín namán ninyó ang aking sasabihin; kayó man ay tangì rin; at sa dahiláng dito'y hindí natin pag-uusapan ang mḡa pagkakatangì, ni ang pagpaparangyâ nḡ ating mḡa pagkatao, sa ganáng akin ay gayón ang aking akalâ, ay ipinamamanhík ko sa aking ketedratiko na mangyaring baguhin ang lakad nḡ salitàan.

Ka it na may pagkukuròng malayà ay nápataás ang ulo ni P. Fernández at tinitigang lipós pagkakamanghá si Isagani. Ang binatàng iyón ay may mahigít pang pagkamalayà kay sa inakalâ niyá; kabì't tinawag siyáng *katedratiko*, kung tatayahin, ay inaari siyáng kapantáy, dahil sa nanḡahás magmungkahì. Dahil sa mabuting magparaán sa pakipag-usap, ay hindí lamang tinanggáp ni P. Fernández ang pangyayari, kun dí siyá na ang nagbukás.

—¡Mabuti!—ang sabi,—nḡuni't huwag ninyóng ipalagáy

na akó'y inyóng gurô; akó'y isáng prayle at kayó'y isáng nag-aaral na pilipino; walâng labis, walâng kulang! at nãayón ay itatanóng ko sa inyó: ñanó ang nasà sa amin nã mãa nag-aaral na pilipino?

Dumatíng na pabiglâ ang katanunãan: si Isagani ay hindí handâ. Iyón ay isáng ulos na biglâng lumusót sa-mantalang nagmumuog, gaya nã tawag sa *esgrima*. Sa kabiglaanang iyón, si Isagani, ay tumugón nã isáng matindíng salág na warìng isáng baguhang nagsanggaláng:

—iNa kayó'y mangagsitupád sa inyóng kautanãan!—aniyá.

Si pray Fernandez ay umunat: nagíng warì'y putók nã kanyón, sa ganáng kaniyá, ang kasagutan.

—iNa kamí'y tumupád sa aming kautanãan!—ang ulít na nagpakaunat-unat,—kung gayó'y ñhindí kamí tumútupád sa aming kautanãan? ñanóng mãa kautanãan ang itinutung-kól ninyó sa amin?

—Yaón díng malayàng iniatang sa sarili ninyó nã kayó'y pumasok sa kalipunan, at yaóng pagkatapos, nang nasa sa loób na kayó, ay ninasàng taglayín! Nãuni't sa aking pagkanag-aaral na pilipino, ay hindí ko inaakalàng akó'y may karapatáng sumurì nã inyóng inaasal sang-ayon sa inyóng mãa palatuntunan, sa katolisismo, sa pamahalàan, sa bayang pilipino at sa boong sangkatauhan: mãa bagay iyang dapat ninyóng linawin sa mãa tagapagtatág ninyó, sa Papa, sa pamahalàan, sa boóng bayan ó sa Dios: sa aking pagkanag-aaral na pilipino, ay ang kautanãan lamang ninyó sa amin ang tanã kong tutukuyin. Ang mãa prayle, ang kalahatán, sa pagiging tagasiyayat nã pagtuturò sa bayan bayan, sa mãa lalawigan, at ang mãa dominiko, sa ganáng kanilá, sa paglilikom sa kaniláng mãa kamáy nã mãa pag-aaral nã kabinatãang pilipino, ay tumanggáp nã katungkulan, sa haráp nã walóng anãaw-anãaw na mámamayán, sa haráp nã España at sa haráp nã sangkatauhan na ating kinasasamahan, na pabutihin sa tuwítuwí na ang batàng binhí, sa ugali at pangãngatawán, upang ilandás siya sa kaniyáng kaligayahan, lumikhâ nã isáng bayang maranãal, malusog, matalino, mabaít, marilág at matapát. At nãayó'y akó namán ang magtatanóng: ñtumupád bagá ang mãa prayle sa kaniláng katungkulan?

—Gumáganáp kamí....

—¡Ah! P. Fernandez,—ang paklí ni Isagani;—kung itutu-tóp ninyó ang kamáy sa inyóng pusò ay makasásagót *kayóng* tumutupád, n̄guni't kung itútutóp ang kamáy sa pusò n̄ inyóng kalipunán, sa ibabáw n̄ pusò n̄ lahát nang m̄ga kalipunang prayle, ay hindi ninyó masasabi ang gayón n̄ hindi masisinun̄galingan! ¡Ah, Padre Fernandez! kapag náharáp akó sa isáng taong aking minamamahál at iginagalang, ay ibig ko pa ang akó ang sisihin kay sa sumisi, ibig ko pa ang magsanggaláng kay sa sumugat. N̄guni't yamang pumasok na tayo sa pagpapáliwanagán ay magpatuloy na tayo hanggáng sa wakás! ¿Papano ang ginágawáng pagtupád sa kautangán n̄ m̄ga nagsisiyasat n̄ pagtuturò sa m̄ga bayán bayán? ¡Hináhadlangán! At ang m̄ga tangìng may hawak dito n̄ m̄ga pagpapaaral, ang m̄ga may ibig na mag-ayos n̄ pag-iisip n̄ kabatàan, na waláng ibáng makapanghimasok ¿papaano ang ginágawáng pagtupád sa kaniláng katungkulan? Ináawasán hanggáng mangyayaring awasán ang m̄ga pagkatahò, pinápatáy ang lahát n̄ sulák at sigabó, inábâ ang lahát n̄ karan̄galan, tangìng nagpakilos sa káluluwá, at itinátanim sa amin ang matatandáng pagkukurò, ang m̄ga lipás na karunun̄gan, ang m̄ga malíng batasán n̄ katwiran na dí kaagpáng n̄ pamumuhay sa pagsulong! ¡Ah! kung ang linalayon ay ang pagpapakain sa m̄ga bilanggò, ang pagbibigay n̄ kakanin sa m̄ga nagkasala, ay inilálagáy n̄ pamahalàan sa *subasta* upang mátagpúan ang makapagdudulot n̄ lalòng mabuting pagkain, ang hindi pápatáy n̄ gutom sa kanilá; kapag ang tinutun̄go ay ang palusugin ang pag-iisip n̄ isáng boóng bayanán, palusugin ang kabatàan, ang bahaging lalòng mabuti, ang sa huli'y magiging siyáng bayan at siyáng lahát, dí lamang hindi inilalagáy sa *subasta* n̄ pamahalàan, kung dí pinalalagì ang kapangyarihan doón sa kalipunán na nagpaparangyá n̄ pag-ayáw sa ikatututo, n̄ pag-ayáw sa anománg pagkakasulong. ¿Anó ang wiwikàin natin kung ang nagdádala n̄ pagkain sa m̄ga bilanggùn, matapos na makuha sa pailalím na paraán ang kasundùang pagpapakain, ay bayàang manglambót ang kaniyáng m̄ga bilanggò sa kakulangán sa dugò, dahil sa ang ibinibigáy na pagkain ay lahát noong lipás at laós, at

pagkatapos ay magdabilang sabihin na hindi nababagay na magkaroon ng mabuting katawan ang mga bilanggò, sapagkát ang mabuting katawan ay nagdudulot ng masasayang kaisipan, sa dahilang ang katuwaan ay nagpapabuti sa tao, at ang tao'y hindi dapat bumuti, sapagkát na-aayon sa hangad ng nagpapakain ang magkaroon ng maraming nagkakasala? ¿Anó ang wíwikain natin kung ang pamahalaan at ang nagpapakain ay magkásundò na sa sikoló ó labindalawang kwalta na tinatanggap ng isá, sa bawat isang may sala, ay tanggapin namán ng isá ang aliw?

Kínakagatkagát ni P. Fernandez ang kaniyang mga labì.

—Nápakatinding sumbóng iyan,—ang sabi,—at kayó'y lumálagpás sa hangganan ng ating kasunduan.

—Hindí, Padre; patuloy akó sa pagtukoy ng ukòl sa pag-aaral. Ang mga prayle, at hindi ko sinasabing kayóng mga prayle, sapagkát hindi ko kayó ibinibilang sa karamihan, ang mga prayle ng lahat ng *orden* ay naging pawang tagapagdulot ng aming ikatatalino, at sinasabi nilá at inihahayag ng walang kahiyâhiyâ, na hindi nararapat na kami'y dumunong, sapagkát balang araw ay hahangarin namin ang maging malayà! Itó'y kagaya noong ayaw palusugin ang katawan ng bilanggò upang huwag bumuti at makaalis sa bilangguan. Ang kalayaan, sa tao'y, kagaya ng ikátututo kung sa katalinuhan, at ang pag-ayaw ng prayle na kami'y tumalino ay siyang sanhi ng di namin kasiyahan loób!

—Ang karunungan ay ibinibigáy lamang doon sa karapatdapat magtamó!—ang pakli ni P. Fernández,—kung ipagkákaloob sa mga taong walang matibay na pusò at mabuting asal ay hahalay lamang.

—At ¿bakit may mga taong walang matibay na pusò at mabuting asal?

Kinibít ng dominiko ang kaniyang balikat.

—Mga kasirang násususo nang kasama ng gatas, na nálalangap sa loób ng lipì.... ¿anó ang malay ko?

—¡Ah hindi pô, P. Fernández!—ang biglang bulalás ng binatà,—hindi ninyó sinuring mabuti ang bagay na pinag-uusapan, hindi ninyó ginawang tanawin ang kailalimiliman dahil sa pangambang bakâ mamalas doon ang anino ng inyóng mga kakapatid. Kayó ang may kagagawan ng aming anyò. Ang bayang sinisil ay pinipilit na magtagláy ng ba-

lát-kayông ugali; yaóng pinagkakaitán n̄g katotohanan ay binibigyan n̄g kasinunḡalingan; ang nagpapakahás ay gumágawâ n̄g alipin. Waláng mabuting aral, ang wikà ninyó, kahi't na! kahi't mangyayaring pabulàanan kayó n̄g m̄ga talàan, sapagká't dito'y hindi nangyayari ang m̄ga pagkaka-salang kagaya n̄g sa maraming bayang nabubulag sa kaniláng palalòng taguríng nanḡag-aayos n̄g ugali. Datapwá'y kahi't hindi hanḡád ang suriin sa n̄gayón kung anó ang bumubuô n̄g hilig at sa dahiláng nátutunḡod sa kabutihang ugali ang aral na tinanggáp, ay sang-ayon akó sa inyó na kami n̄gá'y may kasiràan. ¿Sino ang may sala sa pangyayaring iyán? ¿O kayóng may tatlong daa't limang p̄ng taóng naghahawak n̄g aming ikatututo ó kaming umaalinsunod sa lahát n̄g bagay? Kung makaraán ang tatlóng daa't limáng p̄ng taón ay waláng nayarì ang eskultor kundì isáng waláng ayòs na larawan, ay lubhâng nápakatunggák.

—O masamá ang putik na ginagamit.

--Lalò pang tunggák kung gayón, sapagká't alám na masamá palá ay hindi iniíwan ang putik at nagpapatuloy sa pag-aaksayá n̄g panahón.... at hindi lamang tunggák, kungdì nagdadaya at nagnanakaw, sa dahiláng batíd na waláng kapararakan ang kaniyang gawâ ay ipinagpapatuloy upang tanggapín ang kaupahán.... at hindi lamang tunggák at magnanakaw kung dí taksíl sapagká't humáhad-láng na ang lahát n̄g ibáng eskultor ay sumubok n̄g kaniláng kaya upang tingnán kung makakayari n̄g bagay na may halagá! ¡Kalaitlait na panḡinḡilag n̄g waláng kasapatán!

Ang tugón ay nápakatindí at naramdamán ni P. Fernández na siya'y násilò. Tiningnán si Isagani at namalas niyang malakí, hindi madadaíg, namamaibabaw at noon lamang siya náranasan, sa boô niyang kabuhayan; ang pag-aakalàng siya'y tinalo n̄g isáng nag-aaral na pilipino. Nagsisi siya dahil sa kaniyang pagkakahamon sa pagtatalo, n̄guni't hulí na. Sa kaniyang kagipitan at sa pagkakalagáy sa haráp n̄g gayóng dapat katakutang kalaban ay humanap n̄g mabuting kalasag at pinanghawakan ang pamahalàan.

--Ipinapataw ninyó sa amin ang lahát n̄g kasalanan, sapagká't walá kayóng nákikita kundì kamiing kalapít,—ang sabing ang boses ay walá nang pagmamataas,—talagáng gayón, hindi ko ipinagtataká! kinamumuhían n̄g bayan ang

sundalo ó ang alguasíl na humúhuli sa kaniyá at hindi ang hukóm na nag-utos n̄ paghuli. Kayó at kamí'y sumasayáw na lahát n̄ alinsunod sa lakad n̄ isáng tugtugin: kung itinátaas ninyó ang inyóng m̄ga paa n̄ sabáy sa amin, ay huwag kamí ang sisihin; ang tugtuging nagtatakdá n̄ ating kilos. ¿Inaakalà bagá ninyóng kamíng m̄ga prayle ay waláng budhí at ayaw kamí sa kabutihan? ¡Inaakalà bagá ninyóng hindi namin kayó naaalaala, na hindi namin naaalaala ang aming kautan̄gán, at kamí'y kumakain lamang upang mabuhay at nabubuhay upang maghari? ¡Maanong magkagayón na n̄gá! N̄gunì't, gaya rin ninyóng kamí'y sumusunód sa lakad n̄ tugtugin; kamí'y pigipít na pigipít: ó palayasin ninyó kamí ó kamí'y palayasin n̄ pamahalàan. ¡Ang pamahalàan ay siyang nag-uutos, at sa nakapaguutos ay waláng katwiran kundí ang sumunód!

—Sa bagay na iyan, kung gayón, ay makukurò—ang sabi ni Isagani na nakan̄gítí n̄ malungkót,—na han̄gád n̄ pamahalàan ang aming ikasasamá?

—¡Oh, hindi, hindi iyan ang ibig kong sabihin! Ibig kong sabihin, na may m̄ga paniniwalà, may m̄ga palagáy at m̄ga kautusán na inilalagdá n̄ mabuti ang layon n̄gunì't m̄ga kasakitsakit ang iniaaná. Ipaliliwanag kong lalòng mabuti sa pagbanggít n̄ isáng halimbawà. Upang pigilin ang isáng muntíng kasamáán, ay naglalagdá n̄ maraming kautusán na nagiging sanhí n̄ lalò pang maraming kasamáán: *corruptísima in republica plurimæ leges*, ang sabi ni Tácito. Upang iwasan ang isáng pagdarayà, ay naglalagdá n̄ isáng an̄gaw an̄gaw at kalahatì na kapasayahang nagbabawal at nakadudustá, na ang iniaaná kaagád ay ang gisingin ang bayan upang iwasan at linlan̄gin ang m̄ga tinurang pagbabawal: upang gawíng makasalanan ang isáng bayan ay waláng mabuting paraan na dí gaya n̄ pag-alinlan̄ganan ang kaniyáng kabaitan. Lumagdá n̄ isáng kautusán, huwag na rito kundí sa España, at tingnán ninyó kundí pag-aaralan ang paraan n̄ paglinláng sa kaniyá, ang gayó'y sa-pagká't nalimot n̄ m̄ga gumágawâ n̄ kautusán ang pang-yayari na samantalang ipinagkakatatagòtagò ang isáng bagay ay lalò namáng pinagnanasàang makita. ¿Bakit ang masamang gawâ at katalasan ay inaaaring malakíng sangkáp n̄ bayang kastilà gayóng walá siyang mákakápantáy kung sa pagka-

mahál na tao, sa pagkamapagmataás at sa pagkamahaldika? Sapagká't ang tagalagdâ namin nǎ kautusán, sa loob nǎ lalòng mabuting adhikâ, ay nanǎg-alinlanǎn sa kaniyáng pagkamahál, sinugatan ang kaniyáng kataasan at hinamon ang kaniyáng pagkamahaldika! ¿Ibig ninyóng gumawâ sa España nǎ isáng daanan sa gitná nǎ mǎa talampás? Kung gayó'y lagyán ninyó doon nǎ isáng babaláng magahasà na ipinagbabawal ang magdaan, at iiwan nǎ bayan, na tumututol sa pagbabawal, ang daanan upang manǎunya-pít sa mǎa bató. Sa araw na ipagbáwal sa España ang kabaitan, nǎ isáng manggagawâ nǎ kautusán, at ipaganáp na sápiletan ang kasamáan, sa kinákukusan ay mabait na lahát ang tao!

Humintô ang dominiko, at pagkatapos ay nagpatuloy:

—Nǎuni't masasabi ninyóng lumálayò tayo sa salitàan; magbabalik akó.... Ang masasabi ko upang kayó'y maniwalâ, ay, na ang kasiràang tinátaglay ninyó ay hindi narapat na ibintáng sa amin ni sa pamahalàan; iyan ay nasa sa dí wastóng pagkakatatag nǎ aming kapisanan, *qui multum probat, nihil probat*, na nasasawí sa kahigitán sa pag-iinǎat, kakulangán sa kailanǎn at lampás doon sa kalabisán.

—Kung kiníkilala ninyó ang mǎa kasiràang iyan nǎ *inyong* kapisanan,—ang tugón ni Isagani,—¿bakit nanghihimasok sa pag-aayos nǎ kapisanan nǎ ibá at hindi ang unahin ay ang sarili muna?

--Nápapalayô tayo sa ating salitàan, binatâ; ang kaparaanang pagsang-ayon sa mǎa bagay na nangyari na ay dapat tanggapin....

—iKahi't na! tinátanggáp ko, sapagká't isá nǎ nangyari at patuloy akó sa pagtatanóng: ¿bakit, kung ang pagkakatatag nǎ inyóng kapisanan ay may kasiràan, ay hindi ninyó palitán ó kayâ'y dinggín man lamang ang tingǎig nǎ mǎa napipinsalàan?

—Nálalayô pa rin tayo: ang pinagsasalitàan natin ay kung anó ang nasâ nǎ mǎa nag-aaral sa mǎa prayle....

—Sapol sa sandalǎng ang mǎa prayle ay nagkakanlóng sa likód nǎ pamahalàan ay itó na ang tutunǎuhin nǎ mǎa nag-aaral.

Ang paklí ay makatwiran; sa dakong iyon ay waláng lúlusután.

—Hindí akó ang pamahalàan at hindí ko masasagután ang kaniyáng mġa kilos. ¿Anó ang nasà nġ mġa nag-aaral na gawín namin, alang-alang sa kanilá, sa loób nġ hangganang aming kinalalagyán?

--Huwag humadláng sa kalayàan nġ pag-aaral, kundí tumulong pa nġá.

Inilíng nġ dominiko ang ulo.

—Kahì't hindí ko tuturan ang sarili kong pagkukurò, iyán ay paghiling sa aming kamí'y magpatiwakál,—ang sabi.

—Hindí pô, kung dí bagkús na ibá, iyan ay paghingġng kamí'y paraanin upang huwag kayóng masagasà at madurog.

—iHm!—ang sabi ni P. Fernández na humintô at nag-isíp—Simulán ninyó sa paghingġi nġ bagay na hindí gayón kabigát, isáng bagay na maaaring itulot nġ bawà't isá sa amin na hindí ikasisirà nġ karanġalan at mġa karapatáng tagláy, sapagká't kung mangyayaring tayo'y magkalinaw at mamuhay nġ payapà ¿anó't magkakagalít, anó't maghihilalàan?

—Kung gayón ay tutunġo tayo sa pagtukoy sa mġa kasanhian....

—Oo, sapagká't kung tatangkín natin ang kinatitirikan ay maiguguhò natin ang bahay.

--Tunġuhin natin ang mġa kasanhian kung gayón, iwan natin ang kinalalagyán nġ mġa batayán nġ katwiran; at *hindi rin sasabihin ang sarili kong pagkukuro*—at dito'y idiniín nġ binatà ang salitá—maghuhumpáy ang mġa nag-aaral sa kaniláng inaayos at mapapawì ang iláng kapaitan kung ang mġa nagtuturò ay mátututong pagpakitaan silá nġ mabuti kay sa ipinakikita hanggáng sa nġgayón.... Itó'y nasa sa inyóng mġa kamáy.

—¿Anó?—ang tanóng nġ dominiko—¿mayroon bagáng anománg daíng sa aking inúgali ang mġa nag-aaral?

—Padre, sa simulá pa'y nagkásundò tayong hindí tútukuyin ni akó ni kayó. Nag-uusap tayo nġ pangkalahatán: bukód sa waláng nápapalá ang mġa nag-aaral sa mġa taóng dinádaán sa mġa klase, ay madalás pang iwan doon ang bahagi nġ kaniláng karanġalan, kungdì man ang lahát.

Kinagát ni P. Fernandez ang kaniyáng labì.

—Waláng pumipilit sa kaniláng mag-aral; ang mġa bukirín ay hindí natatamnán—ang matigás na sagót.

—Oo, may bagay na pumipilit sa kaniláng mag-aral,—

ang tugón, na gayón din ang ayos ni Isagani, na pinaka-harápharáp ang dominiko.—Bukód sa katungkulan n̄ bawà't isá na hanapin ang kaniyáng ikawawastò, ay may isáng likás na nasà ang tao na patalasin ang kaniyáng pag-iisip, pagnanasàng lalòng masidhi dito sa dahiláng lubháng pini-pigil; at ang nagbíbigáy n̄ kaniyáng salapí at buhay sa pamahalàan ay may karapatáng hingín dito na bigyán siya n̄ liwanag upang kitaing lalòng mabuti ang kaniyáng salapí at mainġatang lalò ang kaniyáng buhay. Opò, Padre; may bagay na pumipilit sa kanilá, at ang bagay na iyan ay ang pamahalàan din, kayó ring kumukutyâng waláng habág sa indio na hindí nag-aral at ipinagkákaít ang kani-láng karapatán, sa panananġan sa sanhîng silá'y mangmáng. ¡Hinúhubarán ninyó silá at pagkatapos ay kinúkutyá ang kaniláng ikahihiyá!

Si P. Fernandez ay hindí sumagót; nagpatuloy sa pagyayao't dito, n̄guni't hindí mápalagáy na waring nagugulumihanan.

—¡Sinasabi ninyóng ang mġa bukirín ay hindí nátatam-nán!—ang patuloy ni Isagani na ibá na ang ayos, makaraán ang isáng sandalîng pananahimik—huwág tayong pumasok ngayón sa pagsui n̄ kadahilanan, sapagká't mápapalayô tayo sa pinag-uusapan; n̄guni't kayó P. Fernandez, kayó, gurò, kayó, taong may karununġan, ibig ninyó ang isáng bayan n̄ mġa manananim, n̄ mġa magsasaká! ¿Sa ganáng inyó bagáy ang pagkamangsasaká na lamang ang kalagayang lalòng was-tòng maaabót n̄ tao sa kaniyáng pagsulong? ¿O ibig nin-yóng mapainyó ang karununġan at mapasá ibá ang paggawá?

—Hindí, ibig kong ang karununġan ay taglayín noóng dapat magtagláy, noóng makapag-iinġat sa kaniyá,—ang sa-gót,—kapag nagpakita ang mġa nag-aaral n̄ katibayan n̄ pag-ibig sa kaniyá; kapag nagkaroón na n̄ mġa binatàng may pananalig, mġa binatàng marunong magtanggól sa kaniyáng karanġalan at maipagalang itó, ay magkakaroón n̄ karununġan, magkakaroón na n̄ mġa guròng may pagli-nġap! ¡Kung may mġa guròng namamasláng ay sa dahiláng may mġa tinuturùang umaalinsunod!

—¡Kapag nagkaroón n̄ mġa gurò ay magkakaroón n̄ mġa nag-aaral!

—Kayó ang magpauna sa pagbabagong ayos, sapagká't kayó ang nanġanġailanġan n̄ pagbabago, at kami'y súsunód.

—Siyá ngâ,—ang sabi ni Isagani na malungkót ang ngítí,—Imagpauna kami sa dahiláng nasa dako namin ang kasiràan! Tahò ninyóng lubós kung anó ang maaantáy ng isáng tinúturúang humaráp sa isáng gurò: kayó na, na tagláy ang boóng pag-ibig sa katwiran, ang boóng kagandahang loób, ay nagkakahirap kayó sa pagpipigil ng tinuturan ko ang mapapaít na katotohanan, ikayóng kayó na, P. Fernandez! ¿Anó ang kabutihang nápalá ng nagnasàng maghasík sa amin ng ibáng pagkukurò? At ¿anó anóng kasamaán ang dumagsá sa inyó dahil sa ninasàng umugali ng mabúti at tumupád sa inyóng kautangán?

—Ginoóng Isagani,—ang sabi ng dominiko na iniabót sa kaniyá ang kamáy,—kahi't sa wari'y waláng lubós na nápalá sa pag-uusap nating itó, gayón ma'y mayroon din tayong kaunting nápulot; sasabihin ko sa aking mga kapatíd ang inyóng mga tinuran at ináantáy kong kahi't kaunti ay may magagawá. Ang ipinangangañib ko lamang ay ang bakâ hindi manggagipaniwalang may isáng gaya ninyó.

—Iyan din ang pangambá ko,—ang tugón ni Isagani na kinamayán ang dominiko,—nangangañib akóng bakâ ang aking mga kaibigan ay hindi maniwalang may isáng gaya ninyó, kamukhá ng pakikipagharapan ninyó sa akin ngayón.

At dahil sa ipinalagáy na tapós na ang salitàan, ay nagpaalam ang binatà.

Binuksán ni P. Fernández ang pintó at sinundán siya ng tingín hanggang nakalikò sa *corredor*. Malaong pinkingán ang tunóg ng kaniyang yabág, pagkatapos ay pumasok sa silíd at inantáy na siyá'y lumabás sa daan. Ná-kita ngâ niya at nádingíg na sinasabi sa isáng kasama, na nagtatanóng kung saan paparoon, ná:

—Sa Gobierno Civil! Titingnán ko ang mga paskín at makikisama akó sa ibá!

Ang kasama ay sindák na nápatingín sa kaniyá, na waring nagmamalas sa isáng magpapatiwakál, at lumayong tumátakbó.

—iKaawawang binatà!—ang bulóng ni P. Fernandez, na náramdamang naningilíd ang luhà sa kaniyang mga mata,—kinaiingitán ko ang mga hesuita na nagturò sa iyo!

Si P. Fernandez ay námaling lubós; galít kay Isagani ang mga hesuita, kayá't nang mabatíd sa kinahapunan na napipiit ang binatà, ay sinabi niláng silá'y mádadamay.

—iAng binatàng iyán ay sásamá at makasisirà sa atin! Dapat mapag-alamang ang m̃ga pagkukuròng iyan ay hindi dito nátutuhan!

Hindi nañgagbulàan ang m̃ga hesuita, hindi: ang Dios ang tañging nagkákaloób ñg m̃ga pagkukuròng iyón, sa tulong ñg Kalikasán.

XXVIII

TATAKUT ·

Nagíng parang manghuhulà si Ben-Zayb nang patunayan sa kaniyáng pamahayagan, ñg m̃ga nakaraang araw, na ang pag-papaaral ay masamá, lubháng makasasamá sa Kapulúang Pilipinas: ñgayón, sa haráp ñg m̃ga nangyari niyong araw ñg biernes ñg m̃ga paskín, ay nañgakak ang mánunulat at inaawit ang kaniyáng pagtatagumpáy, at pinapangliit at nilitó ang kaniyáng kalabang si *Horatius* na nañgahás na kut-yáin siya sa tudláng ñg *Pirotecnia* sa ganitóng paraan:

* * *

Sa aming kapamahayangang *El Grito*:

“Ang pagpapaaral ay masama, lubhang makasasama sa Pilipinas!”
Nalinawan na namin.

Malaon nang inaakala nang *El Grito* na kinákatawan niya ang bagyang pilipino; *ergo*..... gaya nang wiwikain ni Fray Ibañez, kung marunong nang latín.

Nguni't si Fray Ibañez ay nagiging musulmán kapag sumusulat, at alám natin kung papano ang ginágawa nang mañga musulman sa pagpapaaral.

Testiga, gaya nang sabi nang isáng maalindóg na *predicador*, ang aklatan sa Alejandria!

* * *

Ñgayón ay may katwiran siya, si Ben-Zayb! |Sa siya ang tañging nag-iisip sa Pilipinas, ang tañging nakahuhulà ñg m̃ga mangyayari!

Kayá ñgá, ang balitàng nakakuha ñg m̃ga paskíng masasagwâ ang sinásabi sa m̃ga piutô ñg Universidad, ay hindi lamang nakapag-alís ñg gutom sa marami at nakasirà ñg tiyan sa ibá, kundí nakapagpaguló rin sa m̃ga mahinahong insik, na hindi nakapangahás na maupô sa kaniláng m̃ga

tindahan na nakataás ang isáng paa na gaya nḡ kaugallan, sa takot na bakâ silá gahulín sa pag-uunat upang tumakbó. Nang ika labing-isá nḡ umaga, kahì't na patuloy ang araw sa kaniyang lakad at ang Marilág, ang Capitan General, ay hindí lumálabás na nanḡunḡuna sa kaniyang mḡa mapagwagíng kabig, ay naglalò pa mandín ang ligalig: ang mḡa prayleng lagíng pumá-paroón sa tindahan ni Quiroga ay hindí nanḡásisipót at ang bagay na itó'y nagsasabing may mḡa kakilakilabot na mangyayari. Kung ang araw ay parisukat sana nḡ sumilang at ang mḡa Kristo ay mḡa nakapantalón, ay hindí marahil makabaklá kay Quiroga na dí gaya noón: inarì niyáng *liampó* marahil ang araw at ang mḡa santóng larawan ay mḡa manglalarò nḡ *chapidquí* na nanḡahubarán; nḡuni't iang hindí pagsipót nḡ mḡa prayle na nátaón pa namán sa pagtanggáp niyá nḡ mḡa bagong bagay!

Sa bilin nḡ isáng *provincial* na kaibigan niyá, ay ipinagbawal ni Quiroga sa kaniyang mḡa bahay na pinaglalarúán nḡ *liampó* at *chapidquí* ang pagpasok nḡ sino mang indio na hindí dating kilalá; ang magiging konsul ng insík ay nanḡanḡambáng bakâ nakawin ang salapíng ipinatatalo roon nḡ mḡa mahihirap. Matapos na maihandá ang kaniyang tindahan na mangyayaring bigláng ilapat ang mḡa pintô sa isáng sandalí, ay napaabay sa isáng bantay na *veterana* sa maiklíng pag-itan nḡ bahay ni Simoun sa kaniyang bahay. Inakalà ni Quiroga na iyon ang sandalíng lalòng kapit upang gamitin ang mḡa baríl at punglò na nasa kaniyang imbakan, alinsunod sa paraang sinabi sa kaniyá nḡ manghíhiyás: maaasahang sa mḡa araw na súsunód ay ipag-uutos ang paghalughóg sa mḡa baháybaháy at sa gayó'y gaano ang mábi-bilanggò, gaano ang taong sa katakutan ay hindí ibibigáy ang lahát nḡ naiimpék! Yaón ang paraan nḡ mḡa dating *carabínero*, na nagsusulót sa mḡa silong nḡ bahay nḡ mḡa tabako at dahong ipinagbabawal, pagkatapos ay magpapakunwaríng manghahalughóg at pipilitin ang kahabághabág na may bahay na sumuhol ó magmultá! Ang kaibhán nḡa lamang ay sa dahiláng lalòng naayos ang paraan, at sa dahiláng hindí na pigíl ang tabako ay ang mḡa armás na bawal namán ang ginagamit sa nḡayón!

Nḡuni't si Simoun ay ayaw makipagkita sa kanino man at ipinasabi kay insík Quiroga na bayaan sa pagkakalagáy

ang m̄ga bagay na iyon, kayá't tinun̄go n̄g insík si D. Custodio upang itanóng kung nararapat ó hindí nararapat balutihan ang kaniyáng tindahan, n̄guni't si D. Custodio man ay ayaw ring tumanggáp n̄g dalaw: kasalukuyang pinag-aaralan ang isáng munakalàng ukol sa pagtatanggól, sakaling siya'y makubkób n̄g kalaban. Náalaala si Ben-Zayb upang hingán n̄g balitá; n̄guni't nang mátagpûang nakabalutí mulá sa ulo hanggáng paa at dalawáng rebolber ang ginagamit na pabigát. sa m̄ga papel ay dalidaling nagpaalam si Quiroga at umuwí sa kaniyáng bahay, at nahigáng dinahilán na masamá daw ang kaniyáng katawán.

Nang iká apat n̄g hapon ay hindí na m̄ga paskín lamang ang sang-usap-usapan. Umaliñgawñgáw na ang m̄ga nag-aaral at ang m̄ga taga bundók S. Mateo ay nan̄gag-kakaalám; pinatítibayang pinagsumpâanan sa isáng magpapansít na bigláng lulusubin ang Maynilà; nábanggít ang m̄ga pangdigmáng dagat n̄g m̄ga alemán, na nasa sa labás n̄g dagat Maynilà, na tutulong sa kilusán; isáng pulutóng na kabinataan ang umanó'y tumun̄go sa Malakanyáng upang humandóg sa General, na ang dinahilán ay ang pagtutol sa kagagawán at ang kaniláng pagkamakakastilá, n̄guni't ipinapiít na lahát sapagká't nakitang m̄ga batbát n̄g sandata. Iniligtás n̄g kalawingí ang General, na pinigil na matanggáp yaóng m̄ga batàngbatà pa'y taksíl na, dahil sa noón ay nakikipag-usap sa m̄ga Provincial, sa Vice Rector at kay P. Irene, na kinatawán ni P. Salvi. May katunayan ang m̄ga alingawñgáw na itó kung paniniwalàan natin si P. Irene, na dumalaw n̄g hapong iyon kay kapitáng Tiago. Alinsunod sa kaniyá, ay may m̄ga taong nag-uudyók sa Capitán General na samantalahín ang pangyayaring yaon upang takutin at bigyán na n̄g isáng mabuting aral ang m̄ga binatàng pilibustero.

--Barilín ang ilán—anáng isá—m̄ga dalawáng pú't apat na makabago na ipadaláng agád sa tatapunán at sa gitná n̄g katahimikan n̄g gabí, ay makaaapulà na n̄g lubusan sa sigabó n̄g kalooban n̄g m̄ga waláng kasiyahang loób!

—Huwag,—ang tugón n̄g isáng may mabuting pusò,—sukat nang ang m̄ga kawal ay palibutin sa m̄ga lansan̄gan, ang batallón n̄g m̄ga kábayuhan sa halimbawá, na m̄ga bunót ang sable; sukat nang kaladkarín ang iláng kanyón....

sukat na iyón! Ang bayan ay nápakamatatakutín at ang lahát ay manġagsisípasok sa kaníkaniláng bahay.

—Huwag, huwag,—ang palagáy nġ isá,—itó ang panahóng kapit upang pawiin ang kalaban; hindi sukat ang manġagsipasok sa kaniláng pamamahay, kailanġang palabásin, na gaya nġ masasamáng singáw, sa pamagitan nġ mġa parapit. Kung hindi manġakapanġahás na gumawá nġ guló, ay dapat na silá'y udyukán sa tulong nġ mġa sugòng hahamon.... Inaakalà kong ang nárarapat ay ihandá ang mġa kawal at magkunwaríng nagpapabayà at nagwawaláng bahalà, upang manġagsitapang at pangyayari nġ anománg kaguluhan ay piyapisin na nang boông tindí!

—Ang layon ay siyáng nagbibigay katuturán sa mġa paraan,—ang sabi nġ isá pa,—ang layon natin ay ang ating banál na Relihión at ang katibayan nġ Inang bayan. Ihayág ang *estado de sitio*, at sa anománg muntíng kaguluhan ay paghulihín ang mġa mayayaman at mġa marurunong.... at linisin ang bayan!

—Kung hindi akó dumatíng sa panahón upang pagpauhan nġ pagdadahandahan—ang dungtóng ni P. Irene, na ang hinaráp ay si kapitáng Tiago,—ay tiyák nang umaagos nġayón ang dugô sa mġa lansanġan. Ang naaalala ko ay kayó, kapitán.... Ang pangkát nġ mġa masisidhí ay waláng nápaláng gaano sa General, kayá't nanġanghihinayang dahil sa pagkawalà ni Simoun.... ¡Ah! kung hindi nagkasakít si Simoun....

Ang pagkahuli kay Basilio at ang paghalughóg na ginawá pagkatapos sa kaniyang mġa aklát at mġa papel, ay nakapagpalubháng lalò kay kapitáng Tiago. Nġayó'y dinagdagán pa ni P. Irene ang kaniyang sindák sa pagsasalaysáy nġ mġa bagay na nakapanġinġilabot. Ang kahabághabág ay pinasukan nġ isáng matindíng pagkatakot na náhalatá muna dahil sa isáng mahinàng panġinġiníg, na untíuntíng lumálakás hangáng sa siyá'y hindi na nakapanġusap. Nanġakadilat ang mġa matá, pawisán ang noo, pumigil sa bisig ni P. Irene, nagtangkáng bumanġon; nġuni't hindi mangyari at matapos na makaunġol nġ makálawá ay bigláng bumagsák sa ibabaw nġ unan. Nanġakadilat ang matá ni kapitang Tiago at sumasago ang laway: patáy na. Sa pagkasindák ni P. Irene ay tumakbó, nġuni't sa dahiláng kumapit sa kaniyá ang patáy

ay nakaladkád niyá at nápaalis sa hihigán sa kaniyáng pagtakas, at naiwan sa gitná n̄ silíd.

Nang kinágabihán ay umabot na sa lalòng sidhí ang katakután. May iláng pangyayari na nag-udyók sa m̄ga matatakutín sa paniniwalàng mayroóng m̄ga sugòng nanghamon.

Dahil sa isáng binyagan, ay naghagis n̄g kaunting kwalta sa m̄ga batà at sukat nang maasahan na nagkaroón n̄g kaunting kaguluhan sa pintò n̄g simbahan. Nátaón namáng náparaán doón ang isáng mabalasik na militar, na may inii-sip mandín, na inakalàng ang kaguluhan ay isá nang pag-salakay n̄g m̄ga pilibustero, kayá't piniyapis n̄g sable ang m̄ga batà, pumasok sa simbahan, at kung hindi nagkasalásala-bíd sa tabing na nakasabit sa *coro* ay pinagpugután sana n̄g ulo ang lahát n̄g naroon. Makita ang gayón n̄g m̄ga matatakutín at magpanakbuhang ipinamamalità na ang himagsikan ay magsisimulá na, ay bagay na nangyari sa isáng sandalí. Daglídaglíng nagsarahan ang m̄ga pintò n̄g mangilán-n̄giláng tindáng naiiwang bukás, may m̄ga insík na nakaiwan sa labás n̄g m̄ga piesa n̄g kayo, at hindi kakaunting babai ang nawalán n̄g sinelas dahil sa pagtakbó sa m̄ga lansangán. Salamat na lamang at físa ang nasugatan at ilán ang nasaktán, na isá na n̄gá sa kanilá ang militar nang masubasob dahil sa pakikipagtunggalí sa tabing na may amóy balabal n̄g pilibusterismo. Ang gayóng kabayanihan ay nagbigáy sa kaniyá n̄g kabunyíán, at isáng kabunyíang malinis, na Iharí na n̄gáng ang lahát n̄g kabantugan ay makuha sa gayóng paraan! ang m̄ga iná'y hindi na lubháng fíyák at lalò pa sanang marami ang tao sa mundó!

Sa isáng arrabal ay nakakita, ang m̄ga naninirahan doon, n̄g dalawá kataong nagbábaón n̄g armás sa silong n̄g isáng bahay na tablá. Naguló ang nayon; tinangká n̄g m̄ga naninirahan na habulin ang dalawáng táong iyon na hindi kilalá upang patayín at iharáp sa m̄ga may kapangyarihan, n̄guni't sínawatá silá n̄g isáng kapit-bahay at sinabing sukat na ang iharáp sa tribunal ang sanhí n̄g kasalanan. Saká ang m̄ga armás namán ay matatandang baríl na tiyak na makasusugat sa magtangkáng gumamit noon.

--iSiya!—ang sabi n̄g isáng matapang—kung ibig na tayo'y manghimagsík ay isulong!

Nguni't ang matapang ay nilambanog n̄ palò at suntók, pinagkukurót n̄ m̄ga babai na waring siya ang may arì n̄ m̄ga baríl.

Sa Ermita ay lalòng mahigpít ang nangyari, kahì't hindí lubhâng nábalità, gayóng nagkaroon pa n̄ putukan. Isáng kawaníng nápakamain̄gat na nagbalutíng mabuti ay nakakita, nang magtatakíp-silim, n̄ isáng bulto sa kalapít n̄ kaniyáng bahay; inakalà na niyáng buòngbuò na yaon ay isáng nag-aaral, kayâ't pinaputukán n̄ dalawáng putók n̄ rebolber. Nang makita ang bulto pagkatapos ay isá paláng beterana, kayâ't inilibing at, *pax Christi! Mutis!*

Sa Dulungbayan ay umugon din ang iláng putók na ang nápatáy ay isáng kaawâwàng matandáng bingí na hindí nakadingíg sa *quien vive* n̄ bantáy, at isáng baboy na nakadingíg n̄nguni't hindí sumagót n̄ *España*. Ang matandá'y hindí nálibíng kaagad sapagká't waláng maibayad sa simbahan, at ang baboy ay pinagkainanan.

Sa loob n̄ Maynilá, sa isáng tindahan n̄ matamis na kalapít n̄ Unibersidad, na lagìng dinadayo n̄ m̄ga nag-aaral, ay pinag-uusapan ang m̄ga pagkakáhulihán, sa ganitóng ayos:

—¿Ya cogí ba con Tadeo?—ang tanóng n̄ babaing may arì n̄ tindahan.

—Abá, ñora,—ang sagót n̄ isáng nag-aaral na nátitirá sa Parian,—*pusilau ya!*

—¡Pusilau! ¡Naku! No pa ta pagá conmigo su deuda.

—¡Ay! no jablá vos puelte, ñora, bakâ pa de quedá vos cómplice. ¡Ya quemá yo n̄gâ el libro que ya dale prestáu conmigo! ¡Bakâ pa de riquisá y de encontrá! ianda vos listo, ñora!

—¿Ya quedá dice preso Isagani?

—Loco-loco también aquel Isagani,—ang sabing namumuhi n̄ nag-aaral;—no sana de cogí con ele, ta andá pa presentá! ¡Oh, bueno n̄gâ, que topá rayo con ele! ¡Siguro pusilau!

Kinibít n̄ babai ang balikat.

—¡Conmigo no ta debé nada! ¿Y cosa de jasé Paulita?

—No di faltá novio, ñora. Siguro de llorá un poco, luego de casá con un español.

Ang gabíng iyón ay naging isá sa m̄ga lalòng malulungkót. Sa m̄ga baháybaháy ay nagdadasál n̄ rosario at may m̄ga maawáing babaing nagpapatungkól na n̄ maha-

habang *padrenuestro* at m̃ga *requiem* sa kaluluwa ñg m̃ga kamag-anak nilá't kaibigan. Ika waló pa lamang ñg gabí'y bahagyâ nang makakita ñg mang̃isángisáng naglálakád; maminsan minsan ay nakakading̃ig ñg takbó ñg isáng kabayo na ang tagiliran ay nápapalòng malakás ñg isáng sable, pagkatapos ay pasuwít ñg m̃ga tanod, m̃ga sasakyáng matutulin ang takbó na waring hinahabol ñg kawan ñg m̃ga pilibustero.

Gayón man, hindí sa lahát ñg poók ay naghahari ang pangambá.

Sa plateríang tinitirahán ni Plácido Penitente ay pinag-uusapan din ang m̃ga pangyayari at pinagtatalunan nang may kaunting layà.

—Hindí akó naniniwalà sa m̃ga paskín!—ang sabi ñg isáng manggagawàng payát at tuyò na sa kágagamit ng tsukoy;—sa ganáng akin, ay kagagawán iyan ni P. Salvi!

—Ehém, ehém!—ang ubó ñg maestro platero na, sa pang̃ingilag na pang̃anláng duwag, ay hindí makapañgahás na putlín ang pag-uusap. Ang kaawaawàng tao'y nag-uubó na lamang, kikindatán ang manggagawà at titingín sa daan, na waring ibig sabihin na:—Bakâ tayo masubukan!

—Dahil sa opereta!—ang patuloy ñg manggagawà.

—Ohó,—ang bulalás ñg isáng mukhâng tañgá;—sinasabi ko na ngá! Kayá't....

—Hm!—ang tugón ñg isáng tagasulat na may anyóng pagkahabág,—ang ukol sa m̃ga paskín ay totoo, Chichoy, ñguni't ipaliliwanag ko sa iyo!

At idinugtóng na ang ting̃ig ay matalinghagà:

—Yaón ay isáng kagagawán ni insík Quiroga!

—Ehém, ehém!—ang ulit na ubó ñg maestro na inilipat sa kabiláng pisngí ang sapá ñg hitsóng nasa bibíg.

—Paniwalàan mo akó, Chichoy, kagagawán ni insík Quiroga iyán! Náding̃ig ko sa aking pinápasukan.

—Nakú, *siguro* ngá!—ang bulalás ñg tañgá, na agád nang naniwalà.

—Si Quiroga—ang patuloy ñg tagasulat,—ay may isáng daang libong pisong pilak mehikano, sa *bahía*. ¿Papano ang pagpapasok? Hindí maliwag; ginawâ ang m̃ga paskín, na sinamantalá ang usap ñg m̃ga nag-aaral, at samantalang ang lahát ñg tao'y nagúguló, ipum! pinadulasán ang m̃ga kawaní at nakaraan ang m̃ga kaha!

--iSiya nḡá, siya nḡá!—ang bulalás nḡ mapaniwaláin na sumuntók sa ibabaw nḡ dulang.—iSiya nḡá! Kayâ palá si insík Quiroga..... iKayâ!

At nápahintô dahil sa hindí maalaman kung anó ang sasabihing ukol kay insík Quiroga.

—¿At tayo ang magbabayad nḡ kaniláng kagagawán?—ang tanóng ni Chichoy na nagagalit.

—iEhém, ehém, ehém!—ang ubó nḡ platero na nakádingíg nḡ lumálapít na yabág sa daan.

Tunay nḡá, ang mḡa yabág ay lumálapít at nanḡagsihintô ang nanḡa sa loob nḡ platería.

--Si San Pascual Bailon ay isáng dakilàng banál,—ang sabling malakás na pakunwaríng nagbabanálbanalan ang platero, na kinindatán ang ibá;—si San Pascual Bailon....

Nang sandalíng iyón ay dumunḡaw ang mukhá ni Plácido Penitente, na kasama ang manggagawâ nḡ kastillo na ating nakitang tumanggáp nḡ utos kay Simoun. Linibid nḡ lahat ang mḡa bagong datíng at tinanóng nḡ mḡa balíbalità.

—Hindí ko nákausap ang mḡa bilanggô—ang tugón ni Plácido,—may mḡa tatlong pú!

--iManḡagsihandá kayó!—ang dugtóng nḡ magkakastilló na nakipagsulyapan nḡ may kahulugán kay Plácido,—sinasabing sa gabíng itó'y magkakaróon nḡ katakot-takot na pugután.....

—¿Ha? iLintík!—ang bulalás ni Chichoy, na luminḡap nḡ sandata, nḡuni't nang waláng mákita, ay sinunggabán ang kaniyáng tsukoy.

Ang maestro ay umupô; ang kaniyáng mḡa paáy na nḡangalóg. Nákinikinitá nang mapaniwaláin na ang ulo niyáy pugót, at umifyák na dahil sa mangyayari sa kaniyáng kaanák.

--iShe!—ang sabi nḡ taga-sulat;—ihindí magkakaróon nḡ pugután! Ang taga udyók nḡ—at humudyát nḡ may kahulugán—ay salamat at may sakít.

--iSi Simoun!

—iEhém, ehém, ehém!

Si Plácido at ang magkakastilló ay mulíng nagtinginan.

—Kung iyán ay hindí nagkasakít....

—Ay gágawâ nḡ isáng warí'y himagsikan!—ang dugtóng na pawalâng bahalà nḡ magkakastilló, samantalang idinuduldol

ang isáng sigarilyo sa itaás n̄g tubo n̄g kinke—at ñanó ang gagawín natin kung gayón?

—Totohanin na, sapagká't yamang pupugutan na rin lamang tayo.....

Ang malakás na ubóng sumasál sa platero ay nakapigil na mádingíg ang karugtóng n̄g salitá. Marahil ay kakilakilabot na bagay ang pinagsabí ni Chichoy, sapagká't umanyóng mámamata'y at ang mukhá'y anyóng hapón na pápatay n̄g tao.

—Ang sabihin ninyó'y nagpapakunwaring may sakit sapagká't natatakot na lumabás! Kapagnákita ko siyá....

Mulíng sinasál n̄g matindíng ubó ang maestro at natuluyan nang pamanhikán ang lahat na manggag-uwian.

—Gayón man ay humandá kayó, humandá kayó,—ang sabi n̄g magkakastilló—Kung pipilitin tayo sa pumatáy ó mamatáy....

Isá pang ubó ang sumasál sa kaawàawang may pagawáan at ang m̄ga manggagawà ay nanggag-uwian sa kaníkaniláng bahay na may daláng pamukpók, bandili at ibá pang kasangkapang maipaṅ-iiwà ó maipamamalò, at human-dáng ipaglabang mabuti ang kaniláng buhay. Si Plácido at ang manggagawà n̄g kastillo ay mulíng nagsialís.

—iPag-iingát, pag-iingát!—ang bilin n̄g maestro na ang tingíg ay waring sa umiiyak.

—iKayó na lamang ang bahalà sa aking balo at m̄ga mauulilang anák!—ang samò n̄g mapaniwaláin na ang tingíg ay lálò pa mandíng baság.

Nakikinikinitá na n̄g kahabághabág na sa katawán niya'y lusútlusutan ang punlò at nálilibíng na siyá.

Nang gabíng yaón ay pinalitán n̄g m̄ga artillerong kastilà ang m̄ga tanod sa m̄ga pintò n̄g loob n̄g Maynilá, at nang kinabukasan, n̄g dumudungaw na ang m̄ga unang liwanag, si Ben-Zayb, na nangahás na maglakád upang tingnán ang kalagayan n̄g m̄ga kutà, ay nakátagpô sa *glacis* na malapit sa Luneta n̄g bángkáy n̄g isáng india na magdadalagá, na, halos hubád at nakabulagtá roong nag-iisá. Si Ben-Zayb ay nalunusan at matapos na matangkî n̄g kaniyang tungkód ang patáy at makatingín n̄g tungò sa m̄ga pintò, ay ipinatuloy ang kaniyang lakad, na iniisip na gumawá n̄g isáng mapanimdím na kabuhayan dahil sa pangyayaring yaón. Gayón

man, ni isáng pahiwatig man lamang ay waláng lumabás sa mġa pahayagan sa mġa araw na sumúsunód, na ang inatupag ay ang mġa pagkakadapá't pagkakadupilas na gawâ nġ mġa balát nġ saging, at, sa dahiláng waláng maibalitâ, si Ben-Zayb man ay nagpakaluritlurit sa pagsasalaysáy nġ isáng dumaang bagyó sa Amérika, na sumirà sa mġa bayan at nakamatáy nġ mahigít sa dalawáng libo katao. Kasama nġ iláng pasarìng ay sinabi niyang:

“Ang pagkamahabagin, NA LALONG BUHAY SA MAÑGA BAYANG KATÓLIKO KAY SA IBANG BAYAN, at ang alaala Niyong sa udyók din noon ay naghirap dahil sa *sangkatauhan*, sa amin ay *nagpakilos* (sic) sa pagkahabág sa mañga kasawian nang ating kapuwa at idalañgin upang *sa lupain* itó, na salantangsalanta sa mañga bagyó, ay huwag maulit ang mañga kasakitsakit na pangyayaring napagmasdán nang mañga naninirahan sa Estados Unidos.

Hindí pinaraan ni *Horatius* ang pagkakátaón at hindí rin tinukoy ang mġa patáy, ni ang kaawàawàng indiang inutás, ni ang mġa kapaslanġán, ay sinagót si Ben-Zayb sa kaniyang *Pirotecnia* nġ:

“Matapos ang gayong karaming pagkahabág at pagliñgap sa katauhan, si Fray Ibañez, itóng, si Ben-Zayb, ay nanirá sa pagdalañging patungkol sa Pilipinas.

Ñguni't maaaninawan ang gayón.

Sapagka't hindi siya katóliko at ang pagkamahabagin ay lalong buháy, at ibp.”

XXIX

MANĜA HULÍNG SALITANG UKOL KAY KAPITANG TIAGO

Talis vita finis ita.

Si kabisang Tiago ay nagkaroon nġ mabuting hanggá, itó nġá, nagkaroon nġ mainam na libíng. Tunay nġá na ipinaalaala kay P. Irene nġ kura sa *parroquia* na si kapitang Tiago ay namatáy nang hindí nagkukumpisál, nġuni't ang mabuting parì, samantalang nakanġití nang palibák, ay hinimas ang kaniyáng ilóng at sumagót na:

—Báh íakó ba namán ang paglalakúán! kung ating ipagkákaít ang *exequias* sa mġa namamatáy nġ hindí nagkukumpisal, ay malilimutan natin ang *De profundis!* Ang mġa kahigpitang iyán, gaya nġ inyóng pagkabatíd na mabuti,

ay pinaiiral lamang kapag ang hindi nakapagkumpisál ay waláng ibabayad, nguni't ikay kapitáng Tiago.... ¡Bah! kung sampú ng mga insík na hindi binyagan ay inilibíng ninyó ng may *misa de requiem!*

Si P. Irene ang inihalál ni kapitáng Tiago na kaniyáng *albacea* at gáganáp ng kaniyáng mga habilin, at iniíwan ang bahagi ng kaniyáng kayamanan sa Sta. Clara, ang bahagi ay sa Papa, sa Arsobispo, sa mga Corporaciones, at nag-iwan ng dalawáng púng piso upang ipagbayad ng *matrícula* ng mga nag-aaral na marálitá. Ang hulíng habiling itó'y ipinatalá sa udyók ni P. Irene dahil sa pagkamapag-ampón nitó sa kabatàang masipag sa pag-aaral. Pinawaláng bisà ni kapitang Tiago ang pamanang dalawáng pù't limáng piso na iniíwan niyá kay Basilio, dahil sa masamáng inugalì ng bínatà nang mga hulíng araw, nguni't pinairal din ni P. Irene ang habilin at sinabing kukunin niyá ang halagáng iyón at dádalhín ng kaniyáng bulsá at ng kaniyáng budhí.

Sa bahay ng namatáy na dinaluhán kinábukasan ng mga dating kakilala at mga kaibigan, ay pinag-uusapang mátikabó ang isáng himalá. Sinasabing noong oras nang paghinhingaló ay napakita sa mga mongha ang kaluluwá ni kapitang Tiago na libíd ng maningning na liwanag. Iniligtás ng Dios ang kaluluwá, dahil sa karamihan ng pamisang ipinagawá at sa mga pamanang iniíwan sa mga simbahan. Ang balitá'y pinag-uusapan, inilálarawan, nagkákaroón ng ayos at waláng isá mang. nag-aalinlangan sa bagay na iyón. Isinásaysáy ang suót ni kapitang Tiago, na gaya ng mahihinalà, ay ang prak, ang pisingi'y nakaumbók dahil sa sapá ng hitsó, hindi nalimot ang kuakong panghitít ng apian at ang manók na sasabunging. Ang *sacristán mayor* na kalahók sa umpukan ay nagpapatotoong waláng kapingaspingas sa tulong ng tangô ng ulo, at iniisip na, pagkamatáy niya, ay pakikita namáng dalá ang tasa ng tabúng putí, sapagká't, kung walá ang pang-agahang iyon, ay hindi niya maunawà ang kaligayahan ni sa langit ni sa lupa. Tungkól sa bagay na itó, at dahil sa hindi mapag-usapan ang mga nangyari ng kináhapunan at sa dahilang mayroon doong mga tahor, ay maiinam na hakàhakà ang nábabanggít, pinagkukuròkurò kung hahamunin ó hindi ni kapitang Tiago si S. Pedro upang silá'y magdaos ng isáng *soltada*, kung magpupustahan, kung

ang mga manók ay pawàng walâng pagkamatáy, kung hindî táatalabán n̄ iwà, at kung mangyari ang gayón, ay sino kayâ ang magiging *sentenciador*, sino ang mananalo, at ibp., m̄ga pagtatalong kinalulugdán n̄ m̄ga nagtatatág n̄ karununġan, m̄ga paghahakà, m̄ga paraang nábabatay sa isáng aklát na inaakalàng walâng kamalían, na ipinahayag n̄ Dios sa kaniyáng kabig ó nauukol sa batayáng nagiging kautusán. Bumábanggít pa n̄ m̄ga bahagi n̄ nobena, n̄ m̄ga aklát na ukol sa m̄ga kababalaghán, sabi n̄ m̄ga kura, kalagayan n̄ langit at iba pang m̄ga bagaybagay na ukol din doon. Si D. Primitivo, ang pilósopo, ay galák na galák sa pagtutukóy niya n̄ m̄ga hakà n̄ m̄ga teólogo.

—Sapagkâ't ang sinoman sa kanilá'y hindî mangyayaring matatalo,—ang sabling may lubós na pagkatahò;—ang pagkatalo'y nagbibigáy n̄ samâ n̄ loob at sa kalanġitán ay hindî mangyayaring magkaroon n̄ samàan n̄ loob.

—Nġuni't ang isá'y sápiritáng mananalo,—ang paklí n̄ tahur na si Aristorenas,—ang inam ay nasa pananalo!

—Kapuwâ mananalo!

Iyong kapuwâ mananalo ay hindî matanggáp ni Martin Aristorenas, siya, na ang boóng buhay ay dinaan sa sabunġán at kailan ma'y kaniyáng nákita na ang isáng manók ay nananalo at ang isá'y natatalo; kung bagá mán ay magtablá na lamang ang nangyayari. Walâng náhitâ si D. Primitivo sa kálatín, si Martin Aristorenas ay nag-ífilíng, gayóng ang latín ni D. Primitivo ay madalíng máwatanan: sinasabi niyáng: *an gullus talisainus, acuto tari armatus, an gallus beati Petri bulikus sasabunġus sit* at ibp., hangġang sa ginamit na tulóy ang pangangātawiran nang marami kung ibig magpatigil at magpapanalig.

—Magkakasala ka, kaibigang Martín, mahuhulog ka sa isáng erehía! *Cave ne cadas!* Hindî na akó makikipagmonte sa iyo! ¡Hindî na tayo magkakabakas! Hindî mo pinanánaligan ang kapangyarihan n̄ Dios, *peccatum mortale!* Hindî mo pinaniniwalàan ang katunayan n̄ Santísima Trinidad: ang tatló ay isá at ang isá ay tatló! ¡Dahandahan ka! ¡Hindî mo pinaniniwalàan warì na ang dalawáng katawán, dalawáng pag-iisip at dalawáng kalooban ay mangyayaring magkaroon n̄ fisáng alaala lamang! ¡Dahandahan ka! *Quicumque non crederit, anathema sit!*

Si Martin Aristorenas ay nangūnting namumutlá't nangi-nģinģig, at si insik Quiroga na nakádingģig na buô sa pangã-nģatwiran, ay dinulutan nģ boóng galang ang pilósopo nģ isáng mabuting tabako at tinanóng nģ masuyò:

—Sigulo, puele akieng kontalata itóng aliendo sabong sa Kilisto, ha? Pag akó pagtáylo, akieng kontalatista, ha?

Sa ibáng pulutóng ang lalòng mahabàng salitàán ay ukol sa patáy; ang pinagtatalunan ay ang damít na isusuót sa bangkáy. Ipinalagáy ni kapitáng Tinong na damít pransiskano ang isuót; mayroón pa namán siyáng isá, lumà, sirá-sirá at takpí takpí, mainam nakasangkapan na, alinsunod sa patunay nģ prayle na pinaglimusán niyá sa halagáng tatlóng pú't anim na piso, nakapagliligtás sa bangkáy sa apóy nģ inpierno, at nagsalaysáy nģ makapagpapatibay na mģa banál na pangyayaring hanģò sa mģa aklát na ikinákalát nģ mģa kura. Kahi't pinakamamahal ni kapitang Tinong ang labíng iyon, ay laan siyáng ipagkaloob sa kaniyang matalik na kaibigang hindi niya nádalaw sa boong pagkakasakit. Nģuni't ipinaklí nģ isáng sastré na yamang nákita nģ mģa mongha si kapitang Tiago na naka prak na umaakyát sa langít, ay dapat suotan nģ prak at hindi kailanģan ang mģa pananggól at mģa kasuutang hindi tatagusán: nagpaprak kung tumutunģo sa isáng sáyawan, sa isáng pistá, at hindi maaasahang hindi gayón dín ang mátatagpúan niya sa kaitaasan... at itingnán! nagkátaón pa namáng mayroon siyáng isáng yari, na maibibigáy niya sa halagáng tatlóng pú't dalawáng piso, apat na piso ang kamurahan kay sa ábitong pransiskano, sapagká't ayaw niyang pagtubùan si kapitáng Tiago: nagíng sukí niya noong buháy at nģayón ay magiging pintakasi niya sa kalangítán! Nģuni't si P. Irene na albacea at siyáng magpapatupád sa náuutos sa testamento ay sumalansáng sa dalawáng palagáy at ipinag-utos na bihisan ang bangkáy nģ aiin man sa matatandá niyang damít, at sinabing na tagláy ang anyóng pagkabanál, na hindi tinítingnán nģ Dios ang bihis.

Ang mģa *exequias* nģâ ay ginawâ nģ boóng dinģal. Nagkaroón nģ *responso* sa bahay, sa daan, tatlóng prayle ang gumawâ na warìng ang ísá'y hindi makakaya sa káluluwáng yaón, ginawâng lahát nģ rito at mģa *ceremonias* na magágawâ, at nábalitàng gumawâ pa nģ ibá, nagkaroón nģ *extra*

na gaya sa m̃ga tangìng palabás dulàang ukol sa kapaki-nabangán ñg isáng tao. Yaón ang nagíng kaigáigaya: maraming kamanyáng ang sinunog, maraming awit sa wikàng latín, nag-aksayá ñg maraming agua bendita: alangalang sa kaniyáng kaibigan ay inawit ni P. Irene, sa coro, ang *Dies iræ* na ang boses ay pahumál; at sumakít ang ulo ñg m̃ga nálalapít dahil sa kátutugtog ñg plegaria.

Si aling Patrocino, ang dating katunggali ni kapitáng Tiago sa pagkamasambahin, ay tunay na tunay na nagnasàng mamatáy namán sa kinabukasan upang makapagpagawâ ñg m̃ga exequias na lalò pang malakí kay sa roon. Ang maawáing matandá'y hindi makatiis, na iyóng inaakalâ niyáng talong talo na niyá ay magbançon ñg boóng karanġalan, sa pagkamatáy. Oo ninanasàng mamatáy siyá at warìng nádidingíg na niya ang m̃ga pabulalás ñg m̃ga taong. nanood ñg responso, na nagsasabing:

—Itó ang libíng! ganiyan ang marunong mamatáy, aling Patrocino.

XXX

HULI

Ang pagkamatáy ni kapitáng Tiago at ang pagkakahuli kay Basilio ay napag-alamán kaagád sa lalawigan, at alangalang sa ikadadangál ñg m̃ga mapapayapàng tagá San Diego ay sasabihin naming dinamdám pa nang higít ang hulí at siyá lamang halos ang napag-usapan. At gaya ñg maaantáy, ang balità'y nagkaroon ñg ibá't ibáng ayos, may nagbigáy ñg m̃ga pangyayaring malungkót, kakilakilabot, ipinaliwanag ang hindi nalilinawan, ang m̃ga patláng ay pinunán ñg m̃ga hakàhakà, ang m̃ga itó'y nagíng parang tunay na nangyari at ang mul-tóng sumipót sa gayón ay nakatakot na, sampû sa m̃ga tunay na may likhá.

Sa bayan ñg Tianì ay nabalità na batàng batá na sa kaniya ang mapatapon at marahíl ay patayín sa paglalakbáy na tunġo sa tatapunán. Ang m̃ga matatakutín at mapaghinalà ñg masamá ay hindi pa nasisiyahán sa gayón at pinag-uusapan ang m̃ga bitayán at m̃ga hukumang kawal; ang Enero ay isáng masamáng buan, Enero nang mangyari ang guló sa Kabite, at *ang m̃ga taong iyón*, gayóng

mga pari na, ay nangabitay; kayá't ang isáng marálitâng kagaya ni Basilio na waláng sukat mag-ampón at waláng mga kakilala....

—¡Sinasabi ko na!—ang buntóng hiningá nḡ Hukom pamayapà na warìng minsan man lamang ay nabigyan niya nḡ isáng payo si Basilio—sinasabi ko ná....

—¡Sadyang ganiyan ang maaantáy—ang dugtóng ni hermana Penchang—pumapasok sa simbahan at kapág nakitang marumí nḡ kauntí ang agua bendita ay hindi na nag-aantandá! May sinasabing mga mumunting hayop at mga sakít, abá, parusa nḡ Dios! ¡Nararapat iyon sa kaniyá! Warì bagáng ang agua bendita ay mangyayaring makapagpahawa nḡ mga sakít! Lubhá pa nḡang kaibá, abá.

At ibinuhay ang kaniyang paggalíng sa isáng pagkasirà nḡ tiyan sa paglalagáy lamang nḡ agua bendita sa pusod, na sabáy sa pagdadasál nḡ *Sanctus Deus*, at inihahatol ang kagamutan sa mga kaharáp, kapag nanḡagkasakit nḡ iti ó kabag ó kung may salot, datapwá'y kailanḡang dasalín lamang kung gayón sa wikang kastilà.

Santo Dios

Santo fuerte

Santo inmortal,

Líbranos Señor de la peste

Y de todo mal.

—Ang kagamutan ay waláng pagkasirà, nḡunít lalagyan nḡ agua bendita ang dakong masakít ó may damdám,—aniyá.

Datapuwá'y marami sa mga lalaki ang hindi naniniwalà sa mga bagay na itó, ni hindi ipinalalagáy na parusa nḡ Dios ang pagkakabilanggó ni Basilio. Hindi rin nanḡaniniwalà sa mga panghihimagsík at mga paskín, sa pagkakilala sa ugaling ibayo pa nḡ pagkamapayapà at pagkamainḡat nḡ nag-aaral, at minagalíng pang iambíl ang gayón sa mga paghihigantí nḡ mga prayle, dahil sa pagkakátubós sa pagkaalilà, kay Hulí, na anák nḡ tulisáng mahigpít na kalaban nḡ isáng malakás na *corporación*. At sa dahilang may masamá siláng pagkákilala sa mga kaugalian nḡ korpórasióng iyon at naaalaala ang mga abáng paghihigantí, ay ipinalagáy, na, ang mga hulòhulòng iyon ay siyang malapitlapít na nangyari at siyang mapaniniwalàan.

—¡Mabuti nḡa ang nágawá kong pinalayas sa aking ba-

hay ang babai—ang sabi ni hermana Penchang—ayokong makipagsirâ sa mġa prayle, kayâ't pinagmadali kong humanap nġ salapî.

Ang katotohanan ay dinamdam niya ang pag-layâ ni Hulî; inaakò siya ni Hulî sa pagdadasâl at pag-aayuno, at kung lumagi pa nġ mahabâhabâng panahón ay marahil nagdigala nġ dahil sa kaniyâ. †Bakit, kung ang mġa kura ay nagdâdasâl nġ patungkol sa atin at si Kristo ay namatáy dahil sa ating mġa kasalanan, bakit hindi makagagawâ nġ gayon din si Hulî na patungkol kay hermana Penchang?

Nang ang balitâ'y nakasapit sa kubong tinitirahan ni Hulî at nang kaniyáng lelong, ay nangailanġan ang dalaga na uliting makâlawa ang balitâ. Tiningnán si hermana Balî, na siyang nagbabalitâ, na waring hindi maliwanagan ang sinasabi, hindi mapagtuwíd ang kaniyáng pagkukurò; naghumugong ang kaniyáng mġa tainġa, nagkaramdam nġ pagsisikip nġ pusò at nagtagláy nġ isáng kutób nġ kalooban, na ang pangyayaring yaón ay makapagbibigay hapis sa kabuhayan niyáng sásapitin. Gayon ma'y tinangkang mananġan sa isáng banaag nġ pag-asa, nġumitî, inakalang binibirò siyâ ni hermana Balî nġ isáng masamâng birò, nġuni't dî pa man ay ipinatatawad na niyâ kung sasabihing birò nġâ, nġuni't pinagkurús ni hermana Balî ang kaniyáng hinglalaki't hintuturò at hinagkán, sa katunayang totoo ang kaniyáng sinasabi. Sa gayón ay nawalâ na ang nġitî sa labî nġ dalaga, namutlâ, maputlâng maputlâ, naramdamáng nawalán siyâ nġ lakás at, noon lamang nangyari sa boò niyang buhay, nawalán nġ diwàng tuminbuang.

Nang sa káhahampás, kákukurót, wisik nġ tubig, mġa krús at paglalagáy nġ mġa palaspás na benendita ay pinagsaulán ang dalaga at napag-unawâ ang kaniyáng kalagayan ay piping bumalong sa kaniyáng mġa matâ ang luhâ, suod sunód ang paták, walâng hibík, walâng panaghóy, walâng dašng! Inaalala niyâ si Basilio na walâng ibáng tagapagampón kung dî si kapitáng Tiago, at sa pagkamatáy nitó, ay lubós nang nawalán nġ kandili at kalayâan. Batid nang sa Pilipinas ay kailanġan ang ninong sa lahat nġ bagay, mulâ sa araw na binibinyagán ang isáng tao hanggáng sa mamatáy, sa pagtatámó nġ katwiran, sa pagkuha nġ isáng katibayan sa paglalakbáy ó upang magawâ ang isáng paghahanap-bu-

hay. At sa dahiláng sinasabing ang pagkakábilanggông yaón ay alinsunod sa m̄ga paghihigantí n̄g dahil sa kaniyá at sa kaniyáng amá, ang kalungkutan n̄g binibini ay nagíng isáng paghihinagpís. N̄gayón ay siyá namán ang nárarapat na magligtás, gaya n̄g ginawâ n̄g lalaki n̄g siya'y alisín sa pagkaalilà, at ang isáng boses na lihim ang nag-uudyók sa kaniyá n̄g gagawín at naghahain sa kaniyáng pag-iisip n̄g isáng kakilakilabot na paraan.

—iSi P. Camorra, ang kura!—ang sabi n̄g boses.

Si Hulí'y nápapakagát labi at nahuhulog sa isáng mamlám na pag-iisip.

Dahil sa pagkakasala n̄g kaniyáng amá ay dinakíp ang lelong, sa pag-asang sa gayóng paraan ay lilitáw ang anák. Ang tanġing nakapagbigáy n̄g kalayàan ay si P. Camorra, at si P. Camorra ay nagpakilala n̄g dí kasiyahang loob sa m̄ga pasasalamat at sa pamag-itan n̄g kaniyáng karaniwang ugaliñg tiyakan kung magsalitâ ay huminġi n̄g m̄ga paghandóg.... Mulá noon ay iniwasan ni Hulí ang siya'y mákatagpô, n̄guni't pinahahalik siya n̄g kamáy n̄g pari, hinihipò siya sa ilóng, sa pisinġi, biníbirò siyáng may m̄ga kindát at tumatawa, tumatawang siya'y kinúkurot. Si Hulí ang sanhí n̄g pagkakabugbóg n̄g mabuting kura sa iláng binatà na naglilibót sa nayon at nanánapatan sa m̄ga dalaga. Ang m̄ga mapaghinalà, kung nakikita siyáng nagdáraan na waláng kaimík-imík at nakatunġó, ay nagsasabing ipinadídingġig sa kaniyá:

—iKung iibigin, ay magtatamóng kapatawarán si kabisang Tales!

Ang binibini'y dumáratíng na malungkót sa kaniyáng bahay at susuling suling ang matá.

Malakí ang ipinagbago ni Hulí; nawalâ ang kaniyáng kasayahan, waláng nakakitang siya'y n̄gumiti, bahagyâ n̄g magsalitâ at warì mandíng nanġangambáng malasin ang mukhá niyáng sarili. Minsan ay nakita siya sa bayan na may malakíng guhit na uling sa noo, siya, na palagiñg maayos at mahusay ang gayák kung lumakad. Minsan ay itinanóng kay hermana Balí kung nátutunġo sa impierno ang m̄ga nagpapatiwakál.

—Waláng sala!—ang tugón n̄g babai, at isinalaysáy ang poók na iyón na warìng siya'y galing doón.

Dahil sa pagkakábilanggô ni Basilio, ang m̄ga duk-

há't marunong lumingāp na mġa kaanak ay gumawá nġ lahát nġ magagawá upang máiligtás ang binatà; nġuni't sa dahiláng siláng lahát ay hindí pa makabuô nġ tatlóng pūng piso, ay si hermana Balí, gaya rin nġ dati, ang siyáng nagkaroón nġ lalòng mabuting akalà.

—Ang dapat nating gawín ay ang humingġing sangguni sa taga-sulat,—aniyá.

Sa mġa abāng taong iyón, ang taga-sulat sa tribunal ay siyáng oráculo sa Delfos nġ matatandāng griego.

—Bigyán lamang nġ sikapat at sakâ isáng tabako,—ang dugtóng—ay sasabihin pa sa iyo ang lahát nġ batás na mag-papalakí nġ ulo mo sa pagdingġig sa kaniyá. Pag mayroón kang piso ay maililigtás ka kahi't nasa sa paanán ka nġ bibitayán. Nang ipasok sa bilangguán ang kapit bahay kong si Simón at hinagupít nġ palò, dahil sa hindí nakapagpahayag nġ ukol sa isáng nakawáng nangyari sa malapit sa kaniyáng bahay, abá isa halagáng kahati't sikolo lamang at isáng balukay na bawang, ay nakuha siya nġ taga-sulat! At nákita ko si Simón na babahagyá nang makalakad at náhigāng isáng buang mahigít. ¡Ay! nabulók ang pigí, abá iat namatáy dahil doón!

Ang payo ni hermana Balí ay tinanggáp at siyá na ang nakipag-usap sa taga-sulat: binigyán siyá ni Hulí nġ isáng salapí at dinagdagán pa nġ iláng putol na pindāng na usá na náhuli nġ lelong. Mulí na namāng inatupag ni tandāng Selo ang pangāngaso.

Nġuni't walāng magawá ang taga-sulat; ang bilanggô ay nasa Maynilá at hindí umaabot doón ang kaniyáng lakás.

—¡Kung nasa sa kabesera man lamang, maná pa!..— ang sabi na ipinagpampangyá ang kaniyáng kaya.

Lubós na batíd nġ tagasulat na ang kaniyáng lakás ay hindí lumalampás sa mġa hanggahan nġ Tianì, nġuni't kailanġan niya ang huwag masirà ang pananalig sa kaniyá at upang maiwan ang pindāng na usá.

—Nġuni't mabibigyán ko kayó nġ isáng mabuting payo, na dilì ibá kundí ang pumaroón kayóng dalawá ni Hulí sa Hukom pamayapà. Kailanġang pumaroón si Hulí.

Ang Hukom pamayapà ay isáng taong pabugál-bugál. nġuni't kung makikita si Hulí marahil ay mapipigil nġ kaunti ang dating ugali: náriritó ang katalinuhan nġ payo.

Pinakinggáng waláng kapingaspingas sa tigás n̄g ginoong Hukóm si hermana Balí, na siyáng nagsasalitâ, na mamin-sanmisan ay tinitingnán ang dalagang nakatunģó at hiyáng hiyâ. Masasabí na lamang n̄g tao na malakí ang paglingap niya kay Basilio, hindi naálala n̄g m̄ga tao ang kaniyáng utang na loob at na ang sanhi n̄g pagkakábilanggong iyon, ayon sa balitâ, ay dahil sa kaniya.

Matapos makadigháy n̄g makáitlô ó makaapat, sapagká't may masamáng ugaling itó ang ginoong Hukóm, ay nagsabing ang tanģing makapagliligtás kay Basilio ay si P. Camorra, *kung íbigin niya*—at tiningnán n̄g may makahulugáng títig ang binibini.—Itó'y pinápayuhan niyáng makípag-usap sa kura.

—Alám na ninyó ang kaniyáng lakás; nakuha sa pagkakábilanggô ang inyóng nunò... Sukat na ang isáng salitâ niya upang mapasa tatapunán ang isáng batang bagong pangánák ó máligtas sa kamatayan ang isáng binitay.

Si Hulí ay hindi umíimik, n̄guni't sa ganang kay hermana Balí ay waring nabasa sa isáng nobena ang hatol: laan siyáng samahan sa bahay n̄g pari ang dalaga. Lilimós pa namán siya n̄g isáng kalmen sa halagáng isáng salapí.

Dátapwá'y umíling si Hulí at ayaw pumaroon sa kombento. Si hermana Balí ay waring nakararamdám sa sanhi n̄g pag-ayáw (si P. Camorra ay may katawagán ding *si kabayo* at nápakalikót) at pinanáhimik siya:

—iWalâ kang dapat ikatakot! kasama mo akó!—aniya—ñhindi no ba nabasa sa munting aklát na *Tandang Basio* na bigáy n̄g kura, na ang m̄ga dalaga'y dapat pumaroon sa kombento, kahit hindi nálalaman n̄g m̄ga magulang, upang ipagsabi ang nangyayari sa bahay? Abá! Ang aklát na iyón ay nálimbág nang may pahintulot ang Arsobispo, abá!

Si Hulí, inip na't sa nasang putulin ang usapan, ay namanhík sa mapanata na siyang pumaroon kung ibig, n̄guni't sinabi n̄g Hukóm, sabáy sa pagdigháy, na ang samò n̄g isáng mukhá n̄g dalaga ay nakaaakit n̄g malakí kay sa mukhá n̄g isáng matandâ, na ang lanģit ay nagkakalat n̄g kaniyáng hamóg sa m̄ga sariwàng bulaklák at hindi sa m̄ga tuyó na. Ang talinhagá'y naging isáng magandang kahalayan.

Si Hulí'y hindi sumagót at nanaog ang dalawáng babai. Sa daan ay nagmatigás ang dalaga sa pag-ayáw na pumaroon

sa kombento, kayâ't nangagsiuwî sa kaniláng nayon. Si hermana Balí na sumamá ang loob dahil sa kakulañgán nã pagtitiwalâ, gayóng siya'y kasama, ay naghihigantí sa paraang binigyán nã isáng mahabâhabâng *sermon* ang binibini.

Sadyâ nãang hindi magagawâ nã dalaga ang pagparoong iyon sa kombento nang hindi susuwatán ang kaniyang sarili, na hindi siyá susuwatán nã tao, na hindi siyá susuwatán nã Dios! Makáilán nang sinabi sa kaniyá, may katwiran ó walâ, na kung susundín ang hanğád sa kaniyá, ay patatawarin ang kaniyang amá, nãuni't gayón man ay hindi siyá pumayag, kahî't na isinisigáw sa kaniyá nã kaniyang budhî ang pag-aalaala nã kautangñán sa magulang. ¿At ngayón ay gágawín niyá nã dahil kay Basilio, dahil sa kaniyang kasintahan? Yaón ay isáng pagsadlák sa mğa kutyá at paglibák nã lahát nã tao, sampûng si Basilio ay aalipustâ sa kaniyá; hindi mangyayari ang gayón, magpakailan man! Magbibigtí na muna siyá ó magtatalón sa alín mang bangín. Kahî't na anó ang gawín ay nasuwatán na siyá na masamáng anak.

Binatá pa rin nã kaawawàng si Hulí ang mğa sisi nã kaniyang mğa kamag-anak, na sa dahiláng hindi nakababatíd nã nangyayari sa kanilá ni P. Camorra, ay kinúkutyâ ang kaniyang mğa katakután. Máibigan bagá ni P. Camorra ang isáng dalagang tagá bukid gayóng marami namán sa bayan? At tinukoy nã mğa babai, ang mğa pangalan nã mğa dalagang magagándá't mayayaman, na nagkaroon nã ganitó ó gayóng kasawíán. At samantala'y ¿kung barilín si Basilio? tinátakpán ni Hulí ang kaniyang tainğa, lumilingap sa lahát nã sulok at humahanap nã isáng tingig na sukat magtanggól sa kaniyá, tiningnán ang kaniyang lelong; nãuni't ang lelong ay pipi at nakatitig sa dulo nã kaniyang tandós na gamit sa pangangaso.

Nang gabíng yaón ay hahagyâ nang nákatulog. Mğa buñgang tulog át panaginip, kung minsán ay kahambálhambál, kung minsán ay madugô, ang nagdaraan sa kaniyang matá at sandásandalí'y nágigising na pigtá sa malamig na pawis. Parang nakadidingig siyá nã putukan, parang nákikita ang kaniyang amá, ang amá niyang nagsumakit nã lubhâ dahil sa kaniyá, na nakikipaghamok sa mğa kagubatan, hinuhuling warí'y isáng hayop sapagká't siya'y nag-alinlanğang kaniyang ilitás. At

ang larawan n̄g kaniyáng amá'y nagbago at nákita ni Basilio na naghihingalô at tinítitigan siya n̄g m̄ga tingíng sumisisi. Ang kahabághabág ay titindíg, magdadasál, tataghóy, tatawagan ang kaniyáng iná, ang kamatayan, at sumapit ang sandalí na, patâ na sa sindák, kung hindí lamang nagíng gabí noon ay tumakbó na sanang tuloytuloy sa kombento, mangyari na ang mangyayari.

Dumatíng ang umaga, at ang m̄ga malulungkót na paghinhinalà, ang m̄ga panḡingilabot sa kadilimán ay bahag-yáng nagbawa. Ang kaliwanagan ay nagbigáy sa kaniyá n̄g m̄ga pag-asa. N̄guni't ang m̄ga balitang tinanggáp nang kinahapunan ay lubháng kakilakilabot; napag-usapan ang m̄ga binaríl at ang gabíng yaó'y nagíng karumaldumal sa dalaga. Sa kaniyáng pagdadalitá'y tinangká n̄g ipagkaloob ang kaniyáng katawán pagsapit na pagsapit n̄g umaga at pagkatapos ay magpakamatáy: lahát, huwag na lamang magdaán n̄g gayóng paghihirap! N̄guni't ang umaga'y nagtagláy n̄g m̄ga panibagong pag-asa at ayaw pumanaog sa bahay ang binibini, ni pumaroon sa simbahan. Nannganib siyáng mapahinuhod.

At sa gayó'y nakaraan ang iláng araw: nananalangin at nagtutunḡayáw, tumatawag sa Dios at ninanasà ang kamatayan. Ang umaga ay nagigíng isáng patláng, si Hulí'y umaasa sa isáng kababalaghán; ang m̄ga balitang galing sa Maynilà, kahit dumaráting na may dagdág, ay nagsasabing ang iláng bilanggô ay nakalayà na dahil sa kaniláng m̄ga ninong at m̄ga kaibikaibigan... May maiiwang magtitiís, ¿sino kayâ? si Hulí ay nanngingilabot at umuuwí sa kaniyáng bahay na n̄gingatnḡát ang kaniyáng m̄ga kukó, sa gayón ay dumaráting ang gabí na ang m̄ga panḡangambá, na nagkakaroon n̄g ibayong lakí, ay waring nagigíng kato-tohanan. Kinatatakutan ni Hulí ang pananaginip; natatakot siyáng matulog, sapagká't ang kaniyáng pananaginip ay isáng sunód-sunód na bangunḡot. M̄ga titig na may hinakít ang lumulusót sa kaniyáng m̄ga balintatáw kapag ná-pikít, m̄ga daíng at pananḡis ang umuukilkíl sa kaniyáng m̄ga tainḡa. Nakikitang pagalàgalà ang kaniyáng amá, dayukdók, waláng tigil ni pahinḡá; nakikitang si Basilio ay naghihingalô sa gitná n̄g daan, may tamâ n̄g dalawáng punlô, gaya n̄g pagkakita niyá sa bangkáy n̄g isáng kalapít-bahay na pinatáy samantalang iniháhatíd n̄g guardia sibil. At nakikita niyá

ang mġa taling gumitgít sa lamán, nakikita ang dugông lumálabás sa bibíg at nádidinġíg na sinasabi sa kaniyá ni Basilio, na: “Iiligtás mo akó, iligtás mo akó! ikáw lamang ang tanġing makapagliligtás sa akin!” Mag-uumugong pagkatapos ang isáng halakhák, ililingón ang mġa matá at makikita ang kaniyáng amá, na tinititigan siyá nġ isáng titig na lipos paghihinanakít. At si Hulí ay mágigisíng, tatagilid sa ibabaw nġ kaniyáng baníg, hihimasin nġ kamáy ang noó upang tungkusín ang buhók: malamíg na pawis, gaya nġ pagpapawís kung mamamatáy, ang nakababasá sa kaniyá.

—¡Iná, iná!—ang taghóy.

At samantala’y ang mġa nakapagpáasiya nġ boông katuwáan sa mġa sasápitin nġ mġa bayan, ang nakapag-uutos nġ makatwirang pagpatáy, ang sumisirà nġ katwiran at ginagamit ang karapatán upang magpatibay sa lakás, ay mapayapàng nangahihimbíng.

Sa kahulíhulihan, ay dumatíng ang isáng manglalakbáy na taga Maynilà at nagsalaysáy nang kung papano nakawalá ang lahat nġ bilanggó, lahat, maliban si Basilio na waláng mag-ampón. Nababalitá sa Maynilà, ang dagdág nġ manglalakbáy, na ang binatà ay mapapatapon sa Carolinas, at pinalagdâán na muna sa kaniyá ang isáng kahilingan na kinatataláan na gayón ang hilíng niyáng kusà. Nákita nġ manglalakbáy ang bapor na magdadalá sa kaniyá.

Ang balitang iyón ay tumapos sa mġa pagaalinlanġan nġ dalaga na sadyá namáng guló na ang pag-iisíp dahil sa karamihan nġ gabíng ipinagpuyát at sa kaniyáng mġa kakilalabot na mġa pangangarap. Maputlá’t ang matá’y susuling suling, ay hinanap si hermana Balí at ang boses ay nakatatakot nġ sinabing siya’y nálalaán na at itinatanóng kung ibig siyáng samahan.

Natuwá si hermana Balí at siya’y pinayapà, nġuni’t si Hulí ay hindi nakikingíg at waring nagmamadalí upang makarating sa kombento. Siya’y nag-ayos, isinuot ang kaniyáng pinakamabuting gayák at warì pa mandíng siya’y may malaking hanġád. Nagsasáalitá kahì’t waláng linaw.

Lumakad silá. Si Hulí ay náuuna at naíníp sapagká’t ang kasama’y náhuhulí. Dátapwá’y samantalang nangalalapít sa bayan, ay untiunti siyang nanghihinà, nagwawaláng imík, nag-aalinlanġan, nápapahinà ang hakbang, at pagkatapos ay

nápapahulí. Kailanġan ang paliksihín pa siya ni hermana Balí.

—¡Gágabihín tayo!—ang sabi

Si Hulí ay patuloy na namumutlá, ang tingí'y sa ibabâ at hindí makapanġahás na itaás ang matá. Ang akalà niya'y siyá ang tinitingnán nġ lahát nġ tao at siya ang itinuturò. Isáng panġalang mahalay ang humihiging sa kaniyáng tainġa, nġuni't nagbibinġíbingihan at nagpapatuloy nġ lakad. Gayón mán, nang mákita ang kombento, ay humintô at nanġiníg na.

—¡Bumalík na tayo sa nayon, bumalík na tayo!—ang samò na pinigil ang kaniyáng kasama.

Kinailanġan ni hermana Balí ang hawakan siyá sa bisig at halos binatak, na pinamamayapà at pinagsasabihan siyá nġ ukol sa mġa aklát nġ mġa prayle. Hindí siyá pababayàan, walâng dapat ikatakot; si P. Camorra ay may ibáng bagay sa ulo; si Hulí ay isáng tagabukid lamang....

Datapwá'y nang dumating sa pintùan nġ kombento ó bahay pari ay nagmatigás na si Hulí sa pag-ayáw na umakyát at nanġunyapít sa pader.

—¡Huwag, huwag!—ang samòng lipós sindák;—¡O, huwag; mahabág kayó!.....

—Nġuni't nápakahanġál.....

Itinutulak siyáng marahan ni hermana Balí; si Hulí ay ayaw pumayag, namumutlá, na ang mukhá'y nakahahambál. Ipinahayag nġ kaniyáng paningín na nakikitang kaharáp niyá ang kamatayan.

—¡Siyá, bumalík tayo kung ayaw ka!—ang bulalás na tulóy na masamâ ang loób nġ mabaft na babai, na hindí naniniwalà sa anománg sakunâng tunay na mangyayari. Kahi't na may masamâng kabantugan si P. Camorra ay hindí manġanġahás sa haráp niyá.

—¡Mádalá na sa tatapunán ang kaawàwàng si D. Basilio, barilín siyá sa daan at sabihing nagtangkâng tuma-kas!—ang dagdág;—pagpatáy na ay sakâ magsisisi. Sa ganang akin, akó'y walâng anománg utang na loób sa kaniyá. Sa akin ay walâng isusumkát!

Yaón ang bayóng nakapagpanibulos. Sa harap nġ gayóng sumbát, may halòng galit, handâ sa lahát, gaya nġ isáng magpapatiwakal, ay ipinikft ni Hulí ang kaniyáng mġa matá, upang huwág mátanaw ang banġing tatalunán, at tulóytulóy

na pumasok sa kombento. Isáng buntóng-hiningá na wáring hingalò ang namulás sa kariyang mġa labì. Sinundán siya at pinagbibilinan ni hermana Balí.

Nang kinagabihán ay marahang pinag-uusap-usapan ang nangyari nġ hapong iyon.

Sa durunġawan nġ kombento ay tumalón ang isáng dalaga na bumagsák sa mġa bató at namatáy. Halos kasabáy noon, isá pang babai ang lumabás na nagsisigáw át nagtititilí sa mġa lansanġan na warí'y balíw. Ang mġa mainġat na mámamayan ay hindí makapanġahás na bumangġit nġ mġa panġalan at maraming iná ang kumurót sa kaniláng mġa anák na babai dahil sa pagkakabigkás nġ mġa salitáng makapagbibigáy ligalig sa kanilá. Makaraan yaón, nġuni't malaon nġ nakaraan, nġ nagtatakinsilim, ay isáng matandáng lalaki ang nanggaling sa nayon at tumawag nġ malaon sa pintúan nġ kombento na nakasará at binabantayán nġ mġa sakristan. Ang matandá'y tumatawag sa pamagitan ng sun-tók, nġ ulo, bumibigwás nġ mġa timpíng sigáw, na waláng linaw, na gaya nġ sa isáng pipi, hanggáng sa napalayas doon sa pamagitan nġ palò at kátutulak. Nang mangyari ang gayón ay tumunġo sa bahay nġ kapitán sa bayan, nġuni't sinabi sa kaniya roon na walá ang kapitán, na nasa kombento; tumunġo sa Hukóm pamayapà, nġuni't ang Hukom pamayapà ay walá rin, ipinatawag sa kombento; tinunġo ang *teniente mayor*, gayon din, nasa kombento; tumunġo sa kuartel, ang *teniente nġ guardia sibil* ay nasa kombento.... Sa gayón ay bumalik sa kaniyang nayon ang matandá na umiiyak na parang isáng batà: ang kaniyang unġal ay nádidinġg sa gitná nġ katahimikan nġ gabí; ang mġa lalaki'y nanġapapakagátlabì, ang mġa babai'y nanġagdadaóp-kamáy, at ang mġa aso ay pumapasok sa kaníkaniláng bahay, mġa takót, at ipít nġ dalawáng hità ang buntót!

— ¡A, Dios, á, Dios!—anáng isáng abáng babai na nanġanġalirang dahil sa kákokolasión;—sa haráp mo ay waláng mayaman, waláng mahirap, waláng maputí, waláng maitím.... iikáw ang hahatol sa amin!

— Oo,—ang sagót nġ asawa,—kailan ma't ang Dios na iyáng kaniláng iniaaral ay hindí tunay na gawágawá lamang, isáng dayà! Silá na ang una unang hindí naníniwalà doon!

Nang ikawaló nġ gabí, ay sinasabing mahigít sa pitóng

prayle, na galing sa mġa bayang kalapít, ang nanġasa sa kombento at nagpupulong. Nang kinábukasan ay nawalá nang patuluyan sa nayon ši tandáng Selo na dalá ang kaniyáng tandós sa pangunġusá.

XXXI

ANG MATAAS NA KAWANÍ

L'Espagne et sa vertu, l'Espagne et sa grandeur
Tout s'en va!

(VICTOR HUGO.)

Ang mġa pamahayagan sa Maynilà ay nanġalululong sa pagsasalaysáy nġ ukol sa isáng nábunyág na patayang nangyari sa Europa, sa mġa pagpupuri at pagbibigáy karanġalan sa iláng *predicador* sa Maynilà, sa lalò't lalò pang masigabóng pagtatatagumpáy nġ operetang pransés, kayá babahagyâ nang makapaglaán nġ gayón ó ganitóng balitang ukol sa mġa katampalasanang ginágawâ sa mġa lalalawigan nġ isáng pulutóng nġ tulisán na pinangunġuluhan nġ isáng pinunong mabangġís at ganid na nagpapamagát na *Matanglawin*. Tangġi lamang, kung ang nilooban ay isáng kombento ó isáng kastilà, ay sakâ lumálabás ang mahahabàng salaysáy na nagsisiwalat nġ mġa kakilakilabot na pangyayari at hinihingġ ang *estado de sitio*, mġa matitindíng panupil, ibp. Kayá't hindi rin naatupag ang nangyari sa bayan nġ Tiani, ni hindi man nagkaroon nġ isá mang bangġít ni isáng alingawngġáw. Sa mġa lipunáng tangġi ay may kaunting bulungbulunġan, nġuni't nápakalabò, nápakamahinà, na paka waláng katibayan na hindi man lamang nabatíd ang pangġalan nġ nasawí, at yaóng mġa nagpakita nġ malakíng nasàng makaalám ay madalíng nakalimot, na naniwalàng nagkaroon nang kasundúan sa kaanák ó mġa kamag-anak na may galit. Ang tangġing tiyák na napag-alamán ay ang pag-alís sa bayang iyon ni P. Camorra upang lumipat sa ibá ó manirahan nġ kaunting panahón sa kombento sa Maynilà.

—iKaawanwàng P. Camorra!—ang bulalás ni Ben-Zayb na nagwarìng mahabagin,—gayóng kasayá, gayóng kabuting pusò!

Tunay nġâ na ang mġa nag-aaral ay nanġakalayà sa kálalakad nġ kaniláng mġa kamag-anak, na hindi tiningnán

ang magugugol, mġa handóg. at mġa paghihirap. Ang uná unang nakalayà, gaya nġ maaantáy, ay si Makaraíg, at ang hul'ý si Isagani, sapagká't si P. Florentino ay hindi nakarating sa Maynilà kung dí nang makaraan muna ang isáng linggó sapol nġ mangyari ang mġa bagaybagay. Ang gayóng karaming pagkahabág ay nagíng sanhí upang bigyan ang General nġ palayaw na mahabagin at maawàin na dalida-ling idinadág ni Ben-Zayb sa mahabàng kabilanġan nġ kaniyáng mġa palayaw.

Ang tanġing hindi nakalayà ay si Basilio, na násasakdál pa sa kasalanang pagkakaroon nġ mġa aklát na bawal. Hindi namin malaman kung ang sinasabi nilá'y ang aklát na *Medicina Legal y Toxicología* ni Dr. Mata ó ang iláng pahayagan na ukol sa mġa bagay bagay sa Pilipinas na natagpúan sa kaniyá, ó magkasama na ang dalawáng bagay na iyon; nġuni't sinasabi rin namán na nagbibiling palihím nġ mġa aklát na bawal at napataw sa kaawàwàng binatà ang boóng bigát nġ timbanġan nġ katwiran.

May nagbalitàng sinabi sa General:

—Kailanġan na magkaroon nġ isá upang máligtás ang karanġalan nġ kapangyarihan at huwag masabing tayo'y nag-ingáy nang katakot-takot nġ walá namáng sanhí. Una muna sa lahát ang kapangyaaihan. Kailanġang may mátira!

—Iisá na lamang ang nátitirá, isá na, alinsunod kay P. Irene ay, nagíng alilà ni kapitáng Tiago.... Waláng naghahabol sa kaniyá....

—¿Alilà at nag-aaral?—ang tanóng nġ General:—kung gayón ay iyan, mátirá, iyan!

—Maipahintulot po sa akin nġ inyóng Karilagán—ang sabi nġ mataas na kawaní na nagkátaóng kaharáp;—nġuni't may nagsabi sa akin na ang binatàng iyan ay nag-aaral sa Medicina, ang kaniyáng mġa gurô'y mabutí ang sinasabing ukol sa kanyá.... kung magpapatuloy sa pagkábilanggó ay masasayanġan nġ isáng taón, at sa dahiláng sa taóng itó magtátapós....

Ang pamamagitná nġ mataas na kawaní na ayon kay Basilio, sa lugal na makabutí dito, ay nakasamá pa. Malaon nang ang kawaní at ang General ay nagkakabigatan, may samàan nġ loob, na naragdagán nġ mġa salísalitàan. Ang General ay nġumití at sumagót:

—¿Siya nãa ba? Kung gayó'y lalò pa nãang dapat na magpatuloy sa pagkakábilangô; isáng taón pang pag-aaral, sa lugal na makasasamâ, ay makabubutí sa kaniyá, sa kaniyá at sa lahat nã mahuhulog pagkatapos sa kaniyáng m̃ga kamáy. Dahil sa maraming pagsasanay ay hindi magiging masamáng manggagamot ang isáng tao. Isá pa nãang katwiran upang mátirá! At pagkatapos ay sasabihin nã m̃ga mapagbagong pilibustero na hindi namín ináalagatá ang bayan! —ang dagdág nã General na tumatawag paaglahì.

Nakilala nã mataás na kawaní ang kaniyáng kamalián at pinangatawanán na ang usap ni Basilio.

—Dátapwá'y sa ganáng akin ay inaakalà kong ang binatang iyán ay siyáng lalòng waláng kakasákasalanan sa lahat,—ang tugón na may kaunting katakutan.

—Náhulihan siya nã m̃ga aklát,—ang sagót nã kalihim.

—Oo, m̃ga aklát sa panggagamot at m̃ga pahayagang sinulat nã m̃ga taga España... na hindi pa nagugupít ang m̃ga dahon... at ¿anó ang ìbig sabíhin nitó? At saká, ang binatang iyan ay walá sa pigíng na idinaos sa magpapansít, ni hindi nakihimások sa anómán... Gaya nã sinabi ko, siyá ang lalòng waláng kakasákasalanan...

—¡Lalò't lalò pa nãang mabuti!—ang masayáng bulalás nã General;—sa gayóng paraán, ang parusa, ay magigíng lalòng malunas at katanġitanġi sapagká't makasisindák pang lalò! Mamahalà ay ang umasal nã ganiyán, ginoo; madalás na kailanġang ipailalim ang ikabubuti nã isá sa ikabubuti nã marami.... Datapwá'y higit pa sa roón ang ginágawá ko: sa ikabubuti nã isá, kinukuha ko ang ikabubuti nã lahat, inalíligtás ko ang tibay nã kapangyarihan na nápanġanib, ang karanġalan ay naigagalang at tumátatág. Sa ginawá kong itó ay naayos ko ang m̃ga kamalián nã m̃ga tagarito't nã m̃ga hindi tagarito!

Gumamit nã malakíng lakás ang mataás na kawaní upang makapagpigil, hindi pinuná ang m̃ga parungġít, at nagtangkáng humanap nã ibáng paraán.

—¿Nġuni't hindi pô ba ninyó kinatatakutan ang kapangagutan?

—¿Anó ang ikatatakot ko?—ang paklíng nayayamót nã General;—¿hindi ba mayroón akóng kapangyarihang magagamit nã alinsunod sa sariling kapasiyahan? ¿hindi ko ba ma-

gagawâ ang máibigan sa ikabubuti n̄ pamamahalà sa kapulùáng itó? ¿Anó ang ikatatakot ko? ¿Maaari bagáng ipagsakdál akó sa m̄ga hukuman n̄ isáng alilà at akó'y hingán n̄ kapanagutan? ¡Ba! At kahì't na mayroón siyáng magagamit na kaparaanan ay dadaán muna sa Ministerio, at ang Ministro....

Ikinumpáy ang kamáy at nagtawá.

—Áng Ministrong naghalál sa akin, ay ang diablo lamang ang nakaaalám kung saán na nároroón, at aariin na niyáng malakíng karanġalan ang akó'y kaniyáng mábatì sa aking pagbalík! Ang kasalukuyan, iyán ay pararaanín ko sa.... at dadalhín din iyán n̄ diablo.... Ang hahalili diyán ay malilitó sa bago niyáng tungkulin na hindi makukuhang pumuná n̄ m̄ga mumuntíng bagay. Akó, ginoo, walá akóng anomán kundí ang budhí ko lamang, gumágawâ akó n̄ alinsunod sa aking budhí, ang budhí ko ay nasisiyahán, at waláng kakabukabuluhán sa akin ang hakà ni ganoón ó ni ganitó. Ang aking budhí, ginoo, ang aking budhí!

--Opò, aking General, n̄gunì't ang bayan....

—Tu, tu, tu, tu! Ang bayan, ¿anó ang mayroon sa akin n̄ bayan? ¿Nagkaroón bagá akó n̄ pakikipagkasundùan sa kaniyá? ¿Utang ko ba sa kaniyá ang aking katungkulan? ¿Síya ba ang naghalál sa akin?

Nagkaroon n̄ muntíng pananahimik. Ang mataas na kawaní'y nakatunġó. Pagkatapos, warìng may tinangkâ nang gawín, ay tumingalâ, tinitigan ang General at, namumutlâng nanġinġiníg n̄ kauntì, ay nagsabing pigil ang katigasan:

—iWaláng kailanġan, aking General, waláng kailanġan iyan! Kayó'y hindi inihalál n̄ bayang pilipino kundí n̄ España, katwiran pa n̄gâ upang pagpakitaan ninyó n̄ mabuti ang m̄ga pilipino upáng waláng maisisi sa España! Katwiran pa n̄gâ, aking General! Sa pagparito ninyó ay nanġakòng ilalagáy sa katwiran ang pamamahalà, hahanapin ang kabutihan....

—¿At hindi ko ba ginagawâ?—ang tanóng na pabugnót n̄ General na humakbáng,—¿hindi ko ba sinabi sa inyó na kinukuha ko sa ikabubuti n̄ isá ang ikabubuti n̄ lahat? ¿Tuturùan pa ba ninyó akó n̄gayón? Kung hindi ninyó maliwanagan ang aking m̄ga gawâ ¿anó ang kasalanan ko? ¿Pinipilit ko ba kayóng makihatì sa aking kapanagutan?

—Hindí nḡâ!—ang paklí nḡ mataas na kawaní na tumuwíd nḡ may halòng pagkamataas.—Hindí ninyó akó pinipilit, hindí ninyó *akó* mapipilit na makihatí sa *inyóng* kapanagutani Ibá ang pagkakilala ko sa aking sariling kapanagutan, at sapagká't akó'y mayroon din namán, ay magsasalitá akó, yamang hindí akó umimík nḡ mahabàng panahón. ¡Oh huwag iayos nḡ inyóng karanḡalan ang mḡa ganiyáng anyô, sapagká't ang pagkáparitó ko, na gayón ó ganitó ang katungkulan, ay hindí ang pagtakwíl ko na sa aking mḡa karapatán ang ibig sabihin at manirá na lamang akó sa pagiging alipin, na waláng bibíg ni karanḡalan! Hindí ko ibig na mawalay sa España ang magandáng lupáing itó, iyang walóng anḡaw na sakop na masunurin at mapagtiís na nabubuhay sa mḡa pag-asa at pagkakilala nḡ mḡa pagkakámali, nḡuni't hindí ko rin namán ibig na dungisan ang aking mḡa kamáy sa ganid na pangḡanḡalakal sa kaniyá; ayokong masabi kailan man, na matapos lumipas ang pagbibili nḡ tao, ay ipinatuloy nḡ lalò pang malusog nḡ España, na kinákanlungán nḡ kaniyáng bandilà, at lalò pang iniayos sa ilalim nḡ maraming magagarang kapasiyahan. Hindí, upang ang España ay magíng malakí ay hindí niya kailanḡan ang magíng maninífl; sukat na ang España sa kaniyáng sarili, lalò pang malakí ang España noong waláng arí kundí ang sarili niyáng lupaín na naagaw sa kukó nḡ moro! Akó ma'y kastilà rin, nḡuni't bago ang aking pagkastilà ay naroroon ang aking pagkatao at bago ang España at sa ibabaw nḡ España ay nároroon ang kaniyáng karanḡalan, nároroon ang matataás na turò nḡ magandáng aral, ang mḡa waláng lipas na batayán nḡ dí mababalìng katwiran. ¡Ah! namamanghá kayó na akó'y mag-isip nḡ gayón, sapagká't hindí ninyó nauunawà ang kalakhán nḡ pangḡalang kastilà, hindí ninyó kilalá, hindí; ikinakapit ninyó sa mḡa tao, sa mḡa pag-aari; sa ganang inyó, ang kastilà, ay mangyayaring magíng mangdadambóng, mangyayaring magíng mamamatáy, mapagbalatkayô, bulàan, lahát na, matanḡanan lamang ang kaniyáng inaari; sa ganang akin, ang kastilà, ay dapat na iwan ang lahát, ang sakop, ang kapangyarihan, ang kayamanan, ang lahát na, lahát bago ang karanḡalan! A, aking ginoo! Tayo'y tumututol kung nababasa nating ang lakás ay nápapaibabaw sa katwiran, at pinapupurihan natin kung sa pag-gawá ay nákikita nating siya'y balatkayô na hindí lamang

inililikô kundî ipinailalim sa inyóng kapasiyahan upang kayó'y makapangyari... Sa dahilán nǵang iniibig ko ang España, ay nagsásalitâ ako dito at hindi ko pinaǵanǵaniban ang pangǵunǵunót nǵ inyóng nool! Ayokong sa mǵa daratíng na panahón ay masabing siya'y inainahan nǵ mǵa bansâ, manghihitít nǵ mǵa bayan, maniniíl nǵ maliliít na puló, sapagká't ang gayó'y kakilakilabot na laít sa mǵa mara- rangal na adhikâ nǵ atíng mǵa unang hari! ¿Papano ang ginágawâ nating pagtupád sa kaniláng mǵa banál na habilin? Pinangakùan nilá ang mǵa pulóng itó nǵ pag- aampón at matuwíd, at pinaglalarùan natin ang mǵa buhay at kalayàan nǵ kaniyáng mámamayán; pinangakùan nilá nǵ kabihasnán, at pinagkákaitán natin, sa katakutang magnasà nǵ isáng lalòng maraǵal na kabuhayan; pinangakùan silá nǵ liwanag, at binúbulag natin ang kaniláng mǵa matá upang huwag mákita ang atíng mǵa kalaswâan; pinangakùang tuturùan silá nǵ mǵa kabaitan at pinaaayùan natin ang kaniláng masa- samâng hilig at, sa lugál nǵ kapayapàan at nǵ katuwiran, ang naghahari ay ang pag-aalinlanǵan, ang kalakal ay na- mamatáy at ang dí pananalig ay lumalaganap sa taong ba- yan. Lumagáy tayo sa lagay nǵ mǵa pilipino at itanóng na- tin sa sarili kung anó ang atíng gágawín kung tayo ang nasa gayóng kalagayan! ¡Ay! sa inyóng hindi pag-imík ay ná- babasa ko ang inyóng karapatán sa panghihimagsik, at kung ang mǵa bagaybagay ay hindi bubuti ay mangghihimagsik balang araw at ang katuwiran ay málalagáy sa kaniláng pa- nig at kasama pa ang paglingǵap nǵ lahát nǵ taong may puri, nǵ lahát nǵ bayani sa sangsinukob! Kapag ipinagkákait sa isáng bayan ang liwanag, ang tahanan, ang kalayàan, ang katwiran, mǵa biyayang kung walâ ay hindi maaring ma- buhay at dahil nǵa doo'y silá ang taglayin nǵ tao, ang ba- yang iyan ay may karapatáng arin, ang sa kaniya'y nag- aalis nǵ mǵa gayón, na waríng isáng magnanakaw na humaharang sa atin sa daan: waláng kabuluhán ang pagtata- ngì, walâ kundî iisáng pangyayari, isàng pag-aari, isàng pag- tatangkâ, at ang sino mang taong may kapurihán na hindi kumampí sa hinalay, ay nakikitulong at dinudunǵisan ang sariling budhí. Oo, hindi akó militar, at pinápatáy nǵ kagulanǵan ang kauntìng sulák nǵ aking dugô; nǵuni't gaya rin namán nǵ pangyayari na ipagúgutáy ko ang aking

katawán sa pagtatanggól sa katibayan n̄g España na laban sa isáng mananalakay na taga ibáng lupà ó laban sa m̄ga waláng katwirang paggaláw n̄g kaniyáng m̄ga lalawigan, gayon din namáng pinatutunayan ko sa inyó na makikipiling akó sa m̄ga pilipinong sínísíl, sapagká't nasà ko pa ang mamatáy nang dahil sa m̄ga niyuyurakang karapatán, n̄g sangkatauhan, kay sa magtagumpáy sa piling n̄g m̄ga hangaring ikagagalíng n̄g isáng bansà, kahi't na ang bansáng itó'y may pangaláng kagaya n̄g pangalan n̄g España?

— ¿Alám bagá ninyó kung kaílan áalís ang *correo*?—ang malamíg na tanóng n̄g General n̄g matapos nang makapag-salitá ang mataas na kawaní.

Tinitigan siyang mabuti n̄g mataas na kawaní, pagkatapos ay ibinabá ang ulo at iniwang waláng imík ang palasyo.

Sa halamanan nátagpúan ang kaniyáng sasakyáng nag-aantáy sa kaniyá.

—Kapag balang araw ay nakapagsarilí na kayó,—ang sabing natutubigan sa indiong *locayo* na nagbukás n̄g pintúan n̄g sasakyán,—ay alalahanin ninyó na sa España ay hindî nagkulang n̄g m̄ga pusòng tumibók n̄g dahil sa inyó at nakitunggalí n̄g dahil sa inyóng m̄ga karapatán!

— ¿Saan pô?—ang sagót n̄g *locayo* na hindî siya napa-kinggáng mabuti at itinátanóng kung saan silá paparoon.

Makaraan ang dalawáng oras, ay iniharáp n̄g mataas na kawaní ang kaniyáng pagbibitw sa katungkulan at ipinabatíd ang kaniyáng pagbalík sa España sa unang korreong áalís.

XXXII

M̄GA IBINUNĜA N̄G M̄GA PASKÍN

Dahil sa m̄ga pangyayaring isinaysáy, maraming iná ang tumawag sa kaniláng m̄ga anák na lalaki upang iwan kaagád agád ang pag-aaral at atupagin na lamang ang pagbubulagbul ó ang pagtataním.

Nang dumating ang m̄ga paglilitis, ay marami ang m̄ga hindî nakaraan at bihirà ang nangakalampás sa taón n̄g kaniláng pag-aaral sa m̄ga naging kasapì sa nabantóg na kapisanan na hindî na muli pang nabangit n̄g kahi't sino.

Si Pecson, si Tadeo at si Juanito Pelaez ay pawà ring nanġapigil: tinanggáp nġ una ang mġa kalabasa na tagláy ang kaniyáng tawang hanġal at nanġakòng papasok na opisial sa alin mang hukuman; si Tadeo, na natagpûán din ang waláng katapusáng *cuacha*, ay nagdaos nġ isáng pag-iilaw na ang ginagawá'y sinigán ang kaniyáng mġa aklát: ang ibá'y hindí rin nanġakaligtás na mabuti, kayá't nanġapilitang iwan ang kaniláng mġa pag-aaral, sa gitná nġ kasiyahang loób nġ mġa iná, na kailan pa ma'y nanġakakiníkinitáng ang kaniláng mġa anák ay bitáy pag nanġakaalam nġ sinasabi nġ mġa aklát. Si Juanito Pelaez lamang ang tanġing hindí nasiyahang loób sa bayóng iyon nġ kapalaran, na iniwan na ang paaralan dahil sa tindahan nġ kaniyáng amá, na mulá noo'y isinamá na siya sa kalakal: ang tindahan ay hindí nagiliwan nġ alisagá, nġuni't nang makaraan ang kaunting panahón ay nákita siyáng mulí nġ kaniyáng mġa kaibigan na bilóg ang kakubàan, bagay na nagpapakilalang bumábalík ang kaniyáng masayang ugali. Sa haráp nġ gayóng pagkadiwarà, ang mayamang si Makaraig ay nagingat na mabuti upang huwag siyáng mapanġanib at nang makakuha nġ *pasaporte* sa tulong nġ lakás nġ salapí ay matuling sumakáy na tunġo sa Europa: nábalitang ang marilág na Capitán General, sa kaniyáng hanġád na gumawâ nġ kabutihan nang alang-alang sa kabutihan at sa paġiinġat sa ikaluluwag nġ mġa pilipino, ay binigyáng salabíd ang pag-alís nġ sinománg hindí makapagpakilalang tunay na tunay na mangyayaring makapaggugol at makapamumuhay nġ maluwag sa mġa siyudad sa Europa. Sa ating mġa kilala, ang mġa nakalusót na mabutibutí nġ kauntí ay si Isagani at si Sandoval: ang una ay nakalampás sa *asignatura* na pinag-aaralan sa ilalim nġ pagtuturò ni P. Fernández at napigil sa ibá, at ang panġalawá'y nagawang mahilo ang mġa lumilitis sa tulong nġ mġa talumpati. Si Basilio ang tanġing hindí nakalampás sa mġa asignatura, ni hindí napigil, ni hindí nakapatunġo sa Europa: nagpatuloy siyá sa pagkakakulóng sa Bilibid, na sa bawâ't ikatlong araw ay isinásailalim siya nġ isáng pagtatanóng, yaón ding kagaya nang sa simulá't simulá pa, na waláng ibáng kabaguhan kungdí ang pagpapalit nġ mġa "instructor", sapagká't waring sa haráp nġ gayóng kalakíng pagkakasala ay napipipilang lahát ó nanġagsísitakas na nanġingilabot.

At samantalang nangakakatulog at náuusad ang m̄ga kasulatan, samantalang ang m̄ga papel sellado ay dumádami na wari m̄ga tapal n̄g m̄ga mangmáng na manggagamot sa kawatán n̄g isáng may sakít na pagkalungkót, si Basilio ay tumatanggap namán n̄g balitá n̄g boong nangyari sa Tianí, ang pagkamatay ni Hulí at pagkawalá ni tandâng Selo. Si Sinong, ang kotserong nábugbóg na naghatíd sa kaniya sa S. Diego, ay nasa sa Maynilà noon, dumádalaw sa kaniya at sinasabi sa kaniya ang lahát n̄g pangyayari.

Samantala namá'y gumalíng na si Simoun, gayón ang sabi n̄g m̄ga pahayagan, si Ben-Zayb ay nagpasalamat sa "Nakapangyayari sa lahát na nag-ingat sa gayóng mahalagáng buhay" at ipinahayag ang pag-asa na gagawín n̄g Lumikhá na mákilala sa balang araw ang nagkasalang ang kagagawán ay hindi pa napaparusahan dahil sa kaawaan n̄g nilapastangán, na lubós na nagpapalakad noong m̄ga wiká n̄g Dakilang Pinagpalà na: *Amá, pataworin mo silá, at hindi nalalaman ang ginágawa!* Itó at ibá pang bagay ang sinasabi sa limbág ni Ben-Zayb, samantalang sa salitá'y inuusisá kung tunay ang alingáwn̄gáw na ang mayamang magaalahás ay magdaraos n̄g isáng malakíng pistá, isáng pigíng na hindi pa náikikita magpakailan man, sa isáng dako'y bilang pasasalamat sa kaniyang paggalíng at sa isá'y bilang pagpapaalam sa bayang nagdagdag sa kaniyang kayamanan. Nababalitá, at siyang totoo, na si Simoun ay nagsusumakit, dahil sa ang Capitang General ay dapat nang umalís sapagká't matatapos sa buwan n̄g Mayo ang pagganáp sa katungkulan, upang málakad sa Madrid ang isáng palugit pa at inuudyukán ang General na gumawá n̄g isáng pagsalakay upang magkaroón n̄g kadahilanan ang dí pag-alís, n̄guni't nábabalitá riu namán na noón lamang hindi dinin̄gíg n̄g General ang payo n̄g kaniyang itinatangí, at inaaring bagay na kapit sa karanᄅalan niyá ang huwág binbiuín n̄g isáng araw man lamang sa kaniyang kamáy ang kapangyarihang ipinagkaloób sa kaniyá, alingáwn̄gáw itóng nakapagpapaniwalá na ang nábabalitang pistá ay gágawín sa loób n̄g madalíng panahón. Sa isáng dako naman, si Simoun, ay hindi mapakimatyangán; lalò pang nagíng matahimik, bibihirang pakita, at bumibigkás n̄g n̄giting mahiwagá kapag kinákausap siyá n̄g ukol sa sinasabing pistá.

--Anó, ginoóng Simbad—ang sabi sa kaniyang minsan ni Ben-Zayb:—silawin ninyó kamíng minsan sa isáng bagay na ayos yankee! Isáng pinakagantí sa bayang itó.

—Mangyari nḡâ ba!—ang sagót sa pamagitan nḡ kaniyang nḡitíng matigás.

—Ihahagis ninyó marahil ang bahay sa bintanà, anó?

—Marabil, nḡuni't sa dahiláng walá akóng bahay....

—Binilí sana ninyó ang kay kapitang Tiago, na murang murang nakuha ni ginoóng Pelaez!

Si Simoun ay hindí umimík at mulá na noón ay bihirà na siyang nákita sa tindahan ni D. Timoteo Pelaez, na nábalitang nakipagkasamá sa kaniyá. Makaraán ang iláng linggó, nḡ buwán nḡ Abril, ay kumalat ang sabisabihan na si Juanito Pelaez, ang anák ni D. Timoteo, ay mag-aasawa kay Paulita Gomez, ang dalagang ninanasà nḡ mḡa taga rito't nḡ mḡa dayuhan.

—May mḡa taong mapapalad!—anáng mḡa naiinggít na mánḡangalalakal;—makabilí nḡ bahay na murang-mura, magbilí nḡ kaniyang tindáng *zinc*, makisamá kay Simoun at maipakasal ang kaniyang anák sa isáng mayamang binibini, ang wikàin ninyó'y mḡa kakanín iyáng hindí natitikmán nḡ lahát nḡ mḡa taong may puri.

—Kung nalalaman lamang ninyó kung sa anóng paraán natamó ni G. Pelaez ang kakaníng iyan!

At sa tunóg nḡ tingíng ay ipinahihiwatig ang sarili niya.

--At mapatitibayan ko rin sa inyó na magkakaroon nḡ pistá at malakí,—ang dugtóng na may hiwagà.

Tunay nḡâ na si Paulita ay mag-aasawa kay Juanito Pelaez. Ang kaniyang pag-ibig kay Isagani ay napawì na gaya nḡ alin mang mḡa unang pag-ibig, na nanánanḡan sa magagandang panḡarap, sa damdamin, Ang mḡa pangyayaring dahil sa mḡa paskín at ang pagkakabilanggò ay nag-alís sa binatà nḡ lahát nḡ tagláy na pang-akit. ¿Kangino bagá mangyayari ang hanapin ang kasawián, nasàin ang makiisá sa kapalaran nḡ kaniyang mḡa kasama, humaráp na kusà, gayóng ang lahát ay nagtatagò at umiiwas sa lahát nḡ kapangutanan? Iyón ay isáng kabanḡawán, isáng kaululán, na hindí maipatatawad sa kaniya nḡ sino mang taong matinò sa Maynilà at may lubós nḡang katwiran si Juanito Pelaez sa pagkutyâ sa kaniyá, na ginagayahan ang sandalíng pag-

tunĝo niya sa Gobierno Civil. Gaya nĝ maáantáy, ang manĝngning na si Paulita ay hindi na mangyayaring umibig sa isáng binatàng lubhâng malĝng malí sa pagkaunawà sa kalipunan at sinísisi nĝ lahát. Si Paulita ay nagsimulá na nĝ pagkukurò kurò. Si Juanito ay matalas, maliksí, masayá, malikót, anák nĝ isáng mayamang mánĝanĝalakal sa Maynilà, at may dugông kastilà pa, at kung paniniwalàan si D. Timoteo, ay tunay na tunay na dugông kastilá; samantalang si Isagani ay indiong taga lalawigan na nanĝanĝarap sa kaniyáng mĝa kagubatan na punò nĝ lintá, ang kaanak ay malabò, may isáng amaĝng klérigo na marahil ay kalaban nĝ pagmamagará at nĝ mĝa sayawan, na kaniyáng kinalulugdán. Isáng magandá nĝang umaga ay napaghulòhulò niya na malakĝng kahanĝalán ang nágawâ niyáng nápili pa si Isagani kay sa kaniyáng kaagáw at mulá na noon ay nápuná ang pagdaragdág nĝ kakubàan ni Pelaez. Ang batás na natuklás ni Darwin ay gináganáp ni Paulita nĝ waláng kamalaymalay, nĝuni't buôngbuò; ang babai'y napaaari sa lalaking lalòng may kasanayán, sa marunong makibagay sa kalagayang kinabubuhayan, at upang mamuhay sa Maynilà ay waláng makapapantáy kay Pelaez, na sapól pagkabatà ay nakatátalós na nĝ gawáng palikawlikaw.

Ang kurismá ay nakaraang kasama ang kaniyáng mahál na araw, kasama ang kaakbáy niyang mĝa prusisyon at mĝa *ceremonias*, na waláng ibáng kabaguhang nangyari kundí isáng mahiwagang pagkakagulò nĝ mĝa artillero, na ang sanhi ay hindi sumapit na mákalát. Iginibá na ang mĝa bahay na pawid, sa tulong nĝ isáng pulutóng na "caballería" upang dumumog sa mĝa may ari, sakaling manĝagsilaban: nagkaroon nĝ maraming iyakan at maraming paghihinagpís, nĝuni't hindi na namán lumalò pa roon. Ang mĝa mapag-uisisà, na isá na sa kaniláy si Simoun, ay nanĝagsiparoong lálakadlakad na dí pinahahalagahán ang nangyayari, na pinanonood ang mĝa nawalán nĝ tahanan at anilá sa sarili'y makatutulog na nang payapà.

Nang magtatapós ang Abril, nang nalimot na ang lahát nĝ pangambá, ay waláng pinaghuhunhunan sa Maynilà kundí isang bagay. Ang pistáng gágawín ni D. Timoteo Pelaez, dahil sa pag-aasawa nĝ kaniyáng anák na ang humandóg na mag-aaná, malugód at mapagbigáy loob, ay ang General.

Sinasabing si Simoun ang may kagágawán noon. Ang kasál ay idadaos nang dalawáng araw muna bago umalís ang General; papurihan nitóng dumaló sa bahay at maghahandóg sa *novio*. Kumakalat ang alingawngáw na ang mag-aalahás ay magpapabahá ng brillante, magtatapon ng dakótdakót na perlas, alang-alang sa anak ng kaniyang kasamá, at sa dahilang hindi siyá makapagpistá dahil sa walá siyang bahay na sarili at dahil sa siyá'y matandáng bagong-tao, ay sasamantalahín ang pagkakátaón upang bigláin ang bayang pilipino ng isáng dáramdamíng pagpapaalam. Ang boóng Maynilà ay humáhandá nang mapapaanyayahan: Kailán ma'y hindi pumasok ang pagkagulumihanan sa mga budhi ng gayón kabagsik na gaya ng hinalang baká dí máanyayahan. Nangag-úunahán sa pakikipag-ibigang mabuti kay Simoun, at maraming lalaki, ang sa pilit ng kanilang mga asawa, ang bumili ng mga tanák at mga *zinc* upang magíng kaibigan ni D. Timoteo Pelaez.

XXXIII

ANG HULÍNG MATUWID

Sumapit din ang araw.

Si Simoun, magmulá sa umaga, ay hindi umalís sa kaniyang bahay, dahil sa pag-aayos ng kaniyang mga sandata at mga hiyás. Ang kaniyang malaking kayamanan, ay nasa sa loob na ng malaking takbáng patalím na may sapot na lona. Kákauntíng sisidlán na lamang na may mga galáng at mga panusok ang nalalabí, marahil ay mga panghandóg na kaniyang ipamínigáy. Aalis na ngá siyang kasama ng Capitan General, na ayaw na ayaw palawigin ang panghahawak sa katungkulan, dahil sa pangngilag sa sasabihin ng tao. Ibinúbulóng ng mga malabigà na si Simoun ay ayaw mangahás na maiwang mag-isá, na, kung mawalán ng pinananganan, ay ayaw na mapaghigantihán ng maraming pinagtubúan at mga nasawí, at ang lalò pa mandíng malaking sanhi ay ang pangyayaring ang General na dáratíng, ay kilalá sa pagka may matuwid na hilig, at marahil-dahil ay ipasauli sa kaniyá ang lahat ng kinita. Sa isáng dako namán ay sinasapantahà ng mga mapamahiing indio na si Simoun ay isáng diablo na ayaw málayô sa kaniyang huli.

Ang m̄ga mapaghakà n̄g masamâ ay kumíkindát n̄g may pakahulugán at nagsasabing:

—Kung pudpód na ang parang ay lilipat na sa ibáng dako ang balang.

Ang ilán lamang, kakauntí, ang nan̄gagsisingítí't hindí umíimík.

Nang kináhapunan ay iniutos ni Simoun sa kaniyang alilà na kung darating ang isáng binatàng nagn̄gan̄galang Basilio, ay papasuking agad. Pagkatapos ay nagkulóng sa kaniyang silíd at warìng nasadlák sa isáng malalim na pagkukuròkurò. Mulá't sapul noong magka-akít, ang mukhá n̄g mag-aalahás ay lalò pa mandíng tumigás at lalòng pumanglâw, lumalim na mabuti ang guhit niya sa pag-itan n̄g dalawáng kilay. Warìng nahukót n̄g kauntí; ang ulo'y hindí na tayóngtayô, náyuyukô. Luòhâng nálululong sa kaniyang pag-iisíp na hindí tulóy nadingíg na may tumatawag sa pintúan. Kinailan̄gang ulitin ang katóg. Si Simoun ay nan̄gilabot:

— ¡Tulóy!—aniya.

Ang dumating ay si Basilio, n̄guni't *quantum mutatus!* Kung ang pagkakabago n̄g anyô ni Simoun sa loób n̄g dalawáng buwan ay malakí, ang sa binatâ'y kakilakilabot. Ang kaniyang m̄ga pisan̄gí'y hukáy, waláng ayos ang bihis, gusót ang buhók. Nawalâ ang matamis na kalamlamán sa kaniyang m̄ga panin̄gín at ang nagniningning ay ang madilím na lagabláb; masasabing siya'y namatáy at ang kaniyang bangkáy ay mulíng nabuhay sa pagkasindák sa m̄ga bagay na nákita sa kabiláng buhay. Kundi man ang gawâng linsíl, ay ang kakilakilabot na anino noon ang nakakalat sa boò niyang tikas. Si Simoun na ay nágulat pa at nagdamdám habág sa sawíng palad na iyon.

Si Basilio ay lumapit na dahandahan, na hindí na bumati, at nagwikàng ang tingíg ay nakapagpakilabot sa mag-aalahás, na:

--Ginoong Simoun, akó'y naging masamáng anák at masamáng kapatíd; linimot kó ang pagkakapatáy sa hulí at ang pagpapahirap sa una, at pinarusahan akó n̄g Dios! N̄gayó'y walá na akó kungdí isáng nasà upang gantihín n̄g samâ ang samâ, n̄g linsíl ang linsíl, n̄g dagok ang dagok.

Tahimik siyang pinakikinggán ni Simoun.

—May apat na buwan na,—ang dugtóng ni Basilio—na kinausap ninyó akó nang ukol sa inyóng mġa balak; tumanggi akóng makilahók, at masamá ang nágawâ ko; may katwiran kayó. May tatlóng buwan na at kalahatìng kamuntik nang bumugá ang panghihimagsik; hindî ko rin inibig ang makilahók, at ang galawan ay nábakô. Ang kapalít nġ aking inasal ay ang mábilanggô at utang ko sa inyóng pagsusumakit ang aking paglayâ. May katwiran kayó, at naparito akó nġayón upang sabihin sa inyó, na: bigyán nġ sandata ang aking kamáy at bumugá na ang himagsikan! Laan akóng paglinkuran kayóng kasama ang tanáng sawí!

Ang ulap na nagpapadilím sa noo ni Simoun ay bigláng napawì, isáng sinag nġ pagtatagumpáy ang kumináng sa kaniyang paninġin, at warìng nátagpúan ang hinahanap, ay bumulalás nang:

—iMay katwiran akó, oo, may katwiran akó! ang karpatán ay tagláy kó, ang matuwíd ay nasa sa aking piling, sapagká't ang itinatanggól ko'y ang mġa sawí.... iSalamat, binatà, salamát! Dumatìng kayó upang pawin ang aking mġa pagaalinlanġan, upang bakahin ang aking pag-uuróngsulóng....

Si Simoun ay tumindíg at ang kaniyang mukhá'y galák na galák: ang silakbóng nag-uudyók sa kaniyá nang, may apat na buwan na, ipinahahayag kay Basilio ang kaniyang mġa balak sa gubat nġ kaniyang mġa ninunò, ay mulíng namakás sa kaniyang mukhá na warì'y isáng mapuláng pagtatakipsilim, matapos ang isáng maghapong malamlám.

—Oo,—ang patuloy,—ang kilusán ay nábakô at marami ang lumayô sa akin sapagká't nákita akóng lupaypáy na uuróngsulóng nang sanlalíng kikilos na: may itinagò pa akó sa aking pusò, hindî ko supíl ang lahát nġ aking damdamin at umiibig pa akó noon!.... Patáy na ang lahát sa akin, at walâ nġ bangkáy na dapat kong igalang ang kaniyang paghimláy! Hindî na magkakaroon nġ pag-uuróngsulóng; kayóng kayó na, binatàng huwaran, kalapating waláng apdó, ay nakakakilala nġ pangāngailanġan, pumarito sa akin at inuudyukán akó sa pagkilos! May kagabihán na nang buksán ninyó ang inyóng mġa matá! Tayong dalawá sana'y nakapagbalangkás at nakagawâ nġ mġa kahanġahanġang balak: akó'y sa itaás, sa mataás na lipunán, magsasabog akó nġ

kamatayan sa gitnâ n̄ m̄ga bangô at gintô, gawing asal hayop ang may masasamang hilig, at pasamain ó huwag pakilusin ang ilang mabuti, at kayó namán ay sa dakong ibabâ, sa bayan, sa gitnâ n̄ kabinataan, na gisingin ang buhay sa gitnâ n̄ dugô at m̄ga luhà! Ang ating gawâ, sa lugal na maging madugô at ganid, ay naging kahabagan sana, ayós, anyong anyô, at ang tagumpáy sana ay siyang naging dulo n̄ ating pagsusumikap! Nguni't walang katalinuhang tumulong sa akin; takot at kahinang loób ang natagpuan ko sa m̄ga may kabihasan, pagkamapagsarili sa mayayaman, pagkamapaniwalà sa kabataan, at sa m̄ga bundók lamang, sa m̄ga kaparangan, sa m̄ga may mahihirap na kabuhayan lamang natagpuan ko ang aking m̄ga tao! Datapwâ'y walang kailangan! kung hindi tayo makatapos n̄ isang ayós na larawan, na makinis ang lahat n̄ kaniyang anyô, sa batong magaspang na ating tatapyasin, ay ang m̄ga susunod na ang siyang magsisiganap.

At pinigilan sa bisig si Basilio, na nakikingig nang hindi nawawatasan ang kaniyang sinasabi, at dinalá siyá sa gawaan na pinagtataguan n̄ kaniyang m̄ga yaring ukol sa kímika.

Sa ibabaw n̄ isang mesa ay may isang kahang maitim na *chagrín*, na náhahawig sa m̄ga pinagsisidlán n̄ m̄ga kasangkapang pilak na inihahandóg sa kapwâ n̄ m̄ga mayayaman at m̄ga hari. Binuksán ni Simoun at inilantád, sa ibabaw n̄ rasong pulá, ang isang lámpara na katanġitanġi ang ayos. Ang sisidlán ay anyong isang granada, kasinglakí n̄ ulo n̄ tao, may kaunting biták, na kinakakikitàan n̄ m̄ga butil sa loób, na ginayahan n̄ malalakíng *cornalina*. Ang balát ay gintong nanġitim at kuhang kuhá sampû ang m̄ga kilabot n̄ bungang kahoy.

Dahandahang kinuha ni Simoun, at matapos na maalís ang ilawan, ay inilantád ang loób n̄ sisidlán: ang bao ay patalím, na ang kapal ay m̄ga dalawang dali, at maaaring maglamán n̄ higít sa dalawang litro. Tinatanóng siyá sa tingin ni Basilio: walang mawawaan sa bagay na iyón.

Hindi na nagsalisalitâ ay mainġat na kinuha sa isang tinggalan ang isang praskó at ipinakita sa binatâ ang nasusulat sa ibabaw.

—iNitro-glicerina!—ang bulóng ni Basilio na nápaorong at inilayong biglá ang kamáy.—iNitro-glicerina! Dinamita!

At nang maunawà na mandín ay nanġalisag ang kaniyáng mġa buhók.

—Oo, nitro-glicerina!—ang dahandahang ulit ni Simoun na tagláy ang kaniyáng malam lám na nġití at malugód na tinitingnán ang praskó;—itó'y higit pa kay sa nitro-glicerina! Itó'y mġa luhàng naipon, mġa pagtataním na tinimpí, mġa kagagawáng walá sa katwiran, at mġa pag-apí! Itó ang dakilàng katwiran nġ mahinà, lakás laban sa lakás, bayóng laban sa bayó.... Dí pa nalalaong akó'y nag-aalinlangán, nġuni't kayó'y dumating at akó'y napapanibulos! Sa gabíng itó'y mangagsisiilandáng ang mġa lalòng mapanġanib na maniniíl, ang mġa mániniíl na waláng muwáng, ang mġa nagkakanlóng sa likód nġ Dios at nġ Pamahalàan, na ang kaniláng mġa pamamasláng ay hindi napaparusahan sapagká't waláng makausig sa kanilá! Sa gabíng itó mádinging nġ Pilipinas ang putók na dudurog sa waláng wastòng monumento na pinadalí ko ang pagkabalók!

Si Basilio ay uulíg-ulíg: ang kaniyáng mġa labí'y gumágalaw nang waláng mapalabás na tunóg, nararamdamán niyáng hindi maikilos ang kaniyáng dilà, nanúnuyô ang kaniyáng nġalángalá. Noon lamang niyá nakita ang marahás na tubig na napagdiding nġ niyáng sinasabi, na warí'y tinigis sa dilím nġ mġa mapapangláv na tao, na lantád na kalaban nġ kalipunán. Nġayó'y nasa sa haráp niyá, malinaw at naníniláwniláv, na ibinubuhos nġ boòng pag-iingát sa loób nġ mapanutong granada. Sa ganáng malas niya, waríng si Simoun ay yaóng *genio* sa *Sanglibo't isáng gabí* na lumalabás sa gitná nġ dagat: nag-aanyòng malakíngmalakí, ang ulo'y abot sa langít, pinasabog ang bahay at niyaníg ang boòng siyudad sa isáng galáv nġ kaniyáng likód. Ang granada ay nag-aanyòng isáng malakíng *esfera*, at ang biták ay isáng kakilakilabot na nġisi, na nilálabasán nġ apóy at lagabláb. Noon lamang napadalá si Basilio sa katakutan at nawaláng lubós ang kaniyáng kalamigang loób.

Samantala namáy itinotornilyo ni Simoun ang isáng katanġitanġi at pasalisalimuot na kasangkapan, inilagáy ang tubong bubog, ang bomba, at ang lahát nġ iyon ay pinutunġan nġ isáng magaràng pantalya. Pagkatapos ay lumayô nang kauntí upang tanawín ang anyô, pinakilingkiling ang ulo sa magkabikabiláng tagiliran upang lalòng mataya ang ayos at kainaman.

At nang makitang tinítitigan siya ni Basilio n̄g tingíng nagtatanóng at nanḡanḡanib, ay nagsabing:

—Mamayâng gabí'y magkákaroon n̄g isáng pistá at ang lámparang itó'y ilalagáy sa gitná n̄g isáng kioskong kakainán na sadyâ kong ipinagawâ. Ang lámpara ay magbibigáy n̄g isáng maningníng na ilaw na sukat na siyang mag-isá upang magpaliwanag sa lahát: n̄guni't pagkaraan n̄g dalawáng pûng minuto ay lalamlám ang ilaw, at sa gayón, kapag tinangkáng itaás ang lambal ay púputók ang isáng kapsulang *fulminato de mercurio*, ang granada ay sasabog at kasabáy niyá ang kakainán na sa bubóng at sahíg ay kinanlungán ko n̄g mḡa bayóng n̄g pulbura upang waláng makaligtás na sino man.....

Nagkaróon n̄g sandalíng pananahimik: pinagmámasdán ni Simoun ang kaniyáng *aparato* at si Basilio ay bahagyâ nang humíhingá.

—Kung gayón ay hindí na kailanḡan ang aking tulang,—ang paklí n̄g binatà.

—Hindí, kayó'y may ibáng katungkulang gáganapín,—ang sagót ni Simoung nagkukuròkurò,—sa iká siyám ay nakaputók na marahil ang mákina at ang tunóg ay nádingíg na sa mḡa kanugnóg na bayan, sa mḡa bundukin, sa mḡa yungíb. Ang kilusáng aking minunakalà na kasabwát ang mḡa artillero ay hindí nangyari sa kakulangán n̄g pamamahalà at pegsasabáysabáy. Sa nḡayó'y hindí na magkakagayón. Pagkádingíg n̄g putók, ang mḡa mahihirap, ang mḡa síní-sí, ang mḡa naglálagalág na inuusig n̄g kapangyarihan, ay mangḡagsísilabás na may sandata at makíkisama kay kabisang Tales sa Santamesa upang lusubin ang siyudad; sa isáng dako namán, ang mḡa militar na pinaniwalà kong ang General ay nagpakanâ n̄g isáng wari'y panghibimagsík upang huwag umalís, ay lálabás sa kaniláng mḡa kuartel upang paputukán ang sino mang iturò ko. Samantala namáng ang bayan, sindák, at sa pag-aakalàng dumating na ang oras na silá'y pagpúpupugután, ay magbabanḡong handá sa pagpakamatáy, at sa dahiláng waláng sandata at hindí silá ayós, kayó, na kasama ang ilán pa, ay siyáng mangulo sa kaniyá at itunḡo ninyó sa tindahan ni insík Quiroga na pinagtagúan ko n̄g aking mḡa baríl. Kamí ni kabisang Tales ay magtátagpô sa siyudad at itó'y aming kukunin, at kayó sa mḡa arabal ay tátayô kayó sa mḡa tuláy, mag-

mumuog kayó roon, háhandâng sumaklolo sa amin at patayín ninyó, hindí lamang ang laban sa panghihimagsik, kungdî ang laháť nĕ lalaking ayaw sumamang manandata!

—¿Ang laháť?—ang bulóng ni Basilio na ang boses ay mahinà.

—¡Ang laháť!—ang ulit ni Simoun na ang boses ay kasindáksindák,—ang laháť, indio, mestiso, insík, kastilà, ang laháť nĕ mátagpûang walâng tapang al lakás nĕ loob.... kailanĕgang baguhin ang lipì! Ang mĕga amáng duwag ay walâng ianák kundí mĕga alipin, at walâng kabuluhán ang maggibâ kung magtatayô rin, na, ang gagamitin ay mĕga bulók na sangkáp! ¿Anó? nanĕngĕlilabot kayó? ¿Nanĕngĕinig, natatakot kayóng magsabog nĕ kamatayan? ¿Anó ang kamatayan? ¿Anó ang kabuluhán nĕ pagkamatáy nĕ dalawáng pûng libong sawí? ¡Dalawángpûng libong paghihirap na mababawas at mĕga anĕawanĕaw na dahóp ang máililigtás sapól sa pinanggalingán! Ang lalóng matatakutíng namamahalà ay hindí nag-aalinlangán sa paglalagdâ nĕ isáng kautusán, na nagiging sanhí nĕ pagdadahóp at nĕ untuntíng paghihinĕgalô nĕ libo at libong nasasakop, na masasagwâ, masisipag, marahil ay maliligaya, upang masunod lamang ang isáng nasà, ang isáng náisip, ang pagmamataás: at ¿kayó'y nanĕngilabot sapagka't sa iisáng gabí ay matatapos na ang paghihirap nĕ budhí nĕ maraming duwag, sapagka't ang isáng bayang hindí kumikilos at náhilig sa masamá ay mamamatáy upang paraanin ang isáng bago, batà, masipag, punô nĕ lakás? ¿Anó ang kamatayan? Isáng bagay na walâng kabuluhán ó isáng paghimbíng! ¿Ang kaniyáng mĕga panagimpán bagá ay maipapantáy sa katunayan nĕ paghihirap nĕ laháť nĕ dustáng anák sa isáng kapanahunan? Kailanĕgang lipulin ang kasamáán, patayín ang dragon upang ipaligò ang kaniyáng dugô sa bayang bago upáng gawin itóng malusog at dí madadaig! ¿Anó pa ang dí mababalìng batás nĕ kalikasan, batás nĕ pagtutunggalí na ang mahinà'y sápitáng madadaig upang huwag mamalagi ang lipìng masamá at ang mĕga lumikhâ ay pumauróng? ¡Iwaksi nĕga ang mĕga pagninilay babai! Maganáp ang mĕga batás na walâng paglipas, tulunĕgan natin siyá, at yayamang ang lupà ay lalò pangtumatabâ kapag siyá'y dinídilig nĕ dugô, at ang mĕga trono ay lalóng nagtitibay kapag pinatitibayan nĕ mĕga pagkakasala at nĕ

mga bangkáy, ay hindi dapat mag-uróng sulóng, hindi dapat mag-alinlanḡan! ¿Anó ang sakít nḡ kamatayan? Ang sandalíng pagkakaramdám, marahil ay waláng linaw, marahil ay masaráp gaya nḡ sandalíng pag-itan nḡ pag-aantók at nang paghimbíng.... ¿Anó ang mapapawí? Isáng kasamáán, isáng pagtitiís, mga damóng unsiyamí upáng sa kanilá'y ipalít na itaním ang ibáng sariwà! ¿Tatawagin bagá ninyóng pag-utás ang gayón? Sa ganang akin ay tatawagin kong paglíkhâ, pagyari, pagpapaunlád, pagbibigáy buhay....

Ang gayong mga marurugóng paghuhulòhulò na sinabi sa loob nḡ boóng pananalig at kalamigang loob, ay nakapanglupaypáy sa binatà, na ang pag-iisip ay nḡaláy na dahil sa mahigit na tatlong buwáng pagkakábilanggó at bulág sa hanḡad na makapaghigantí, ay hindi na laan sa pagsurì nang tinutunḡo nḡ mga bagaybagay. Sa lugal na isagot na ang taong lalóng masamá ó matatakutín ay mahigít magpakailan man sa damó, sapagká't may isáng káluluwa at isáng pag-iisip, na, kahì't mapakasamá-samá at magpakaasal hayop, ay mangyayarìng mapabuti; sa lugal na itugóng ang tao ay waláng karapatáng mamahalà sa buhay nḡ sino man sa kapakinabangán nḡ kahì't sino, at na ang karapatán sa buhay ay tagláy nḡ bawà't isá, gaya rin namán nḡ karapatán sa kalayàan at sa kaliwanagan; sa lugal na ipinaklíng kung kapaslanḡán man nḡ mga pamahalàan ang pagpaparusa sa mga pagkukulang ó kasamaanggawá, na kaniláng pinag-abuyán dahil sa kakulanḡán sa pag-iinḡat ó kamalian, gaano pa kayâ ang isáng tao, kahì't na nâpakalákí at nâpaka-sawí, na magpaparusa sa kaawàawang bayan nḡ pagkukulang nḡ kaniyáng mga pamahalàan at mga ninunò; sa lugal na sabihing ang Dios lamang ang tanḡing makagágawâ nḡ mga gayóng paraan, na ang Dios ay maaarìng lumikhâ, ang Dios ang may hawak nḡ gantíngpalà, nḡ waláng katapusán at nḡ kinabukasan upang mabigyáng katwiran ang kaniyáng mga gawâ, nḡuni't ang tao'y hindi, magpakailan man! Sa lugal nḡ mga pangangātwirang itó, ay waláng inilaban si Basilio kundí isáng karaniwang puná:

—iAnó ang sasabihin nḡ boong mundó sa haráp nḡ gayong pagpapapatáy!

—Gaya nḡ karaniwan, ang mundó'y papagakpák, at bigyáng katuwiran ang lalóng malakás, ang lalong mabangḡs!

—ang pangitîng sagót ni Simoun.—Ang Europa ay pumagakpák nang ang mġa bansâ sa kanluran ay pumatáy nġ anġaw anġaw na indio sa Amérika, at hindî pa upang makapagtagtag nġ mġa bansâng lalòng may mabubuting hilig ni lalòng matahimik; nariyan ang Hilagà, na may tagláy na kalayàang sinasarili, may batás ni Lynch, may mġa dayà sa polítika; naiyan ang Timog na may mġa walâng katahimikang repúblika, may mġa himagsikan nġ magkababayan, mġa pagbabanġon, gaya nġ nangyari sa kaniyáng ináng España! Ang Europa ay pumagakpák nġ hubarán nġ Portugal ang mġa pulòng Molukas, pumagakpák nġ pughawín nġ makapangyarihang Inglatera ang mġa lipìng likás sa Pasípiko upang ilagáy ang sa kaniyang mġa taong naglilipat bayan. Ang Europa ay papagakpák nang gaya nġ pagakpák sa pagtatapós nġ isáng *drama*, sa pagkatapós nġ isáng *tragedia*: hindî lubhâng pinapansín nġ madlá ang pinakalayon, ang tinitignán lamang ay ang ipinamamalas na mainam sa matá! Gawíng maayos ang kabuktután at hahanġâan at magkakaroon pa nang higít na kampí kay sa mġa gawâng kabutihán, na ginanáp sa parañng mabanayad at kimí.

—Siya nġâ,—ang paklí nġ binatà,—at sakâ anóng mayroon sa akin ang pumagakpák man ó pumulà, kung ang mundóng iyan ay hindî nababalino nġ dahil sa mġa siniil, sa mġa maralitá't sa mġa babai? ¿Anóng ipagpipitagan kó sa kalipunan sa siyá'y hindî nagtatagláy nġ gayón sa akin?

--Ganiyán ang ibig ko,—ang sabing matagumpáy nġ nag-uudyók.

At kumuha nġ isáng rebolber sa isáng kahón, at iniabót sa kaniyang ang sabi'y:

—Sa ika sampû ay antabayanan ninyó akó sa tapát nġ simbahan nġ S. Sebastián upang tanggapín ang aking mġa hulíng bilin na dapat gawín. ¡Ah! Sa ika siyam ay nárapat kayóng málayò, lubhâng malayò, sa daáng Anloague!

Siniyasat ni Basilio ang armás, linagyán nġ punglò at itinagò sa kaniyáng bulsáng pangloob nġ amerikana. Nagpaalam sa pamagitan nġ isáng putól na:—¡Hanggáng mámayâ!

XXXIV

ANG KASÁL

Nang nasa sa daán na si Basilio ay iniisip kung anó ang kaniyang mágagawâ hanggáng sa sumapit ang kalagím lagím na sandalí; mag-iika pitó pa lamang. Panahón niyon nang pamamahingá sa pag-aaral at ang mġa nag-aaral ay nasa sa kaníkaniláng bayan. Si Isagani ang tanġing hindi umuuwí, nġuni't nawalá mulá nġ umagang iyon at hindi maalaman kung saan nároroon. Itó ang sinabi kay Basilio, nġ maka-panggaling sa bilanggúan at dinalaw ang kaniyang kaibigan upang makituloy. Hindi maalaman ni Basilio kung saan siya páparoon, walá siyang kualta, walá siyang anoman, liban na lamang sa robolber. Ang pagkaalaala sa lámpara ang siyáng gumíft sa kaniyáng pag-iisip: sa loób nġ dalawáng oras mangyayari ang malakíng sakuná at, kung maalaala ang gayón, sa warí niya'y pawàng waláng ulo ang mġa lalaking nagdadaán sa kaniyáng harapán: nagdamdám siya nġ isáng mabangġís na katuwáan sa pagsasabi sa sarili, na kahít gayóng dayukdók sa gabíng iyon ay magigin siyang kakilakilabot, na kahít galing sa pagka nag-aaral at alilà marahil ay makita siya nġ araw na kasindáksindák at kalagímlagím, na nakatayô sa ibabaw nġ buntón nġ mġa bangkáy, naglagdá nġ mġa kautusán doon sa mġa nagdadaang nakalulan sa kaniláng maiinam na sasakyán. Humalakhák na warí'y isáng napakasamá, at kinapâ ang puluhán nġ rebolber: ang mġa kaha nġ pungló ay nasa sa kaniyáng mġa bulsá.

Bumukó sa kaniyang loob ang isáng katanunġan ¿saan mag-sisimulá ang patayan? Sa kaniyáng kalituhán ay hindi niya naisip ang itanóng kay Simoun, nġuni't sinabi sa kaniyá ni Simoun na lumayô sa daang Anloague

Nang magkagayó'y nagkaroon siya nġ isáng hinalà; nang kinahapunang iyon, nġ siya'y lumabás sa bilanggúan, ay tumunġo siya sa dating bahay ni kapitáng Tiago, upang hanapin ang kaniyáng kauntġng kasangkapan, at nátagpúan niyáng ibá ang anyô at laan sa isáng pistá; yaon ang kasál ni Juanito Pelaez!

May sinabing isáng pistá si Simoun.

Nákítang nagdaan sa harapán niya ang isáng mahabàng

hanay n̄g m̄ga sasakyán na punô n̄g babai't lalaking kaginoohan na nangagsasalitáan; warìng nakakita siya sa loób n̄g malalaking kumpol n̄g bulaklák, n̄guni't hindi niya pinuná ang bagay na iyon. Ang m̄ga karuahe ay patun̄go sa daang Rosario, at sa dahiláng násagupà sa m̄ga nanggagaling namán sa tuláy n̄g España, ay nangáhihintông madalás at dahandahan ang lakad. Sa isáng sasakyán ay nakita si Juanito Pelaez sa piling n̄g isáng babai na putí ang bihis at may talukbong na madalang; nákilala niyang iyon ay si Paulita Gomez.

—iSi Paulita!—ang bulalás na pamanghá.

At nang makitang tunay n̄gàng siyá, gayák ikinasal, na kasama si Juanito Pelaez, na warìng nangagsipanggaling sa simbahan.

—iKaawàawàng Isagani!—ang bulóng—lanó kayâ ang nangyari sa kaniyá?

Inalalang iláng sumandalí ang kaniyáng kaibigan, káluluwáng dakilà, mahabagin, at itinanóng sa sarili niya kung hindi kayâ mabuting balitáan n̄g balak, n̄guni't sinagót din niya ang sarili, na si Isagani ay hindi makikialám magpakailan man sa gayóng patayan.... Hindi inasal kay Isagani ang ginawâ sa kaniyá.

Pagkatapos ay naisip na kung hindi sa pagkakabilanggô, sa m̄ga oras na iyon, siya'y ikinákasal ó may asawa na, *licenciado* sa Medicina, namumuhay at nanggagamót sa isáng sulok n̄g kaniyáng lalawigan. Ang larawan ni Hulí, na lurayluráy dahil sa pagkakalagpák, ay nagdaán sa kaniyáng pag-iisip; m̄ga maitím na lagabláb n̄g pagtataním ang nagapóy sa kaniyáng balintatáw. at mulíng hinimas ang puluhán n̄g rebolber na dináramdám ang hindi pa pagsapit n̄g kakilalabot na sandalí. Sa gayó'y nákita si Simoun na lumabás sa pintô n̄g kaniyáng bahay na tagláy ang sisidlán n̄g lámpara, na nababalot nang boóng ingat, lumulan sa isáng sasakyáng nakisunód sa hanay n̄g m̄ga umaabay sa m̄ga bagong kasál. Upang huwag maligtáan ni Basilio si Simoun ay kinilala ang kotsero, at nanganghá siya n̄g mákilala na iyón ay ang kaawàawàng naghatíd sa kaniyá sa S. Diego, si Sinong, ang binugbóg n̄g Guardia Civil, iyón ding nagbabalitá sa kaniyá sa bilanggúan n̄g lahat n̄g nangyari sa Tiani. Sa pagkukuròkurò niya na ang daang An-

loague ay siyang pangyayarihan, ay doon tumunĝo ang binatà, na nagmadali't nagpáuna sa mĝa karuahe. Tunay nĝà, ang lahat ay tunĝo sa dating bahay ni kapitang Tiago: doon nagkakatipong ang hanap ay isáng sáyawan upang magsiikot sa hanĝin! Nátawá si Basilió nang makita ang mĝa Guardia Veterana na nanĝag-aayos doon. Dahil sa kaniláng dami ay mahúhuláan ang kahalagahan nĝ pistá at nĝ mĝa panaohin. Siksikan ang tao sa bahay, ang liwanag ay tumatapon sa kaniyáng mĝa darunĝawán; ang silong ay nakakalatan nĝ alpombra at punô nĝ bulaklák; sa itaás, marahil ay sa kaniyáng ulila at dating silíd, tumútuĝtóg ang orkesta nĝ masasayang tugtugin, na hindi namán nakatatakíp na lubós sa magusót na alinĝawnĝáw nĝ tawanan, salitáan at halakhakan.

Si D. Timoteo Peláez ay umaabot sa tugatog nĝ kapalaran, nĝuni't ang mĝa nákitang iyón ay higít sa kaniyáng mĝa pinanĝarap. Naipakasál din ang kaniyáng anák sa isáng binibining magmamana sa mĝa Gómez, at salamat sa salapíng ipinautang sa kaniyá ni Simoun, ay nábilí niya ang bahay na iyon sa kalahati nĝ halagá, doon niya ginawá ang pistá, at ang mĝa pinakamalalakíng diosdiosan nĝ Olimpo sa Maynilá ay kaniyáng magiging panaohin, upang sapuhín siya sa kináng nĝ kaniláng mĝa karanĝalan. Sapol sa umága ay masidhíng pumapasok sa kaniyáng kalooban, na wari'y isáng karaniwang awit, ang isáng malabòng sambít na nábasa sa kaniyáng mĝa pakikinabang: "iSumapit na ang oras na mapalad! Luma-pít na ang sandalíng maligaya! Matutupad nang madali sa iyó ang mĝa kahanĝàhanĝàng salitá ni Simoun: Buháy akó, nĝuni't hindi akó kundí ang Capitán General ang nabubuhay sa akin, at ibp." Ang Capitán General ay ináamá nĝ kaniyáng anák! Tunay nĝá't hindi kaharáp sa kasál, kinatawán siya ni D. Custodio, nĝuni't páparoong hahapon, at magdadalá nĝ isáng handóg sa ikinasál, isáng lámpara na kahi't ang kay Aladín ay hindi makapapantáy....—sa lihim—si Simoun ang nagbigáy nĝ lámpara. Timoteo ñanó pa ang ibig mo?

Ang pagkakabago nĝ bahay ni kapitáng Tiago ay lubhâng malakí; diniktán nĝ mĝa bagong papel na maiinam; ang usok at amóy nĝ apian ay nawalá. Ang malakíng salas na lalòng pinaluluwang nĝ malalakíng salamín na nakapagpaparami pa sa mĝa ilaw nĝ mĝa *araña*, ay nalalatangan nĝ alpombra: may alpombra

ang mġa sal3n sa Europa, at kahit ang daling ay makintab na makintab at malalapad ang tablá, ay dapat ding magkaroon ng alpombra ang kaniyang salas, sapagkat hindi mangyayaring hindi magkagayon! Ang mainam na *silleria* ni kapitang Tiago ay nawalá, siya'y napalitán ng ayos Luis XV, malalakíng tabing na tersiopelong pulá na may burdang gintó, may letra ng pangalan ng mġa ikinasal, at napipiglán ng tinuhog na bulaklák ng suhang huwad, ang nangakasabit sa mġa *portiers* at nagwawasiwas sa sahig ng kanilang malapad na laylayang gintó rin. Sa mġa sulok ay may malalakíng pasong yari sa Japón na násasalit sa mġa gawá sa Sevres, na kulay bughaw na malinis, na nangalalagáy sa mġa pedestal na kahoy na may lílok. Ang tanġing walá sa ayos ay ang mġa matitingkád na *cromo* na ipinalit ni D. Timoteo sa mġa dating *grabado* at mġa larawan ng santó ni kapitang Tiago. Hindi siya nahikayat ni Simoun; ayaw ng mġa *cuadrong óleo* ang mangangalakal, baká may maghinalang gawá ng mġa artistang pilipino.... I siya ay magbigáy buhay sa mġa artistang pilipino, iyan ang hindi mangyayari kailan man! sa gayó'y mahahalò ang kaniyang katiwasayan at marahil ay sampú ng buhay, at alam niya kung papano ang pamamangká sa Pilipinas! Tunay ngat nakadingig siya ng pag-uusap na ukol sa mġa artistang taga ibang lupá na gaya nina Rafael, Murillo, Velázquez, ngunit hindi niya maisip kung papano ang gagawing pakikipagalám sa mġa taong yaón, at saká ang isá pa'y baká mangagsilabás na may laban sa pamahalán.... Sa *cromo* ay walá siyang ináalaalang anomán, hindi gawang pilipino, mura pa, gayon din ang anyó, kundí lalong mabuti, ang mġa kulay ay lalong makikinang at mabuti ang pagkakayari! Alam ni D. Timoteo kung papano ang dapat ugaliin sa Pilipinas!

Ang malakíng *caida*, na nahiyasan ng mġa bulaklák, ay siyang nagíng kakainán, isang malakíng dulang na sukat sa tatlong pú katao ang nasa gitná, at sa mġa paligid, nátabí sa mġa pader, ay may ilang maliliit na sukat sa dalawá ó tatlo katao. Mġa kumpól na bulaklák, mġa buntón ng bungang kahoy na kahalò ng mġa sintás at ilaw ang siyang namumunò sa gitná ng mġa dulang. Ang pingán ng ikinasal na lalaki ay may tandang isang kumpol na alehandría, ang sa babai ay isá namang kumpol na bulaklák

nḡ subà at asusena. Sa haráp nang gayóng karingalan at karaming bulaklák ay papasok sa guníguní nḡ kahít sino, na mḡa *ninfa* na madalang ang damít at mḡa kupidong malilít, na ang pakpák ay makulay, ang siyáng magdudulot nḡ mḡa alak at pagkain nḡ. mḡa dioses sa mḡa panaohing taga alapaap, na sinasaliwán nḡ mḡa kudyapí at alpá nḡ mḡa taga Eolia.

Gayón man, ang dulang na ukol sa malalakíng dioses, ay walá roón, nálalagáy sa gitná nḡ malapad na asotea, sa isáng magandáng kiosko, na sadyáng niyaring ukol doon. Isáng persianang kahoy na ginintûan, na kinákapitan nḡ mḡa punong gumágapang, ang nagkakanlóng nḡ pinakaloób sa malas nḡ madlá, nḡuni't hindi nakapipigil sa paglalabás pumasok nḡ hanḡin, upang mapalagi ang masaráp na simoy na kailanḡan. Isáng mataás na tuntunḡan ang pinagpatunḡan nḡ mesa upang tumaás kay sa ibáng dulang na kakanan nḡ mḡa tao lamang, at isáng bubóng, na pinalamutihan nḡ lalóng mabubuting artista, ang magsasanggaláng sa mḡa tuktók hari sa mḡa may inggit na tanáw nḡ mḡa bitûin.

Doó'y walá kun dí pípitóng *cubiertos*; ang mḡa kagamitán ay pawang pilak, ang mḡa mantel at serbilyeta ay manipís na lino, ang mḡa alak ay yaóng lalóng pinakamahál at masaráp. Hinanap ni D. Timoteo ang lalóng bibihirá at mahalagá at hindi siyá marahil nag-alinlanḡang gumawá nḡ isáng kabuktután kung násabi sa kaniyáng ang General ay maibigíng kumain nḡ lamán nḡ tao.

XXXV.

ANG PISTÁ

“Danzar sobre un volcán.”

Nang iká pitó nḡ gabí'y nagdatíngdatinḡan na ang mḡa inangyayahan: una, ang mḡa mumuntíng diosdiosan, mḡa kawaníng may mababàng katungkulan, mḡa pangulo sa kagawarán, mḡa mánḡanḡalakal, at ibp., na tagláy ang mḡa pagbatiḡng lubós na magalang at ang mḡa kilos na tuwíd na tuwíd, sa mḡa unang sandalí, na wariḡng noón lamang natutuhan: ang gayóng karaming ilaw, tabing at mḡa kristal ay nakapagpapangáninḡani nḡ kauntí. Pakatapos ay nawa-

walâ na ang gayóng ayos at palihím na nagtutumbukan, tampalan sa tiyán at ang ilán ay umabót sa pagkukutusan. Tunay nḡang ang ilán ay umaayos nḡ anyông pagwawalâng bahalà upang ipakilala na silá'y dagí sa mḡa bagay na higit pa sa roón, iat sadyâ nḡang gayón! May diosa na naghikáb dahil sa ang lahát nang iyón, sa palagáy niya, ay tiwalí at sinabing may *gazuza*; isá pa'y nagalit sa kaniyang dios, ikinumpáy ang kamáy upang tampalín. Si D. Timoteo ay payukôyukô sa lahát nḡ pook; nagtatapon nḡ isáng nḡití, igagaláw ang baywáng, uurong, bi-bigáy nḡ kalahating ikit, boong ikit, ibp., kayâ't ang isá pang diosa ay nakapagsabi tulóy sa kaniyang kalapít, sa tulong nḡ pagkákanlóng sa pamaypáy, na:

—*Chica, que filadelfio está el tío! Mía que paese un fantoche.*

Pagkatapos ay dumatíng ang mḡa bagong kasál, na kaakbáy si aḡing Victorina at ang lahát nḡ kaanḡay. Mḡa maligayang batí, kámayan, mḡa tapík na warìng pag-aampón sa lalaking bagong kasál, mḡa tingíng patitíg, malansá, masurì nḡ mḡa lalaki sa binibining bagong kasál; sa dako nḡ mḡa babai ay pagsisiyasat nḡ kagayakan, nḡ hiyás, pag taya nḡ lakás, nḡ buti nḡ katawán, ibp.

—iSi Psiquis at si Cupido na dumatíng sa Olimpo!—ang binuko sa sarili ni Ben-Zayb at itinalâ niyang mabuti sa pag-iisip ang pag-aanyô upang bitiwan sa laòng katampatang sandalí.

Ang lalaking bagong kasál nḡâ'y may tagláy nḡ mukhâng palabirô nḡ dios nḡ pag-ibig, at kung ipagpapaumahan nḡ kauntí ay mapagkákamalang lalagyán nḡ panà ang kaniyang kakubàang napakaumbók, na hindí maikanlong sa suot niyang *frac*.

Si D. Timoteo ay nagdaramdam na nḡ pananakít nḡ baywang, ang mḡa kalyo nḡ kaniyang paa ay untíuntíng nananakít, ang kaniyang liig ay nanḡanḡawit at iwalá pa ang Capitán General! Ang mḡa malalaking dioses, na sa kanilá'y kabilang si P. Irene at si P. Salvi, ay nanḡagsidatíng na nḡâ nḡuni't walâ pa ang malakíng kulóg. Hindí siya mápalagáy, nanḡanḡanib, ang kaniyang pusô'y tumítibók nang malakás, sinusumpóng siya nḡ isáng kailanḡan, nḡuni't dapat munang unahin ang pagbatí, pagnḡití, at pagkatapos ay paparoon, nḡuni't hindí

mangyari, uupô't titindíg, hindí nádidingíg ang sa kaniyá'y sinasabi, hindí masabi ang ibig sabihin. At samantala'y isáng malulugdín dios ang nagsabi sa kaniyá nģ iláng punáng ukol sa mģa cromo, ná tinútuligsá't sinasabing nakadudunģis sa mģa dingdín.

—iNakadudunģis sa mģa dingdín!—ang ulit ni D. Timoteo na nakanģití nģuni't nģalínģalínģ labnutín ang nagsasalitá:—datapuwá'y yari iyan sa Europa at siyang mģa pinakamahál na nátagpúan ko sa Maynilá! iNakadudunģis sa mģa dingdín!

At isinúsumpá sa sarili ni D. Timoteo na kinabukasan ay ipasingíl ang lahát nģ utang nģ mánunuligsá sa tindahan niya.

Nakádingíg nģ mģa pasuwít, takbuan nģ mģa kabayo, dumatín dín!

—iAng General!—iAng Capitan General!

Namumutlá sa pagkagulumihan, ay tumindíg si D. Timoteo na dí ipinahahalatá ang sakít nģ kaniyáng mģa kalyo, at kasama nģ kaniyáng anák at iláng malalakíng dios, ay pumanaog upang salubunģin ang *Magnum Joven*. Nawalá ang sakít nģ kaniyáng baywang dahil sa pag-aalinlanģang pumasok sa kaniyáng kalooban ¿dapat siyang nģumití ó magpakita nģ mukháng waláng katawatawa? ¿dapat niyang iabót ang kaniyáng kamáy ó antabayanang iabót sa kaniyá ang sa General? iPutris! ¿bakit kayá hindí niya naalaala ang ukol sa bagay na iyon at nang naitanóng sana sa kaibigan niyang si Simoun? Upang huwag mápuná ang kaniyáng pagkagulumihan ay itinanóng nang marahan at sirá ang boses sa kaniyáng anák:

—¿Naghandá ka ba nģ talumpati?

—Hindí na ginagamit ang mģa talumpati, tatay, at dito ay lalò pa!

Dumatín si Jupiter na kasama si Juno, na warí'y isáng kastilyong sususuhan: may brillante sa ulo, may brillante sa liig, sa mģa bisig, mģa balikat. sa boóng katawán! Ang suot ay isáng mainam na kagayakang sutlá; mahabà ang *cola*, na may burdáng bulaklák na namumukód sa ibabaw.

Tunay nģáng inarì nģ General ang kaniyáng bahay, gaya nģ ipinamanhík na búbulóngbulóng ni D. Timoteo. Ang orkesta ay tumugtóg nģ *marcha real* at ang mag-asawang

Dios ay tuwid na tuwid na umakyát sa hagdanang may sapíng alpombra.

Ang katigasan nã anyô nã General ay hindî gawâ-gawâ lamang; marahil noon lamang siyá nagdamdám lungkót, sa-pól nang dumatíng sa Pilipinas; muntíng pighatí ang nama-mahay sa kaniyáng dilidili. Yaón ang hulíng tagumpáy, sa kaniyáng tatlóng taóng paghabari, at sa loob nã dalawáng araw, ay iiwan na niyá ang gayóng kataás na kalagayan. ¿Anó ang iiwan sa kaniyáng likurán? Hindî ibinabaling nã General ang kaniyáng ulo at ibig pa niyá ang tumanáw sa hináharáp, sa dáratíng! Dadalhin niyá ang isáng kayamanan, malalakíng halagáng nálalagáy sa mǵa Banko sa Europa ang nag-áantáy sa kaniyá, mayroón siyáng mǵa hotel, nǵuni't marami siyáng sinaktán, marami siyáng kalaban sa Corte, ináantáy siyá roon nã mataás na kawaní! Ang ibáng general ay yumamang madalí na gaya niyá at nǵayó'y mǵa hiráp na hiráp. ¿Bakit hindî siyá magpalumagák nã kaunti pang panahón na gaya nã payo ni Simoun? Hindî, bago ang lahát ay ang kahihiyán muna. Sa isáng dako'y hind na lubháng payukô ang mǵa batì sa kaniyá na gaya nã dati; nakápupuná siyá nã mǵa tingíng patitíng, at pagkainíp; at sinásagót niyáng magiliw at tinátangká niyáng nǵumití.

—iNapagkiskilalang papalubóg na ang araw!—ang bulóng ni P. Irene, sa tainǵa ni Ben-Zayb,—imarami na ang tumititig sa kaniyá nã harap harapan!

iPutris na kura! yaón pa namán sana ang kaniyáng sásabihin.

—Inéng—ang bulóng sa tainǵa nã kalapít nã babaing nagpanǵanláng *fantoche* kay D. Timoteo—¿Nakita mo ba kung anó ang saya?

—Uy! ang mǵa tabing sa palasyo!

—iHantáy! at siyá nǵa palá! Dádalhíng lahát kung gayón. Tingnán mo't pag hindî ginawâng *abrigo* ang mǵa alpombra!

—iAng gayó'y walâng ibáng ipinakikilala kundî may katalinuhan at mabuting mamilì!—ang paklí nã asawa na kinagalitan ang kabiyak niya sa pamag-itan nã isáng tingín,—ang mǵa babai'y dapat maging masinop!

Dináramdám pa nã kaawàawàng dios ang siningíl nã modista.

—iAnák ko! dí bigyán mo akó nǝ mǝa panabing na tig lalabíng dalawáng piso ang isáng bara at tingnán mo kung isusuot ko ang mǝa basahang itó!—ang paklí nǝ namuhíng diosa;—iJesús! saká ka na magsalitá kapag nagkaroon ka nang magaràng sinundán!

Samantala'y si Basilio, na nasa tapát nǝ bahay, ay kahalobilo nǝ mǝa nanonood, at binibilang ang mǝa taong pumapanaog sa mǝa karuahe. Nang mákita ang gayóng karamíng taong masasayá at tiwalà, nang mákita ang dalawáng bagong kasál, na sinusundán nǝ mǝa kaanǝay niyang mǝa dalagindíng na mǝa waláng malay at waláng agam-agam, at naisip na mátatagpúán doón ang kakilakilabot na kamatayan, ay naawà siyá at náramdamáng nagbawa ang kaniyáng galit.

Nagtagláy siyá nǝ nasàng ilitás ang gayóng karamíng mǝa waláng sala, inísip na sumulat at magbigáy alám sa mǝa may kapangyarihan; nǝuni't dumatíng ang isáng karuahe at nagsibabá si P. Salvi at si P. Irene, na kapuwá may kasiyahang loób, at waríng ulap na dumaán, ay napawì ang kaniyáng mabubuting hanǝad.

—Anó ang mayroon sa akin?—aniyá sa sarili—imagbayad ang mabubuti na kasama nǝ masasamá!

At idinagdág pagkatapos upáng panahimikin ang kaniyáng mǝa pagkabalisa:

—Hindí akó mánunuplóng, hindí ko dapat panǝahásán ang pagtitiwalà sa akin. Ang utang ko sa *kaniyá* ay higít kay sa lahát nang *iyán*; siyá ang humukay nǝ pinaglibinǝán sa aking iná; ang mǝa taong iyán ang pumatáy! ¿Anó ang mayroón nilá sa akin? Ginawá ko ang lahát upang magíng mabuti, magkaroón nǝ halagá; pinagsikapan ko ang lumimot at magpatawad; tiniís ko ang lahát nǝ pataw at walá akóng hiningí kundí ang bayàan lamang akóng mátiwasáy! Akó'y hindí nakasasagabal sa kanino man.... ¿Anó ang ginawá sa akin? ¡Umilandáng sa hanǝin ang kaniláng luráy na katawán! Labis na ang tiniís namin!

Pagkatapos ay nakitang pumasok si Simoun na dalá sa kamáy ang kakilakilabót na lámpara, nakitang binagtás na dahan-dahan ang silong, ang ulo'y nakatunǝó at waríng nag-fisíp. Naramdamán ni Basilio na ang kaniyáng pusò'y tumítibók nǝ mahinàngmahinà, na ang kaniyáng mǝa paát kamáy ay nanlálamíg at ang maitím na anino nǝ mag-aalahás ay

nagkákaroón nḡ anyông nakapanḡinḡilabot na nalilibid nḡ lagábláb. Sa tabí nḡ hagdán ay tumigil si Simoun na warí'y nag-aalinlanḡan; si Basilio'y hindí humíhinḡá. Ang pag-aalinlanḡan ay hindí nagluwát: itinaás ni Simoun ang kaniyáng ulo, patuloy na umakyát sa hagdanan at nawalá.

Sa warí nḡ nag-aaral ay sasabog na ang bahay at ang mḡa dingdínḡ, mḡa lámpara, mḡa panaohin, bubunḡán, mḡa durunḡawan, orkesta, ay umíilandáng sa hanḡin na waríng isáng dakót na бага sa gitná' nḡ isáng kasindáksindák na putók; tuminḡín sa kaniyáng paligid at inakalàng ang mḡa nanónoód na nároon ay pawàng bangkáy; nakikita niyáng luráyluráy, sa warí niyá'y napúpunô nḡ apoy ang hanḡin, nḡuni't ang kalamigang loób nḡ kaniyáng pagkukurò ay nagumpáy sa pag-uulap na iyóng dumaán na tinulunḡan nḡ gutom, at aniyá sa sarili:

—Samantalang hindí pumápanaog, ay waláng panḡanib. Hindí pa dumaráting ang Capitán General!

At pinilit na mag-anyô siyáng panatag at pinipigil ang panḡanḡaykáy nḡ kaniyáng mḡa paa, at tinangkáng malibáng sa pag-iisíp nḡ ukol sa ibáng bagay. Mayroong warí'y kumúkutyá sa kaniyá sa sariling kalooban at sinasabi sa kaniyáng:

—Kung nanḡinḡiníg ka nḡayóng hindí pa sumasapit ang sandalíng takdá lanó ang aasalin mo kapag iyóng nakitang bumábahá ang dugô, nag-aalab ang mḡa bahay at sumásagitsít ang mḡa punlô!

Dumatíng ang General, nḡuni't hindí siyá nápuná nḡ binatà; minámataan ang mukhá ni Simoun na isá sa mḡa pumanaog upang sumalubong, at nákilala niyá sa waláng awàng anyông iyón ang hatol na kamatayan sa lahát nḡ taong nároon, at sa gayón ay pumasok sa kaniyá ang mulíng pagkasindák. Siyá'y nanglamíg, sumandíg sa pader nḡ bahay, at nakatitig sa mḡa durunḡawan at tinalasan ang mḡa pangdingíg, tinangkáng hulàan ang mangyayari. Nakita sa salas ang maraming taong nakaligid kay Simoun at pinagmamasdán ang lámpara; nakádingíg nḡ mḡa maliligayang batì, mḡa bulalás na paghanḡà; ang mḡa salitáng “comedor extremo” ay náulit-ulit; nákitang nḡumitì ang General at kinuròkurò niyáng sa gabíng iyón gagawín ang unang paggamit, alinsunod sa itinakdá nḡ mag-aalahás, at tunay nḡáng sa dulang

na hahapunan n̄g General. Si Simoun ay nawalâng sinu-
sundán n̄g maraming humahanġà.

Nang mġa katanġitanġing sandalîng iyón ay nagtagumpáy
ang kaniyáng magandáng pusò, linimot ang lahát n̄g kani-
yáng pagtataním, linimot si Hulí, tinangkâng iligtás ang
mġa walâng sala, at humandâ, mangyari na ang mangyayari,
tinawíd ang daán at nagtangkâng pumasok. Nġuni't nalimot
ni Basilio na nápakadukhá ang kaniyáng suot; pinígil siya
n̄g bantáy-pintò, at nang mákita ang kaniyáng pagpupumilit
ay binantáán siyáng tatawag n̄g dalawang *Veterana*.

Nang mġa sandalîng iyón ay pumapanaog si Simoun na
namumutlá nang kauntí. Binayàan n̄g bantáy si Basilio
upang yumukò sa mag-aalahás na warì'y nagdaán ang isáng
santó. Nàhalatâ ni Basilio sa anyó n̄g ìmkhá na lilisa-
nin nang pátuluyan ang sawîng bahay na iyón at ang lám-
para ay may ilaw na, *Alea jacta est*. Dalá n̄g pag-íngat
sa sarili, ay náisip ang lumigtás. Maaarîng másumpunġán
n̄g kahi't sino na galawín ang ilawán, alisín ang timtím at
sa gayón ay puputók at ang lahát ay matatabunan. Nádi-
nġíg pa si Simoun na nagsabi sa kotsero na:

--¡Sa Escolta, tulinan mo!

Gulilát at sa takot na madingġig ang kakilákilabot na
putók, ay lumayò si Basilio nang boġng tulin sa sawîng poók
na iyón: sa warì niya'y walá ang liksíng kailanġan n̄g ka-
niyáng mġa hità, ang kaniyáng mġa paa'y nádudulás sa mġa
bangketa na warîng lumalakad at hindí kumikilos, ang mġa
taong nakakasalubong ay humáhadláng sa kaniyáng lakad,
at bago makadalawang pûng hakbáng ay warîng hindí lamang
limáng minuto na ang nakaraán. Sa malayò layò'y nátagpûán
ang isáng binatang nakatayò, na ang ulo'y nakataás, nakatitig
sa bahay. Nakilala ni Basilio si Isagani.

--¿Anó ang ginagawâ mo rito?—ang tanóng.—¡Halika!

Tiningnán siyá n̄g malamlám na tingín ni Isagani, nġumití
nang malungkót at mulîng tumingín sa mġa bukás na duru-
nġawán, na sa puwang nilá'y nátatanáw ang maputîng anyó
n̄g binibining ikinasál, na nakapigil sa bisig n̄g nagíng asawa,
na dahandahang lumalayò.

--Halika, Isagani! Lumayò tayo sa bahay na iyan, ha-
lika!—ang sabi ni Basilio na ang boses ay paós at piniglán
sa bisig ang kausap.

Inilálayô siyang banayad ni Isagani at patuloy ding natanáw na tagláy sa labì ang malungkót na ngítí.

—iAlang-alang sa Dios lumayô tayo!

—¿Bakit akó láláyô? Bukas ay hindi na siya!

Nápakalakíng lungkót ang tagláy nã m̃ga pangũngusap na iyon, na, nalimot sandalí ni Basilio ang kaniyáng sindák.

—¿Ibig mo bang mamatáy?—ang tanóng.

Ikinibít ni Isagani ang balikat at nagpatuloy sa pagtingín.

Mulíng tinangkâ ni Basilio ang siya'y kaladkarín.

—iIsagani, Isagani, pakingán mo akó, huwag tayong mag-aksayá nã panahón! Ang bahay na iyan ay punô nã pulbura, sasabog na, dahil sa isáng kapanãhasan, sa isáng pagsisiyasat..... Isagani ang lahát ay mamámatáy sa ilalim nã kaniyáng duróg na labí.

—¿Sa kaniyáng labí?—ang ulit ni Isagani na inuunawà mandín ang ibig turan, nãgunì't hindi rin inilálayô sa durunãawan ang tingín.

—Oo, sa ilalim nã kaniyáng labí, oo, Isagani! alang-alang sa Dios, halika! sakâ ko na isásalaysáy sa iyó, halika! isáng lalò pang sawî kay sa ating dalawá ang humatol sa kanilá.... ¿Nákikita mo ang ilaw na putíng iyán, maliwanag, na waríng ilaw eléktriko, na nanggagaling sa *azotea*? Iyán ang ilaw nã kamatayan! Isáng lámpara na may lámang dinamita, sa isáng kakainang may baóng pulbura.... púputók at waláng makaliligtás na buháy ni isáng dagá man lamang, halika!

—iHuwág!—ang sagót ni Isagani na iniilíng na malungkót ang ulo—ibig kong lumagì rito, ibig ko siyáng makita pang mulí na bilang pahimakás... bukas ay ibá na!

—iMasunód ang nátatakdá!—ang bulalás ni Basilio nang mákita ang gayón at matuling lumayô.

Nakita ni Isagani na ang kaniyáng kaibigan ay matuling lumalayô na tagláy ang pagmamadalíng nagpapakilala nã tunay na takot at nagpatuloy din nang pagtingín sa nakaakit na m̃ga bintanà, gaya nã *caballero de Toggenburg* na nag-aantáy na dumunãaw ang iniibig, na sinabi ni Schiller. Nang m̃ga sandalíng yaón ay waláng tao sa salas; ang lahát ay tumunão sa m̃ga kakainán. Náisip ni Isagani na mangyayaring may katunayan ang ikinatatakot ni Basilio.

Náalaala ang mukhá niyáng gulilát, siyá na hindí napapawian nǵ kalamigang loób, at nagsimulá na sa paghuhulò-hulò. Isáng bagay ang maliwanag na bumábakás sa kaniyáng pag-iisip: ang bahay ay sasabog at si Paulita ay naroroón, si Paulita'y mamámatáy sa isáng kakilákilabot na pagkamatáy....

Sa haráp nǵ pagkabatíd na itó ay nalimot ang lahát: panibughô, pagtitífs, mǵa samá nǵ loób; ang maawáing binatá'y waláng naalaala kun dí ang kaniyáng pag-ibig. Hindí na inalala ang sarili, waláng kagatól-gatól, tinunǵo ang bahay, at salamat sa kaniyáng makisig na kagayakan at kaniyáng anyông waláng alinlanǵan, ay madaling nakaraán sa pintúan.

Samantalang ang mǵa bagay na itó'y nangyayari sa daán, sa kakainan nǵ mǵa malalaking dios, ay nagpatawid-tawid sa mǵa kamáy ang isáng pergamino na kinababasahan nǵ mǵa salitáng itó, na tintáng pulá ang ipinangsulat:

Mane Thecel Phares.
Juan Crisóstomo Ibarra.

—¿Juan Crisóstomo Ibarra? ¿Sino iyan?—ang tanóng nǵ General na iniabót sa kalapít ang papel.

—iIsáng masamáng birò!—ang tugón ni D. Custodio;—lagdáán ang papel nǵ pangalan nǵ isáng *filibusterillo*, na may sampûng taón nang patáy.

—iFilibusterillo!

—iIya'y isáng biròng magigiging sanhî ng kaguluhan!

—May mǵa babai pa namán....

Hinahanap ni P. Irene ang nagbirò at ang nákita ay si P. Salvi, na nakaupô sa kanan nǵ kondesa, na namutlá nang kasingputí nǵ kaniyang servilleta samantalang minamasdáng nangdididilat ang matá ang mǵa mahiwagang pangunǵusap. Ang nangyari sa espinghe ay kaniyáng náalaala!

—¿Anó, P. Salvi?—ang tanóng—¿nákikilala bagá ninyó ang lagdá nǵ inyóng kaibigan?

Si P. Salvi ay hindí sumagót; umanyông manǵunǵusap, at hindí alumana ang ginágawá'y ipinahid sa noo ang serbilyeta.

—¿Anó ang nangyari sa inyó?

—iIyan ang kaniyang sulat!—ang mahinàng sagót, na halos hindí mádingíg;—iyan ang tunay na sulat ni Ibarra!

At matapos makasandíg sa sandalan nǵ luklukan ay bi-

nayàang mábitin ang kaniyang m̃ga kamáy na waring kinulang ñg lakás.

Ang dí kapalagayang loob ay nagíng sindák; nangag-kátiñginan silásilá nang waláng kahumáhuma. Tinangkâ ñg General ang tumindíg, ñguni't sa pang̃iñgilag na bakâ ipalagáy na pagkatakot ang gayón, ay nagpigil at lumingap sa kaniyang paligid. Waláng m̃ga sundalo: ang m̃ga alilàng naglilinkód ay hindi niya nákilala.

—Magpatuloy tayo ñg pagkain, m̃ga ginoo,—aniya—at huwag natin bigyang halagá ang isáng birò!

Ñguni't ang kaniyang boses ay hindi nakapagbigáy katiwasayan kundí bagkús pa ñgàng nagpalalò nang dí kapalagayang loob. Ang boses ay nang̃iñginig.

—Ipinalálagáy kong hindi ibig sabihin ñg *Mame thecel phares* na iyan, na tayo'y pápatayín ñgayóng gabí?—ani D. Custodio.

Ang lahát ay nápahintò.

—Ñguni't mangyayaring tayo'y malason....

Binitiwán ang kaniláng m̃ga *cubiertos*.

Samantala'y untiunti nang nagkukulimlím ang ilaw.

—Ang lámpara ay nang̃uñgulimlím,—ang sabi ñg General na hindi mapalagáy;—ibig bagá ninyóng itaás ang timtím, P. Irene?

Nang sandalíng yaón, matulíng wari'y lintík, ay pumasok ang isáng anino na nagbuwal ñg isáng uupán at sinagasà ang isáng alilà, at sa gitná ñg pagkakagitlá ñg lahát, ay sinunggabán ang lámpara, tumakbó sa asotea at inihagis sa ilog. Ang lahát nang itó'y nangyari sa isáng kisáp-matá, ang kakainán ay nagdilím.

Ang lámpara ay lumagpák na sa ilog nang ang m̃ga utusán ay nakasigáw nang:—imagnanakaw, magnanakaw! at patakóbó ring tumuñgo sa asotea.

—Isáng rebolber!—ang sigáw ñg isá;—imadalí ang isáng rebolber! Habulin ang magnanakaw!

Ñguni't ang anino, lalò pang maliksi ay nakapañgibabaw na sa babaháng ladrilyo, at bago dumating ang isáng ilaw ay nakalundág na sa ilog at nagpaddingíg ñg isáng alaguwák sa sa pagbagsák sa tubig.

XXXVI

MĜA KAGIPITAN NI BEN-ZAYB

Agád-agád na mabatíd ang pangyayari, nang makakuha nĝ mĝa ilaw, at mákita ang dí ayós na anyô nĝ mĝa ná-bigláng mĝa dios, si Ben-Zayb, lipús kamuhían at tagláy na ang pagsang-ayon nĝ sumisiyasat nĝ mĝa inililimbág, ay nagtatakbóng tunĝo sa kaniyang bahay (isáng entre-suelo na tinitirahan niyáng may ibáng kasáma), upang sulatin ang lalòng malamáng salaysáy na nabasa sa silong nĝ langít nĝ Pilipinas; ang General ay aalís na masamá ang loob kung hindí mababasa muna ang kaniyang mĝa pasaríng, at ang gayó'y hindí mapahihintulutang mangyari ni Ben-Zayb, na may magandáng pusò. Nagtiís na nĝáng iwan ang hapunan at ang sayawan at hindí natulog nĝ gabíng yaón.

iMauugong na bulalás sa pagkagulat, pagkamuhí, ipalagáy na wari'y gumuhô ang mundó at ang mĝa bituin, ang mĝa waláng lipas na bituin ay nanĝagkakaumpugan! Pagkatapos ay isáng mahiwagàng pangbungad, punô nĝ mĝa banggít, mĝa pasaríng... makaraan itó'y ang salaysáy nĝ pangyayari at ang panghulíng patí. Dinamihan ang mĝa paligoy, inubos ang mĝa pasapyáw na salitâ sa pag-lalarawan nĝ pagkakatiwangwáng at nang nápakahulíng pagkakabinyág nĝ sabáw na tinanggáp nĝ General sa kaniyang noong tagalanĝit; pinuri ang kaliksihang ginamit sa pagtayô, na inilagáy ang ulo sa dating kinálagyan nĝ paa at tiwarík; bumigkás nĝ isáng pagpupuri sa Lumikhâ dahil sa mairog na pagkakalinĝa sa mĝa kabanalbanalang mĝa butóng yaón, at ang pagkakásalaysáy ay lumabás na nápakainam, na ang General ay lumabás na wari'y isáng magitíng at lalò pang mataas ang kinábulugan, gaya nĝ sabi ni Victor Hugo. Nagsulát, kumatkát, nagdagdag at nagbanháy upang lumabás na dakilà ang salaysáy nang waláng pagkakalisyâ sa katotohanan—itó ang kaniyang tanĝing karapatán sa pagkamamamahayag,—magíng kalakhán ang ukol sa pitóng dioses at karuagan at abâ sa hindí kilaláng magnanakaw, “na nagparusa sa sarili, sindák at nakakilala sa kalakhán nĝ kaniyang pagkakasála nang sandalí ring iyón.” Iपालagáy ang ginawá ni P. Irene na pagpasok sa ilalim nĝ dulang na “bigláng udyók nĝ likás na katapanĝan, na hindí napaglubág nĝ hábito nĝ isáng

Dios n̄ kapayapàan na isinuot boong buhay”, tinangkâ ni P. Irene na habulin ang nagkasala at sa pagbagtás niya nang patuwid ay dumaan sa silong n̄ dulang. Sa pagsasalavsáy noon ay bumanggít n̄ m̄ga lunggâ sa ilalim n̄ dagat, tinukoy ang isáng balak ni D. Custodio, inalala ang katalinuhan at m̄ga mahahabàng paglalakbáy n̄ parì. Ang pagkawalâ n̄ diwâ ni P. Salvi ay isáng malakíng dalamhatì na dinamdam n̄ mabaít na pransiskano, sa pagkakitang kakauntî ang nápalâ n̄ m̄ga indio sa kaniyang m̄ga banal na pangaral; ang pagkakatigagal at sindák n̄ ibáng kasalo, na ang isá sa kanilá’y ang kondesa na “pumigil” (nangunyapít) kay P. Salvi, ay dilì ibá kundî katiwasayán at kalamigáng loob n̄ m̄ga magigitíng, na sanáy sa m̄ga pang’anib sa gitná nang pagtupád sa kaniláng m̄ga kautangán, na, sa piling nilá, ang m̄ga senador romano, na nabiglâ n̄ m̄ga dumagsáng galo, ay pawàng m̄ga binibining masindakin lamang na nangagugulat sa haráp n̄ larawan n̄ m̄ga ipis. Pagkatapos at upang magíng kaibayó, ay ang larawan n̄ magnanakaw: takot, kabaliwán, dí pagkakangtututo, tingíng mabalasik, anyóng gulát at ilakás n̄ kataasan n̄ urì sa kabaitan n̄ lipì! ang kaniyang paggalang nang makita roong nangakalimpi ang gayong katataás na tao! At kapit na kapit n̄gàng isunód doon ang isáng mahabàng parirala, isá ng paghikayat, isáng talumpating laban sa pagkasirâ n̄ m̄ga mabubuting kaugalian, at yaón ang sanhî n̄ pangangailangán n̄ isáng lagíng hukumang kawal, “ang pagtatatag n̄ *estado de sitio* sa loob n̄ tatág nang *estado de sitio*, isáng tangíng “kautusán, na makapipigil, matindí, sapagká’t lubhâng kailangán dalídalín ang pagpapakita sa m̄ga masasamá at m̄ga “salarín, na kung sakalì mang ang pusò’y mahabagin at “malinggap sa m̄ga mapangayupapà’t masunurin sa kautusán, “ay malakás namán ang kamáy, matatág, waláng pagmama-“liw, matuwid at matindí sa m̄ga lumálabág sa kaniyá n̄ “waláng kakatuwikatuwiran at humahalay sa m̄ga banál na kapalakarán n̄ Inángbayan! Oo, m̄ga ginoo, itó’y kailangán “nang dí lamang n̄ ikabubuti n̄ kapulàng itó, hindí lamang n̄ “ikabubuti n̄ boong sangkatauhan, kundî ikabuti n̄ pangalan “n̄ España, n̄ karanġalan n̄ pangalang kastilà, n̄ karanġalan “n̄ bayang ibero, sapagká’t sa ibabaw n̄ lahá’t n̄ bagay ay “m̄ga kastilà tayo at ang bandilà n̄ España” ibp.

At dinuluhan ang sulatín sa ganitóng pangtapós:

“Matahimik na yumao ang matapang na bayani, na
“humawak sa kapalaran n̄g bayang itó sa kapanahunang lub-
“hâng maligalig! Matahimik na yumao upáng lumanġáp n̄g
“malunas na simuy n̄g Manzanares! Kamí rito’y maiiwan na
“wari’y matatapát na talibà upang dalanġinan ang kaniyang
“ala-ala, hanġaan ang kaniyang matatalinong kapasiyahan, at
“igantí ang kataksiláng ginawâ sa kaniyang mainam na handóg,
“na mákukuha rin namin sukdâng kailanġaning patuyúin ang
“mġa dagat! Ang gayóng maalindóg na reliquia ay magiging isáng
“waláng pagkapawing tandâ sa bayang itó n̄g kaniyang kari-
“lagán, kalamigáng loob at katapanġan.”

Ganiyán niya tinapos ang sinulat na may kaunting ka-
diligmán, at bago mag-umagá ay ipinadalá sa pásulatan, na
may tagláy nang kapahintulután n̄g tagasuri. At natulog na
wari’y si Napoleon nang matapos maitakdá ang paraan n̄g
labanán sa Jena,

Ginising siya nang nag-uumagá, na ang mġa *cuartilla* ay
ibinabalik at may isáng surat n̄g namamahala, na sinasabing
ipinagbawal na mahigpit n̄g General na pag-usapan ang nang-
yari at ipinagbilin na pabulaanan ang kahít anóng sabi-
sabihan at usap-usapang kumalat, na, ang laháat ay ipalagáy
na salísalitá lamang, mġa palanghá at mġa pakápakaná.

Sa ganáng kay Ben-Zayb, ang gayón, ay pagpatáy sa isá
niyang anák na nápakagandá’t nápakatapang, na inianák at
inalagâan nang lubhâng malakí ang paghihirap at pagpapagál at
lsaán niya iuukol n̄gayón ang mainam na pagtatatakáp, ang
magandang paghahayag n̄g mġa paghahandâng may katapanġan
at pagpaparusa? At alalahanin, na sa loob n̄g isá ó dalawáng
buwan ay iiwan niya ang Pilipinas, at ang sinulat na
iyon ay hindi mangyayaring lumabás sa España, sapag-
ká’t ipapano ang pagsasabi noon sa mġa salarín sa Madrid,
sa ang naghahari doón ay ibáng pagkukurò, humahanap n̄g
mġa pangyayaring nakapagpapagaán n̄g sala, tinítimbáng ang
mġa pangyayari, may mġa *jurado*, ibp.? Ang mġa surat na gaya
n̄g kaniyá ay kawanġis n̄g iláng aguardienteng may lason
na ginágawâ sa Europa, na mabuting ipagbilí lamang sa
mġa taong itim, *good for negroes*, na ang kaibhán lamang
ay ang kung hindi máinóm n̄g mġa maitim ay hindi
nanġasisirâ, samantaláng ang mġa surat ni Ben-Zayb, ba-

sahin man ó hindí nǵ mǵa pilipino, ay nagkakaroon din nǵ bisà.

—|Kung bukas ó makalawá man lamang sana ay may mangyayaring ibáng pagkakasala!—aniyá.

At sa haráp nǵ pag-aalala doón sa anák niyáng nama-táy bago málimbág, mǵa bukong nababad sa lamíg, at sa pagkakaramdám na ang kaniyáng mǵa matá'y nababasâ nǵ luhà, ay nagbihis upang makipagkita sa namamahala. Kinibít nǵ namamahala ang balikat: ipinagbawal nǵ General, sapagká't kung mapag-alamán na pitóng malalakíng mǵa dioses ay nagpabayàng mapagnakawan nǵ isáng balà na, samantalang ikinúkumpáy ang mǵa *tenedor* at *cuchillo*, ay mápapanǵa-nib ang tibay nǵ Ináng-bayan! At gayón ding ipinagbiling huwág paghanapin ni ang lámpara ni ang magnanakaw at ipinagbibilin sa mǵa súsunód sa kaniyá na huwág manghás na kumain sa alin mang bahay nǵ ibáng tao nang hindí nalilibid nǵ mǵa alabardero at mǵa bantáy. At sa dahiláng ang mǵa nakaalám nǵ kauntì, sa mǵa nangyari sa bahay ni D. Timoteo nǵ gabíng iyón, ay mǵa kawaní at mǵa kawal ay hindí maliwag ang pabulàanan ang pangyayari sa haráp nǵ madlá: ná-tutukoy sa katibayan nǵ ináng-bayan. Sa haráp nǵ pangalang itó'y itinungó na punô nǵ kagitingan ni Ben-Zayb ang kaniyáng ulo, na iniisip si Abraham, si Guzman el Bueno ó, si Brutus man lamang at ang ibá pang matatandâng magítng na nasa kasaysayan.

Ang gayóng karaming paghihirap ay hindí mangyayaring hindí magkákaroón nǵ gantíng palà. Ang Dios nǵ mǵa mámamahayag ay nasiyahán kay Abraham-Ben-Zayb.

Halos kasabáy noon ay dumatíng ang anghel na tagá-balità na tagláy ang tupa, na, anyông isáng pangloloob sa isáng bahay liwaliwan sa baybáy nǵ ilog Pasig, bahay na tintirahán nǵ iláng prayle kung tag-inít! ¡Yaón ang panahón, at si Abraham-Ben-Zayb ay nagpuri sa kaniyáng dios!

—Ang mǵa tulisán ay nakakuha nǵ mahigít sa dalawáng libong piso, sinugatan nang malubhá ang isáng parì at dalawáng alilà.... Ang kura ay nagtanggól sa likurán nǵ isáng silla, na nagkásirâsirâ sa kaniyáng mǵa kamáy....

—¡Hintáy, hintáy!—aní Ben-Zayb na nagtatalá;—apat ó limangpûng tulisáng sa paraang taksíl.... mǵa rebolber,

iták, escopeta, pistola.... leong nanánandata, silla.... putól-putól.... sinugatan nang waláng kaawà-awà.... sampûng libong piso.....

At sa kagalakán, at dahil sa hindî pa lubós na nasisi-yahán sa mġa balità, ay tumunġo sa pook na pinangyarihan, na, sa daan ay binabalak ang salaysáy nġ paglalaban ðIsáng muntġng bigkás na tinuran nġ namumunò? ðIsáng salitáng paalipustáng galing sa bibíng nġ pari? Lahát nġ pagpapis at talinghagà, na iniukol sa General, kay P. Irene at kay P. Salvi ay mákakatapit sa parġng nasugatan, at ang salaysáy na ukol sa magnanakaw ay sa bawà't isáng tulisán. Sa pagmumurá ay maaarġng lumawig pa, maaarġng banggitġn ang pananampalataya, ang pananalig, ang kaawàan, ang tugtóg nġ mġa kampanà, ang utang nġ mġa indio sa mġa prayle, malungkót sa sarili at gumamit nġ maraming banggít at mġa himig na ayos Castelar. Bábasin yaon nġ mġa dalaga sa siyudad at sásabihing:

—Si Ben-Zayb ay mabanġís na gaya nġ león at masuyò na gaya nġ isáng tupa!

Nang dumatġng sa pook na pinangyarihan, ay napamanghâ siya nang mákita na ang nasugatan, ay dilì ibá't si P. Camorra, na tinakdâán nġ kaniyáng *provincial* na magdusa sa bahay liwaliwan, sa baybáy nġ ilog Pasig, dahil sa kaniyáng pinaggagawâ sa Tianì. May isáng muntġng sugat sa kamáy, isáng bukol sa ulo dahil sa kaniyáng pagkakátiwangwáng; ang mġa tulisán ay tatló at ang mġa sandata'y pawàng iták; ang halagáng nánakaw ay limang pûng piso.

—Hindî mangyayari!--ani Ben-Zayb;--magtigil kayó.... hindî ninyó alám ang inyóng sinasabi!

—Hindî ko malalaman, *puñales!*

—Huwag kayóng hanġál!.... ang mġa tulisán ay maghít kay sa sinabi ninyó....

—Abá! ang manghihitit na itó nġ tintá....

Nagkaroon silá nġ isáng malakġng pagtatalo. Ang mahalagá kay Ben-Zayb ay ang huwag masirà ang isinulat, palakihín ang mġa pangyayari upang kumapit ang kaniyáng mġa pinagturán.

Isáng alingawnġáw ang pumutol sa pagtatalo. Ang mġa tulisáng nanġáhuli ay nanġagpahayag nġ malalakġng bagay. Isá sa mġa tulisán ni *Matunglawin* (si kabisang Tales) ay

tinipán silá sa Santamesa upang makisama sa kaniyang putóng at looban ang m̄ga kombento at ang m̄ga bahay n̄ m̄ga mayayaman.... Ang manḡunḡulo sa kanilá'y isáng kastilàng mataas, kayumanggi, maputi ang buhók, na ang sabi'y gágawâ nang gayón sa utos n̄ General na matalik niyang kaibigan, pinatibayan pa rin sa kanilá na ang *artillería* at iláng regimiento ay makikisama sa kanilá, kayá't walá siláng dapat ikatakot. Ang m̄ga tulisán ay patatawarin at ang isáng katlông bahagi n̄ másamsám ay ibíbigáy sa kanilá. Ang palatandâan ay isáng putók n̄ kanyón, at sa dahiláng hindi dumatingdating ang kaniláng inaantáy na hudyát, ay inakalà n̄ m̄ga tulisán na silá'y binirò, ang ilá'y nanḡagsiuwí, ang ilán ay nanḡagsibalík sa kaníkaniláng bundók at nanḡakòng paghigantihán ang kastilà, na makalawá nang nagkulang sa kaniyang salitâ. Sa gayón, siláng m̄ga náhuli ay nagnasàng gumawâ, kahi't sa kaniláng sarili, at linooban ang isáng bahay liwaliwan na nasumpunḡán, at ipinanḡanḡakòng ibigáy na waláng kakulangkulang ang dalawang katlông bahagi n̄ nasamsám kung paghahabulin n̄ kastilàng maputi ang buhók.

Sa pagkakawangki sa anyô ni Simoun n̄ m̄ga tinurang ayos ay ipinalagáy na hindi katotohanan ang m̄ga pahayag na iyon, kayá't binigyán n̄ katakottakot na pahirap ang magnanakaw, sampû n̄ mákina eléctrica, dahil sa gayóng kahalayhalay na tunḡayaw. Dátapwá't ang balitang pagkawalâ n̄ mag-aalahás na nápuná n̄ lahat n̄ taga Escolta, at dahil sa pagkakatagpô n̄ m̄ga bayóng n̄ pulburá at maraming punlô sa kaniyang bahay, ay nagkaroon n̄ wari'y katotohanan ang pahayag n̄ tulisán at untuntung kumalat ang lihim, ná nababalot n̄ ulap, nanḡagbulóng-bulunḡan, umubó, na ang tingí'y nanḡanḡanib, m̄ga *puntos suspensivos* at maraming salitang pinalalakí na ukol sa m̄ga gayóng m̄ga pangyayari. Ang m̄ga nakabatid n̄ lihim ay hindi matapos tapos sa pagkakamanghâ, inihahabâ ang m̄ga mukhâ, nanḡamumutlá at kunti nang nasirâan n̄ isip ang marami nang mapag-alamán ang iláng bagaybagay na hindi nápuná.

—Mabuti't nakaligtás tayo! ¿Sino ang makapagsasabi....

Nang kináhapunan, si Ben-Zayb, na punong punô n̄ m̄ga rebolber at bala ang m̄ga bulsá, ay dumalaw kay D. Custodio, na natagpûang masigasig na gumagawâ n̄ isáng panukalâ na laban sa m̄ga mag-aalahás na amerikano. Bu-

mulóng na marahang marahan sa tainġa nġ māmamahayag nġ mġa mahiwagàng salitâ sa pag-itan nġ dalawáng palad na pinagtaklóp.

—¿Tunay ba?—ang tanóng ni Ben-Zayb na idinukot ang kamáy sa bulsá, samantalang namumutlá nġ bahagyâ.

—At kahì't saán mátagpûan....

Tinapos ang salitâ sa isáng galáw na makahulugán. Itinaás ang dalawáng kamáy hanggáng pantáy mukhá, na ang kanan ay lalò pang baluktót kay sa kaliwá, ang mġa palad ay tunġo sa ibabâ, ipinikít ang isáng matá at makálawang gumaláw nġ papasulóng.

—iPsst, psst!—ang kaniyáng sipol.

—¿At ang mġa brillante?—ang tanóng ni Ben-Zayb.

—Kung mátagpûan....

At gumawâ nġ isá pang kilos sa pamagitan nġ mġa dalirì nġ kanang kamáy, na pinaikit-ikit mulâ sa haráp hanggáng sa likód at mulâ sa labás na papaloób, na warì kilos nġ pamaypáy na nátitiklóp, warìng may iniipon, mġa labayang umiikit na pumapalis nang patunġo sa kaniyâ, na malinis ang pagkakapangdukot. Sinagót ni Ben-Zayb nġ isá ring kilos, na pinapangdilát na mabuti ang mġa matá, binalantók ang mġa kilay at malakás na lumanġáp nġ hanġin, na warìng ang hanġing nakabubusóg ay nátuklasán na.

—Jhs!!!

XXXVII

ANG HIWAGA

Todo se sabe.

Kahì't na pinagkáinġatan nġ labis ay nakaratíng din sa kabatirán nġ madlá ang alingawnġáw; subali't malakí na ang kaibhán at marami na ang kulang. Yaón ang sanhí nġ mġa sang-usapan nġ sumunód na kagabihán sa bahay nġ isáng mayamang mag-aanak na sina Orenda, na nanġanġalakal nġ hiyás sa masipag na bayang Sta. Cruz. Siyá na lamang náaatupag nġ marami niláng kaibigan. Hindí nanġaglálalarô nġ *tres-siete*, ni nagtutugtugan nġ piano, at ang muntíng si Tinay, ang pinakabatâ sa lahát nġ dalaga, ay nayáyamót sa paglalarông mag-isá nġ *sungká*, na hindí mapag-unawâ kung anó't pinag-uusapan ang mġa pangloloob, panghihimagsík, ang mġa bayóng nġ

pulbura, gayóng may maraming magagandang sigay sa pitóng bahay, na waring kiníkindatán siyá at ngingíngitián nã kani-láng m̃ga mumunting bibí, na nakabuká, upang *isubí* sa iná. Si Isagani, na kung pumáparoón, ay lagìng nakíkípaglarò sa kaniyá at napadadayàng mátikabó, ay ayaw makingíg sa kaniyáng kátatawag; pinakíkinggáng tahimik at malamlám ni Isagani ang isinásaysáy nã platerong si Chichoy. Si Momo, ang katipán ni Sensiá, ang pinakamatandá sa m̃ga Orenda, maliksi at magandang dalaga kahi't may kaunting pagka mapalabirò, ay umalis sa durunãawang sa gabígabí'y lagìng pook nã pag-uusap niláng magsing-ibig. Ang bagay na itó'y nakamúmuhí sa loro na ang kulunãan ay nakasabit sa pairap nã bahay, lorong minámahál nã lahát nã tagá bahay sapagká't marunong bumati sa lahát kung umaga sa pamagitan nã maiinam na salitáng ukol sa pag-ibig. Si kapitana Loleng, ang masipag at matalinong si kapitana Loleng, ay pigil na nakabukás ang kaniyáng aklát taláan, nãuni't hindi makuhang basahin ni masulatan; hindi minámasdán ang m̃ga pinggán, na punò nã m̃ga perlas na lagás, ni ang m̃ga brillante; noon ay nakakalimot at ang paki-kiníg lamang ang ginágawà. Ang kaniyá nang asawa, ang dakilàng si kapitang Toringoy, galing sa panãalang Domingo, ang lalòng maligaya sa boong arabal, na waláng gawá liban sa magbihis nã mainam, kumain, dumaldál, samantalang ang lahát nã kaanak ay gumágawà at nagsusumakit, ay hindi tumunã sa dati niyáng pinaparonang pinakikipaglipunan, at pinakíkinggáng natátakóttakòt at nangãngambá ang m̃ga kakilakilabot na ibinabalitá nã payagót na si Chichoy.

At hindi mangyayaring hindi magkágayón. Si Chichoy ay naghatíd nã iláng gawá kay D. Timoteo Pelaez, isáng pares na hikaw nã bagong kasál, nang iginígibá pa namán ang kiosko na ginamit na kakainan nã m̃ga may lalòng mataás na kapangyarihan. Sa dakong itó'y namumutlá si Chichoy at nanínindíg ang buhók.

—Nakú!—aniya,—m̃ga bayóng nã pulburá sa ilalim nã tungtungã, sa bubunãan, sa ilalim nã dulang, sa loob nã m̃ga uupan, sa lahát nã sulok! Mabuti na lamang at walá isá mang manggagawàng humihitit!

—At isino ang naglagáy nã m̃ga bayóng na iyon nã pulburá?—ang tanóng ni kapitana Choleng, na may katapa-

nġan at hindi namumutlá na gaya nġ mánġingġibíg na si Momoy.

Si Momoy ay dumaló sa kasalan, kayá't may katuwiran ang kaniyáng náhulíng pangġingġilabot. Si Momoy ay nápalapít sa kiosko.

--Iyan ang waláng makapagsabi,—ang sagót ni Chichoy:—
¿sino ang dapat magkaroon nġ hanġád na guluhín ang kapistahan? Walá kundí físa lamang, ang sabi nġ bantóg na abogadong si G. Pasta na nároong dumalaw, ó isang kagalít ni D. Timoteo ó isáng kaagáw ni Juanito....

Ang mġa dalagang Orenda ay bigláng nápalíngón kay Isagani: si Isagani'y tahimik na nġumití.

—Magtagò kayó,—ang sabi sa kaniya ni kapitana Loleng;—baká kayó pagbintanġán.... magtagò kayó!

Mulíng nġumití si Isagani at hindi sumagót nang anoman.

—Hindi maalaman ni D. Timoteo—ang patuloy ni Chichoy,—kung sino ang may kagagawán; siyá ang namahalà sa pagpapagawá, siya at ang kaibigan niyang si Simoun, at walá na. Sa bahay ay nagkaguló, dumatíng ang teniente nġ Veterana, at matapos na ipagbilin sa lahá ang paglilihim ay pinaalís akó. Nġuni't....

—Nġuni't.... nġuni't....—ang bulóng na nanġingġiníg ni Momoy.

—Nakú!—ang sabi ni Sencia na tiningnán ang kaniyang nobio at nanġingġiníg din dahil sa pagka-alaalang náparoon sa pistá:—ang *señorítong* itó.... kung sakalíng pumutók....

At tiningnán nġ matáng galít ang kaniyang iniibig at hinahanġaan ang kaniyang katapanġan.

--Kung sakalíng pumutók....

--Waláng mátitiráng buháy sa daang Anloague!—ang dagdág ni kapitang Toringoy na nagpatanáw nġ katapanġan at pagwawaláng bahalà sa kaniyáng ának.

—Akó'y umuuwíng litóng litó,—ang patuloy ni Chichoy,—na inísip na kahít isáng titis lamang, isáng sigarilyo, ay nagkátaóng nahulog ó may sumabog na isáng lámpara, sa mġa sandalíng itó'y walá tayong General, ni Arsobispo, ni anomán, ni mġa kawaní man lamang! Abó ang lahá nġ nápatunġo sa pistá kagabí!

—iVirgen Santísima! ang máginoong itó....

—iSusmariosep!—ang bulalás ni kapitana Loleng; ang

lahát nã may utang sa atin ay nároroon; susmariosep! At mayroon kamiñg isáng bahay na malapit doon. ¿Sino kayá ang....

—Nãayón ninyó málalaman,—ang patuloy ni Chichoy na mahinà ang boses,—nãuni't kailanãan ninyóng ipaglìhim. Nãayóng hapon ay aking nátagpúan ang isá kong kaibigang má-nunulat sa isáng káwanihán, at sa pag-uusap namin nã ukol sa bagay na iyan ay sinabi sa akin ang lihim: nabatíd niya sa iláng kawaní.... ¿Sino sa akalà ninyó ang naglagáy nã mãa bayóng nã pulbura.

Ikinibít nã marami ang kaniláng balikat; si kapitáng Toringoy lamang ang tuminãin nang pasulyáp kay Isagani.

—¿Ang mãa praple?

—¿Ang insík na si Quroga?

—¿Isáng nag-aaral?

—¿Si Makaraig?

Si kapitang Toringoy ay umuubó at tinitingnán si Isagani.

Si Chichoy ay nakanãitng umilíng.

—¿Ang mag-aalahás na si Simoun!

—Si Simoun!!!

Isáng katahimikang anák nã pagkakamanghâ ang sumunód sa mãa salitáng iyon. Si Simoun, ang nag-uudyók nã kasamãan sa General, ang mayamang mánãanãalakal na pinaparoonan nilá sa kaniyang bahay upang bilhán nã mãa batóng kalás, si Simoun na tumátanggáp sa mãa Orenda nang lubhâng magalang at pinagsasabihan silá nã mãa maiínam na pangunãusap! Dahil nãa sa ang balitá'y waring hindí mangyayari, kung kayá't pinaniwalàan. *Credo quia absurdum*, ang sabi ni San Agustin.

—Nãuni't ¿walá ba si Simoun sa pistá kagabí?—ang tanóng ni Sensia.

—Nároroon,—ang sabi ni Momoy,—nãuni't náalaala ko nãa palá! Umalís nang kami'y maghahapunan. Umalís upang kunin ang kaniyang handóg sa kasál.

—¿Nãuni't hindí ba kaibigan nã General? ¿hindí ba kasamá ni D. Timoteo?

—Opò, nakipagsamá upang magawâ ang pakay at nang mápatáy ang lahat nã kastilà.

—¿Ah!—ani Sensia,—nãayón ko nalinawan!

—¿Ang alín?

—Ayaw ninyóng paniwalàan si tia Tentay. Si Simoun ay siyang diablo na nakábilí sa kaluluwa n̄g laháat n̄g kastilà... sinasabi na ni tia Tentay!

Si kapitana Loleng ay nag-antandâ, hindî mápalagáy na tiningnán ang m̄ga bató na nan̄gan̄ganib siyáng makitang magíng бага; hinubád ni kapitáng Toringoy ang sinsíng na galing kay Simoun.

—Si Simoun ay nawalâ nang hindî nag-iwan n̄g bakás, —ang dagdág ni Chichoy;—hinahanap siya n̄g guardia sibil.

--Oo!—ang sabi ni Sensia,—hanapin nilá ang demonio!

At nag-antandâ. N̄gayón nilá nalinawan ang maraming bagay, ang malakíng kayamanan ni Simoun, ang katan̄gita-n̄gìng amóy n̄g kaniyáng bahay, amóy asupré. Si Binda'y, isá sa m̄ga dalagang Orenda, mapaniwaláin at kaigayang binibini, ay nakaalaalang nakakita n̄g m̄ga apóy na bugháw sa bahay n̄g mag-aalahás, nang isáng hapon na kasama ang iná'y naparoón silá upang mamilí n̄g bató.

Si Isagani'y taimtím na nakíkingíg, na waláng kaimík-imík.

—iKayâ palá, kagabí...!—ang pabulóng ni Momoy.

—¿Kagabí?—ang ulit ni Sensia na may panibughô't na-sàng makaalám.

Hindî makapan̄gahás na makapagpatuloy si Momoy, n̄guni't nawalâ ang kaniyáng takot dahil sa mukhâng ipinata-náw sa kaniyá ni Sensia.

—Kagabí, samantalang kamí'y humahapon, ay nagkaroon n̄g isáng guló; ang ilaw sa kinakainan n̄g General ay namatáy. Sinasabing ninakaw n̄g isáng hindî nákilala kung sino ang lámparang handóg ni Simoun.

—¿Isáng magnanakaw? ¿Isá sa m̄ga *Mano Negra*?

Si Isagani ay tumindíg at nagpalakadlakad.

—¿At hindî náhuli?

--Lumundág sa ilog; waláng nakakita sa kaniyá. May nagsasabing kastilà raw; anáng ibá'y insík; ang ibá'y indio....

—Inaakalàng sa pamagitan n̄g lámparang iyón,—ang tugón ni Chichoy;—ay pag-aalabin ang boñng bahay, ang púl-bura....

Mulíng nan̄giníg si Momoy, n̄guni't nang mákitang náram-damán ni Sensia ang kaniyáng katakutan, ay tinangkáng iayos.

—iSayang!—ang bulalás na nilakasán ang loób,—imasamá ang nágawâ nḡ magnanakaw! Nanḡamatáy sanang lahát....

Tiningnán siyáng gulilát ni Sensia; ang mḡa babai'y nanḡag-angtandâ. Si kapitáng Toringoy na natatakot sa polítika ay umanyôḡ lálayo. Si Isagani ang tinunḡo ni Moyoy.

—Kailan ma'y hindi mabuti ang kumuha nḡ hindi sariling arì,—ang sagót ni Isagani na may matalinghagàng nḡití;—kung nálalaman lamang nḡ magnanakaw na iyón kung anó ang pinapakay at nakapag-isip sana, ay tunay na hindi gágawín, ang gayón!

At idinagdág matapos ang muntíng hintô:

—Pantayán man nḡ kahì't gaano'y hindi akó lálagáy sa kalagayan niyá.

At nagpatuloy silá sa pagkukuròkurò at pagpapalápalagáy.

Makaraán ang isáng oras, ay nagpaalam na si Isagani sa mag-aanak upang manirahan na sa habàng buhay sa piling nḡ kaniyáng amaín.

XXXVIII

KASAWIAN

Si *Matanglawin* ay siyáng kilabot sa Lusón. Ang kaniyáng pangkát ay sísipot kung minsan sa isáng lalawigang hindi inaakalàng kaniyáng lulusubin at kung minsan ay bigláḡ susulpót sa isáng lalawigang humáhandâḡ maglabán sa kaniyá. Susunugin ang isáng kabyawan sa Batanḡan, sísirâin ang mḡa pananím; kinabukasan ay pápatayín ang hukóm pamayapà sa Tianì, sa isá pa'y lolooban ang isáng bayan sa Kabite at kukunin ang lahát nḡ armás sa tribunal. Ang mḡa lalawigang panggitná, mulá sa Tayabas hanggáng Pangasinan, ay inaabot nḡ kaniyáng mḡa kabanḡisan at ang kaniyáng madugòḡ pangalan ay umaabot hanggáng Albáy, sa timog, at sa hilagà'y hanggáng Kagayán. Sapagká't inalisán nḡ sandata ang mḡa bayánbayán dahil sa pagkukulang nḡ tiwalà nḡ isáng mahinàng pamahalàan ay nahuhulog sa kaniyáng mḡa kamáy na warìḡ waláng kabuluháng bihag; paglapit niyá, ay iniwan nḡ mḡa manananim ang kaniláng

mga bukid, ang mga hayop ay napupuksâ at isang bakas na dugô at apoy ang nagiging tandâ ng kaniyang pagdaraan. Hinahalay ni Matanglawin ang lahat ng mga mahihigpit na kautusang laban sa mga tulisán: walang napapahirapan sa mga kautusang yaon kundî ang mga naninirahan sa mga nayon, na kaniyang binibihag ó sinasalantâ kung naglalabán, ó kung nakikipagkásundô sa kaniya ay ipinalalamóg ó ipinatatapon ng pamahalàan, kung sakaling dumaratng sa pagtatapunan at hindi abutin ng malubhang sakunâ sa paglalakbáy. Dahil sa gayong kalagayan ay marami sa mga taga bukid ang sumasailalim sa kaniyang kapangyarihan.

Sanhi sa kakilakilabot na kaparaanang itó, ang naghihingalô nang pangangalakal ng mga bayan ay nagpatuloy na namatáy ng lubusan. Ang mayaman ay hindi makapangahas na makapaglakbáy, at ang mahihirap ay natatakot na mahuli ng guardia sibil, na, dahil sa nauutusang umusig sa mga tulisán ay madalás na hinuhuli ang unang masumpungán at pinahihirapan ng katakot-takot. Sa kaniyang di karapatán, ang pamahalàan ay nagpapakita ng kalakasan sa mga taong kaniyang pinaghihinalàan, upang, sa kápapahirap, ay huwag máhalatâ ng mga bayan ang kaniyang kahinàan, ang takot na nagtatakdâ ng mga gayong kautusán.

Isang hanay ng mga kaawawang itó na pinaghihinalàan, mga anim ó pitó, na nangakabaliti ng abot siko at nangatataling wari'y piling nang tao, ay nangaglalakad isang tanghaling tapát sa isang daang namamaybáy sa isang bundók, na dalá ng sampû ó labing dalawang guardia na nangakabaril. Lubhang matindi ang init. Ang mga bayoneta ay nagkikintaban sa araw, ang kanyon ng mga baril ay nag-iinit, at ang mga dahon ng sambóng na nálalagáy sa mga kapesete ay halos hindi makapagpahina sa tindí ng nakasusunog na araw sa buwan ng Mayo.

Dahil sa hindi máikilos ang mga bisig at nangagkakadikitan, upang huwag gumamit ng maraming lubid, ay lumalakad ang mga huli na halos lahat ay walang takip sa ulo at mga walang sapin ang paa: mabuti na ang may isang panyong nakatali sa ulo. Hingal na hingal, hirap, punong punô ng alikabók na nagiging putik dahil sa pawis, ay nararamdamang natutunaw ang kanilang utak, may lumilipanang ilaw sa kaitaasan, mga badhang pulá sa himpapawid. Ang kapa-

táan at ang panghíhinà ay nálarawan sa kaniláng pagmukhâ, ang paghihinagpís, ang pagkagalit, isáng bagay na hindi mawari, tingíng mamámatáy na sumusumpâ, taong naiiníp sa buhay, sa sarili, na nagtutunḡayáw sa Dios.... Ang mḡa lalòng nakapagtátagál ay itinútunḡó ang ulo, ikinúkuskós ang mukhâ sa marumíng likurán nḡ sinúsundán upang mapahid ang pawis na tumátakíp sa kaniláng mḡa matá; ang mara-mi'y pípiláy-piláy. Kapag may nakaabala sa lakad dahil sa pagkadapâ ay mádidinḡíg ang isáng tunḡayaw at lalapit ang isáng sundalo na iniwawasiwas ang isáng sanḡá, na kinuha sa isáng puud, at pinipilit na pinatitindíg sa palò dito't palo doon. Sa gayó'y tumátakbó ang hanay, na, kaladkád ang nádapâ na nágugumon sa alabók at umuunḡal na hiní-hinḡíg siya'y patayín: sa isáng pagkakátaón ay nápatatindíg, nápatatayô, at sakâ ipinatutuloy ang kaniyáng paglakád na umiiyak na wari'y batà at isinúsumpâ ang oras na siya'y naging tao.

Ang píling na tao ay maminsan minsang humihintô samantalang nanḡagsisiinóm ang mḡa may dalá sa kanilá, at pagkatapos ay ipatutuloy ang lakad na ang bibíg ay tuyô, ang pag-iisip ay madilím at ang pusò'y punô nḡ paglait. Ang uhaw ay siyáng pinakamuntíng bagay na inaalintana nḡ mḡa kaawawàng taong iyon.

—iLakad, mḡa anák nḡ p....!—ang sigáw nḡ sundalo, na nakapagpanibagong lakás, na ibinigkás ang karaniwang lait nḡ mḡa pilipinong pinakadukhâ.

At sumasagitsít ang sanḡá at tumatamá sa likurán nḡ kahit sino, nḡ lalòng nálapít, kung minsan ay tumatamá sa isáng mukhâ, nag-iiwan muna nḡ isáng bakás, pagkatapos ay mapulá, at mayâmayâ'y marumi dahil sa alikabók nḡ lasanḡan.

—iLakad mḡa duwág—ang sigáw sa wikàng kastilà na pinalálaking mabuti ang boses.

—iManḡa duwág!—ang ulit nḡ alinḡawnḡáw nḡ bundók.

At tinutulinan ang lakad nḡ mḡa duwág, sa silong nḡ langit na wari'y nagbabagang bakal, sa isáng daáng nakapapasò na iniáabóy nḡ mabukóng sanḡá na nalúluráy sa malatay na balát. Ang lamíg sa Siberia ay mabuti pa kay sa araw sa buwan nḡ Mayo sa Pilipinas! Gayón man, sa mḡa sundalo ay may isáng namúmuhí sa gayóng mḡa kabanḡisáng waláng kapa-

rarakan: lumalakad n̄g waláng imík at kunót ang kilay na waring masamá ang loob. Sa kábulíhulihan, nang mákita na ang guardia ay hindi na nasisiyahán sa sanġá kundí pinagsisipá pa ang m̄ga huli na nápaparapá, ay hindi na nakapagpigil at bugnót na sumigáw nang:

—Hoy, Mautang, bayàan mo na siláng lumakad na mapayapà!

Si Mautang ay lumingóng nápamanghá.

—At anó ang mayroón sa iyo, Carolino?—ang tanóng.

—Sa ganáng akin ay walá, n̄guni't naawà akó!—ang sagót ni Carolino;—m̄ga tao rin iyáng kagaya natin!

—Napagkikilalang baguhan ka pa!—ang paklí ni Mautang na tumawang may habág,—ikung gayó'y anó ang inasal ninyó sa m̄ga máhuli sa labanán?

—Mabuting dí sápalá kay sa ganiyán!—ang sagót ni Carolino.

Nápahintóng sandalí si Mautang, at pagkatapos, waring nakátagpô n̄g isásagót ay panatag na tumugón, na:

—A, ang m̄ga huli doon ay m̄ga kaaway at lumalaban, samantalang ang m̄ga itó ay.... itó'y m̄ga kababayan natin!

At lumapit na ibinulóng kay Carolino:

—!Nápakahanġál ka! Ginágawá sa kanilá ang ganiyán upang magtangkang lumaban ó tumanan, at sa gayón ay.... pung!

Ang Carolino ay hindi sumagót.

Ang isá sa m̄ga huli ay namanhík na pahintulutan siyáng tumigil sapagká't mayroón lamang gágawing kailanġan.

—!Ang poók na itó'y mapanġanib!—ang sagót n̄g kabo, na dí mápalagáy na tinítingnán ang bundók:—sulong!

—Sulong!—ang ulit ni Mautang.

At humaging ang pamalò. Ang hulí ay namilipit at tiningnán siyá n̄g tingíng may sumbát.

—Mabanġis ka pa kay sa tunay na kastilà—ang sabi n̄g balití.

Tinugón siyá ni Mautang n̄g iláng palò. Halos sabáy doo'y humaging ang isáng punlò na sinundán n̄g isáng putók: nabitiwan ni Mautang ang baril, bumitíw n̄g isáng tungayaw at matapos madalá sa dibdib ang dalawáng kamáy ay umikit at bumagsák. Nákitá siyá n̄g hulí na kumikisáy sa alikabók at linálabasán n̄g dugô sa bibíg.

--Tigil!—ang sigáw nḡ kabo na bigláng namutlá.

Ang mḡa sundalo'y humintô at tumingín sa kaniláng paligid. Isáng muntíng bugá nḡ asó ang lumalabás sa isáng kasukalan sa dakong itaás. Humaging ang isá pang punlô, nádingíg ang isá pang putók at ang kabo'y namaluktót na nagtutunḡayáw at may sugat sa hità. Ang pulutóng ay binabaka nḡ mḡa taong nanḡagkakanlóng sa mḡa batóng nasa kaitaasan.

Ang kabo, lipós kagalitan, ay tumurò sa dako nḡ kumpol nḡ mḡa balití, at sumigáw nang:

--*Fuego!*

Ang mḡa huli ay nanḡápaluhód, na punô nḡ sindák. Sa dahiláng hindí máitaás ang mḡa kamáy, ay nanḡagma-makaawang humáhalík sa lupà at iniuuna ang ulo: may tumutukoy sa kaniláng nḡa anak, may sa kaniyang iná na walá nang mag-aampón; ang isá'y nanḡangākò nḡ salapí, binábanggít nḡ isá ang nḡalan nḡ Dios, nḡuni't ang bunḡanḡà nḡ mḡa baril ay nakababá na at isáng kakilákilabot na putók ang nagpapipi sa kanilá.

Sinimulán na ang pakikipagputukan sa mḡa nasa sa itaás na untuntíng linaganapan nḡ asó. Dahil sa asóng itó at sa kadalangán nḡ putók ay marahil hindí hihigít sa tatló ang baríl nḡ mḡa hindí nákitang kalaban. Samantala namán ay sumasagupà at nagpapaputók ang mḡa sundalo, nanḡagkakanlóng sa mḡa punò nḡ kahoy, humihigá at nagpupumilit na makapaitaás. Umiilandáng ang mḡa putol-putól na bató, nababaklí ang sanḡá nḡ mḡa punò, natutukláp ang lupà. Ang unang guardia na nagtangkang makapanhík ay gumulong na may tamà nḡ punlô sa balikat.

Ang lihim na kalaban ay nakalalamang dahil sa kinalalagyán; ang mḡa matatapang na guardia na hindí marunóng tumakbó ay kauntí nang umurong, sapagká't nanḡahihintó at ayaw mangagsisulong. Ang pakikipaglabang iyón sa hindí nákitita ay nakasindák sa kanilá. Walá silang nákitita kundí pawang asó lamang at batuhán; walang bo-ses nḡ tao, ni anino man lamang; mawiwikang nakipaglaban silá sa bundók.

—iHale, Carolino! Násaán ang katalasan mong tumudlá, p....!—ang sigáw nḡ kabo.

Nang mḡa sandalíng iyón ay isáng lalaki ang sumipót

sa ibabaw n̄g isáng bató at ikinúkumpáy ang baríl na hawak.

—iPaputukán iyán!—ang sigáw n̄g kabo na bumitiw n̄g isáng malaswáng tungāyaw.

Tatlóng guardia ang sumunód, n̄guni't ang lalaki'y nakatayô rin; sumisigáw, n̄guni't hindi malinawan ang kaniyáng sinasabi.

Ang Carolino ay nápahintó, na waring nákilala ang anyóng iyón na nababalot n̄g liwanag n̄g araw. N̄guni't binantáan siyá n̄g kabo na tátarakan kung hindi magpapa-putók. Tumudlá ang Carolino at nádingíg ang isáng putók. Ang taong nasa bató ay umikit at nawaláng kasabáy ang sigáw na nakatulíg sa Carolino.

Isáng kilusán ang nangyari sa kagubatan na waring nagpanakbuhan ang m̄ga nároroon. Sa gayó'y nangagsisalungá ang m̄ga sundalo, na walá nang kalaban. Isá pang lalaki na ikinúkumpay ang isáng sibát ang sumipót sa ibabaw n̄g m̄ga bató; pinaputukán n̄g m̄ga sundalo, at ang lalaki'y unti untíng nápayukó, pumigil sa isáng sanḡá, isá pang putók at lumagpák na pasubasob sa bató.

Matuling nangagsipanḡunyapít ang m̄ga sundalo, na ini-lagáy sa dulo n̄g baríl ang m̄ga bayoneta at laán sa isáng labanáng subúán; ang Carolino'y siyáng tanḡing dahandahan ang lakad, na ang tingín ay pasulingsuling, malamlám, na inaalala ang sigáw n̄g taong nabuwal dahil sa tamà n̄g punlô. Ang unang dumatíng sa kaitaasan ay nakátagpô n̄g isáng matandáng naghihinḡalô, na nakatimbuwang sa bató; sinaksák sa katawán n̄g bayoneta n̄guni't hindi man lamang kumisáp ang matandâ: ang matá'y nakatítig sa Carolino, isáng titig na hindi mawari, at sa tulong n̄g mabutóng kamáy ay may itinuturò sa kaniyáng nasa likód n̄g m̄ga bató.

Ang m̄ga sundalo'y nangápalingón at nákitang si Carolino ay maputláng maputlá, nakanḡangḡá at sa paningín ay naglalarawan n̄g hulíng kisláp n̄g pag-iisip. Nákilala n̄g Carolino, na dili ibá't si Tanò, ang anák ni kabisang Tales, na galing sa Carolinas, na ang naghihinḡalô ay ang kaniyáng lelong, si matandáng Selo, na, dahil sa hindi siya makausap ay naghahayág sa kaniyá, sa tulong n̄g m̄ga naghihinḡalóng matá, n̄g isáng kabuhayang lipús n̄g sákit. At nang bangkáy

na ay patuloy din sa pagtuturò nã isáng bagay na nasa likód nã m̃ga bató.....

XXXIX

Sa kaniyáng ulilang tahanan, sa baybáy nã dagát, na ang magaláw na ibabaw nitó'y náikita sa m̃ga bukás na durunġawan, na umaabot sa malayò, hanggáng sa makiisá sa hulíng dako nã nátatanáw, ay nililibáng ni P. Florentino ang kaniyáng pag-iisá sa pamag-itan nã pagtugtóg sa armonium nã m̃ga malungkót at dí masasayáng tugtugin, na sinasaliwán nã maugong na alinġawnġáw nã m̃ga alon at nã bulóng nã m̃ga sanġá nã kagubatang kalapít. Manġa tunóg na mahahabà, malalakás, mahinagpís, na warì'y m̃ga ple-garia, kahì't matitindí, ang lumálabás sa matandâng panugtóg; si P. Florentino, na isáng tunay na músiko, ay tumútgugtóg nã alinsunod sa biglâng udyók nã kalooban at sa dahiláng siya'y nag-iisá, ay ibinúbulalás ang m̃ga kalungku-tang tagláy nã kaniyáng pusò.

Sadyâ nġang ang matandá'y malungkót. Ang kaniyáng mabuting kaibigan na si D. Tiburcio de Espadaña ay kaá-als pa lamang na umiilas sa pag-uusig nã asawa. Nang umagang iyón ay tumanggáp nã isáng sulat nã isáng teniente nã guardia sibil, na ang sabi ay:

“Minamahal kong Capellán: Katatanggáp ko pa lamang nã isáng telegrama nã komandante na ang sinasabi'y: *espa-ñol escondido casa Padre Florentino cojera remimitirá vivo muerto.* Sa dahiláng ang telegrama ay lubhâng maliwanag ay pagsa-bihan ninyó ang kaibigan upang huwag siyang matagpúan pagpariyan kong huhulihin siya sa ika waló nã gabí.

Ang inyóng tagisuyòng,

PEREZ.

Sunugin ninyó ang sulat.

—A... a.... ang Victorinang itó, ang Victorinang itó!
—ang pautal-utal na sabi ni D. Tiburcio;—a.... a.... ay mangyayaring umabot hanggáng sa akó'y ipabariil.

Hindí siya napigil ni P. Florentino: waláng náhitá sa pagpapaliwanag sa kaniya na ang ibig marahil sabihin nã salitang *cojera* ay *cogerá*; na ang kastilàng nagtatagò ay hindí

mangyayaring si D. Tiburcio kundî si Simoun, na may dalawang araw pa lamang na kararating, na sugatan at waring pinag-uusig, na humingting patuluyin. Si D. Tiburcio ay hindi napahinuhod; ang *cojera* ay ang kaniya nging pagkapilay, ang tandâ niya sa katawan: yaon ay pakanâ ni Victorina na ibig siyang matagpuang patay ó buhay, gaya ng isinulat ni Isagani buhat sa Maynilà. At iniwan ng kawawang Ulises ang bahay ng pari upang magtagò sa kubo ng isang mangangahoy.

Walang pag-aalinlangan si P. Florentino na ang kastilang hinahanap ay ang manghihiyas na si Simoun. Mahiwaga ang kaniyang pagdating, dugoduguan, mapanglaw at patangpatâ, na siya ang may pasan sa kaniyang takbâ. Sa tulong ng malaya't masuyong pagpapatuloy ng mga pilipino ay tinanggap siya ng klérigo ng walang kaanonomang kasiyasyasat, at sa dahilang hindi pa umaabot sa kaniyang tainga ang mga nangyari sa Maynilà ay hindi niya lubos na maisip ang gayong kalagayan. Ang tanging paghuhulong pumasok sa kaniyang pag-iisip ay ang pangyayari, na sa dahilang umalis na ang General, ang kaibigan at nag-ampón sa mag-aalahas, marahil ang mga kagalit nitó, ang mga pinasláng, ang mga napinsalaan, ay nangagsipagbangon ngayon na sumisigaw ng higit, at siya'y pinag-uusig ng samantalang General upang makuha sa kaniya ang kayamanang naipon. Iyan ang sanhi ng pagtatanan! Nguni't ang kaniyang mga sugat ay isaan nagbuhat? ¿Nagtangkâ kayang magpakamatay? ¿Yaon kayâ'y anak ng paghihigit? ¿Anak kayâ ng isang kapusukan, gaya ng ibig ipahiwatig ni Simoun? ¿Tinanggap kayâ niya yaon sa pag-ilas sa mga kawal na umuusig sa kaniya?

Ang hulíng paghuhulong itó ang siyang inaakalâ niyang siyang lalong nalalapit marahil sa katotohanan. Nakatulong pa sa pagpapatibay sa gayong paghuhulò ang telegrama na katatanggap pa lamang niya at ang pagmamatigás ni Simoun sa mula't mula pa na ayaw pagamót sa medikong nasa pangulong bayan ng lalawigan.

Ang tanging tinatanggap ng mag-aalahas ay ang pangangalang ni D. Tiburcio at yaon pa man ay napaghahalatang walâ siyang tiwalâ. Sa pangyayaring itó'y itinatanong sa sarili ni P. Florentino anó ang dapat niyang gawin pagdating ng guardia sibil na huhuli kay Simoun? Sa kala-

gayan n̄g may sakít ay hindí mangyayari ang gumaláw at lalò pa mandíng hindí mangyayari ang maglaktbáy n̄g mahabà.... N̄guni't sinasabi n̄g telegrama na patáy ó buháy.....

Si P. Florentino ay humintô sa pagtugtóg at lumapit sa durungawan upang tanawín ang dagat. Ang patag na ibabaw, na walâ ni isá mang daóng, ni isá mang layag, ay waláng maiudyók sa kaniyá. Ang pulông maliit na náta-tanáw na nag-fisá sa malayò, ay waláng sinasabi sa kaniyá kundí ang tagláy na pag-iisá at lalò pa mandíng nagpapakilala nang pagkaulila n̄g tinátanáw na kalawakan. Ang waláng hanggáng kalawakan kung minsan ay pippingipi.

Tinangkâ n̄g matandâng hulàan ang n̄giting malungkót. at pakutyâ na isinalubong ni Simoun sa balitang siya'y huhulihin. Anó ang kahulugán n̄g n̄giting iyon? ¿At ang isá pang n̄giti, na lalò pang malungkót at pakutyâ nang mabatid na sa ika waló pa n̄g gabí magsisidating? ¿Anó ang ibig sabihin n̄g hiwagang iyon? ¿Bakit ayaw magtagò si Simoun?

Sumaalaala niya yaóng bantóg na tinuran ni San Juan Crisóstomo nang ipinagtanggól ang *eunuco* na si Eutropio: "Kailan man ay hindí nagíng lalóng kapit na dí gaya ngayón sabihing: Kapalalúan n̄g m̄ga kapalalúan at ang lahát ay kapalalúan!"

— Oo, ang Simoung yaón na nápakayaman, makapangyarihan, kinatatakutan, nang walâ pang iisáng linggó ang nakararaan, ngayón, ay sawíng kapalaran pa kay Eutropio, humahanap n̄g matutuluyan, at hindí sa m̄ga dambanà n̄g isáng simbahan, kundí sa dukhang bahay n̄g isáng klérigong indio, na liblib sa kagubatan, sa ulilang baybáy n̄g dagat! Kapalalúan n̄g m̄ga kapalalúan at ang lahát ay kapalalúan! At ang taong yaón, sa loob n̄g iláng oras, ay huhulihin, aalisín sa hihigáng kinahihiligan, na dí igagalang ang kaniyang kalagayan, dí bibigyáng halagá ang kaniyang m̄ga sugat, sa *patáy ó buháy* ay hinhihingi siya n̄g kaniyang m̄ga kaaway! ¿Papano ang pagliligtas sa kaniyá? ¿Saan mátatagpô ang m̄ga bigkás na nakaaakit n̄g obispo sa Constantinopla? Anó ang kapangyarihan n̄g kaniyang m̄ga dukhang salitá, ang salitá n̄g isáng klárigong indio, na ang kaniyang kaapihán ay waring ikinagágalak at iniudyók pa ngâ n̄g Simonng iyon nang panahóng siya'y nagtatagumpáy.

Hindí na naaalaala ni P. Florentino ang pawaláng bahalàng pagtanggáp sa kaniyá n̄ manghihiyás, na may dalawáng buwan pa lamang ang nakararaan, nang siya'y pinakiusapan tungkól kay Isagani na náhuli dahil sa isáng-waláng hunos diling sigabó n̄ kalooban; nalimot ang pagsusumakit ni Simoun upang mádalí ang pag-aasawa ni Paulita, pag-aasawang siyang nag-abóy kay Isagani sa isáng matindíng pag-ilag sa kapuwá tao, na siyang ikinababalino n̄ amaín: nalimot ni P. Florentino ang lahát, at waláng naálaala kundí ang kalagayan n̄ may sakít, ang kaniyáng katungkulan sa pagka may bahay, at sinasaliksík ang kaniyáng pag-iisip, ¿Dapat niyáng itagò upang huwag masunód ang nasà n̄ may kapangyarihan? N̄guni't ang may katawán ay waláng kaligálilig: n̄gumín̄giti....

Itó ang sumásaisip n̄ mabuting matandâ nang dumatíng ang isáng alilá at sinabi sa kaniyáng ibig siyang mákausap n̄ may sakít. Tumun̄go sa kanugnóg na silíd, na malinis at maaliwalas na tahanan, na ang pinakasahíg ay malalapat na tabláng makikintáb at makikinis, na may malalaki't mabibigát na sillón, na may matandang ayos, waláng barnis ni m̄ga dibuho. Sa isáng dako zy may isáng katreng kamagóng na may kaniyáng apat na haliging pumipigil sa lalagyán ng kulambô, at sa siping ay may isáng mesa na punô n̄ m̄ga botella, hilatsá n̄ m̄ga putol putol na kayo. Ang isáng luhuran sa dakong ibabâ n̄ isáng Cristo at isáng muntíng aklatan ang nagpapakilalang yaón ang silíd n̄ pari, na ipinagamit sa tumuloy, alinsunod sa ugaling pagpapatuloy n̄ m̄ga pilipino na ipagkaloob sa nanunuluyan ang lalòng masaráp na pagkain, ang lalòng mabuting silíd at ang lalòng mabuting hihigán sa loob n̄ bahay. Nang mákitang bukás na bukás ang lahát n̄ durun̄gawan upang bayaang makapasok ang dalisay na han̄gin sa dagat at ang alin̄gawn̄gaw n̄ kaniyáng waláng patíd na hinagpís, ay waláng makapagsasabi sa Pilipinas na doo'y may isáng may karamdaman, sapagká't nákaugaliang ilapat ang m̄ga bintanà at sampû n̄ lalòng maliliit na puang kailan pa ma't may isáng sinisipón ó kayá'y nagdaramdám n̄ muntíng sakít n̄ ulo na waláng kakabúkabuluhán.

Tumingín si P. Florentino sa dako n̄ hihigán at namanghá siya nang makitang walá na sa mukhá n̄ may sakít ang anyóng palagáy at pakutyâ. Isáng lihim na sakít ang wari'y nagpapakunót sa kaniyáng kilay, sa kaniyáng panin̄gín ay na-

mamalas ang di kapalagayang loób at ang kaniyang bibig ay nápapanġiwí dahil sa isáng nġitġng lipos nġ sakit.

—¿Nahihirapan bagá kayó, ginoóng Simoun?—ang masuyòng tanóng nġ parġng lumapit.

—Kauntí, nġuni't sa loób nġ iláng sandalí, ay matatapos na ang paghihirap ko—ang tugón na iginaláw ang ulo.

Sindák na pinapagduop ni P. Florentino ang mġa kamáy, dahil sa warġng nákilala ang kakilákilabot na kato, tohanan.

—¿Anó ang ginawá ninyo, Dios ko? ¿Anó ang inyóng ininóm?—at iniunat ang kamáy sa dakong kinalalagyán nġ mġa botella.

—Walá nang magagawá! walá nġ lunas!—ang sagót sa tulong nġ kasakitsakit na nġiti—¿anó ang ibig ninyóng gawín ko? bago tumugtóg ang iká waló... Sa patáy ó sa buháy... patáy ay oo, nġuni't buháy ay hindi.

—iDios ko, Dios ko! ¿anó ang ginawá ninyó?

—Huminahon kayó—ang putol nġ may sakit sa tulong nġ isáng galáw nġ mukhá—ang nagawá'y nagawá na. Hindi dapat na akó'y mahulog na buháy sa kamáy nġ sino man... maaarġng makuha ang aking lihim. Huwág kayóng magambalà, huwág kayóng malitó, walá nang magagawá... Pakinggán ninyó akó! Sasapit na ang gabí at kailanġang huwág mag-aksayá nġ panahón... kailanġan kong sabihin sa inyó ang aking lihim, kailanġan kong ipagkatiwalà sa inyó ang hulí kong nasà... kailanġan kong mákilala ninyó ang aking kabuhayan... Sa mġa sandalġng itó na katanġitanġi ay ibig kong iibís sa akin ang isáng pasanin, ibig kong paliwanagan ninyó sa akin ang isáng pag-aalinlanġan... kayóng may malakġng pananalig sa Dios... ibig kong sabihin ninyó sa akin kung may isáng Dios!

—Nġuni't isáng panglunas sa lason, ginoóng Simoun... mayroón akóng *apomorfina*... mayroón akóng *eter*, *cloriformo*...

At humahanap ang parí nġ isáng botella hanggáng si Simoun ay yamót na sumigáw.

--Walá nang mangyayari... walá nang mangyayari! Huwag kayóng magaksayá nġ panahón! Yayaon akóng dalá ang aking lihim.

Ang klérigo'y litóng nagpatiluhód sa kaniyang *reclinatorio*,

nanalanġin sa paanan nġ Cristo, isinubsób ang mukhâ sa dala-wáng kamáy at pagkatapos ay tumińdíg na waláng imík at kagalanggalang na waring tinanggáp sa kaniyáng Dios ang bońg bagsík, ang bońg sanghayâ, ang bońg kapangyarihan nġ isáng Hukom nġ mġa budhí. Inilapit ang isáng sillón sa dakong ulunán nġ may sakít at humandâng makingġig.

Sa mġa unang salitâng ibinulóng sa kaniyá ni Simoun, nang sabihin sa kaniyá ang tunay na panġalan, ay nápaorong ang matangdâng pari at tiningnâng lipús sindák ang kaharâp. Ang may sakít ay malungkót na nġumití. Dahil sa paakakâbiglá ay hindi nasupil ang sarili, nġuni't madaling nakapagpigil, at matapos na matakpan nġ panyô ang mukhâ ay mulíng tumunġó upang makingġig.

Isinalaysáy ni Simoun ang kaniyáng kasakitsakit na kabuhayan, ang pangyayaring may labíng tatlóng taón na, nang magbalík siyang galing sa Europa, na punô nġ pag-asa at magagandang panġarap, ay umuwí siya upang mákasal sa isáng binibining inińrog, at laán sa paggawâ nġ kabutihan at magpatawad sa lahát nang gumagawâ sa kaniyá nġ masamá, bayaan lamang siyang mabuhay nang mapayapâ. Hindi nagkágayón. Isáng mahiwagang kamáy ang nag-abóy sa kaniyá sa gitná nġ isáng kaguluhang gawágawâ nġ kaniyáng kalaban; panġalan, yaman, pag-ibig, kinabukasan, kalayâan, nawalâ sa kaniyá ang lahát at nakaligtás lamang sa kamatayan dahil sa kagitingán nġ isáng kaibigan. Sa gayó'y isinumpâ niyang maghihigantí. Nagtanan siyang dalá ang kayamanan nġ kaniyáng kaanak, na nábabáon sa isáng gubat, nagtunġo sa ibáng lupaín at inatupag niya ang panġanġalakal. Nakilahók sa himagsikan sa Cuba, na tinulunġan ang magkabiláng pangkát, nġuni't saan man, siya'y nakikinabang. Doon niya nákilala ang General, na noó'y komandante, na nagíng kakilala niyá dahil sa pangunġutang sa kaniyá at pagkatapos ay nagíng kaibigan dahil sa iláng kataksiláng ginawâ na alám nġ magaalahás ang lihim. Siyá, sa tulong nġ salapí ay nakuha niyang máparito ang General, at nang nasa Pilipinas na ay ginawâ niyáng isáng bulág na kasangkapan at iniabóy niyá sa paggawâ nġ lahát nġ kasamáan na ang ginawâ niyang pain ay ang waláng habas na katakawan sa salapí.

Ang pangunġumpisál ay nagíng mahabâ at mabigát, nġuni't sa bońg hinabâhabâ ay hindi nagpahalatâ nġ ano-

máng pagkakagulat ang nagpapakumpisál at bíbihiràng pinatlanǵán ang may sakit. Gabí na nang si P. Florentino, ay tumindíg na pinapahid ang pawis sa mukhá at nag-isíp. Mahiwagàng kadilimán ang naghahari sa loob nǵ silíd, na pinúpunô nǵ sinag nǵ buwán, na pumapasok sa mǵa durunǵawan, nǵ liwanag na malamlám at pangǵanǵinag na warí'y singǵaw.

Sa gitná nǵ katahimikan, ang tinǵig nǵ parí ay nádinǵig na malungkót, banayad, nǵuni't mahimok:

—Patatawarin kayó nǵ Dios, ginoong.... Simoun,—ang sabi:—batíd Niyáng tayo'y anák sa pagkakámalí, nakita Niyá ang inyóng tiniís, at sa pagpapahintulot na mátagpúan ninyó ang kaparusahán nǵ inyóng mǵa sala sa pagtatamó nǵ kamatayan sa kamáy din nǵ mǵa iniabóy ninyó, ay nakikita natin ang Kaniyang waláng hanggáng awà! Siya ang sumiràng isá-isá sa inyóng mǵa paraan, ang lalòng mabubuti ang pagkakabalak, ang una sa pagkamatáy ni María Clara, makaraan yaón ay dahil sa isáng pagkakálingát, at pagkatapos ay sa isáng paraang lubhâng mahiwagà.... isundín natin ang kaniyang kalooban at pasalamatan natin Siya!

—Sa ganáng inyó,—ang mahinàng sagót nǵ maysakit,—ang kalooban niya ay, na, ang mǵa pulòng itó'y....

—Magpatuloy sa kalagayang kinasasadlakán?—ang dugtóng nǵ klérigo nang makitang ang isá'y humintô.—Hindí ko maalaman, gino; hindí ko matahò ang inaakalà noong Hindí malirip! Batíd kong hindí pinabayàan sa mǵa mahihigpít na sandalí ang mǵa bayang nanananǵan sa Kaniya at Siya ang ginawáng hukom nǵ kaniláng pagkasíl; alám ko na ang Kaniyang bisig ay hindí nawalá kailan man kapag niyuyurakan na ang katwiran at ubós na ang lahat nǵ paraan, ay humawak na nǵ sandata ang sinisiíl at nakipaglaban nang dahil sa kaniyang tahanan, dahil sa kaniyang asawa, dahil sa kaniyang mǵa anák, dahil sa kaniyang mǵa dí maitatakwíl na karapatán, na, gaya nǵ sabi nǵ makatàng alemán, ay kumíkináng nǵ waláng pagkaagnás at matibay doon sa kaitaasan nǵ mǵa waláng pagkapawing mǵa bituín! Hindí, ang Dios na siyang katwiran, ay hindí mangyayaring magpabayà sa kaniyang layon, ang layong kalayàan na kung walá ay walá namang katwiran!

—Kung gayón ay bakit ipinagkait sa akin ang ka-

niyang tulong?—ang tanóng n̄g tinḡig n̄g maysakit, na lipús hinanakít.

—Sapagká't pinili ninyó ang isáng paraan na hindí Niya masasang-ayunan!—ang sagót n̄g parì na matigás ang boses —ang kaluwalhatiang pagliligtás sa isáng bayan ay hindí kakamtín n̄g isáng nákatulong sa pagpapahirap sa kaniya! Inakalà ninyóng ang dinun̄gisan at sinirà n̄g pagkakasala at kasamáán ay nangyayaring malinis at mailigtás n̄g isá ring pagkakasala at isá ring kasamáán! Kamalian! Ang pagtataním ay waláng ibubun̄ga kundí kakilakilabot na anyô; ang sala ay m̄ga salarín; tan̄ging ang pag-ibig ang nakagagawá n̄g m̄ga bagay na kahan̄gahan̄gà, ang kabaitan lamang ang nakapagliligtás! Hindí; kung balàng araw, ang ating bayan ay magiging malayà ay hindí dahil sa masasamáng hilig at pagkakasala, hindí sa paraang pasamáán ang kaniyang m̄ga anák, dayàin ang ilán, bigyán n̄g salapí ang ibá, hindí; ang kaligtasan ay may kahulugáng kabanalan, ang kabanalan ay pagtitiís at pag-ibig.

--Siya! tinatanggáp ko ang inyóng sabi,—ang tugón n̄g maysakit, makaraan ang isáng sandalí:--akó'y námali; n̄guni't sa dahiláng akó'y námali ñay ipagkákaít na ba n̄g Dios na iyan ang kalayàan sa isáng bayan at ililigtás ang maraming lalò pang salarín kay sa akin? ñano na lamang ang kamalian ko sa piling n̄g m̄ga pagkakasala n̄g m̄ga namamahala? ¿Bakit pahahalagahan pa n̄g Dios na iyan ang aking kabuktután kay sa m̄ga daing n̄g nápakaraming waláng sala? ¿Bakit hindí akó sinugatan at pinagtagumpáy pagkatapos ang bayan? ¿Bakit binabayàng magtiís ang gayóng karaming m̄ga karapatdapat at m̄ga tapát na loob at nasisiyaháng waláng katigátigatig sa kaniláng m̄ga paghihirap?

—Ang m̄ga tapát na loob at ang m̄ga karapatdapat ay kailan̄gang mangagtiís upang ang kaniláng m̄ga adhiká'y mákilalà't lumaganap! Kailan̄gang iwaksi ó basagin ang sisidlán upang halimuyak ang bangó, kailan̄gang pingkiín ang bató upang sumipót ang apóy! Mayroon ding pasiya n̄g kаланgítan sa m̄ga paguusig n̄g m̄ga maniniíl, ginoong Simoun!

—Alám ko,—ang bulóng n̄g may sakit—kayâ ngá't inud-yukán ko ang kaban̄gisan....

—Tunay, kaibigan ko, n̄guni't ang lalòng maraming sumabog ay ang may tagláy na kabulukán! Pinalusog ninyó

ang kabulukán sa kapamayanan nang hindi naghasík ng ano-mang adhikáin. Sa pagtitiím na iyan ng mga masasamáng hilig ay waláng sisipót kundí ang pananawà, at kung mayroon mang bigláng sumipót, ay hindi mangyayaring hindi kabutí lamang, sapagká't sa biglâbiglâan ay waláng sisipót sa layák kundí ang kabutí. Tunay ngá't ang mga masasamáng hilig ng isáng pamahalâan ay makamamatáy sa kaniya, nguni't pumapatáy din namán sa kapisanang pinangyayarihan ng gayón. Sa isáng pamahalâan na may masamáng hilig ay bagay ang isáng bayang waláng tuus; sa pangasiwàng waláng budhí ay mga mámamayang maninibad at mapangyayupapà sa loob ng bayan, nguni't mga tulisán at magnanakaw sa mga kabundukan! Kung anó ang panginoon, gayón ang alipin. Kung anó ang pamahalâan, gayón ang bayan.

Nagharì ang sandalíng pananahimik.

—Kung gayó'y áanó ang nararapat gawín?—ang tanóng ng tingig ng may sakít.

—iMagtiís at gumawâ!

—iMagtiís.... gumawâ!—ang malungkót na ulit ng may sakít—iah! madalíng sabihin iyan kapag hindi nagtitiís....kapag ang paggawâ ay pinapagkákamít ng gantíng-palâ!.... Kung hinshingán ng inyóng Dios ang tao ng gayóng karaming mga paghihirap, ang taong babahagyâ nang makapananģan sa kasalukuyan at nag-aalinlanģan sa mangyayari sa kinabukasan; kung nakákita lamang kayó ng gaya ng mga nápagkitá kong mga marálitá, mga kahabághabág na nangagbatá ng katakot-takot na pahirap dahil sa mga pagkakasalang hindi nilá ginawâ, mga pagpatáy upang mapagtakpán ang sala ng ibá ó ang dí kasapatán sa panunungkulan, mga kaawwawang amá na inagaw sa kaniláng tahanan upang gumawâ ng waláng kapararakan sa mga lansanģan na nasisirà sa tuwíng umaga at waríng naglilibáng lamang sa pagsusugbá sa mga boó boóng magkakaanak sa karalitâan.... iah! magtiís.... gumawâ.... siyang kalooban ng Dios! Papanaligin ninyó silá na ang kaniláng pagkamatáy ay siya niláng kaligtasan, na ang kaniláng paggawâ ay siyang ikagiginhawa ng kaniláng tahanan! Magtiís.... gumawâ.... ¿Anóng Dios iyan?

—Isáng Dios na lubhâng matapát, ginoong Simoun—ang sagót ng pari;—isáng Dios na nagpaparusa sa kakulangán natin sa pananalig, sa ating masasamáng hilig, sa muntíng

pagrapahalagá natin sa karanġalan, sa ating pagkamámayán.... Pinababayàan natin at tayo'y nagiging katulong nġ masamâng hilig, kung minsan pa'y ating pinupuri ang gayón; kayá't dapat, lubhâng nárarapat na batahín natin ang ibubunġa at batahín din namán nġ ating mġa anák. Ang Dios nġ kalayàan, ginoong Símon, na siyang nag-uutos sa ating ibigin itó, at ginagawâng magíng mabigát sa atin ang pasanin; isáng Dios nġ kaawàan, nġ pagpapantáypantáy, na sabáy sa pagpaparusa sa atin ay pinabubuti tayo, at ang binibig-yán lamang nġ mabuting kalagayan ay yaóng nararapat bigyán dahil sa kaniyáng pagsusumakit; ang paaralan nġ pagtitiís ay nakapagpatibay, ang kaparanġan nġ tunggalian ay nakapagpapalakás sa mġa káluluwa. Hindí ko ibig sabihin na ang ating kalayàan ay tuklasín sa talas nġ sandata; ang espada ay dí lubhâng kagamitán sa mġa bagong kabuhatan, nġuni't, oo, ating tutuklasín sa pamagitan nġ karapatán, sa pamagitan nġ pagpapataás nġ urì nġ katwiran at nġ karanġalan nġ tao, na ibigin ang tapát, ang mabuti, ang dakilà, hanggáng sa matáy nġ dahil dito, at kapag ang isáng bayan ay nakasapit na sa gayóng kalagayan, ang Dios ay nagbibigáy nġ sandata, at lumálagpák ang mġa diosdiosan, lumálagpák ang mġa maniniil na wari'y mġa kastilyong baraha at kumikínang ang kalayàan na kasabáy nġ unang liwaywáy! Ang ating kasamáan ay sa atin din buhat, huwág nating sisihin ang kahì't sino. Kung náikikita nġ España na tayo'y hindí lubhâng masunurin sa pagpapahirap, at handá sa paki-kipagtunggalí at pagtitiís nġ dahil sa ating mġa karapatán, ang España ay siyá nang unaunang magbibigáy sa atin nġ kalayàan, sapagká't kapag ang bunġa nġ paglilihí ay dumatíng na sa pagkahinóg ay ikahabághabág ang ináng magtangkâng doo'y lumunod! Subali't samantalang ang bayang pilipino ay walá pang sapát na katigasang loób upang ipahayag, na mataás ang noo at lantád ang dibdib, ang kaniyáng karapatán sa pamamayan at patibayan itó sa pamagitan nġ mġa paghihirap, nġ kaniyáng sariling dugô; samantalang náikikita natin ang ating mġa kababayan, sa kaniláng sariling pamumuhay ay magdamdám hiyâ sa sariling kaloobán, mádingíg ang sigaw nġ kaniyáng budhí na nagbabalikwás at tumútutol, at sa lantarang pamumuhay ay hindí umímik, maki-sama sa pumápasláng upang kutyáin ang pinasláng; samantalang

nákikita nating naninirahan sa labis na paglinggap sa sarili at pinupuri sa tulong ng pilít na ngítí ang lalòng mahahalay na kagagawán, at nagmamakaawang hinfhingí, sa pamagitan ng tingín, ang isáng bahagi ng nápalá ¿anó't bibigyan silá ng kalayaan? Sa piling ng España ó hiwaláy sa España silá'y hindi mag-iibá, at marahil, marahil ay lalò pang sásamá! ¿Anó ang kailangan ng pag-sasarilí kung ang mǵa alipin sa nǵayon ay siyang magiging mániniíl bukas? At gayón ngá ang káuuwían nilá sapagká't umiibig sa paniniíl ang sumasailalim nitó! Ginoong Simoun, samantalang ang ating bayan ay hindi pa náhandá, samantalang tumutunǵo sa labanán nang nadadayá ó najaabóy, na waláng lubós na kaalamán sa gágawín, ay masisirà ang lalòng matalinong pagtatangká at mabuti pa ngá ang masirà sapagká't ¿anó't ibibigáy ang asawa sa lalaki kung hindi lubós na iniiróg at hindi nálalaáng magpakamatáy nang dahil sa kaniyá?

Náramdamán ni P. Florentino na pinigilan ng may sakít ang kaniyáng kamáy at pinisíl; humintó na inantáy na mag-salitá, nguni't ang tanǵing náramdamán niya ay ang dalawá pang pisíl, nakadingǵig ng isáng buntónghiningá at mahabàng katahimikan ang naghari sa loób ng silíd. Ang dagat lamang, na ang mǵa alon ay nangǵagsilakí dahil sa hanǵin sa gabí na waring nágisíng sa init ng umaga, ang nagtatapon ng kaniyán paós na unǵol, ng kaniyáng waláng katapusáng awit, pag bayó sa mǵa nagtayóng talampás. Ang buwan, na walá nang kalabang araw, ay payapàng nagtatalík sa langít, at ang mǵa punò sa gubat na nangǵagyuyukúan ay nagsasalaysayan ng kaniláng matatandáng alamát sa pamag-itan ng mahiwagàng bulunǵan na ipinaghahatidhatiran ng hanǵin.

Nang mákitang waláng sinasabi sa kaniyá ang may sakít, si Padre Florentino ay bumulóng na warí'y natutubigan dahil sa isáng iniisip:

--¿Násaan ang kabatáan na maglálaán ng kaniláng mǵa magagandáng sandalí, mǵa panǵarap at kasigabuhán sa ikabubuti ng kaniláng bayan? ¿Násaan ang malinggap na magbúbubô ng kaniyáng dugô upang hugasan ang ganiyáng maraming kahihiyán, ang gayón karaming pagkakasala, ang gayón karaming bagay na kamuhímuhí? Malinis at waláng bahid dunǵis ang kailanǵang magíng buhay na alay upang ang handóg ay magíng karapatdapat!.... ¿Saan kayó na-

n̄gároón, m̄ga kabinatàan, na magtátagláy n̄g lakás n̄g buhay na tumanan na sa aming m̄ga ugát, ang kalinisan n̄g m̄ga pagkukurò na nadun̄gisan sa aming m̄ga kaisipán at ang lagabláb n̄g sigabó na namatáy na sa aming m̄ga pusò?... Inaantáy namin kayó, oh m̄ga binatà, halfkayó at kayó'y aming ináantáy!

At sa dahiláng náramdamáng ang kaniyáng m̄ga matá'y pinan̄gñilirán n̄g luhà ay binitiwán ang kamáy n̄g may-sakít, tumindíg at lumapit sa durun̄gawan upang tanawín ang malawak na dagat. Iláng mahinàng katóg sa pintúan ang pumukaw sa kaniyá sa gayóng pag-iisíp. Yaón ay ang alilà na nagtátanóng kung magsísindí n̄g ilaw.

Nang ang pari'y lumapit sa may sakít at nakita itó, sa tulong n̄g liwanag n̄g lámpara, na hindí kumikilos, nakapikít ang m̄ga matá, ang kamáy na pumigil sa kaniyáng kamáy ay nakabuká at nálahad sa gilid n̄g hihigán, ay inakalà niyáng natutulog; n̄guri't nang máramdamáng hindí humí-hingá, ay marahan niyáng hinipò at saká pa lamang náhalatàng patáy: untí-untí nang lumálamíg.

Nang magkágayó'y lumuhód at nanalangin.

Nang tumindíg at pinagmasdán ang bangkáy na sa mukhá'y nábabakás ang isáng matindíg hapis, an sakit n̄g isáng boóng buhay na waláng kabuluhán, na tinagláy hanggáng sa dako pa roon n̄g kamatayan, ay nan̄gilabot ang matandá at bumulong na:

--iKaawáán nawá n̄g Dios ang m̄ga naglikò sa kaniyá n̄g daan!

At samantalang ang m̄ga alilàng tinawag niyá ay nan̄gagsísiluhód at nan̄gagdádasál n̄g patungkól sa namatáy, m̄ga alilàng maurirà at nan̄galflibáng sa pagtingin sa hihigán at inuulit-ulit ang m̄ga sunód sunód na *requiem*, ay kinuha ni P. Florentino sa tatagúan ang bantóg na takbáng bakal na kinalalagyán n̄g malakíng kayamanan ni Simoun. Iláng sandalíng nag-alinlan̄gan. dátapwá'y biglàng pumanaog sa hagdanang dalá ang takbá, na may tangká nang gágawín, tinnun̄go ang batóng laging inuupán ni Isagani upang siyasin ang kailaliman n̄g dagat.

Tumingin si P. Florentino sa dako n̄g kaniyáng paanan. Sa ibabá'y nákikita ang paghampás sa m̄ga ukab n̄g bató n̄g m̄ga maiitín na alon n̄g Pasípiko, na lumilikhá n̄g ma-

uugong na kulóg, na sabáy sa pagniningning na wari'y apóy n̄ m̄ga alon at m̄ga bulá, dahil sa tamà n̄ sinag n̄ buwan, na wari'y dakótdakót na brillante na inihahagis sa hanġin n̄ isáng gawi n̄ kailaliman. Tumanáw sa boô niyang paligid. Nag-ísá siya. Ang ulilang baybayin ay nagtátapós sa malayò na wari'y isáng paguulap, na pinapawi unti-unti n̄ buwan hanggáng sa makiisà sa lalòng malayòng dako na abot n̄ tanáw. Ang kagubatan ay bumúbulóng n̄ m̄ga tingig na waláng linaw. Sa gayó'y inihagis n̄ matandá na itinapon sa dagat ang takba, sa tulong n̄ kaniyang malalakás na bisig.. Umikit na makáilan at matuling tumunġo sa kailaliman na gumuhit n̄ pabalantók at naglarawan sa sa kaniyang makinis na ibabaw n̄ iláng malamlam na sinag n̄ buwán. Nakita n̄ matandá ang pagtilampon n̄ m̄ga paták, nakádingġig n̄ isáng buluwák at naghilom ang tubig matapos malamon ang kayamanan. Nag-antabáy n̄ iláng sandalí upang tingnán kung may isasaulí ang kailaliman, n̄uni't mulíng naghilom ang m̄ga alon na mahiwagàng gaya n̄ dati, at hindí naragdagan n̄ isá mang kutón ang kaniyang kulót na ibabaw, na waring sa nilapadlapad n̄ dagat ay waláng nahulog kundí isáng muntíng bató lamang.

—Itagò ka n̄ Kalikasán sa kailaliman na kasama n̄ m̄ga korales at m̄ga perlas n̄ kaniyang waláng pagkapa-wíng m̄ga dagat!—ang sabi n̄ klerigo na iniunat ang kamáy.—Kapag sa isáng banal at mataás na layon ay kakailanġanin ka n̄ m̄ga tao, ay mátututuhan kang kunin n̄ Dios sa sinapupunan n̄ m̄ga alon... Samantala, diyán ay hindí ka makagagawá n̄ kasamáán, hindí mo ililikó ang katwiran, hindí ka mag-uudyók sa kasakimán!....

Wakás n̄ "Ang Filibusterismo".

INDICE.

	Páh.
Alaala	5
I.—Sa Cubierta	7
II.—Sa silong ng Cubierta	18
III.—Mga alamát	27
IV.—Si Kabisang Tales	33
V.—Ang “Noche buena” ng isáng kotsero	44
VI.—Si Basilio	50
VII.—Si Simoun	57
VIII.—¡Mabuting Paskó!	70
IX.—Si Pilato	74
X.—Kayamana’t karalitaan	76
XI.—Los Baños	88
XII.—Plácido Penitente	104
XIII.—Ang aralan ng Písica.	113
XIV.—Isáng tahanan ng mga nag-aaral	125
XV.—Si G. Pasta	137
XVI.—Ang mga kapighatian ng isáng insík.	146
XVII.—Ang periya sa Kiyapo	158
XVIII.—Mga kadayaan	163
XIX.—Ang lambal	172
XX.—Ang nagpapalagáy	184
XXI.—Mga ayos Maynila.	194
XXII.—Ang palabás	207
XXIII.—Isáng bangkáy	223
XXIV.—Mga pangarap	281
XXV.—Tawanan-Iyakan.	143
XXVI.—Mga paskín	252
XXVII.—Ang prayle at ang pilipino	258
XXVIII.—Tatakut	270
XXIX.—Mga hulíng salitáng ukol kay kapitan Tiago.	279
XXX.—Hulí	283
XXXI.—Ang mataas na kawaní.	294
XXXII.—Mga ibinunğa ng mga paskín.	300
XXXIII.—Ang hulíng matuwid	305
XXXIV.—Ang kasál	314
XXXV.—Ang pistá	318
XXXVI.—Mga kagipitan ni Ben-Zayb	328
XXXVII.—Ang hiwaga	334
XXXVIII.—Kasawian	339
XXXIX.—.	345

